PAUL ZUMTHOR

viața de toate zilele în Olanda din vremea lui Rembrandt

Colecția Clepsidra

EDITURA ENIMNESCU

Colectia Clepsidra
EDITU
EMIN

PAUL
ZUMTHOR

viața de toate zilele în Olanda din vremea lui Rembrandt

Traducere de
ILEANA LITTERA și ALEXANDRA CUNIȚĂ

Colecția Clepsidra

EDITURA EMINESCU

București 1982

Paul Zumthor

La vie quotidienne en Hollande au temps de Rembrandt

© Librairie Hachette, 1959

Lui A. H. VAN DER WEEL

INTRODUCERE

Precizarea inclusă în titlul acestei cărți — din vremea lui Rembrandt *— se referă, în sens strict, la perioada cuprinsă între anii 1606 și 1669, cînd a trăit pictorul. Alegerea acestor limite cronologice nu este cu totul întîmplătoare. Ceea ce neerlandezii numesc „secolul lor de aur", epoca clasică a civilizației lor, nu a depășit defel, ca întindere, durata unei vieți omenești : începutul secolului de aur se plasează între 1600 și 1610, perioadă căreia îi corespunde, în istoria Franței, sfîrșitul domniei lui Henric al IV-lea ; el se încheie către 1675—1680, atunci cînd Ludovic al XIV-lea se află la apogeul puterii sale. Cititorul va putea deci compara, cu folos, această* Viață de toate zilele în Olanda *cu lucrările publicate în aceeași colecție *, cea a lui Emile Magne asupra domniei lui Ludovic al XIII-lea, cea a lui Georges Mongrédien despre domnia lui Ludovic al XIV-lea.*

Din punct de vedere istoric — atît pe plan politic cît și pe planul ideilor și formelor de expresie — această perioadă se împarte în trei etape. Pînă la 1621, războiul cu spaniolii, care slăbește treptat în intensitate, dificultățile financiare antrenate de acesta și mai apoi încheierea armistițiului sînt însoțite de profunde frămîntări în vîltoarea cărora se caută un echilibru între o vitalitate încă nestăvilită și prudența pe care o inspiră o victorie cucerită

* Este vorba de colecția „La vie quotidienne", editată de „Hachette". (N. tr.)

cu greu. Între 1621 și 1650, Țările de Jos participă, cu mai mult sau mai puțin succes, la războiul european de treizeci de ani, răstimp în care își întemeiază și consolidează imperiul colonial de peste mări iar în interiorul granițelor țării se adună bogății uriașe. După 1650, abolirea stathuderatului face din Republica victorioasă, dar încă de pe acum minată în ascuns de însăși prosperitatea ei, o confederație cu un caracter mai mult economic decît politic, integral dominată de provincia Olanda și de negustorii din Amsterdam.

Pentru a înlesni cititorului stabilirea unor referințe necesare, dau mai jos o cronologie sumară a evenimentelor.

6 ianuarie 1579	*„Uniunea de la Arras", între cele zece provincii catolice din sudul Țărilor de Jos, sub control spaniol.*
23 ianuarie 1579	*„Uniunea de la Utrecht", între cele șapte provincii din nord: Olanda, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Groningen și Friesland. Regiunile cucerite ulterior de la spanioli vor forma „Țara Statelor Generale".*
10 iulie 1584	*Asasinarea lui Wilhelm Taciturnul.*
1584—1587	*Titlul de guvernator general al Provinciilor e oferit ducelui de Leicester, care va asigura astfel un protectorat englez.*
1584—1597	*Primele expediții maritime în Extremul Nord, spre Extremul Orient și spre America.*

1585 :	*Căderea oraşului Anvers. Mauriciu de Nassau devine stathuder.*
1588 :	*După demisionarea lui Leicester, Mauriciu ajunge la cîrma ţării. Înfrîngerea flotei spaniole „Invincibila Armada".*
În jurul lui 1590 :	*Primele expediţii maritime neerlandeze în Mediterana.*
1602 :	*Înfiinţarea Companiei Indiilor Orientale.*
1609 :	*Încheierea unui armistiţiu de doisprezece ani cu Spania.*
1618—1619 :	*Lupte politice, sociale şi religioase, cristalizate în opoziţia dintre gomarişti şi arminieni (remontranţi), dintre Mauriciu şi Oldenbarnevelt. Sinodul de la Dordrecht ; condamnarea la moarte a lui Oldenbarnevelt : triumful partidului popular, al gomariştilor şi al lui Mauriciu.*
1619 :	*Construirea oraşului Batavia.*
1621 :	*Reînceperea războiului cu Spania.*
1625 :	*Moartea lui Mauriciu. Succesor i fratele său, Frederik-Hendrik.*

1629 :	*Cucerirea oraşului s'Hertogenbosch.*
1637 :	*Cucerirea oraşului Breda.*
Octombrie 1639 :	*Victoria navală repurtată de Tromp asupra lui Oquendo: eşecul ultimei tentative spaniole împotriva Provinciilor Unite.*
1647 :	*Moartea lui Frederik-Hendrik. Succesor : fiul său, Wilhelm al II-lea.*
30 ianuarie 1648 :	*Semnarea tratatului de la Münster, numit şi „tratatul Westfaliei", prin care este confirmată independenţa Provinciilor Unite.*
1650 :	*Conflictul dintre Wilhelm al II-lea şi Statele Generale, provocat de dizolvarea trupelor. Moartea lui Wilhelm al II-lea. Naşterea viitorului Wilhelm al III-lea.*
1651 :	*Abolirea stathuderatului (exceptînd provinciile Friesland şi Groningen). „Actul de navigaţie" deschide o perioadă de ostilităţi între Republică şi Anglia.*
1652 :	*Întemeierea coloniei de la Capul Bunei Speranţe.*
1652—1654 :	*Primul război cu Anglia.*

1653—1672 :	*Jan de Witt, „Mare Pensionar"* * *al provinciei Olanda, e cel care guvernează, în realitate, Republica.*
1665—1667 :	*Al doilea război cu Anglia.*
Aprilie 1672 :	*Ludovic al XIV-lea invadează Republica, ocupă provinciile Utrecht, Gelderland, Overijssel. O răscoală populară obligă Statele să restabilească stathuderatul, în favoarea lui Wilhelm al III-lea.*
20 august 1672 :	*Asasinarea lui Jan de Witt.*
Sfîrşitul anului 1673 :	*Wilhelm al III-lea izgoneşte trupele franceze.*
Februarie 1674 :	*Pacea cu Anglia.*
1677 :	*Wilhelm al III-lea se căsătoreşte cu fiica viitorului Iacob al II-lea.*
August 1678 :	*Tratatul de la Nijmegen.*
1685 :	*Ludovic al XIV-lea revocă edictul din Nantes. Val de refugiaţi francezi în Olanda.*
1689 :	*Wilhelm al III-lea devine, împreună cu soţia sa, rege al Angliei.*

Între provinciile Republicii deosebirile erau mari. Obiceiul, curent în Europa veacului al XVII-lea, de a da nu-

* Şef al puterii executive în provincia Olanda, mai tîrziu al întregii Republici. (N. tr.)

mele de „Olanda" întregii țări era, în acest sens, abuziv. Desigur, în ciuda întinderii ei mici, provincia Olanda, bogată și puternică, atrăgea atenția străinătății mai mult decît toate celelalte provincii la un loc. În limba țării, teritoriul Uniunii de la Utrecht era însă de multă vreme numit Nederland *(Țările de Jos) ; iată de ce în această carte (cu excepția titlurilor, din nevoia de concizie) voi folosi acești termeni în accepția lor proprie :* Olanda, olandez, *pentru provincia respectivă ;* Țările de Jos, neerlandez, *pentru Provinciile Unite. Pe acestea din urmă le opun implicit Țărilor de Jos din sud, de obediență spaniolă, pe care, pentru a simplifica lucrurile, le voi numi* Belgia, *deși în secolul al XVII-lea erau cunoscute mai mult sub numele de* Brabant.

Cu toate că „Țara Statelor Generale", catolică și administrată în comun de către Provincii, rămînea în afara vieții politice, unitatea națională începea să se afirme, în opoziția față de dușmanul din sud și de la răsărit. Cimentată prin acțiunea unor bărbați de seamă ca Mauriciu de Nassau și Oldenbarnevelt, această unitate se impunea, dincolo de toate particularitățile locale. Căci războiul cu Spania, deși crease numeroase interese comune, urmărise în același timp obținerea dreptului de autoadministrare la nivel local. În Republica Provinciilor Unite, puterea supremă aparținea autorităților municipale care erau alese dar care, începînd din secolul al XVI-lea, se realegeau ele însele, cooptînd notabilitățile locale, cărora li se asigura astfel conducerea. O municipalitate era formată dintr-un Consiliu legislativ (la Amsterdam acesta avea 36 de membri), din consilieri municipali (9 la Amsterdam) care alcătuiau un tribunal, din primari (4 la Amsterdam), cu funcție de factori executivi ; în afară de aceștia, din municipalitate mai făceau parte trezorieri și un „pensionar" expert juridic. Municipalitățile constituiau astfel mici re-

publici federative în cadrul provinciei. Provincia, care deținea puterea absolută, își avea propriul său guvern, cu o structură asemănătoare. Consiliul, format din delegații orașelor și ai nobilimii, purta aici numele de State ; voturile deliberative se socoteau nu după numărul deputaților ci după cel al corpurilor reprezentative : în Statele din provincia Olanda, de pildă, fiecare oraș avea un vot ; nobilimea, de asemenea, un vot. Gelderland și Overijssel acordau nobilimii mai multe voturi. Numai în Friesland și în Groningen era reprezentată în Consiliu și țărănimea, satele grupîndu-se aici sau pe circumscripții sau în comunități de drept public, cunoscute sub numele de Ommelanden. *Guvernul central, cu sediul la Haga, avînd drept organism principal Statele Generale, formate din delegați ai provinciilor, nu era altceva decît o întrunire de ambasadori ai acestora : așa se face că abilitatea, șiretenia, tocmeala țineau adeseori loc de dezbateri. Statele Generale jucau nu atît rolul de consiliu suveran, cît pe cel de reprezentante ale suveranității provinciale. Uniunea nu exista decît în virtutea unui acord comun, pe care pînă și cel mai neînsemnat conflict de interese putea să îl pericliteze. În 1648, Zeeland va fi la un pas de secesiune. De fiecare dată, unitatea se restabilește, dar astfel de vicisitudini fac imposibilă orice politică de perspectivă.*

Stathuderul deține, în dispozitivul constituțional, o poziție incertă. Șef militar, dispunînd de unele privilegii cum ar fi dreptul de grațiere sau de numire în post a unor demnitari, dar lipsit de competență juridică și fiscală, el nu e — nici chiar în Republică — același pentru toate provinciile : de la începutul secolului al XVII-lea, Friesland și Groningen își au propriul lor stathuder. Cel care „domnește" la Haga e, pe plan politic, mai degrabă un arbitru decît un inițiator ; pe plan afectiv, el reprezintă, pentru majoritatea neerlandezilor, un simbol național.

Iată acum tabloul genealogic al familiei de Orania-Nassau în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea :

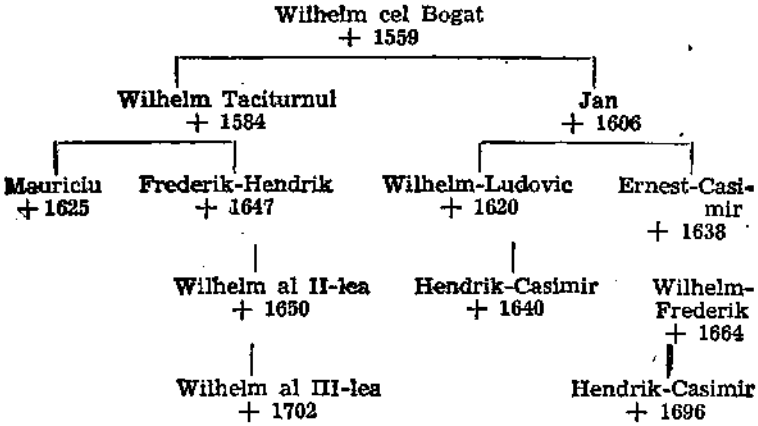

Membrii ramurii mezine, începînd cu Wilhelm-Ludovic, au fost stathuderi ai provinciilor Friesland şi Groningen.

În cursul secolului al XVI-lea, o dublă revoluţie zguduise vechiul popor neerlandez, popor de ţărani şi de pescari, rămas pînă atunci în afara marilor circuite ale civilizaţiei. Credinţa antipapistă şi rezistenţa în faţa spaniolilor îl înarmaseră cu energia de care avea nevoie pentru a se smulge din mediocritatea condiţiei sale şi pentru a-şi croi un drum în direcţiile, noi pentru el, ale bogăţiei financiare şi ale înaltei culturi spirituale. Războiul, purtat în condiţii deosebit de aspre, pusese această societate, încă prea puţin evoluată, în faţa unor exigenţe extraordinare, făcînd astfel să izbucnească, dintr-o dată, geniul creator al unei elite. Cînd războiul s-a sfîrşit, acest geniu creator a continuat să înflorească ; a sclipit uneori în activităţi

gratuite, şi-a oferit luxul artelor. El a strălucit mai puternic ca oricînd dar, în acelaşi timp, pentru ultima dată, în cei cîţiva ani ai „secolului de aur". Dar chiar şi atunci, imediat după pacea Westfalică, nu s-a mai manifestat decît printr-un număr din ce în ce mai mic de indivizi, pentru ca să se stingă odată cu criza din 1672.

Acesta este cadrul în care se înscrie cartea de faţă.

Amsterdam, martie 1959.

P.Z.

N.B. Am uniformizat, pe cît a fost posibil, indicaţiile numerice furnizate de documente : am redus diversele monede la florini, am transcris vechile unităţi de măsură (lungime, capacitate) în unităţile zecimale moderne.

Partea întîi

CADRUL DE VIAȚĂ

Capitolul I

ORAȘUL

Fizionomia orașului

William Temple, care a fost ambasador al Angliei la Haga și care a publicat în 1673 o amplă relatare asupra Țărilor de Jos, admira farmecul deosebit și „adeseori chiar splendoarea“ [1] orașelor neerlandeze. Secolul de aur a fost, într-adevăr, o epocă de mari investiții în domeniul construcțiilor și al urbanismului. Burghezul înstărit se mîndrea cu bogăția și frumusețea orașului său, așa cum în alte țări el se mîndrea cu avuția familiei sale.

O dungă brun-roșiatică, sau neagră, sau trandafirie, pe vordele uniform al pășunilor. Cîteodată, în zarea îndepărtată, linia șerpuitoare a unor dune. Acesta e orașul, așezat pe suprafața netedă a solului. Exceptînd estul și nordul țării, ca la Nijmegen, bunăoară, nici urmă de ridicăturile de teren care în Franța, în Germania sau în alte părți servesc cel mai adesea drept temelie orașului. Cîteva turnuri, o clopotniță, acoperișuri profilîndu-se la orizont pe imensul cer neerlandez, încețoșat de burniță sau scăldat

într-o lumină difuză. Un zid lung de cărămidă, un val de pămînt bătătorit. La începutul secolului al XVII-lea, majoritatea orașelor mai sînt încă înconjurate de fortificații: ziduri groase de cărămidă sau tranșee; creneluri și ferestruici pentru aruncarea proiectilelor; turnuri de apărare; șanțuri. Ici și colo, cîte o poartă masivă cu pod mobil: uneori, ca la Zutphen, ea dă nu spre o stradă, ci spre un canal, deasupra căruia se arcuiește bolta podului său. Adevărul e că nimeni nu se mai ocupă de întreținerea acestor fortificații: locul e plantat cu arbori, semănat cu gazon, lumea vine aici să se plimbe. Către 1670, Leiden mai e încă împrejmuit de niște șanțuri late și adînci, dar din meterezele orașului n-a mai rămas decît un dîmb întins și năpădit de ierburi, mărginit de un gard viu, căptușit spre exterior cu un înveliș de cărămidă și întrerupt pe alocuri de cîteva mici bastioane. Vechile fortărețe, care pînă nu de mult se înălțau de o parte și de cealaltă a porților, au fost dărîmate aproape pretutindeni. Cele care mai rezistă încă sînt păstrate mai ales din considerente estetice, dacă nu cumva locul prezintă o importanță militară excepțională. Un turn masiv adăpostește orologiul. Turnul are două sau trei etaje, cu încăperi destinate diverselor asociații municipale: garda, ghildele, „camera de retorică"; poarta din Hoorn, din cărămidă și piatră cenușie, arborînd stema cetății, străjuită de două masive turnuri rotunde și construită astfel încît, la trecerea pe aici, drumul să descrie o curbă destul de pronunțată; poarta din Zierikzee, din cărămidă văruită, deasupra căreia se ridică, proteguitor, un brîu de creneluri.

Cele mai multe dintre orașele olandeze sînt construite după unul sau altul din cele trei planuri-tip: ele au sau o formă rotunjită, cu străzi mai mult sau mai puțin circulare, ca Leiden, Haarlem, Gouda; sau o formă apropiată de cea a unui patrulater, cu străzi drepte: Delft, Alkmaar; sau, în sfîrșit, sînt dispuse într-un unghi cu deschidere inegală, între două brațe de apă, ca Dordrecht sau Medemblik. De-a lungul canalului principal, care constituie axa

orașului, se înșiruie fațadele neregulate ale caselor, adăpostind tarabe sub streșinile împinse mult în afară ; un pod boltit, un alt canal și iată întinsa piață comercială, dominată de clădirea Cîntarului public ; hala de carne, primăria — semn al privilegiilor municipale — și, pe deasupra unui șir de acoperișuri țuguiate, nava unei înalte biserici gotice, ca la Gouda. Piața aceasta e centrul în jurul căruia se organizează viața orașului.

La începutul secolului al XVII-lea, cînd, în cele mai multe orașe, caldarîmul nu înlocuise încă nisipul sau argila, municipalitatea începe pavarea cu materiale rezistente a pieței principale și a străzilor de acces mai importante : ea caută să creeze astfel condiții favorabile traficului comercial. Către 1650, majoritatea drumurilor publice din orașe vor fi pavate iar predicatorii calviniști se vor plînge de răspîndirea acestui lux atît de condamnabil. Pavajul e de două feluri : pe mijlocul șoselei, pe unde circulă trăsurile, materialul — piatră sau cărămidă — e grosolan, neprelucrat ; de-a lungul caselor, un dalaj din cărămizi mici, lipite una de alta, mai rezistente, e destinat circulației pietonilor ; la fel de-a lungul canalului. Căci prin mijlocul străzii olandeze tipice, mărginite de cele două șiruri de case ale sale, trece întotdeauna un canal. Chiar și la sate, un șanț împrejmuiește casa țăranului. S-ar părea că olandezul și-a legat locuința de prezența apei. În cartierele bogate, canalul e adesea străjuit de copaci înalți, ulmi sau tei ; ramurile acestora se apleacă deasupra apei întunecate și imaginea lor răsturnată, răsfrîntă sub razele soarelui de fundul argilos al canalului ca de luciul unei oglinzi, se împletește cu cea a înaltelor frontoane baroce, a ferestrelor zăbrelite, cu obloanele lor verzi larg deschise.

Opera de asanare pe care o reprezentase pavarea străzilor nu a cuprins însă întreg orașul. Mai există încă străzi nepavate, adevărate cloace, mai ales în cartierele vechi și nevoiașe, cu case de lemn, de tip medieval, ale căror caturi stau povîrnite deasupra parterului, case atît de apro-

piate între ele, încît atunci cînd nici un canal nu le desparte poţi să-ţi dai mîna de la o fereastră la alta. În astfel de cartiere, cel puţin în cele din marile oraşe, mişună o lume amestecată, aflată în pragul mizeriei. Criza locuinţelor — permanentă în secolul de aur, ca urmare a expansiunii demografice şi a speculei chiriilor — a făcut din aceste cocioabe adevărate cazărmi. Afaceriştii cumpără case, reîmpart spaţiul pentru a spori numărul apartamentelor şi le închiriază la un preţ exorbitant. Leiden, Amsterdam, Weesp nu reuşesc să scape nici de magherniţele lor nici de cei care le exploatează.

Casele de lemn nu au dispărut cu totul nici chiar de pe străzile principale. Totuşi, acum se construieşte mai mult în cărămidă ; partea inferioară şi ieşindurile faţadelor sînt decorate, de obicei, cu o gresie de culoare deschisă. Piatra rămîne un lux rar întîlnit. Primele case la care au fost întrebuinţate aceste materiale reproduceau forma clădirilor vechi şi decalau, la faţadă, etajele unele faţă de altele. Gustul s-a orientat apoi spre mai multă regularitate şi clădirea a început să ocupe o suprafaţă mai întinsă, astfel că cine dispunea de un teren suficient de mare construia mai degrabă în lăţime decît în înălţime. Raportul invers între dimensiuni se întîlnea totuşi mult mai des. E drept că ferestrele foarte înalte dădeau trecătorului impresia că faţadele sînt mult mai înguste decît în realitate.

În oraşul olandez, casele mari sînt puţine la număr. Sînt preferate clădirile relativ mici, separate unele de altele, chiar în plin centru urban ; dar distanţa dintre ele de-abia dacă depăşeşte uneori cîţiva centimetri. În principiu, casa e destinată unei singure familii. În condiţiile în care creşterea populaţiei impune construirea de noi locuinţe, supraetajării clădirilor existente i se preferă extinderea, de multe ori considerabilă, a suprafeţei oraşului. De regulă, în afară de parter, casele au două sau, mai rar, trei etaje. La Amsterdam se întîlnesc cîteva clădiri de patru pînă la şapte etaje ; cu timpul, înălţimea casei devine, pen-

tru marea burghezie a veacului al XVII-lea, un semn al bogăţiei.

Rareori casa olandeză are mai mult de cinci sau şase ferestre la faţadă ; ea se întinde mai degrabă în adîncime. Clima distruge atît de repede materialele de construcţie, încît se obişnuieşte ca zidurile exterioare să fie date cu catran : de aici tonalitatea sumbră a oraşului, în care culoarea deschisă a ornamentelor de gresie creează un contrast izbitor. Multe faţade „fac burtă". Particularitatea aceasta e atribuită unei intenţii exprese a arhitecţilor : curbura ar împiedica pătrunderea ploii. Un etaj inferior, „subteranul", situat la acelaşi nivel cu canalul şi sub nivelul străzii, e despărţit de aceasta din urmă printr-un şanţ de aproximativ un metru lăţime, închis de un grilaj. La „subteran" se poate ajunge coborînd o scară exterioară cu patru sau cinci trepte. Parterul, uneori uşor înălţat, comunică cu strada printr-o uşă centrală, cu sau fără peron ; tot spre stradă dau şi cîteva ferestruici cu geamuri prinse în rame plumbuite. La nivelul antablamentului lor superior, o copertină orizontală, *luifel*-ul, în general din lemn vopsit, se întinde de-a lungul întregii faţade, protejînd de ploaie sau de soare porţiunea de trotuar unde meşteşugarul s-a instalat să lucreze sau unde burghezul iese să respire aer curat în serile de vară, aşezat pe o bancă aflată la una din extremităţile faţadei. În cursul secolului, copertinele acestea vor dispărea treptat. La o mică înălţime deasupra *luifel*-ului se află ferestrele primului, eventual ale celui de-al doilea etaj. Ultimul etaj, sub acoperiş, nu are, de cele mai multe ori, decît o singură fereastră ; dacă e folosit cumva ca antrepozit comercial, atunci e prevăzut cu o uşă înaltă care se deschide în gol, deasupra căreia spînzură un cîrlig utilizat la urcarea mărfurilor. Un acoperiş de ţiglă, cu aripile laterale puternic înclinate, formează, în partea de sus a faţadei, un fronton triunghiular în care, adeseori, e tăiată o lucarnă ; din acest fronton arhitecţii secolului de aur vor face unul dintre principalele ornamente exterioare ale clădirii, lărgindu-l, în

unele cazuri, şi dîndu-i forma unui plastron dreptunghiular care depăşeşte de ambele părţi linia acoperişului.

Acesta este tipul obişnuit al casei olandeze de la oraş. De la o clădire la alta detaliile diferă însă mult, în funcţie de bogăţia şi de rangul proprietarului. Locuinţele celor mai înstăriţi nu au *luifel* ci ferestre cu obloane, la nivelul străzii. Pervazurile, ancadramentele exterioare ale ferestrelor sînt împodobite cu cariatide, lei, figuri mitologice. De-a lungul faţadelor se înşiruie pilaştri ; nu peste multă vreme, partea inferioară a faţadei va fi din marmură, uneori cu incrustaţii de faianţă. Mai scunde, avînd rareori mai mult de un etaj, casele oamenilor de rînd nu înfăţişează privirilor vizitatorului decît unicul lux pe care şi-l pot îngădui : lacul cu care sînt acoperite părţile de lemn, ramele ferestrelor, porţile şi obloanele. Verde, roşu, cafeniu, alb, lacul acesta apără de umezeala atmosferei un material fragil ; mai mult decît cărămida, el e cel care dă străzii olandeze aspectul ei cochet şi atrăgător.

Dar strada nu e numai o înşiruire de faţade şi un loc pe unde se circulă. Ea are şi o funcţie sociologică, dacă nu chiar politică ; într-adevăr, diverse bresle meşteşugăreşti sînt grupate în anumite străzi : strada dogarilor, cea a cizmarilor, cea a brutarilor. Concentrarea activităţilor identice în unul şi acelaşi loc face mai simplă şi mai eficace exercitarea dreptului de control de care dispun diferitele corporaţii : la Utrecht, de pildă, croitorii sînt împuterniciţi să-i aresteze şi să-i bage în închisoare pe lucrătorii clandestini de pe strada lor sau pe cei care refuză să se înscrie în ghilda lor. Un oraş e astfel un conglomerat de mici universuri, fiecare avînd culoarea, zgomotele, mirosurile sale specifice. De la casă la casă, oamenii se spionează, se supraveghează reciproc ; ordinea tradiţională e astfel menţinută. Meseriile dau numele străzilor, pieţelor : canalul Geamgiilor, portul Vinului, strada Brînzei, a Florilor, a Mirodeniilor, rîul Fierarilor... În Amsterdam există un canal al Seniorilor.

Adeseori, locuința însăși e numită după profesiunea locatarului său. Bogătașii își pun pe fronton patronimicul și blazonul. De cele mai multe ori, pe fațada casei e fixată o firmă din fier forjat pe care un desen realist sau alegoric indică meseria practicată aici sau virtuțile cărora li se acordă o mare prețuire. Pentru olar, o oală; pentru croitor, o pereche de foarfeci sau imaginea sfîntului Martin croindu-și mantia. Se zice în mod curent „a merge la Foarfeci". Într-un contract de vînzare, se vorbește ca atare despre „casa Clopotului, de pe strada mare, în fața Periei, aproape de strada Fierarilor, în orașul Dordrecht". Un burghez cucernic își construiește trei case una lîngă alta și le numește Credința, Speranța și Milostenia, adăugînd și figurația biblică respectivă. Alții recurg la reminiscențe livrești: în Amsterdam există o casă numită „Cei patru fii ai lui Aymes" *. La sate, firma e înlocuită uneori de o simplă scîndură de lemn, bătută în cuie pe copacul din fața porții. Avîntul meșteșugurilor și al comerțului în cursul secolului al XVII-lea face să sporească numărul firmelor. Dordrecht e faimos pentru mulțimea și varietatea firmelor sale. Unii apelează în acest scop la cîte un pictor renumit. Se întîmplă și ca o casă să aibă mai multe firme, căci noul proprietar le păstrează, ca elemente decorative, pe cele puse de predecesorii săi. Cofetarul se recomandă printr-o imagine a sfîntului Nicolae, a sfîntului Obert sau pur și simplu a unui cuptor. Medicul, printr-un urinal. Chirurgul își pune în fața porții sau la fereastră un băț cu vîrful galben, vopsit în dungi albe, roșii și albastre: aceste culori emblematice arată că aici se scot măsele și se pun la loc oasele rupte (albul), se ia sînge (roșul) și se rade barba (albastrul). Pe zidul localurilor de fumat, o pictură reprezintă un țăran sau un marinar, cîteodată un navigator celebru, cu pipa în mînă, aureolat de o deviză [2].

* Eroii cîntecului de gesta *Renaud de Montauban* (sec. al XII-lea). (N. tr.)

Vasele care străbat canalul, căruțele, gălețile și butoaiele cu care se transportă alimentele, toate sînt vopsite în albastru, roșu, verde, negru, în suprafețe de culoare care contrastează puternic. Dar nu numai diversitatea culorilor însuflețește orașul olandez, ci și cea a sunetelor. Larma din ateliere, strigătele negustorilor, uruitul trăsurilor : zgomote palide, dealtfel, în comparație cu hărmălaia asurzitoare a străzilor din Franța [3]. Din oră în oră, dangătul nenumăratelor clopote face aerul să vibreze. În Olanda, tehnica armonizării sunetelor de clopot e o adevărată artă națională. Multe dintre carilonuri * sînt celebre : cel de la Biserica Veche din Amsterdam sau de la biserica Sfîntul Ioan din s'Hertogenbosch, cel al catedralei din Utrecht, cel al bisericii Sfîntul Servatius din Maastricht sau cel al clădirii Cîntarului public din Alkmaar. Unele din aceste carilonuri au peste o sută de clopote [4].

Terenuri virane, cîmpuri sau pășuni chiar, răsar încă ici și colo în majoritatea orașelor, întocmai ca în evul mediu. În centrele aflate în plină dezvoltare, spațiile acestea libere sînt folosite pentru construcții. Tot aici sînt amenajate și „promenadele" : terenuri întinse, cu alei pentru plimbare, cu locuri pentru diverse jocuri publice, mărginite de arbori și de-a lungul cărora se înșiruie taverne. Promenada din Utrecht, inaugurată în 1637, are aproape 700 de metri și e considerată cea mai frumoasă din Europa, mai ales datorită splendizilor tei care o umbresc. Teiul este, dealtfel, arborele ornamental prin excelență al orașelor neerlandeze. În cartierul nou din nord-estul Amsterdamului, municipalitatea a amenajat o grădină publică ; pentru vremea aceea e o adevărată raritate. La Haga, în afară de promenada care se întinde de-a lungul parcului natural numit Bois („Pădurea"), a fost creat un spațiu verde unde poate fi vizitată o mică grădină zoologică. Dar locul favorit de plimbare al elegantelor timpului

* Ansambluri de clopote acordate la diferite tonuri. (N. tr.)

e un teren ușor vălurit unde cresc în voie, neorînduiți de mîna omului, stejari uriași.

Haga, oraș de reședință, încearcă, într-o măsură mai mare decît orașele comerciale, să găsească elemente ale frumosului care să îmbie la petrecerea cît mai plăcută a timpului liber sau care să măgulească vanitatea. Canalele, puține la număr, care traversează orașul, cu o apă mai proaspătă, mai limpede ca în alte părți, sînt singurele care nu înfățișează privirii spectacolul bărcilor străbătînd toate cartierele, într-o agitație de port comercial. Un cartier „select" se învecinează cu parcul Bois : aici se află locuințele ambasadorilor străini, palatele principilor de Orania : cadrilater masiv, dominat de clopotnița sveltă a bisericii sale, construit dincolo de întinsa pînză de apă a unei „crescătorii de pești". Orașul impresionează prin aerul lui nobil și surîzător, e o adevărată capitală, cu un aspect aproape franțuzesc, un oraș al cărui grad de civilizație nu are egal în Țările de Jos.

Trei leghe mai la nord, călătorul în drum spre Amsterdam traversa Leiden, în care intra printr-una din cele opt porți ce se deschideau în zidurile de apărare ale orașului. Puternic centru industrial, renumit prin celebra sa universitate, Leiden, situat la cinci leghe de Haarlem, la șapte de Amsterdam, la zece de Utrecht, la cinci de Gouda, la trei de Delft, reprezenta nucleul ansamblului citadin din care era constituită, în cea mai mare parte a ei, provincia Olanda.

Spre sud, făcînd parte din aceeași provincie, la o depărtare de șase leghe de mare, se afla Rotterdam, așezat de o parte și de cealaltă a imensei Meusa, pe care, în timpul fluxului, vasele puteau pătrunde pînă în inima orașului. La Rotterdam, casele negustorilor erau astfel construite, încît două laturi ale lor — și nu doar fațada — dădeau spre cheiul de descărcare a mărfurilor. În cursul secolului al XVII-lea, municipalitatea, silită de necesitatea construirii unor noi locuințe, a cedat particularilor spațiul ocupat pînă atunci de șantierele navale, amenajînd pentru

acestea vaste docuri și canale pe pășunile din vestul orașului...

Rotterdam ; Dordrecht, în amonte ; Middelburg, capitala Zeelandei, în insula Walcheren : tot atîtea orașe care, prin activitatea și energia lor, concurau Amsterdamul. Dar Amsterdamul nu se temea de ele, într-atît de mult le-o luase înainte de cînd Anvers fusese ruinat. Fostele mari orașe din secolul al XVI-lea, porturile Enkhuizen și Hoorn de pe țărmul golfului Zuiderzee, se stingeau încetul cu încetul, cuprinse de aceeași stare de somnolență ca și celelalte tîrguri ale acestei mări interioare : Medemblik, Monnikendam.

Amsterdam, unul din cele mai mari orașe ale Occidentului, minune a lumii civilizate : nu atît prin frumusețea sa, cît prin intensitatea vieții care pulsează aici. Pentru vremea aceea, Amsterdamul e un oraș imens : la începutul secolului al XVIII-lea, ai nevoie de aproape două ore de mers ca să poți străbate de la un cap la altul canalele semicirculare de-a lungul cărora a fost construit. Desfășurat în evantai în jurul centrului său — portul, clădirea bursei, primăria, piața Dam — el se concentrează, organic, fără a înceta să crească, după un plan armonios care îi conferă un farmec deosebit. Amsterdam, centru spiritual al Provinciilor Unite, e locul unde viața spirituală se bucură de cea mai mare libertate și de cele mai prielnice condiții economice. El e inima întregului comerț. Activitatea lui e universală. De unde spiritul independent al locuitorilor săi, ca și neîncrederea acestora față de tot ce vine de la Haga. Vocația economică a orașului e mărturisită de numărul mare de antrepozite înghesuite de-lungul canalelor sale, printre pasarelele mobile și grațioasele poduri cu arcade, pînă în inima „cartierelor selecte“ edificiile publice stau alături de locuințele particulare larg deschise spre stradă și spre apă, în dreptul cărora șlepurile care asigură serviciul portuar vin să descarce lăzile, sacii, butoaiele, putinile pe care le-au transbordat. Pretutindeni în acest oraș, o nevoie de utilitate practică, ime

diată, apare printre tentative estetice adeseori eșuate. Metropola s-a clădit pe terenul aparent cel mai puțin favorabil dezvoltării sale : mlaștinile formate la vărsarea Amstelului în brațul de mare Ij. Primele construcții au fost înălțate pe cîteva fîșii de teren perpendiculare pe golf. Mai tîrziu, un canal în formă de semicerc a înconjurat nucleul urban : așa-numitul *Singel*, „Centura". Peste tot, pămîntul mustea ; săpînd, constructorii dădeau la tot pasul de apă, chiar și la o adîncime de numai cîțiva metri. Iată de ce toate casele din Amsterdam sînt așezate pe piloni, bîrne lungi și solide înfipte în triunghi în pămîntul spongios și ținînd loc de fundație. Înțelepciunea populară ironizează :

Amsterdam, cu case mari,
Stă așezat sus pe pari.
De s-ar nărui-ntr-o zi,
Cine oare ar plăti ? [5]

Un zid de cărămidă, susținut de sute de arcade și ele din zidărie — sub care se adăpostesc, într-o mizerie înspăimîntătoare, numeroase familii nevoiașe — înconjură orașul. Douăzeci și șase de porți se deschid, dincoace de șanțul împrejmuitor, spre tot atîtea străzi care duc către orașul vechi, unde Amstelul se desface în mulțimea de canale ale fostului port. Acesta mărginește la nord orașul vechi, pătrunzînd în interiorul lui și înglobînd în centrul lui cartierul „Insulelor" : străduțe strîmte, unde noaptea mișună șobolanii, mărginite de antrepozite, întretăiate de poduri. Spre est, orașul se răsfiră într-o rețea de ulicioare rău famate, în care magherniețele stau alături de clădiri impunătoare. Valul de refugiați evrei veniți din Portugalia și din Spania, apoi cel al protestanților valoni și flamanzi au făcut necesară, chiar dinainte de 1600, dezvoltarea nucleului inițial. În 1601, diametrul orașului a fost mărit ; el a atins atunci patru sute de pași. Puținul spațiu astfel dobîndit a fost însă repede împînzit de construcții. În vederea unei noi extinderi, au fost asanate mlaștinile din estul orașului. Nimic n-a fost lăsat la voia întîmplării :

în 1610, un plan de ansamblu e supus aprobării municipalității. Doi ani mai tîrziu începeau lucrările. Vechile ziduri ale fortificațiilor au fost dărîmate, păstrîndu-se însă turnurile înalte care le dominau și care, în acest fel, au ajuns să facă parte din chiar centrul orașului. De jur împrejurul „Centurii" au fost săpate trei mari canale, la distanță considerabilă unul de celălalt, permițînd astfel amenajarea unor întinse grădini în spatele caselor. Planul era grandios. Potrivit lui, suprafața vechiului oraș se tripla, ajungînd la 726 hectare, întindere apreciabilă dar care încă de pe atunci se dovedea insuficientă. Au urmat noi proiecte, în 1615, în 1658, în 1660. Începînd din 1648, întreaga zonă suburbană e un vast șantier. Insulele brațului Ij sînt legate de oraș ; noi cartiere se înalță, dispuse într-un semicerc mai larg decît precedentele, tăiat de drumuri transversale pe care sînt amplasate prăvălii. În 1672 e atinsă bucla Amstelului ; planul semicircular trebuie abandonat ; se construiește atunci, dincolo de fluviu, cartierul aproape dreptunghiular „Plantage". Amsterdam e acum un oraș în întregime renovat, din care rămășițele medievale au dispărut cu totul. Încep să apară însă primele semne ale unui regres economic. Investițiile cerute de extinderea orașului au imobilizat o parte importantă a capitalurilor. Numai construirea noilor bastioane a costat unsprezece milioane ; noua clădire a primăriei, opt [6]. În cercurile guvernamentale, mulți îi împărtășesc lui William Temple neliniștea lor în această privință [7].

Cel puțin, această jumătate de secol de construcție febrilă a produs numeroase opere de o reală valoare artistică, în special monumentala primărie — azi palat regal — înălțată în piața Dam. Proporțiile edificiului sfidau natura terenului, sfidare pe care o accentua materialul de construcție ales : piatra. Pentru fundament au fost necesari mii de piloni. Adoptînd proiectul, municipalitatea, grijulie să se pună la adăpost de un eventual eșec care ar fi ne-

mulţumit profund spiritele, a renunţat la fixarea unui termen de execuţie. Poate că această prudenţă era dictată şi de o teamă superstiţioasă : oraşul Anvers fusese ruinat chiar în anul în care se terminase construcţia primăriei sale. Început în 1648, „palatul" a fost inaugurat în 1656. Vast ansamblu dreptunghiular, cu cupolă şi ornamente piramidale, în stil Ludovic al XIV-lea, el stîrnea uimirea vizitatorului francez prin absenţa peronului şi a unei intrări principale [8] : într-adevăr, pe toată lungimea faţadei se înşiruie şapte porţi mici de dimensiuni egale, care se deschid la nivelul şoselei. De ce ? E oare un simbol al celor şapte provincii ale Uniunii ? E un semn al egalităţii civice ? E o măsură menită să împiedice gruparea maselor răsculate la o singură poartă ? E adevărat că edificiul adăpostea, în afara serviciilor comunale, tribunalul, arsenalul, trezoreria băncii din Amsterdam, iar la subsol închisorile. Majoritatea vizitatorilor din secolul al XVII-lea nu contenesc să îl laude. Vondel îl elogiază în versuri. Palatul din Amsterdam e o strălucită mărturie a voinţei de putere. A fost sculptată şi o piatră alegorică : cele patru colţuri ale lumii aducînd tributul lor Oraşului zeu...

Alte oraşe din Ţările de Jos îşi au şi ele primăriile lor, realmente mai frumoase decît cea din Amsterdam, dar nici una nu e atît de semeaţă, de trufaşă ca aceasta. Călătorii admiră primăria din Dordrecht dar mai cu seamă pe cea din Gouda, din piatră de un cenuşiu închis, înălţată pieziş în plin centrul pieţei principale a oraşului şi datînd de la mijlocul secolului al XV-lea. Ţara aceasta, săracă în monumente arhitectonice, mai păstrează încă, în secolul de aur, cîteva frumoase vestigii ale trecutului său : ruine impunătoare, precum castelul medieval din Leiden ; ciudate clădiri neterminate, ca masivul turn pătrat cu clopot de la Zierikzee, din care constructorii săi voiseră să facă cel mai înalt turn din lume ; catedrala din Utrecht, în stilul goticului tîrziu, a cărei turlă domină cu cei o sută

de metri ai săi întreaga provincie : construită la dimensiuni gigantice, nava catedralei, zguduită de un uragan, s-a prăbuşit în seara zilei de întîi august 1674, cînd slujba tocmai se sfîrşise. Nava nu a mai fost reconstruită ; s-a amenajat în schimb transeptul, suficient de încăpător ca să devină el singur o mare biserică.

Aproape peste tot în ţară, bisericile sînt foste edificii catolice luate în stăpînire de reformaţi. Ele se resimt de pe urma furiei iconoclaste care a bîntuit la începutul tulburărilor religioase. În general prea puţin ornamentate în exterior, căci clima atacă gresia şi cărămida şi toceşte muchiile, ele sînt la fel de golaşe în interior : un amvon, o strană, cîteva bănci. Pe pereţii spoiţi cu var, nici un tablou. Naosul adăposteşte, deseori, mormintele unor personalităţi de vază. Biserica reformată nu e un loc sfînt în sensul în care îl înţelegeau catolicii. Cînd e urît afară, lumea vine aici să se plimbe. Aici se ţin adunări, aici se dau concerte.

În oraşele mici nu existau întotdeauna biserici în adevăratul înţeles al cuvîntului. În cîte o baracă se improviza o aşa-numită „casă de rugăciuni", ca de pildă la Zaandijk, în 1638, cînd a venit aici ca pastor Borstius. Talentul oratoric al acestuia a atras însă curînd atîta lume la predicile pe care le rostea, încît, în această biserică prăpădită, „din cauza înghesuielii oamenilor li se făcea rău, sau se plîngeau de dureri de cap atît de mari, încît ezitau să mai vină şi altădată... se întîmpla chiar ca unii copilaşi să leşine în braţele mamei lor şi să fie scoşi afară aproape morţi" [9]. În cele din urmă a trebuit să fie construită o clădire mai mare ; cînd aceasta a fost gata, în 1642, materialele provenite de la vechea construcţie au fost vîndute pentru 900 de florini unui cumpărător din Kaag, care şi-a clădit din ele o fermă.

Arhitectura înregistrează, în cursul secolului, o evoluţie sensibilă. Sfîrşitul veacului al XVI-lea operase ruptura cu goticul. Articulaţiile se înmulţiseră, contrastele se estom-

paseră în favoarea plasticii ansamblului, așa cum se poate observa la hala de carne din Haarlem. Bisericile construite după 1600 abandonează planul tradițional cu naos, transept cu capele și navă. Biserica luterană din Amsterdam e rotundă ; la fel cîteva marekerk-uri, ca cel din Leiden, de pildă. Ceea ce contează acum nu mai e ca privirile credincioșilor să se îndrepte spre răsărit ci ca auzul lor să fie ațintit spre un centru : amvonul. Renașterea olandeză se deschide influențelor italienești, ornamentația se fragmentează, devine o rețea decorativă aplicată pe o suprafață. Manualele de arhitectură în uz pînă spre sfîrșitul secolului sînt impregnate de spiritul italienesc ; cu toate acestea, arhitecții se inspiră din ce în ce mai mult din clasicismul francez, care va triumfa la sfîrșitul veacului. În această perioadă, clădirile — în special reședințele aristocratice — tind tot mai mult spre mașivitate și lux. Formele se închid asupra lor însele, părțile se articulează mai fluent, dimensiunile se măresc : Mauritshuis, la Haga ; casa Trip, la Amsterdam. Ornamentația e mai omogenă, mai arhitecturală : coloane, pilaștri, capiteluri, „grotești", cartușe la ancadramentele ferestrelor și ușilor, tritoni, satiri, păsări, frunze de acant și, uneori, — trăsătură tipic olandeză — stilizarea unei scene din viața de toate zilele. Dar prestigiul modelor decorative pariziene sfîrșește prin a înăbuși inspirația indigenă. Din acest moment, o specializare strictă va separa arhitectul de decorator : primul nu va mai fi decît un constructor de ziduri.

Din modelele străine, arhitectura olandeză reține îndeosebi temele decorative accesorii. În special la Amsterdam ea are un caracter utilitar, puternic marcat de exigențele comerțului și ale navigației. Împărțirea terenurilor de construcție în parcele foarte înguste ținea, desigur, în frîu fantezia constructorilor. De-a lungul marilor canale din Amsterdam, parcelele aveau o lățime medie de 6,50 pînă la 8 metri la fațadă ; în schimb, ele ajungeau pînă la 60 de metri lungime (destinați casei și grădinii) ; toate

casele aveau astfel asigurat accesul spre canal : pentru negustorii care locuiau aici era extrem de important ca poarta casei lor să se afle în imediata apropiere a vaselor de pe care li se descărcau mărfurile. Obiceiul de a rezerva, pentru curte și grădină, partea din spate a casei, ca și servituțile impuse de proprietatea comună asupra spațiului de separație dintre două clădiri făceau ca o fațadă de dimensiuni reduse să nu aibă suprafața necesară aplicării unor ornamente. Cîteodată, ai impresia că decoratorul, voind să compenseze această insuficiență organică, a îngrămădit pe cei cîțiva metri pătrați pe care îi avea la dispoziție cît mai multe motive ornamentale cu putință. Abundența acestora nu suplinește însă cîtuși de puțin extrema sărăcie a sculpturii olandeze din secolul de aur [10].

Administrarea orașului

Țările de Jos prezintă, mai ales în provincia Olanda, un fenomen de concentrație urbană unic în Europa secolului al XVII-lea. Datele de care dispunem în legătură cu populația din diferite orașe necesită, firește, o interpretare. Ele nu sînt însă mai puțin elocvente. Cum pe vremea aceea recensămintele nu se făceau decît din rațiuni fiscale, cifrele pe care ele le indică pot fi considerate ca inferioare realității. La recensămîntul din 1622, de pildă, destinat să stabilească baza de calcul a unui impozit personal extraordinar, nu sînt puși la socoteală marinarii, soldații aflați sub arme în Indii, vagabonzii, străinii fără domiciliu stabil, prizonierii deținuți în închisorile publice ; sînt înregistrați, în schimb, delincvenții din casele de corecție și pensionarii așezămintelor de binefacere. Rezultatele sînt următoarele :

Populaţia provinciei	672 000	locuitori
Amsterdam	105 000	—
Leiden	45 000	—
Haarlem	39 000	—
Delft	23 000	—
Enkhuizen	21 000	—
Rotterdam	19 500	—
Dordrecht	18 300	—
Haga	16 000	—

Recensămîntul efectuat în 1630 la Amsterdam, în scopul de a pregăti distribuirea alimentelor în eventualitatea unei perioade de foamete, indică pentru acest oraş cifra de 115 000 de locuitori. Cercetarea registrelor stării civile permite evaluarea numărului de amsterdamezi la aproximativ 140 000 în 1640 [11]. Creşterea populaţiei a putut fi deci de 25 000 pînă la 30 000 de persoane în cei optsprezece ani care au precedat cel de-al doilea plan de extindere a oraşului. Această creştere a populaţiei urbane e un fenomen general : către 1700, Haga va ajunge la 50 000 de locuitori, Rotterdam la 80 000 [12].

Cifre ca acestea ne lasă să înţelegem cît de spinoase erau problemele pe care le aveau de rezolvat tehnicienii slab dotaţi ai epocii, nu numai în domeniul construcţiilor ci şi în cel al serviciilor. Principala dificultate era cea a circulaţiei pe drumurile publice. Pavarea străzilor începuse la scurtă vreme după apariţia trăsurilor particulare. Se pare că primul „rădvan" (o trăsură cu arcuri) care s-a văzut în Olanda a fost adus din Franţa de Louise de Coligny, soţia lui Wilhelm Taciturnul. La început, noutatea a atras prea puţin : în primii ani ai secolului al XVII-lea rădvanul continua să fie aproape necunoscut în afara oraşului Haga ; personalităţile de vază nu se deplasau decît călare sau în şarete de închiriat. Pe la 1610, cîteva rădvane îşi fac apariţia la Amsterdam, la Dordrecht. Brusc, moda acestora se răspîndeşte. Totuşi, în comparaţie cu

situația din Franța, numărul lor va rămîne destul de redus : Utrecht nu va avea nici măcar o sută în 1671.

Se construiesc, în schimb, destul de timpuriu, pe lîngă greoaiele rădvane de lux, trăsuri mai ușoare : cabriolete cu capota din piele, calești, birje, toate de origine franceză. Începînd de pe la jumătatea secolului, călăreții sînt tot mai rari [13].

Această evoluție face să sporească într-o măsură considerabilă volumul circulației. La Amsterdam, cele mai multe străzi erau atît de strîmte, încît un rădvan ocupa toată partea carosabilă a drumului. Încă din 1615 a fost proiectată introducerea, pe căile de acces spre piața de pîine, a unui „sens unic" rezervat traficului comercial. În 1634, problema circulației devenise atît de complicată încît municipalitatea a interzis pur și simplu folosirea trăsurilor particulare în incinta orașului. Îndată după aplicarea acestei măsuri, s-a constatat că ea îi afecta pe burghezii cei mai înstăriți și chiar pe domnii din Consiliul municipal. S-a revenit, deci, asupra hotărîrii, introducîndu-se unele derogări : persoanelor care se întorceau dintr-o excursie sau dintr-o călătorie li se permitea să circule în trăsură pînă în fața casei lor, cu condiția să o ia pe drumul cel mai scurt...

În afară de îngustimea străzilor, circulația din Amsterdam se mai lovea și de un alt obstacol : numeroasele poduri boltite, cu o înclinație foarte mare. Podurile acestea puneau probleme de-a dreptul insolubile : de tracțiune — la urcare, de frînare — la coborîre. În 1664, un căruțaș, francez de origine, a avut ideea de a construi un vehicul nou, adaptînd partea de sus a unui rădvan la un șasiu de sanie. Succesul acestei „trăsuri alunecătoare" a fost fulgerător : în numai cîțiva ani ea s-a răspîndit în toate orașele Provinciilor Unite, devenind unul din elementele specifice ale pitorescului neerlandez. Partea superioară a vehiculului reproducea modelul tuturor tipurilor de trăsuri pe atunci la modă, deschise sau închise. S-au construit sănii voluminoase, folosite în transportul urban al mărfurilor. Diverse accesorii, fixate la momentul potrivit sub tălpigi,

facilitau trecerea podurilor : bucăţi de pînză groasă şi îmbibată de grăsime care făceau mai uşoară alunecarea, şomoioage de paie care ajutau frînarea. Conducerea unui asemenea vehicul cerea o deosebită îndemînare. Căruţaşul mergea cu pas zorit la dreapta saniei, ţinînd hăţurile şi biciul în mîna stîngă, în timp ce cu dreapta sprijinea încărcătura, asigurîndu-i echilibrul. Fără să se întrerupă nici o clipă, el mîna caii, arunca sub sanie, atunci cînd era nevoie, cîrpele unsuroase sau şomoiogul de paie, cufunda în apa canalului un butoiaş găurit ca un ciur pe care îl ţinea agăţat de o frînghie şi cu care stropea strada dinaintea lui... Nimic nu putea încetini ritmul în care înainta sania. Pietonul n-avea decît să se ferească. Pentru acesta, într-adevăr, pericolul era real, mai ales după ce se lăsa întunericul, căci săniile circulau fără felinar...

Către 1670, trăsurile şi săniile deveniseră ceva cu totul obişnuit. Burghezii cei mai bogaţi le împodobeau cu aplicaţii din aur, cu ţesături de preţ, le vopseau în culori vii. Cine nu avea propriul său vehicul putea să-şi închirieze unul. Adevărate staţii de taxiuri, pentru călători şi mărfuri, dotate cu grajduri şi jgheaburi de adăpat caii, îşi făcuseră apariţia pe Dam. Călătorul care voia să închirieze o trăsură suna dintr-un clopot. Mai mulţi vizitii veneau în fugă. Rînd pe rînd, ei dădeau cu zarul ; cel căruia îi ieşea numărul cel mai mare înhăma de îndată.

Pentru menţinerea ordinii publice, municipalitatea dispunea de o poliţie însărcinată să vegheze la aplicarea ordonanţelor şi la executarea sentinţelor tribunalului. Eficacitatea acesteia era, la drept vorbind, îndoielnică. În alegerea „primului comisar", şef al aparatului poliţienesc, se ţinea seama mai curînd de considerente de ordin social decît de competenţa acestuia. Se întîmpla chiar ca oraşele să vîndă funcţia de şef al poliţiei celui care oferea mai mult. Amatorii nu lipseau. Funcţia prezenta, într-adevăr, pentru un ins lipsit de scrupule sau cu un trecut cam încărcat, un dublu avantaj : îl punea la adăpostul legii şi îi îngăduia să realizeze profituri însemnate prin înmul-

ţirea arbitrară a amenzilor. Cel mai adesea, primul comisar, membru al vreunei bogate familii locale, socotind înjositor să se ocupe personal de toate aceste treburi murdare, investea cu depline puteri un „comisar adjunct", şef direct al agenţilor de poliţie. Aceştia din urmă aveau o reputaţie atît de proastă, încît burghezii evitau să aibă de-a face cu ei ; literatura epocii stă mărturie a dispreţului general cu care erau priviţi, îndreptînd atacuri din ce în ce mai violente împotriva corupţiei lor.

Un slujbaş care a depus jurămîntul, păzitor al porţii, şi un corp de gardă special constituit asigurau supravegherea oraşului în timpul nopţii. În localităţile unde continua să existe o poartă fortificată, portarul locuia la etajul de jos al acesteia. Funcţia lui consta în a deschide poarta dimineaţa şi a o închide seara, conform unui orar stabilit de municipalitate. În fiecare seară, după închidere, el încredinţa cheile primarului sau le lăsa la primărie, urmînd să le ia din nou a doua zi dimineaţa.

Într-o încăpere învecinată cu cea în care locuia portarul se întrunea garda de noapte. La început, membrii acesteia erau recrutaţi dintre cetăţenii oraşului, angajaţi pentru o anumită perioadă de timp de către municipalitate. În 1620, municipalitatea din Amsterdam i-a înlocuit însă cu un corp de soldaţi de meserie, 158 la număr, constituiţi într-o companie comandată de un căpitan, locotenenţi şi sergenţi. În 1672, numărul lor a crescut la 280 ; s-a creat atunci o a doua companie, iar oraşul a fost împărţit, pentru a se înlesni astfel supravegherea, în 70 de cartiere. În 1685, garda număra aproape 560 de membri iar numărul cartierelor ajunsese la 138. O organizare asemănătoare exista în toate oraşele ţării şi chiar în unele sate.

În fiecare seară, către orele zece, bătaia tobei chema garda la adunare. Ofiţerii stabileau patrulele şi distribuiau materialul : un felinar, o hîrîitoare, o suliţă sau o halebardă. Cîteodată, patrula era însoţită de un cîine. Rondul se făcea după un itinerar fix. Oamenii înaintau, cu paşi rari şi apăsaţi, pe străzile pustii, de-a lungul canalelor întune-

cause... Să-i conducă la casa lor pe cei ce se rătăciseră ; să-i aresteze pe cei care, contrar regulamentului, circulau fără felinar ; să culeagă beţivii de pe străzi ; să atragă atenţia burghezilor care nu-şi închiseseră bine poarta sau fereastra ; să-i urmărească pe răufăcători ; să preîntîmpine incendiile : acestea erau sarcinile lor. Hîrîitoarea servea drept semnal de alarmă : cu ea puteau chema în ajutor, la nevoie, corpul de miliţieni format din burghezi. Orarul rondurilor varia în funcţie de anotimp şi de loc. În general, iarna, garda se înapoia la sediu la patru dimineaţa.

Uneori, patrula dădea peste burghezi care întîrziaseră în oraş, sau peste studenţi, care refuzau să se supună ordinelor ei şi ripostau prin lovituri. În astfel de cazuri justiţia se arăta necruţătoare. „S-a întîmplat odată la Haga, povesteşte Parival, ca un nobil care se întorcea de la un chef prelungit să omoare un guard. Nimic nu l-a putut salva, nici intervenţiile, nici sumele de bani oferite, oricît de mari au fost ele. I s-a tăiat capul, ca să servească altora drept pildă." [14] Guarzii de noapte nu au totuşi un renume mai bun ca agenţii de poliţie : brutali, coruptibili, stînd, în nopţile lungi de iarnă, mai mult prin cîrciumi decît pe străzi, unii dintre ei au chiar faima că s-ar înhăita cu tîlharii, ba chiar cu incendiatorii.

În majoritatea oraşelor există, în plus, santinele care stau noaptea de veghe în vîrful turnurilor fortificaţiilor, gata să dea alarma sunînd din trompetă. Acest exces de precauţie poate să ne mire. Să nu uităm însă ce cumplită primejdie a reprezentat, timp de secole, întunericul deplin pentru omul de treabă cufundat în somn. Tot ceea ce îi ameninţă casa, bunurile, însăşi viaţa capătă, în timpul nopţii, o forţă de neînchipuit : incendiul, jaful, asasinatul... iar în Olanda chiar şi căderea într-un canal, căci canalele nu au parapet.

Aşa se explică instituţionalizarea „stingerii" ca şi înmulţirea regulamentelor — niciodată îndeajuns de multe — privind iluminatul public : guarzii şi particularii autorizaţi să circule noaptea trebuiau să aibă la ei un felinar sau

o torță. În ciuda acestor măsuri, pînă pe la 1670, odată cu apusul soarelui orașele neerlandeze se cufundau într-o beznă adîncă. Chiar cînd cerul era senin, îngustimea străzilor, copacii de pe marginea drumurilor făceau să dispară aproape cu totul lumina clarului de lună. Bătălia cu întunericul începuse, în unele locuri, încă din secolul al XVI-lea : la Dordrecht, primăria, clădirea corpului de gardă și alte cîteva edificii publice folosiseră pentru iluminat lumînări așezate în diverse nișe : în jurul lui 1600 se consumau pe an nu mai puțin de 4266 de lumînări. În alte părți, mici lămpi cu ulei erau plasate la colțurile edificiilor municipale, la intrarea pe podurile periculoase. În 1579, cîrciumarii din Amsterdam au primit ordinul de a agăța o astfel de lampă deasupra ușii localului lor, începînd de la orele 10 seara. Ei au arătat însă atîta rea-voință în îndeplinirea acestei porunci, încît ordonanța a trebuit reînnoită în 1587. Iluminarea obținută astfel era însă cu totul insuficientă. În 1595, municipalitatea a cerut ca, prin rotație, pe fiecare stradă o casă din douăsprezece să fie prevăzută cu un felinar agățat de o tijă de fier. Lumea s-a executat. Dar lumînarea care se punea în felinar costa mult ; adeseori, oamenii „uitau" să o aprindă. În 1597, orașul s-a văzut nevoit să înființeze un corp de lampagii... și un altul format din perceptori care încasau o taxă specială destinată întreținerii acestor slujbași. O dificultate de ordin tehnic făcea însă zadarnice toate aceste eforturi : lumînările nu dădeau decît o lumină foarte slabă.

Abia în 1669 a apărut, în sfîrșit, un sistem eficient de iluminat public. În acel an, pictorul Jan van der Heyden a prezentat municipalității din Amsterdam proiectul unor lămpi cu ulei, special adaptate la folosirea în exterior și care urmau să fie răspîndite în număr mare în tot orașul. Invenția a fost primită cu entuziasm. Lui van der Heyden i s-a acordat titlul de „Inspector al lămpilor publice" și i s-a încredințat conducerea corpului de lampagii. Începînd de atunci, de cum se lăsa întunericul, lampagiii puteau fi văzuți străbătînd străzile, ducînd cu ei scara și cîrpa cu

care ştergeau uleiul prelins pe geamul de corn al lămpii... În 1679, oraşul era luminat de 133 de lămpi [15] ; zece ani mai tîrziu, numărul lor ajunsese la 2400 ; ele erau aprinse simultan, seară de seară, iar cantitatea de ulei care urma să fie consumată era reglată în funcţie de durata nopţii. Şi alte oraşe iau exemplul Amsterdamului. Lămpile lui Jan van der Heyden sînt adoptate în 1678 de Haga ; în 1682, de Hoorn. Cît despre localităţile de importanţă medie, ele nu cunosc, pînă spre sfîrşitul secolului, nici o modalitate de iluminat public.

Printre primejdiile nopţii există una împotriva căreia iluminarea străzilor nu are nici o putere, ba pe care chiar o sporeşte, într-o anumită măsură : incendiul. Numărul mare de construcţii din lemn, îngustimea drumurilor şi mai ales primitivismul mijloacelor de stingere a focului fac din incendiu calamitatea cea mai de temut pentru un oraş. Folosirea, în scopul iluminatului, a smoalei şi a catranului la anumite sărbători, constituie un risc suplimentar. În 1665, o procesiune a provocat la Roermond un incendiu care a pustiit oraşul ; în 1667, focul a distrus în întregime satul Marken ; în 1655, satul Rijp. În 1651, în timp ce se ridica noua primărie din Amsterdam, vechea primărie, parţial demolată, a ars în împrejurări misterioase ; mari cantităţi de monede de argint, adăpostite în pivniţele clădirii, s-au topit ; o parte din arhive au fost distruse. Înteţite de vînt, flăcările au cuprins piaţa Dam ; încă puţin şi focul ar fi ajuns pînă la clădirea aflată în construcţie.

Opinia publică vedea în incendiu o catastrofă naturală, provocată de mînia divină. Autorităţile, mai raţionale, făceau tot ce le stătea în putinţă ca să-l prevină sau să-l combată. Începînd din 1604, la Wormer, centru al importanţei industrii a biscuiţilor, un clopot destinat anume acestui scop anunţa momentul aprinderii şi stingerii cuptoarelor ; în restul timpului, folosirea lor era interzisă. Pretutindeni, o serie de regulamente indică cu precizie materialul din care trebuie făcute ca şi forma pe care trebuie să o aibă sobele. În toate oraşele şi în multe sate

funcționează un sistem de semnalizare de care răspund santinelele și paznicii de noapte : paznicul învîrtea hîrîitoarea în sens contrar celui obișnuit, producînd astfel un sunet lugubru, ușor de identificat ; santinela suna alarma din trompetă și agăța în același timp în vîrful turnului un felinar indicînd direcția din care se vedeau flăcările. Auzind semnalul, cetățenii se îmbrăcau în grabă și alergau la fața locului. Relativa eficacitate a sistemului neerlandez se explică prin bogăția dotării cu echipament și prin modul excelent în care acesta era întreținut. La Leiden, serviciul municipal de stingere a incendiilor dispunea de 12 scări, 400 de torțe, 438 de găleți din piele și două pînze de corabie, fiecare avînd o lungime de douăzeci de metri, care, înmuiate în apă, erau azvîrlite apoi pe clădirile în flăcări. În plus, fiecare cartier poseda patru scări cu cîte 30 de trepte, două cu cîte 23 de trepte, opt cu cîte 10 trepte, 400 de torțe și două pînze de corabie. În sfîrșit, fiecare persoană locuind într-o casă pentru care plătea între 1 și 30 de florini trebuia să aibă o găleată în bună stare ; casele între 30 și 200 de florini, o scară mică ; casele între 200 și 600 de florini, două scări ; casele în valoare de peste 600 de florini, două scări și o găleată. O reglementare asemănătoare exista în privința întreprinderilor manufacturiere : o fabrică de bere, 6 găleți ; un atelier de țesut, 4 găleți ; o brutărie, 2 găleți. În luna aprilie a fiecărui an, municipalitatea făcea inspecția echipamentului : burghezul își scotea în fața porții gălețile și scările ; domnii de la primărie treceau de la o casă la alta, cercetînd cu atenție fiecare obiect... Cu mici diferențe, organizarea era aceeași în toate orașele. Jan van der Heyden avea să se remarce și în acest domeniu : în urma puternicului incendiu care a mistuit, la 12 ianuarie 1673, fabrica de frînghii a amiralității din Amsterdam, el a obținut din partea municipalității aprobarea unei invenții proprii, o pompă cu piston și furtunuri, capabilă să proiecteze un jet de lichid de grosimea unui braț pînă în vîrful caselor celor mai înalte.

Serviciile care asigurau igiena publică (deşi ele ni se par astăzi cu totul rudimentare) îndreptăţeau în mare măsură renumele de ţară în care domneşte curăţenia de care se bucura Olanda.

În fiecare oraş, reprezentanţi ai corporaţiilor interesate controlau produsele alimentare perisabile de pe piaţă: carnea, peştele, vinul, grîul chiar. Cum nu existau procedee de congelare şi cum transporturile se făceau într-un ritm destul de lent, controlul peştelui preocupa în mod deosebit municipalitatea din marile oraşe. O serie de ordonanţe complicate reglementau desfacerea acestuia pe piaţă. Astfel, la Haga, peştele provenit din portul Scheveningen urma să fie adus în oraş nu pe calea cea mai directă, ci alternativ pe la nord şi pe la sud, aşa încît fiecare cartier să beneficieze pe rînd de marfă proaspătă. Peştele nevîndut, fie el chiar şi din cel mai proaspăt, trebuia scos în afara oraşului, în jumătatea de oră de după închiderea pieţei. La Utrecht, vinul acrit era aruncat în canal; de asemenea, era interzisă folosirea grîului stricat... în schimb, era permisă vînzarea lui la sate!

Toţi călătorii străini vorbesc despre curăţenia străzilor olandeze. Fiecare gospodină spală ea însăşi sau pune să se spele trotuarul şi porţiunea de caldarîm din faţa casei sale. Uneori, locul e presărat cu nisip fin. La Broek, pavajul e frecat cu peria; municipalitatea împinge pedanteria pînă-n-acolo încît interzice locuitorilor oraşului să-şi facă necesităţile pe stradă! Broek, Alkmaar, Leiden rivalizează în această privinţă. Vizitatorii străini nu ştiu căruia dintre ele să-i acorde mai întîi premiul pentru curăţenie [16]. Şi totuşi, Leiden pătimeşte mult din cauza canalelor sale, a căror apă stătătoare e adesea clocită şi rău mirositoare. Încercarea de a remedia această situaţie prin săparea unui canal care să unească oraşul cu marea a eşuat, căci ar fi fost necesară străpungerea liniei de dune de la Katwijk, ceea ce ar fi pus în pericol o parte a provinciei, situată sub nivelul mării. În aceste oraşe atît de curate, canalele rămîn un focar de infecţie. Ţările de Jos din

secolul de aur nu cunosc existența canalelor de scurgere. Lăturile, gunoaiele sînt aruncate în canalul navigabil. Din cînd în cînd, dragele strîng murdăria adunată pe fundul lui. Cu toate acestea, vara, aerul de la oraș devine extrem de nesănătos.

Cel puțin, există preocuparea de a evacua gunoiul care s-a adunat pe șosele. În timp ce în Franța, în aceeași epocă, străzile sînt croite astfel încît să aibă o formă ușor concavă, în Olanda ele sînt convexe ; în Franța, prin mijlocul străzii trece un pîrîiaș ; în Olanda, apa se scurge pe ambele laturi ale străzii, acoperite de scînduri mobile. Cei care locuiesc pe malul apei sînt obligați să curețe și să repare scîndurile din dreptul fațadei lor. La Haga, un picher angajat de municipalitate e însărcinat în mod special să stropească vara, de cîteva ori pe zi, bulevardul Voorhout. El folosește în acest scop un fel de saca-stropitoare trasă de cai, procedeu unic în epocă.

Capitolul II

SATUL

În secolul al XVII-lea, geografia izolează Țările de Jos de restul Europei. De o parte, marea ; de alta, mlaștini și lande ; țara apare astfel ca înconjurată de „ținuturi pustii" [1]. Așa-numitele „mari rîuri" despart teritoriul neerlandez de Flandra și Brabant, aflate sub stăpînire spaniolă : deltele îngemănate ale Rinului și Meusei, cu nenumărate brațe de apă, cu maluri incerte, pe care se apleacă sălcii între rădăcinile cărora pămîntul se macină treptat, stăvilit cu greu, din loc în loc, de cîte un șir de țăruși gudronați. Uneori, între acest baraj și uscat se întinde o fîșie mlăștinoasă unde crește stuful și unde își fac cuib rațele sălbatice. Un dig mărginește largul Biesbos : pe aici trece drumul, umbrit de tei. Dincolo de dig începe cîmpia olandeză, perfect plată, tăiată de canale și șanțuri.

Călătorul venit din Franța poate pătrunde în țară pe două căi. Prima, pe care o vom numi turistică, merge de-a lungul mării : nu e propriu-zis un drum ci mai degrabă o promenadă cu nisipul fin — trecînd prin spatele unor dune înalte pe care cresc, ici și colo, drobițe — paralelă cu lunga plajă de o sută de kilometri, aproape rectilinie, care

se întinde de la vărsarea Rinului pînă în apropierea localității Den Helder. La extremitatea nordică a plajei, un cataclism relativ recent a rupt din continent insula Texel. În secolul al XVII-lea se mai văd încă, pe fundul brațului de mare astfel apărut, trunchiuri groase de copaci ; se întîmplă uneori ca ancorele corăbiilor să se agațe de ele și să nu mai poată fi desprinse. Pescarii se feresc să-și arunce năvoadele în aceste locuri. Dealtfel, întregul Zuiderzee, al cărui fund e presărat de bancuri de nisip, e un golf plin de primejdii : vînturile dezlănțuie aici o hulă puternică ; adîncimea mică a apei face să fie utilizate în permanență șenalele înguste dintre praguri și insule : Marken, Schokland, Urk, Wieringen.

Cea de-a doua cale, drumul obișnuit care duce spre marile orașe ale Olandei ca și spre provinciile centrale și nordice ale țării, trece printr-o regiune din care două treimi erau pe atunci invadate de ape : rîuri, lacuri, iazuri, smîrcuri. Aici pămîntul pare că se dizolvă ; singurul mijloc comod de deplasare e barca ; satele sînt mai rare decît în oricare altă parte a Țărilor de Jos. La nord se întind ținuturile „Olandei septentrionale", cu drumuri mărginite de copaci falnici. La est, provincia Utrecht, străbătută de frumoasa vale a Vechtului, șerpuind sub o umbră deasă ; la nord-est, pe țărmul golfului Zuiderzee, regiunea Gooi, cu dune împădurite, continuate de landele și de vastele păduri din Gelderland, cu nesfîrșitele lor turme de oi, cu mistreții, cu castelele și cu legendele lor. De aici, trecînd peste Ijssel, drumurile urcă spre nord : ele traversează Drenthe aproape pustie, cu lande neroditoare, întrerupte de păduri de stejar, și cu „castele" prăpădite ; drumurile se îndreaptă apoi spre Groningen ; deși slab populată, aceasta e una din cele mai bine cultivate și mai prospere provincii ale Uniunii. Din micile ei porturi de coastă se poate ajunge în insulele frisice, pline de fazani și de păsări de mare ; chiar și focile, în migrația lor cît mai spre sud, înaintează pînă aici. Spre vest, Friesland, regiune împînzită de lacuri dar unde canalele sînt

mai rare, își desfășoară cîmpurile împrejmuite de garduri vii și plantațiile de arbuști. De aici, călătorul care se îmbarcă la Harlingen pe un velier coboară spre Zeeland, ținutul insulelor fertile, risipite pe imensa întindere de apă unde Rinul, Meusa și Escautul se împreună cu marea.

Clima acestei țări e blîndă și nestatornică. Iernile și verile sînt în general temperate ; vîntul suflă cu putere în orice anotimp ; ploile sînt frecvente ; ninsorile sărace. Pe lacuri și canale, gheața ține rareori mai mult de cîteva zile sau de cîteva săptămîni ; sînt ani în care apa nu înghează deloc ; în 1630, iarna a fost chiar neobișnuit de caldă. Marele inconvenient în această țară e umiditatea excesivă a atmosferei, care generează cețuri permanente. Din acest punct de vedere, Amsterdamul e deosebit de dezavantajat : mlaștinile care îl înconjoară fac ca orașul să fie învăluit într-o ceață mai deasă ca oriunde altundeva. În Țările de Jos condițiile naturale sînt, așadar, mai degrabă vitrege : străinii care au trăit aici o vreme destul de îndelungată ca să le simtă urmările tîrzii se plîng de migrene, de dureri reumatice, de somnolență ; Saumaise și Descartes pun pe seama climatului umed unele efecte dăunătoare asupra muncii intelectuale [2].

Cîmpia olandeză e monotonă ; și totuși, ea are un farmec nespus. Mulțimea canalelor care o brăzdează aduce, pe această întindere uniformă, o notă de o incomparabilă varietate ; numeroasele mori, un element pitoresc specific. Multe personalități de seamă din străinătate vizitează în această epocă țara, atrase pur și simplu de frumusețea ei : turiști înainte ca turismul să fi fost inventat. Călătoria le lasă impresii dintre cele mai felurite, dar totdeauna imaginea cîmpiei olandeze dă amintirilor tonalitatea lor fundamentală, constituind fundalul încîntător și difuz pe care se detașează „splendoarea" orașelor.

Căci, într-adevăr, Țările de Jos rămîneau în esență orașe, iar provincia Olanda într-o măsură mai mare decît toate celelalte provincii. Numeroase, îndeobște bogate, cu o populație densă, orașele dominau viața națiunii,

îi determinau moravurile, politica, orientările spirituale. Satul nu juca decît un rol pasiv : el urma întru totul oraşul. Aşa se explică de ce în provinciile din vest şi din sud, unde populaţia era numeroasă, unde nu existau întinsele spaţii pustii caracteristice ţinuturilor învecinate, diferenţa între oraş şi sat (în sensul în care o înţelegem astăzi) se stabilea, într-un mod foarte imprecis, în virtutea unicului criteriu al statutului juridic. Era numită oraş o aşezare înconjurată de un zid de fortificaţii, a cărei municipalitate dispunea de dreptul de a fixa şi de a percepe taxe asupra mărfurilor de consum local şi care trimitea deputaţi în Statele provinciale. În provincia Olanda, doar optsprezece localităţi erau considerate oraşe : Amsterdam, Leiden, Haarlem, Delft, Gouda, Dordrecht, Rotterdam, Gorkum, Schiedam, Schoonhoven, Den Briel, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Edam, Monnikendam, Purmerend. Multe dintre acestea nu erau, în secolul al XVII-lea, decît nişte biete tîrguşoare. În schimb, localităţi importante continuau să fie oficial numite sate : Haga, de pildă. „Satul" Zaandam, puternic centru industrial, ale cărui cheiuri se întindeau pe o distanţă de opt kilometri, număra, în epoca lui de înflorire, 20 000 de locuitori !

Numai o parte din cele 400 de sate înregistrate, în jurul lui 1660, în provincia Olanda, erau formate din mici aşezări agricole. Numărul acestora sporea cu mult în provinciile din est şi scădea din nou în nordul ţării. Cochete, îngrijite, satele păstrau vechile stiluri locale, determinate de natura terenului şi de specificul economiei regionale. Pescarii din insula Marken îşi ridicau pe cîte un dîmb artificial sau pe stîlpi înalţi casele lor de lemn gudronat, cu o singură încăpere, în mijlocul căreia, pe o bucată de tablă aşezată direct pe pămînt, se făcea focul. În fermele din Twente, din Veluwe, locuinţele nu aveau nici un fel de pereţi despărţitori : oameni şi animale se adăposteau laolaltă într-o singură sală încăpătoare, cu podeaua de pămînt bătătorit sau grosolan pardosită, cu tavanul din

birne de stejar nevopsite, cu zidurile din chirpici ; în dreptul fațadei principale se afla un puț cu noria ; drumul trecea prin spatele casei iar spre el da o poartă prin care ieșeau vitele și căruțele. În Drenthe, regiune extrem de săracă, pădurarii locuiau în colibe făcute din plăci de turbă, pe jumătate îngropate în pămînt, lipsite aproape cu totul de ferestre. Pe cîmpia groningheză se înălțau, ca niște fortărețe, întinsele ferme cu trei corpuri de clădiri [3]. În Limburg, tipul de construcție se apropia de cel cunoscut în Franța : locuința, grajdurile, hambarul mărgineau o curte dreptunghiulară, închisă de o poartă masivă [4]. De obicei, casele erau înconjurate de un șanț, peste care se lăsa un pod mobil. O perdea de arbori proteja fațada. Adesori, un butuc de viță de vie, plantat lîngă poartă, își întindea mlădițele pînă la acoperiș, răsfirîndu-se într-o boltă de verdeață sprijinită pe țăruși. De cele mai multe ori, acoperișul era din paie. Acesta era, fără îndoială, motivul pentru care casele nu aveau hornuri : fumul ieșea pe ușă sau printr-o trapă specială.

Cîteodată izolate unele de altele, fermele se grupau totuși cel mai adesea, deși nu după o regulă anume, în jurul bisericii, fierăriei, hanului, locuri publice prin excelență, al căror pitoresc a inspirat numeroși pictori. Pe aceste cîmpuri neîmprejmuite de garduri (exceptînd Friesland), unde poți vedea uneori cîinii trăgînd de-a lungul șanțurilor pline de apă bărci plate, unde seara țărăncile porcesc cu luntrea spre pășuni ca să-și mulgă vacile, secolul al XVII-lea a risipit însă cu dărnicie vile somptuoase, reședințe destinate recreerii, pe care marii negustori de la oraș și le-au construit pentru a-și petrece aici duminicile sau chiar întreaga vară. Locurile cele mai căutate sînt în Heuluwo, în Veluwe, în regiunea Delftului, îndeosebi pe malurile rîurilor. Pe pajiști, în mijlocul unei vegetații bogate, sînt ridicate adevărate palate cîmpenești : e luxul cel mai costisitor pe care și-l oferă cei avuți. Majoritatea burghezilor înstăriți din Amsterdam au astfel de proprietăți de-a lungul Vechtului sau Amstelului. S-ar părea

că splendoarea şi confortul locuinţei cresc pe măsură ce, din lipsă de spaţiu, grădinile sînt reduse la cîteva alei mărginite de copaci care înconjoară o peluză şi, uneori, un bazin, fără balustrade sau arbuşti tunşi. O influenţă italiană şi franceză se face treptat simţită în decor : se construiesc arteziene, fîntîni, grote artificiale, temple de verdeaţă, insuliţe, poduri miniaturale peste lacuri minuscule... Suprafaţa grădinii rămîne însă aceeaşi, aşa încît uneori se ajunge la o îngrămădire de ornamente de un gust foarte îndoielnic. O modă de origine literară a făcut din cîteva parcuri adevărate Arcadii : pornindu-se de la gravuri, de la tablouri idilice, sînt reconstituite cu migală grădinile Armidei ! În alte părţi are un mare succes labirintul, o poteică şerpuind printre garduri vii compacte şi căreia cu greu poţi să-i dai de capăt. Acest soi de curiozitate horticolă a cunoscut o asemenea răspîndire, încît la Amsterdam, în 1613, a fost construit un labirint pe malul canalului Principilor !

În secolul de aur, castelele propriu-zise erau relativ puţine la număr în Provinciile Unite. Excepţie făcea doar Gelderland, ţinutul nobililor de ţară. Vechi construcţii medievale, mai mult sau mai puţin bine întreţinute, mai răsăreau încă ici şi colo. Unul din cele mai impresionante edificii de acest fel era castelul din Muiden, datînd din secolul al XIII-lea, aflat pe ţărmul golfului Zuiderzee, la patru leghe de Amsterdam. În secolul al XVII-lea se construiesc cîteva castele de inspiraţie franceză, ca cel de la Rijswick, datorat stathuderului Frederik-Hendrik.

Specificul provincial, ilustrat de însăşi diversitatea peisajelor, a ocupaţiilor şi a modurilor de viaţă, dă naştere, cu destulă uşurinţă, unui fel de şovinism. Locuitorii din Olanda, Zeeland, Groningen îşi apără cu înverşunare originalitatea tradiţiilor. Exaltat de războiul de eliberare, sentimentul patriotic s-a cristalizat la nivel local. Pentru omul acelor vremuri, încă atît de aproape de originile sale medievale, patria e oraşul şi, într-o măsură şi mai mare, satul (căci orăşeanul are mai multe contacte cu lumea din

afară). Ce pot avea comun, în vîrtejul vieții publice, păstorul din Drenthe, pierdut printre nesfîrșitele lande ale acestui ținut, cu pămîntul negru de turbă, și pescarul din Zeeland ? Oamenii din Gelderland sînt cei mai viteji războinici. Olandezii își recrutează însă luptătorii din Germania și din Peninsula Scandinavă. De la oraș la oraș, de la sat la sat, costumul, tipul de locuință, ritualul sărbătorilor particulare sau publice, forma instrumentelor, dialectul se deosebesc printr-un amănunt oarecare, dar amănuntul acesta contează enorm. Fiecare localitate își are cîntecele ei proprii, folclorice sau culte, adesea tipărite și adunate în culegeri locale : cîntece religioase, cîntece de dragoste dar și multe cîntece patriotice, ieșite de sub pana poeților din partea locului spre preamărirea micii lor patrii : aflate la doar cîțiva kilometri unul de altul, Hoorn, Alkmaar, Enkhuizen rivalizează în versuri. Fiecare dintre ele se consideră orașul cel mai vechi, cel mai frumos, cel mai înfloritor. În cîrciumile unde se cîntă aceste texte, de la muzică se ajunge repede la încăierare : smintitul care îndrăznește să riposteze e bătut măr. O serie de legende locale alimentează această conștiință colectivă. În biserica din satul Loosduyn, vizitatorului i se arătau cele două copăi de aramă în care fuseseră scăldați pentru prima oară cei 364 de copii pe care contesa Machtilde îi născuse în aceeași zi. Locuitorii din Edam își aminteau cum, pe vremuri, aici fusese prinsă și îmblînzită o sirenă. Bancul de nisip care bloca șenalul de la Stavoren provenea, chipurile, din încărcătura de grîu pe care o scufundase odinioară, de ciudă, o văduvă bogată, luată în rîs de marinarii de pe vasul său.

Megaliții, numeroși în nord-est, erau considerați opera unor demoni uriași...

Capitolul III

DRUMURI ŞI CANALE

Reţeaua căilor de comunicaţie interne este deosebit de bine dezvoltată, organizarea transporturilor în comun mai perfecţionată decît în oricare altă ţară din Europa. Uşurinţa naturală de deplasare în aceste ţinuturi de şes brăzdate de ape a favorizat în mare măsură primul avînt comercial al ţării ; la rîndul lui, acesta a făcut posibilă amenajarea drumurilor şi înmulţirea mijloacelor de transport. De la Delft la Haga, călătorul poate alege între două itinerare : un drum larg, mărginit de pomi, şi un canal umbrit de copaci rămuroşi ; de la Leiden la Amsterdam, patru linii de transporturi regulate îi stau la dispoziţie : cu barca, fie pe lacul Haarlem, fie pe canalul construit pe la mijlocul secolului, fie, în sfîrşit, pe lacul Braassemer, unde a fost organizat un transport de noapte ; cu trăsura sau călare, pe drumul care trece de-a lungul mlaştinilor. Cu excepţia regiunilor din estul ţării, unde drumurile pe apă sînt mai puţin numeroase, există întotdeauna, pentru acelaşi traseu, o dublă posibilitate de transport. În general, călătorii preferă canalul sau rîul drumului pe uscat.

Construcţiile rutiere lăsau într-adevăr mult de dorit din punct de vedere tehnic. Drumurile de pămînt bătătorit de pe diguri şi de pe terasamente erau suficiente pentru traficul local. S-au construit, e drept, în cursul secolului, ici şi colo, cîteva şosele excelente, ca cea care lega Haga de Scheveningen şi despre care Temple spunea că e „o lucrare demnă de romani" [1]. Dar cel mai adesea drumul nu era decît o fîşie nisipoasă, fără ramblee şi fără acostamente, ba chiar şi fără un contur precis : doar urmele trăsurilor îl semnalau privirii, urme care, dealtfel, se suprapuneau rareori. Odată cu trecerea timpului şi cu intensificarea traficului, drumurile tind să se lărgească, în detrimentul cîmpurilor care le mărginesc. Drumul, foarte vechi, dintre Arnhem şi Harderwijk, care străbătea o regiune unde nici un curs de apă nu îl împiedica să se extindă, atingea în unele locuri o lăţime de un kilometru. Lungile ploi de toamnă şi de primăvară transformau drumurile în smîrcuri în care trăsurile se împotmoleau ; iarna, din cauza gerului, făgaşele deveneau extrem de primejdioase ; vara, praful care se ridica se depunea în straturi groase pe hainele călătorilor. La începutul secolului, cînd Statele din Olanda şi Utrecht impun o lungime standard a osiei tuturor trăsurilor din cele două provincii, lucrul e socotit un progres important : se evita în felul acesta prea marea dispersare a urmelor lăsate de roţi iar trăsurile se hurducau ceva mai puţin. Nefericitul călător care lua însă un vehicul din Gelderland sau din Overijssel ca să meargă la Amsterdam era şi mai zgîlţîit...

Şi cu toate acestea, drumurile din Ţările de Jos nu lăsau călătorilor străini o impresie din cale-afară de proastă : aproape întreaga reţea rutieră europeană se afla, în secolul al XVII-lea, într-o stare lamentabilă. În schimb, datorită unei legislaţii penale adecvate, drumurile neerlandeze ofereau o securitate relativ mai mare decît cele din alte ţări. E adevărat că în primii ani de după încheierea armistiţiului bande de soldaţi fără ocupaţie mai hălăduiau încă prin ţară, atacînd diligenţele şi călătorii

singuratici. Cu timpul, ele au fost împrăştiate iar actele de jaf şi tîlhărie s-au rărit. Fireşte, răufăcătorii n-au dispărut cu totul. Dar justiţia veghea şi pedepsea fără cruţare, ca să dea tuturor un exemplu : tîlharul prins era spînzurat chiar la locul faptei. Cînd, în 1620, Huyghens a plecat în Italia, el a numărat, de-a lungul şoselei Rinului, nu mai puţin de cincizeci de spînzurători pe o distanţă de mai puţin de 200 de kilometri...

La început, circulaţia se limita la pietoni, călăreţi, trăsuri particulare sau de închiriat. Către mijlocul secolului au apărut diligenţele, vehicule destinate transportului în comun, efectuînd curse regulate, după orare fixe. Diligenţele erau un fel de căruţe lungi fără arcuri, cu roţi înalte, cu un coviltir din pînză cerată întinsă pe cercuri, trase de doi sau de patru cai. Cu ajutorul unor mici fîşii de piele, care erau strînse sau desfăcute în funcţie de vînt, se puteau atinge (pe seama pasagerilor care călătoreau astfel în condiţii extrem de chinuitoare) viteze remarcabile pentru vremurile acelea : dacă nu intervenea ceva neprevăzut (o osie sau o roată rupte, o răsturnare în şanţ, un atac tîlhăresc), diligenţa parcurgea în medie 80 pînă la 100 de kilometri pe zi, punînd la socoteală şi timpul pe care îl lua schimbarea cailor, şi popasurile vizitiului pe la cîrciumi !

Un punct de plecare, un altul de trecere şi un al treilea de sosire, fixate de obicei în apropierea uneia din porţile oraşului sau într-o piaţă, constituiau adevărate gări rutiere. Cursa de la Haga la Amsterdam pleca din Korsjespoort de două ori pe zi : dimineaţa (cu excepţia perioadei de vară, cînd tribunalul îşi întrerupea activitatea), între orele 6 şi 7 ; în fiecare după-amiază la orele 13. Diligenţa de Arnhem pleca din Amsterdam lunea în zori, trecea prin orăşelele din regiunea Gooi, lăsa la Amersfoort călătorii care se îndreptau mai departe spre nord şi îşi continua drumul spre est : marţea la ora 10 ea ajungea în Arnhem, de unde o altă trăsură pornea spre Köln. În fiecare noapte la orele trei, o diligenţă pleacă din Gronin-

gen ; la unsprezece, ea se oprește la Beilen unde călătorii iau masa de prînz ; seara, diligența ajunge în Kampen, de unde o legătură de noapte îi preia pe cei ce merg la Amersfoort ; aici există o altă dublă legătură, spre Utrecht și spre Amsterdam. De la Groningen la Amsterdam, călătoria dura așadar patruzeci și două de ore [2]. Deși cele trei banchete ale diligenței erau diferențiate ca preț în funcție de „confortul" inegal pe care îl ofereau, costul călătoriei era, oricum, foarte mare [3].

Primele transporturi în comun pe calea apelor fuseseră organizate, în cursul secolelor al XV-lea și al XVI-lea, între cîteva orașe din provincia Olanda. Această rețea inițială s-a extins treptat, ajungînd să cuprindă, în secolul al XVII-lea, întreaga țară. La început, navigația se făcea doar pe rîuri și lacuri, unde vasele cu pînze circulau cu destulă ușurință. Apoi, între aceste căi naturale de comunicație au fost săpate canale de legătură, de-a lungul cărora ambarcațiunile erau trase la edec. Începînd din anii 1610—1630, s-a trecut la executarea unor mari lucrări destinate scurtării traseelor și accelerării traficului : canalele dintre Rotterdam și Delft, Amsterdam și Haarlem, Amsterdam și Gouda, Haarlem și Leiden, Haarlem și Delft. Lucrările nu erau costisitoare : apa nu se afla nicăieri la o adîncime prea mare ; uneori trebuia practicat doar un șenal printre mlaștini și trasată, fără să fie amenajată special, o pistă pentru remorcare pe taluz. Mai scumpe decît lucrările de terasament erau construirea și întreținerea ecluzelor ; pe de altă parte, orice nou drum pe apă cerea construirea a numeroase poduri, de preferință din lemn, deoarece planșeele lor trebuiau să fie mobile pentru a permite trecerea vaselor. Cu toate acestea, prețul de cost al transporturilor pe apă rămînea de patru ori mai scăzut decît cel al transporturilor pe uscat. Către 1630, importanța economică a canalelor a crescut și mai mult ca urmare a inventării „luntrei trase de un cal". Pînă atunci, ambarcațiunile fără pînze erau remorcate de oameni : cinci bărbați se opinteau pe țărm trăgînd un

odgon lung. Începînd de la această dată, sarcina utilă a ambarcaţiunii poate spori într-o măsură considerabilă, făcînd să scadă proporţional costul transportului. Cu acelaşi efort, i se explica lui Temple[4], un cal deplasează pe apă o greutate de cincizeci de ori mai mare decît cea pe care ar trage-o dacă ar fi înhămat la o trăsură.

„Luntrea trasă de cal", o barcă lungă cu punte, cu sală comună şi cu o cameră în ruf, poate transporta în jur de cincizeci de călători cu bagaje cu tot. Interiorul e extrem de curat, băncile sînt comode. Aici poţi să citeşti, să scrii, să bei şi să mănînci, poţi să şi dormi, cu capul sprijinit pe braţe. Negustorul aflat în călătorie de afaceri îşi pregăteşte aici scriptele. E o adevărată arcă a lui Noe, în care se amestecă, spre mirarea străinilor, toate păturile societăţii, negustori bogaţi, slujbaşi, ţărani, marinari, prostituate, într-o învălmăşeală zgomotoasă şi ţipător colorată; se sporovăieşte în voie, se încing discuţii în jurul unor chestiuni politice, se înfiripă idile. Există şi culegeri de cîntece pentru uzul celor care călătoresc cu această ambarcaţiune[5]. Luntraşul, care uneori nu e decît un adolescent, conduce luntrea de pe mal, mergînd călare. E un tip certăreţ, grosolan, urîcios; a fost nevoie de o serie de ordonanţe ale poliţiei pentru ca să i se interzică să scoată cuţitul atunci cînd se ia la harţă cu pasagerii.

Ca şi diligenţa, luntrea circulă conform unui orar fix pe care, spre deosebire de diligenţă, îl respectă cu stricteţe. La ora stabilită, sunetul unui clopot de pe mal anunţă călătorii că trebuie să se îmbarce. La ultima bătaie a clopotului, luntrea se desprinde de chei. Întîrziaţii nu sînt aşteptaţi. Costul călătoriei e proporţional cu numărul de leghe care urmează să fie parcurse. Pînă şi cele mai mici tîrguri de pe întinsul Uniunii au acces la acest mijloc de transport. Pe fiecare linie pleacă în medie o luntre la fiecare oră, de la răsăritul la apusul soarelui; pe unele linii, cum ar fi cea dintre Amsterdam şi Gouda, există chiar o cursă de noapte.

Toate aceste avantaje compensează, în ochii pasagerilor, încetineala luntrei, de trei sau de patru ori mai puţin rapidă decît diligenţa. Viteza ei redusă se explică în special prin obstacolele artificiale care, din loc în loc, îi stau în cale. Deseori, un pod fix sau un dig fac obligatorie transbordarea, ca de pildă la Halfweg, pe importantul canal Amsterdam-Haarlem. Amenajarea unei deviaţii n-ar costa cine ştie ce. Se opun însă prea multe interese, mai ales atunci cînd prezenţa obstacolului are o justificare fiscală. Pe Overtoom, frontieră administrativă între două linii de transport pe apă, ale cărei instalaţii ţin de municipalitatea din Haarlem deşi sînt situate la porţile Amsterdamului, un mic dig de lemn taie canalul : bărcile trebuie ridicate cu troliuri şi cabluri ; bărcile mari însă, care nu pot trece, sînt obligate să ocolească prin Haarlem, unde plătesc o taxă vamală ! E vorba aici de jurisdicţii datînd din evul mediu, a căror menţinere e justificată de diferenţele existente între nivelul apelor pe teritoriile diverselor municipalităţi. Unele localităţi deţin vechi privilegii în virtutea cărora au dreptul de a impune întregului trafic dintr-o anumită zonă să treacă prin apele din localitatea respectivă, în scopul perceperii de către oraş a unei taxe. La Gouda, situaţia aceasta are efecte deosebit de supărătoare : taxa se achită pe canalul, foarte îngust, din centrul oraşului. Cînd traficul e intens, bărcile îşi aşteaptă rîndul ore în şir. Şi asta în timp ce, la cîteva sute de metri mai încolo, un canal larg înconjoară periferia. Dar municipalitatea nu îngăduie decît vaselor de război să circule pe aici !

Dealtfel, nici drumurile nu sînt scutite de acest fel de servituţi. În anumite regiuni, şoseaua e întreruptă din loc în loc de către o barieră mobilă cu grilaj. O tăbliţă indică valoarea taxei care trebuie plătită ; dedesubtul ei se află o cutie în care se pune suma pretinsă. La două sau la trei zile, un slujbaş trece să ridice cutiile.

Statutul juridic al luntraşilor complica şi el folosirea luntrelor cu cai. Într-adevăr, pe fiecare linie de transport, luntraşii erau numiţi „de către primar" : dar de către

care primar ? Cel al oraşului de unde se pleca sau cel al oraşului de destinaţie ? În principiu, se ţinea seama de tradiţia care se statornicise, dar asta nu însemna că nu izbucneau mereu conflicte. Într-o zi, luntrea venită de la Haarlem acostează în centrul Amsterdamului. Poliţia interzice debarcarea pasagerilor şi îl arestează pe luntraş pentru verificarea actelor. Nici că se putea jignire mai mare. Oraşul Haarlem înaintează o plîngere tribunalului Olandei, care îi dă dreptate. La Amsterdam, spiritele se încing : de fiecare dată, sosirea luntrei de la Haarlem dă naştere la scandaluri şi încăierări. Traficul e paralizat. În cele din urmă, un contract încheiat după toate regulile stabileşte că pe această linie vor circula alternativ un luntraş din Haarlem şi unul din Amsterdam.

De-a lungul drumurilor, la popasuri, în oraşe şi tîrguri, în multe sate, călătorii întîlneau un mare număr de hanuri populare, cîrciumi unde puteai găsi o cameră sau măcar un culcuş de paie, zgomotoase şi adesea sordide. În marile oraşe existau localuri mai bine înzestrate din punct de vedere al confortului, comparabile cu hotelurile din vremea noastră : „Împăratul", „Gîsca", în s'Hertogenbosch ; „Pelicanul", „Leul", în Haarlem. În jurul lui 1680, la Haga existau nouă asemenea localuri ; la Rotterdam, şase ; la Amsterdam, aproape o sută. Uneori, fostele săli destinate trasului la ţintă cu arcul[6] fuseseră transformate într-un fel de hanuri municipale, ca la s'Hertogenbosch, Dordrecht, Utrecht, Amsterdam. În sfîrşit, unele „case de oaspeţi" patronate de municipalitate, numite „locuinţe senioriale", asigurau, în centrele cele mai importante, găzduirea oaspeţilor de vază. În lipsa unei asemenea „locuinţe senioriale", călătorul era dat în grija vreunei notabilităţi a oraşului.

În 1689, un editor din Amsterdam a publicat un *Ghid de călătorie*, cuprinzînd o serie de informaţii asupra mijloacelor de transport pe tot teritoriul Republicii : tabele cu liniile de comunicaţie pe uscat şi pe apă ; orare ; lista tîrgurilor şi a pieţelor, a hanurilor şi a bisericilor ; pari-

tatea monedei şi echivalenţa unităţilor de măsură ; rugăciuni adaptate diferitelor momente ale călătoriei, imnuri care puteau fi cîntate dimineaţa şi seara, în popasurile la hanuri. Urmau apoi unele sfaturi privind igiena sau recomandări de ordin moral : feriţi-vă de pleurezia care vă pîndeşte în umezeala de pe luntre ; în promiscuitatea de aici, feriţi-vă de prostituată ; nu beţi nici vin nici bere, căci evacuarea lor vă poate pune probleme jenante..."

Partea a doua

INTERIORUL OLANDEZ

Capitolul IV

LOCUINȚA

Împărțirea casei. Mobilierul

Să ne oprim în fața unei case burgheze oarecare, de pe unul din canalele orașului. Buna-cuviință cere să nu lovim prea tare cu ciocănelul de metal fixat pe ușa masivă de stejar, lăcuită sau vopsită în verde. Ciocănel de fier, la oamenii simpli ; de argint masiv, la unii dintre cei înstăriți. Dealtfel, dacă plimbarea noastră ne-a purtat pînă într-unul din tîrgușoarele din provincia Olanda, vom ciocăni mai degrabă la portița „subteranului" sau vom trece prin curte : într-adevăr, potrivit tradiției, intrarea principală e folosită doar la nunți sau la înmormîntări.

O cheie se răsucește în broasca împodobită cu plăci de aramă. Ne deschide o slujnică. Pătrundem într-o încăpere pe care un francez n-ar numi-o decît cu o oarecare ezitare vestibul : e *voorhuis*-ul, centrul vieții familiale, de cele mai multe ori spațios și inundat de lumina care se revarsă prin ferestrele de la fațadă. Împrejurul și dedesubtul lui, un sistem complicat de scărițe, de trepte, de uși unește

camerele de la parter cu cele din „subteran", unde se află pivniţele şi oficiile. Într-o locuinţă olandeză tipică, nici o încăpere nu se află la acelaşi nivel cu celelalte; întotdeauna trebuie să urci sau să cobori. Configuraţia actuală a locuinţei are la bază cele două camere din care aceasta se compunea iniţial: „camera din faţă" şi „camera din spate". În secolul al XVII-lea, doar casele cele mai sărace de la oraş mai păstrează structura aceasta extrem de simplă. Cele două camere continuă să existe, separate printr-o despărţitură de lemn, uneori prevăzută cu geamuri, sau printr-un coridor care dă spre mai multe cămăruţe intermediare; cîteva trepte, un ancadrament din lemn în formă de arc îl întrerup la mijloc: printr-o uşă deschisă, poţi vedea interiorul unei odăi cufundate în penumbra pe care se detaşează, ca o pată de culoare, rochia unei tinere femei, poţi zări un colţ de grădină înverzită. Spectacol care a sedus, nu o dată, un Jan Steen, un Vermeer, un Pieter de Hoogh, un Metsu... Din acest coridor, sau direct din vestibul, o scară în spirală duce la o încăpere de la mezanin, numită „camera suspendată", şi mai departe la etajul superior. Împărţirea camerelor e ciudată. Uneori zidul despărţitor corespunde axei unei ferestre, în aşa fel încît fiecare din cele două camere alăturate dispune de cîte o jumătate de fereastră. O altă scară, mult mai îngustă, urcă pînă la pod şi la mansardă, deasupra cărora se înalţă o şarpantă din bîrne enorme, înnegrite, şi din grinzi.

Mobilierul, sumar la oamenii simpli, devine, de-a lungul secolului, excesiv la cei mai bogaţi. În gustul care dictează alegerea mobilelor se disting nuanţe locale. Dordrecht continuă să rămînă fidel vechii rusticităţi olandeze, în timp ce Amsterdam, Rotterdam şi Delft au şi început să imite Haga, unde predomină stilul englez şi mai apoi cel francez. În general, mobilele de la începutul secolului sînt încă greoaie, masive, lucrate de preferinţă din lemn de stejar sau de nuc. Treptat, ele cîştigă în suplete.

La sfîrşitul secolului, liniile au dobîndit o anumită graţie spiralată, care aminteşte de cea a ebenisteriei franceze.

Cele trei piese esenţiale ale mobilierului sînt masa, scaunul şi dulapul, prezente în toate încăperile. Ele constituie mîndria stăpînei casei, decorării lor îi consacră tîmplarul toate eforturile sale. Către 1600, mesei i se dă forma unui masiv platou dreptunghiular, sprijinit pe picioare împodobite cu ornamente sferice ; uneori, ea e acoperită cu o faţă de masă din postav, din serj sau, la cei înstăriţi, din damasc. Mai tîrziu se răspîndesc diverse tipuri împrumutate : masa italienească numită „cu tăblii", susţinută de două panouri verticale, masa rabatabilă, gheridonul cu trei picioare, aşezat de obicei lîngă perete, ca şi diferite alte modele engleze sau franceze. Scaunele păstrează într-o măsură mai mare vechiul stil olandez : sînt joase, au picioare cu baluştri, spătare înalte, fundul tapisat cu piele ; pe ele se pun una sau două perniţe umflate. Cu timpul, tapiţeria va fi din stofă groasă de lînă sau din catifea, fixate cu ţinte de aramă. Felurite motive ornamentale sînt sculptate în lemnul spătarelor. Treptat, scaunele vor deveni mai uşoare, mai suple.

Pentru înalta societate neerlandeză, mobila cea mai de preţ e dulapul. În casele oamenilor de condiţie modestă, în casele ţăranilor, se mai întîlneau încă vechile cufere de lemn de tip medieval, aşezate orizontal pe podea, cu un capac care se putea ridica, vopsite în verde sau în roşu, ornate cu desene elementare. Dulapul însă, obiect costisitor [1], obiect de mare lux, era semnul reuşitei, al ascensiunii sociale ; el simboliza bogăţia şi confortul. De-a lungul veacului, dulapul primitiv, de formă pătrată, adînc, solid, aproape imposibil de urnit din loc, tăiat în lemn masiv, a devenit şi el mai puţin greoi, evoluînd spre tipul francez de „comodă", împodobită cu incrustaţii de sidef sau de fildeş. Începînd din 1670, în casele fastuos mobilate el apare alături de comodele veritabile : scrinuri scumpe, cu sertare, aşezate pe picioare înalte. Într-o casă cu mobilier complet există cel puţin două dulapuri. Mai

întîi sacrosanctul dulap pentru lenjerie, parfumat cu vinariță, aflat sub directa supraveghere a stăpînei casei. Dulapul bogatei doamne Blyenborgh din Dordrecht închide în el adevărate comori : cearșafuri din Indiile orientale, din Haarlem, Flandra, Amsterdam, din Alkmaar, Friesland și Embden, orînduite pe categorii în funcție de proveniență ; scufii, batiste, eșarfe din tinerețea bunicii ; douăzeci și patru de duzini de cămăși, patruzeci de duzini de fețe de masă și șervete care urmau să facă parte din zestrea copiilor. Un editor din Amsterdam, cu o avere medie, și-a adunat în dulapul său șaizeci de cearșafuri, treizeci de fețe de masă și peste trei sute de șervete. Unele dintre femeile în pas cu moda înlocuiesc dulapul pentru lenjerie cu un cufăr indian, placat cu aramă sau cu argint, sau cu un cufăr de fabricație olandeză, pe care îl acoperă cu un postav albastru. Un al doilea dulap, cel destinat porțelanurilor, instalat în camera unde erau primiți oaspeții, înfățișa privirilor rafturile pline de farfurii, căni, platouri cu ornamentații, printre care puteau fi văzute adesea instrumente muzicale. Sînt întrebuințate de asemenea dulapuri pentru veselă, în formă de etajere piramidale. Chiar și la țară, mulți oameni au o vitrină în care sînt expuse obiectele de preț. De multe ori, stăpîna casei păstrează aici darurile primite la botez și la nuntă.

Așa arată în general interiorul unei locuințe olandeze de la oraș, adesea de o încîntătoare intimitate dar în același timp destul de puțin confortabil, dacă e să dăm crezare impresiei vizitatorilor francezi. Oricare ar fi mediul social căruia îi aparține cel ce locuiește în ea, structura casei rămîne, în mare, aceeași. Pe străduțele din cartierele sărace, fațadele sînt și mai înguste, ferestrele și mai puține la număr ; coridoarele apartamentului mai lungi, tavanele mai joase. În odăi, o lumină sărăcăcioasă lasă să se vadă cele cîteva piese de strictă necesitate la care se reduce mobilierul, masive, greoaie, în tradiția vechiului stil autohton. Lucrătorii nevoiași, ucenicii se îngrămădesc în „subterane" și în poduri.

Funcţia căreia îi e destinată dă fiecăreia din încăperile unei locuinţe o notă specifică.

Fosta „cameră din faţă", care servea odinioară ca prăvălie sau ca atelier, a devenit actualul „vestibul". La micii negustori şi la meseriaşii cei mai săraci, vestibulul îşi păstrează destinaţia iniţială : aici se lucrează, cu uşa larg deschisă ; mărfurile sînt expuse afară, sub copertină. În vestibul îşi ţine lecţiile, de cele mai multe ori, învăţătorul ; în vestibul şi-a instalat cîrciumarul cîrciuma şi tot aici a amenajat o sală pentru fumători. Pentru burghezul modest, vestibulul e camera cea mai importantă a casei ; el o împodobeşte cu plăci de porţelan pictat, aranjează aici o masă, cîteva scaune, dulapul cu veselă, o oglindă, garnitura cazanelor de aramă ; rezemată de perete, într-un colţ, e aşezată o banchetă de lemn sculptat. La cei bogaţi, vestibulul e transformat în salon. Bancheta e din marmură. Pe pereţi, tablourile stau alături de trofee de vînătoare. Rolul decorativ pe care această încăpere îl are în casele familiilor înstărite inspiră un asemenea respect, încît, de teamă ca nu cumva vreun obiect să fie clintit de la locul lui, stăpîna casei, fiicele ei, slujnica evită să-şi petreacă timpul aici şi se instalează într-o cămăruţă anexă (care, la oamenii de rînd, e uneori aceeaşi cu fosta „cameră din spate"), unde se scurge cea mai mare parte a vieţii lor. În cămăruţa aceasta femeile cos, tricotează, iau zilnic masa împreună cu restul familiei. Această „cameră de zi" are de obicei o mică fereastră la faţadă, de unde se poate urmări spectacolul străzii dar care nu lasă să pătrundă decît o lumină săracă. Mobilierul e sumar. În casa unui bogat negustor de lemne din Dordrecht, aici se află o masă de stejar, cîteva scaune cu perne îmbrăcate în piele ; pe pereţi, plăci de faianţă albă, tablouri ; într-un colţ, un pupitru pe care a fost pusă o biblie ; în sfîrşit, două dulapuri greoaie dintre care unul, acoperit cu o draperie verde, serveşte drept bibliotecă.

Numărul încăperilor de la parter variază mult în funcţie de bogăţia proprietarului. Oricum însă, în absolut toate

casele există dacă nu o bucătărie propriu-zisă, cel puţin un intrînd, un spaţiu oarecare unde se pregăteşte mîncarea. Oamenii săraci gătesc într-un fel de nişă de unde, cînd vremea e urîtă şi soba se înfundă, un fum înecăcios şi urît mirositor se răspîndeşte în toată casa. În schimb, în locuinţele burghezilor, bucătăria a fost ridicată la un rang dintre cele mai înalte : ea ţine în acelaşi timp de templu şi de muzeu. Ustensile de aramă şi de cositor sclipind de curăţenie se înşiruie de-a lungul pereţilor ; masa e vopsită într-o culoare trandafirie ; uneori, pardoseala e din marmură. Vesela e ţinută într-un dulap cu geamuri. Într-un alt dulap, numit „tezaur", sînt păstrate proviziile, feţele de masă şi şervetele în curs de folosire, sosierele, fundurile de lemn pe care se taie friptura. Pe o latură a bucătăriei se află o sobă mare de gătit : în vatră, al cărei fund e gudronat, e aşezat „godinul", un fel de sobiţă primitivă, deschisă în partea de sus ; de o parte şi de alta a acestuia stau vasul cu jeratic şi lada în care e ţinută turba. Deasupra unei chiuvete mici din aramă, un robinet alimentează bucătăria cu apa venită printr-o pompă legată de o cisternă. În bucătăria unui burghez înstărit pe care Monconys l-a vizitat în 1663, chiuveta era din marmură, pompa din bronz ; în plus, ca o adevărată minune tehnică, un rezervor de aramă ascuns în perete furniza o apă încălzită fără întrerupere, printr-un procedeu care rămînea invizibil [2]. Dar nimic din toată această desfăşurare de bogăţie şi fast nu arată că ar fi vorba de un loc unde se pregătesc delicii culinare. „Neerlandezii, scrie abatele Sartre, preferă să moară de foame în mijlocul cazanelor şi veselei lor strălucitoare decît să se apuce să prepare fie şi cel mai simplu fel de mîncare care ar deranja această ordine desăvîrşită. Ei îmi arătau cu mîndrie cît de curată le e bucătăria, care, cu două ore înainte de dejun, era la fel de rece cum ar fi putut fi după terminarea lui." [3]

De multe ori chiar, stăpîna casei găteşte într-o debara de lîngă bucătărie, folosind-o pe aceasta din urmă doar pentru ca să fiarbă o oală cu apă.

Scara care duce la primul etaj oferă celor bogaţi un nou prilej de a-şi înfrumuseţa locuinţa. De obicei de lemn, uneori de marmură, ea are ca ornament principal o rampă pe care au fost sculptate diferite motive decorative, lei, plante, blazonul stăpînului casei. O asemenea scară rămîne însă o excepţie. Scara de tip obişnuit, răsucită ca o spirală în clădirile vechi, dreaptă în cele mai moderne, e un loc cu adevărat periculos, pe cît de îngust pe atît de abrupt. Ea dă într-un coridor pe care, de o parte şi de alta, se înşiruie camere, nu multe, în general două sau trei. Cel mai adesea, acestea sînt dormitoarele familiei. În cîteva locuinţe spaţioase, dimpotrivă, dormitoarele se află la parter sau la etajul al doilea, primul etaj fiind rezervat camerelor unde sînt primiţi oaspeţii. Dealtfel, pentru secolul de aur, un dormitor propriu-zis e o noutate ; folosirea unei camere numai pentru dormit nu s-a generalizat încă. Multe familii din rîndul oamenilor simpli îşi instalează paturile în camera de zi : instalează e un fel de a spune, pentru că de fapt paturile sînt construite, încastrate în zid ca nişte dulapuri de perete, şi atît de scurte, încît cel care doarme în ele trebuie să stea aşezat în capul oaselor. În partea de jos, aceste „dulapuri de dormit" au un sertar în care sînt culcaţi cei mai mici dintre copii. Dacă familia e prea numeroasă pentru ca toată lumea să încapă în paturile disponibile, o parte din copii sînt trimişi să doarmă în pod.

Să intrăm, printr-una din uşile de stejar masiv pe care e pictată sau sculptată o scenă mitologică, în dormitorul unui negustor înstărit. Şi aici, pereţii sînt acoperiţi cu plăci de faianţă ; oglinda răsfrînge o lumină avară ; cîteva tablouri. Pe hota căminului, amintiri de familie. Două scaune joase cu spătarul foarte înalt, o masă, dulapul cel mare pentru lenjerie ; un lavoar : o măsuţă pe care se află un lighean şi o cană cu apă. Un sfert din încăpere e ocupat de patul cu coloane şi baldachin, de formă dreptunghiulară, închis de o perdea din damasc verde. Pe cuvertura dintr-un

material asemănător damascului se vede marginea întoarsă a unui cearşaf, fin brodată. Acesta este patul „modern" care înlocuieşte treptat vechiul „dulap de dormit", întîlnit de acum înainte mai mult la ţară. Totuşi, cel puţin în casele micii burghezii, patul continuă să păstreze multe din caracteristicile „dulapului de dormit" : e atît de înalt, încît trebuie să te urci pe un scăunel special ca să ajungi sus ; copiii dorm tot dedesubt, obicei de care străinii fac mare haz. În casele celor bogaţi, patul e aşezat în mijlocul camerei, cîteodată pe un piedestal. Baldachinul e decorat cu ornamente în formă de ghirlandă, de feston ; în partea de sus e sculptat blazonul proprietarului ; în cele patru colţuri sînt fixate mănunchiuri de pene. Coloanele care îl susţin şi între care sînt prinse perdelele reprezintă cariatide, satiri, îngeri... Toată această abundenţă ornamentală nu răscumpără însă inconvenientele aşternutului. Se doarme pe o saltea groasă din fulgi, cu spatele rezemat de un morman de perne moi, fără sul la căpătîi ; drept învelitoare, o plapumă tot din fulgi. Fireşte, între atîţia fulgi, căldura devine imediat sufocantă.

La începutul secolului, locuinţele oamenilor înstăriţi sînt pardosite cu dale colorate, după moda italienească ; de pildă, cu dale pătrate albe alternînd cu altele de culoare albastră ; uneori, în camerele rezervate primirii oaspeţilor, pardoseala e din marmură. Mai tîrziu se introduce moda franceză a parchetului. În majoritatea interioarelor întîlnim însă duşumeaua tradiţională, din scînduri mai mult sau mai puţin geluite. Rareori se întîmplă ca podeaua să fie lăsată neacoperită. Cînd camera e pardosită cu dale, pe jos se pun din loc în loc rogojini spaniole în dungi negre şi galbene sau cu fondul multicolor ; în schimb, covoarele sînt prea puţin folosite : cîteodată, în cinstea unui oaspete de seamă, în mijlocul camerei e aşternut un covoraş pe care gazdele îl strîng îndată ce musafirul pleacă. Dacă podeaua e de scînduri, pe ea se presară un nisip fin, colorat, cu care — în ocazii deosebite — sînt desenate flori sau alte motive decorative.

Tavanul e din grinzi aparente, unite prin șipci transversale. Bogătașii îl acoperă cu lambriuri, îl împodobesc cu picturi înfățișînd scene idilice, mitologice, alegorice... În unele camere, din tavan atîrnă bibelouri de lemn sau de metal, reprezentînd bărci, lunire, pești, embleme, steguleț. Tot de tavan e prinsă, cu o panglică sau cu un lănțișor, coronița de hîrtie pe care stăpîna casei a purtat-o la logodnă.

Burghezul mai strîmtorat se mulțumește cu o simplă văruială a pereților camerei sale. Cel cu dare de mînă îi acoperă cu plăci de faianță în culori contrastante. Oricum însă, în spatele paturilor și dulapurilor sînt așezate panouri de lemn. La începutul secolului, în locuințele celor bogați pereții erau în întregime îmbrăcați în lambriuri ; mai tîrziu, lambriurile nu au mai urcat decît pînă la o anumită înălțime. În partea de sus, peretele era uneori tapetat cu piele aurită, ce scotea în evidență tablourile, în ramele lor de lemn sculptat. Pe un astfel de fundal, cald și auster totodată, trebuie să ne imaginăm nuanțele de galben și de albastru ale lui Vermeer, lumina intensă a lui Frans Hals. După 1660 însă, utilizarea pielii nu mai e la modă. I se preferă pictura murală, desfășurată în ample scene de vînătoare, în alegorii complicate, în evocări biblice, înrudite cu cele din tapiseriile cu care unii își împodobesc camerele de primire a oaspeților. Și totuși, materialul cel mai căutat rămîne faianța, în plăci de culori pastelate — azuriu, galben, portocaliu, liliachiu, verde rafinat, pe fond alb — pe care sînt desenate buchete de flori și imagini idilice stilizate, sînt înscrise dictoane sau e înfățișat blazonul proprietarului. Aceste plăci reprezintă un produs național și constituie obiectul unei industrii aflate în plină înflorire la Gouda, Haarlem, Delft, Rotterdam. Lemnul nevopsit place din ce în ce mai puțin, iar acolo unde mai apare încă, la pervazurile ferestrelor, la uși, e întotdeauna aurit sau vopsit. Oamenii în pas cu moda dau diverselor încăperi ale locuinței lor cîte un nume sugerat

de decorarea acestora : „camera în piele aurită", „camera damascurilor", „salonul Adam și Eva".

Pentru ferestre (care se deschid după sistemul numit „ghilotină") sînt preferate geamurile colorate, prin ale căror ochiuri mici, montate în rame plumbuite, pătrunde o lumină scăzută, voalată, care răspîndește în locuință o atmosferă tăcută și misterioasă. Numai cei foarte săraci nu au nici măcar o singură fereastră de acest fel la fațadă ; în lipsa ei, un rotocol de sticlă pictată, divers colorat, e plasat în mijlocul geamului.

Burghezii înstăriți atîrnă aproape peste tot în casă oglinzi. La început sînt la modă micile oglinzi venețiene, cu rame de cristal și cu o bordură de trandafiri din sticlă ; în cea de-a doua jumătate a veacului, unii le vor înlocui cu oglinzile franțuzești mari, cu picior.

La mansardă, în jurul podului pe care negustorii îl folosesc ca antrepozit, se mai află cîteva cămăruțe : odăile servitorilor, diverse debarale, boxa unde sînt ținute lemnele și turba.

Pentru încălzirea locuințelor, olandezii își construiesc șeminee. Pînă și în cele mai sărăcăcioase dintre case există cel puțin un șemineu. În ochii burghezului, acesta a devenit un veritabil element al luxului familial : foarte lat (așa încît să poată fi ușor curățat cu un șomolog de paie), cu un suport dreptunghiular deasupra căminului, cu vatra împodobită cu plăci de fier, uneori artistic lucrate (pe care vara sînt așezate la vedere mari vase de porțelan oriental), șemineul are hota sculptată ; pe suport sînt puse porțelanuri, bibelouri de lac. Întotdeauna extrem de curat, în el nu rămîne niciodată cenușă, căci aceasta cade direct într-un orificiu special amenajat sub vatră. Focul se face uneori cu butuci de fag, cel mai adesea însă cu turbă, combustibil național, folosit deopotrivă la oraș și la sat. Arderea ei necesită procedee de aerare cu totul speciale : bucățile de turbă sînt sau așezate într-un „godin" plasat sub suportul de deasupra căminului, sau dispuse în cercuri concentrice, cu un spațiu gol la mijloc și cu spații libere între

ele, prin care ţîşneşte o flacără colorată, de un efect atrăgător. Nu se degajă nici un fel de miros neplăcut. În schimb, iradierea calorică a turbei e slabă. Locuinţa olandeză le dă francezilor senzaţia că e aproape neîncălzită. Oamenii cu ocupaţii sedentare stau iarna îmbrăcaţi în halatul gros de casă. Femeile, care nu ies deloc pe afară, îşi ţin tot timpul picioarele deasupra unei cutii cu jeratic, obiect pe care îl folosesc dealtfel şi lucrătoarele din ateliere. În această cutie, de formă dreptunghiulară, cu o grosime de aproximativ cincisprezece centimetri, fabricată dintr-un lemn tare sau din metal şi găurită în mai multe locuri, arde încetişor o bucată de turbă.

Pentru iluminat, mijlocul cel mai ieftin şi cel mai răspîndit e lampa cu ulei, un fel de opaiţ minuscul, ascuţit ca un cioc, din care se înalţă o flacără tremurătoare, lipsită de strălucire. Lumînările de seu, şi mai cu seamă cele de ceară, mai eficiente, costă foarte mult. În saloanele luxoase, lumînările sînt grupate pe un suport de aramă sau de cristal, formînd o lustră care se prinde de tavan cu o tijă de metal sau de lemn aurit. Pe pereţi sînt fixate, ca nişte aplice, mai multe sfeşnice ; alte sfeşnice sînt aşezate pe suportul şemineului.

Locuinţa ţărănească se deosebeşte, în general, de cea de la oraş ca structură : ea nu are decît parter, alcătuit dintr-o încăpere mare, dispusă în centrul casei, înconjurată uneori de cîteva cămăruţe strîmte. În satele aflate în apropierea marilor oraşe, locuinţele clădite în secolul al XVII-lea trădează o influenţă citadină : pentru construcţia caselor se adoptă planul în profunzime ; uneori se ridică şi un etaj deasupra parterului, sau cel puţin se adaugă cîteva odăiţe în jurul podului. Mobilierul, mai sumar ca la oraş, păstrează trăsături arhaice. El se compune din cîteva scaune, o masă, cufere, o vîrtelniţă. Decoraţia, pictată sau sculptată, continuă străvechile tradiţii indigene. Nu există şeminee : focul se face direct pe pămînt. Ferestrele, puţine la număr, se închid cu obloane

interioare, din lemn masiv. „Dulapurile de dormit" sînt așezate de jur împrejurul camerei mari (dacă nu cumva sînt „construite" în cămăruțele anexe) ; ziua, sînt mascate de perdele sau de uși. Pe porțiunile de perete rămase libere, țăranii înstăriți fixează panouri înguste de lemn pe care sînt expuse farfurii pictate, căni, vase de cosițor folosite ca unități de măsură.

Indiferent de categoria socială căreia îi aparține, neerlandezul nutrește pentru casa lui o dragoste profundă. În ochii bărbatului, econom pînă la avariție, aranjarea locuinței e singurul prilej în care e îngăduit luxul, oricît ar costa el. Cît despre femeie, ea se consacră cu totul casei. Casa e vatra, templul familiei, iar familia, la rîndul ei, e centrul existenței sociale. De aceea neerlandezului îi place să se închidă în locuința lui, în camerele de o curățenie ireproșabilă, cu mobile lustruite, cu obiecte care strălucesc de atîta frecat. Așa se explică dificultățile mari pe care le întîmpină străinii stabiliți în Țările de Jos cînd e vorba să lege și să întrețină legături de prietenie cu localnicii. Le Laboureur, în 1642, chiar și Bayle, în 1684, deplîng această stare de lucruri, pe care o pun pe seama firii închise a neerlandezilor [4]. Începînd de la mijlocul secolului, negustorii cei mai bogați, unii patricieni se întrec în decorarea cît mai rafinată, cît mai somptuoasă a interioarelor lor. Mobile, corpuri de iluminat, stofe, obiecte de artă, toate achiziționate cu bani grei, se adună în aceste locuințe, oferind mai curînd o imagine a opulenței decît a bunului gust. Dar luxul astfel etalat nu satisface doar orgoliul proprietarului ; el are și o funcție economică, fiind considerat un mijloc de a investi unele venituri excedentare greu de plasat. Cu timpul însă, aceste investiții sterile ar putea secătui economia țării : e un pericol de care, către sfîrșitul veacului, unele spirite clarvăzătoare vor deveni conștiente. De vină, se va spune, e numai influența franceză. După unele relatări din epocă, doamna de Maintenon

l-ar fi convins, chipurile, pe Ludovic al XIV-lea că cea mai sigură cale de a-i face pe olandezi să se abată de la virtuţile în care stă forţa lor e răspîndirea în Ţările de Jos a modelor de la Paris...

Grădini şi flori

Din „camera din spate" sau din capătul coridorului se ajunge, coborînd cîteva trepte, în curtea împrejmuită de un gard de lemn vopsit în verde sau în roşu cafeniu.

Unii meşteşugari şi-au transformat curtea într-o dependinţă a atelierului ; unii negustori, în antrepozit. Cei mai mulţi dintre burghezi, chiar şi cei de condiţie modestă, şi-au amenajat aici o grădină, în ciuda suprafeţei foarte mici, adeseori de-abia de cîţiva metri pătraţi : de bine de rău, e loc pentru o peluză de gazon, un strat de flori, cîteva bucăţi de muşchi verde. Dacă dimensiunile terenului o permit, pe lîngă zid mai pot creşte cîţiva arbuşti — soc, drob —, mai pot fi cultivaţi doi, trei pomi fructiferi. Cu cît burghezul ocupă un loc mai înalt în ierarhia socială, cu atît grădina lui e mai întinsă, fără să atingă însă niciodată proporţii cu adevărat considerabile : la oraş, pămîntul e scump şi rar. Acesta e motivul pentru care, mai ales în cea de-a doua jumătate a secolului, mulţi oameni înstăriţi îşi cumpără, în împrejurimile oraşului, o a doua grădină unde se retrag vara, în zilele cînd nu se lucrează, împreună cu familiile lor.

Grădina neerlandeză tipică e alcătuită din patru peluze dreptunghiulare, despărţite de o alee în cruce. Pe peluze sînt sădite straturi de flori ; de jur împrejur cresc copaci ; în mijloc se află un pavilion de lemn (mai tîrziu el va fi zidit din piatră), cu acoperişul în formă de cupolă, sau un umbrar de verdeaţă sub care se poate lua masa şi unde, cînd moda se va fi răspîndit, se va servi ceaiul de după-

amiază. Totul aici e ordonat, îngrijit, geometric, liliputan : o adevărată grădină pentru păpuşi.

Neerlandezul ţine cu tot dinadinsul să-şi aibă propria sa recoltă anuală de fructe. E cultivat mai ales mărul, cu cele aproape douăzeci de soiuri cunoscute (dintre care cel mai apreciat e cel numit *goud pipping*) ; apoi părul, din care se cunosc cincisprezece soiuri ; se cultivă însă şi cireşul, şi prunul. Pe pămînt se încolăcesc vrejurile pepenilor galbeni, se întind tufele de căpşuni. Pe lîngă gard se coc murele, zmeura, moşmoanele — fructele săracului. Mulţi grădinari amatori şi-au construit, din lemn, sere în care se străduiesc să crească piersici, caişi... şi chiar viţă de vie : ciorchinii de struguri se dezvoltă dar din ei nu se poate scoate nici un strop de alcool. La oamenii instruiţi, dragostea pentru plante se îmbină cu gustul înnăscut pentru cercetarea naturii. Posesorii de grădini au la îndemînă o întreagă literatură de specialitate, manuale sau studii savante, ca acel *Arboretum sacrum* al lui Joan van der Meurs, apărut în 1643, în trei volume.

Întreaga naţiune nutreşte (spre indignarea cîtorva moralişti) o adevărată pasiune pentru flori. Prea puţin folosite în împodobirea interioarelor, florile abundă în grădini, unde sînt rînduite în straturi izolate, delimitate cu grijă : trandafirii aici, stînjeneii dincolo ; altundeva crinii ; ceva mai departe zambilele ; în fund măceşii ; galbenul la dreapta, roşul la stînga. Domneşte între aceste plante o ordine lipsită de orice fantezie, dar în care spiritului metodic îi place să-şi regăsească imaginea. Parfumurile însă nu pot fi împiedicate să se amestece. În grădiniţele minuscule din centrul marilor oraşe, acestora li se adaugă miasmele care vin dinspre canal şi care, în zilele toride, le biruie cu desăvîrşire.

În toate oraşele există florării ; florarul îşi vinde aici sau produsele din propria sa grădină sau pe cele obţinute din cultivarea unei alte grădini pe care a închiriat-o undeva în apropierea oraşului. Dacă negustoria merge bine

şi cererea e mare, el se adresează unui horticultor din Haarlem, care îi va deveni furnizor. Într-adevăr, pămîntul din Haarlem şi din împrejurimi se dovedeşte atît de prielnic florilor, încît grădinile de aici au sfîrşit prin a-şi pierde funcţia pur decorativă pentru a da naştere unei adevărate industrii : se cultivă narcisa, şofranul, crinul de diverse nuanţe, violeta, anemona, brîndusa, omagul, nemţişorul-de-cîmp, sîngele-voinicului şi nenumărate alte specii dintre care unele sînt la vremea aceea necunoscute în restul Europei ; se importă, se experimentează, se creează forme şi culori noi, e lansat *apocynum canadense*.

Pînă pe la 1615, trandafirul rămîne regele tuturor florilor. Apoi, în numai cîţiva ani, el cade în dizgraţie, detronat de lalea. Importată din Turcia în Germania încă din 1559, laleaua fusese adusă în Ţările de Jos de către naturalistul Clusius, ca o curiozitate exotică. Puţin după aceea, ea putea fi văzută în cîteva grădini. Dar a fost nevoie ca Olanda să fie cucerită de moda care se răspîndise la Paris la începutul domniei lui Ludovic al XIII-lea pentru ca laleaua să atragă atenţia şi să stîrnească interesul marelui public. Brusc, ea s-a văzut promovată la rangul de floare nobilă, întruchipare a unei întregi simbolici cavalereşti. S-a întîmplat totodată ca un virus care bîntuia pe atunci în grădinile olandeze să-i atace corola, producînd o serie de modificări patologice ale acesteia. Horticultorii, speculînd favoarea de care se bucura laleaua, au profitat imediat de ravagiile virusului pentru a crea mai multe varietăţi neobişnuite.

Cum moda franceză se răspîndise între timp în toată Europa occidentală, Ţările de Jos devin principalul ei furnizor de lalele. Încă din 1625, bulbul de *Semper Augustus*, deosebit de căutat, se vinde la un preţ fabulos : floarea are un caliciu mare de un alb pur, cu mici pete albăstrui la bază şi cu striaţii verticale de un roşu aprins. Grădinarii obţin lalele roz, mov, cafenii, galbene sau în combinaţii de culori dintre cele mai diverse, ca de pildă

varietatea *Laprock*, pestriță ca veșmîntul unui arlechin. Numărul soiurilor create crește vertiginos : de la treizeci se ajunge curînd la o sută de tipuri diferite. Guvernatorul din Kennemeerland botează specia produsă de el *Amiral*. Imediat, alți cincizeci de horticultori amatori preiau ideea : începînd din acel moment se constituie un întreg grup onomastic : *Amiral van Enckuysen, Amiral Pottebacker*. Apare și un grup *General : General van Eyck*, și alții ; un grădinar din Gouda, hotărît să-și facă reclamă, lansează soiul *Generalul generalilor*. Cu mai puține pretenții, o altă varietate e numită, în lipsă de ceva mai inspirat, *Roșu și galben de Catoleyn*. Există cinci tipuri de *Merveille*, patru de *Morillon*, șapte de *Tournai*, treizeci de *Paragon*... E o veritabilă inflație... de care unii știu să profite : bulbii se vînd scump și se obțin destul de lesne chiar și pe un petic de grădină. Mulți orășeni cu ocupații sedentare, mulți negustori pînă atunci prudenți sînt cuprinși de febra aventurii.

Țesătorii din Haarlem, care constituie una din corporațiile importante ale orașului, se aruncă în vîrtejul speculațiilor, deși nu se pricep cîtuși de puțin la horticultură. Febra crește. „Tulipomania" atinge paroxismul în iarna anului 1636 și se sfîrșește printr-o catastrofă cîteva luni mai tîrziu. E o adevărată frenezie a jocului la bursă, delirantă, contagioasă. Întreaga populație e contaminată : măcelari, portari, misiți, hangii, studenți, frizeri, coșari, perceptori, muncitorii care extrag turba, nici o categorie socială nu e cruțată, nici o sectă religioasă, nici o asociație — arminieni și papiști, luterani, menoniți, paznici de noapte și retori ! Zonele în care se află Amsterdam, Haarlem, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Utrecht, Rotterdam sînt cel mai puternic afectate. Cei care au reușit să-și păstreze cumpătul, puțini la număr dealtfel, îi numesc pe ceilalți „Purtătorii de scufie" *(Kappisten)*, făcînd aluzie la scufia nebunilor : se lansează pamflete, cîntece satirice al căror umor devine tot mai tăios.

La Hourn, cu trei bulbi de lalea îţi poţi cumpăra o casă. Un *Amiral Liefkens* valorează 4 400 de florini ; în ce priveşte *Semper Augustus,* cursul lui ajunge de la 4 000 la 5 500 de florini ! Cînd mai mulţi cumpărători rîvnesc la acelaşi bulb, ei nu se dau în lături să-i ofere celui care vinde o mită fantastică : bunăoară un rădvan şi doi cai frumoşi. La Amsterdam, un burghez adună în felul acesta, în timp de patru luni, suma de 60 000 de florini, din exploatarea grădinii sale. Posesorii de bulbi nu mai au somn. Un florar îşi instalează la pat o sonerie de alarmă al cărei fir înconjoară, în grădină, preţiosul strat de lalele. De două sau de trei ori pe săptămînă, seara, cumpărătorii şi vînzătorii se întîlnesc la cîrciumă unde tratativele se prelungesc pînă noaptea tîrziu. Departe de a fi ţinuţi în afara acestor preocupări, copiii sînt chiar invitaţi să participe la întruniri, căci se cuvine să înveţe de timpuriu cum se cîştigă banii ! Pot fi văzuţi chiar şi predicatori protestanţi în această mulţime din care, în zori, ies proaspeţii îmbogăţiţi ; nu e exclus însă ca aceştia să se trezească a doua zi în cea mai cruntă mizerie. Acelaşi bulb e vîndut şi revîndut de zece ori în decursul unei singure zile. Au apărut şi specialişti în materie care întreţin un serviciu de informaţii, descoperă pistele cele mai interesante. Cum majoritatea tranzacţiilor au loc iarna, obiectul speculaţiilor e pur imaginar. Circulă şi o serie de cataloage ale varietăţilor de lalele, cataloage uneori admirabil realizate, ca cele pictate de Judith Leyster, eleva lui Frans Hals.

Mulţi oameni de condiţie modestă, care au cumpărat bulbi pe credit şi care au pierdut ocazia de a-i vinde apoi, se găsesc în situaţia de a nu-şi putea achita datoriile. Tribunalele primesc tot mai multe reclamaţii. Sute de familii burgheze sînt ruinate. Municipalităţile se sperie : sistemul comercial care asigură prosperitatea ţării se sprijină în întregime pe credit. Speculatorii de bursă sînt şi ei cuprinşi de nelinişte. Primul semn al crizei apare în 3 februarie 1637 : un florar cumpără cu 1 250 de florini un bulb pe care nu reuşeşte să-l revîndă. Breasla intră în

panică. În 24 februarie se ține la Amsterdam o adunare generală a florarilor care hotărăște luarea unei măsuri radicale : de acum înainte vor fi onorate doar polițele trase înainte de 30 noiembrie 1636 ; toate contractele ulterioare sînt anulate iar cumpărătorul se va putea achita de datorie plătind o despăgubire de 10% vînzătorului și restituindu-i bulbul. La 27 aprilie, Statele din Olanda ratifică această hotărîre. De la o zi la alta, cursul bulbilor celor mai scumpi coboară de la 5 000 la 50 de florini ! Echilibrul se restabilește cu prețul ruinării multora. Printre victime se numără și pictorul Jan van Goyen, maestrul lui Jan Steen.

Capitolul V

IGIENA CORPORALĂ ȘI VESTIMENTAȚIA

Trezirea ; toaleta de dimineață

Hîrîitoarea guarzilor de noapte, care și-au început de mult rondul, a răsunat din jumătate în jumătate de ceas pe străzile orașului, marcînd scurgerea timpului. Printr-o frază muzicală, ei au vestit, rînd pe rînd, miezul nopții, ora unu, ora două... Și, de fiecare dată cînd glasul lor s-a făcut astfel auzit, un sunet de trompetă a răspuns semnalului din înaltul turnului de veghe. La poarta cea mare, bătăile orologiului se succed, limpezi, distincte, umplînd aerul de vibrații. Pentru cîteva minute, aceste zgomote tulbură somnul oamenilor, apoi liniștea coboară din nou asupra orașului.

Municipalitatea se însărcinase să măsoare astfel timpul pe durata nopții. Ziua, timpul e măsurat de fiecare cetățean, pentru propriile lui interese. În acest scop se folosește mai cu seamă clepsidra. Obiect nelipsit din biroul negustorului, clepsidra își află la fel de bine locul și pe masa studentului, sau în bucătărie ; e un instrument pe

care-l găseşti pretutindeni. Se fabrică clepsidre gradate, de dimensiuni mari, al căror nisip are nevoie de douăsprezece ore — adică de o întreagă zi de muncă — pentru a se scurge dintr-o parte într-alta. Ceasurile de buzunar, păstrate în casetă, sau cele pe care le poartă pe piept, agăţate de un lănţişor împreună cu oglinjoara, doamnele din înalta societate, sînt încă obiecte de lux rare şi costisitoare. Spirala cu pendul, inventată de Huyghens în 1657, va permite fabricarea ceasurilor de perete, dar întrebuinţarea acestora nu va începe totuşi să se generalizeze decît către 1680. Călătorii din diligenţe ori de pe luntrele trase de cai îşi confecţionează, dacă au nevoie, un fel de cadran solar improvizat dintr-un pai aşezat perpendicular pe palmă.

În clipa cînd rondul de noapte se sfîrşeşte, unele bresle meşteşugăreşti au şi început ziua de lucru. Au trebuit emise regulamente municipale pentru a interzice călcătorilor de postav să-şi deschidă atelierele înainte de ora două noaptea, pălărierilor să se apuce de treabă înainte de ora patru, iar fierarului, care face un zgomot asurzitor în fierăria lui, să-şi înceapă munca înainte de a se auzi sunetul clopotului ce vesteşte răsăritul soarelui şi dă tuturor semnalul de deşteptare.

Dimineaţa, primul membru al familiei care coboară din pat e tatăl. Cu scufia de noapte pe cap şi în papuci, înfofolit în halatul de casă, el deschide obloanele şi uşa de la vestibul, iese în pragul casei, se uită la cer să vadă cum e vremea. Vecinii îşi dau bineţe, schimbă între ei cîteva vorbe despre necazurile vieţii ori despre mersul afacerilor. Apoi este strigată slujnica. În curînd se aude tropăit de paşi, răsună glasuri de copii. Se deschid şi se închid uşi. Ai casei se sărută. În Ţările de Jos, toată lumea se îmbrăţişează : fiecare îşi sărută prietenii, musafirii, ba chiar şi pe străinii care se află în trecere pe acolo. În acest răstimp, strada începe să prindă viaţă. Lăptarul şi brutarul au pornit să-şi vîndă marfa, pe care o duc în doniţe sau în cărucioare împinse cu zgomot pe

Zijp ori la Alkmaar, unde femeile nu folosesc boneta, părul este aranjat după o modă tradiţională, pieptănătura foarte complicată comportînd o împletitură de codiţe şi de bucle care se înalţă asemenea unei căşti. În satele provinciei Olanda, se poartă aproape întotdeauna o bandă din metal aurit, care încinge partea superioară a frunţii.

Îmbrăcămintea

Bărbaţii, femeile, copiii, toată lumea se îmbracă de cum se dă jos din pat. Cînd, o clipă mai tîrziu, familia se adună pentru micul dejun, toţi sînt echipaţi din cap pînă în picioare.

Îmbrăcămintea este destul de puţin variată. Pe la 1600, orice semn de eleganţă pare suspect ; această prejudecată, deosebit de persistentă, a dăinuit pînă în jurul lui 1650, după care a început să piardă treptat teren. Rafinamentul vestimentar vizează mai curînd materialul din care sînt lucrate hainele decît forma acestora, şi are drept obiect mai degrabă podoabele adăugate decît structura costumelor sau a rochiilor în sine. În domeniul modei, schimbările sînt extrem de lente. Nobilii, ofiţerii din armată se adaptează succesiv gustului parizian, londonez sau german. Patriciatul şi burghezia se arată mult mai conservatoare : ele sînt cele care impun, după dispariţia, către 1600, a aşa-numitului costum „spaniol", stilul vestimentar neerlandez al secolului de aur în ceea ce are el mai specific. Acest stil nu se va schimba decît foarte puţin. Cele cîteva modele preluate de la croitorii parizieni ajung în Ţările de Jos cu o întîrziere de zece, de douăzeci de ani. Dealtfel, nu se poate face nici o generalizare : începînd din 1630, apar diferenţe de gusturi chiar între membrii de vîrste deosebite ai aceleiaşi familii : pelerina lungă, de tip local, numită *Vlieger*, pe care, pe la 1600, o purtau toate femeile,

nu mai apare, către 1640, decît la cele trecute de a doua tinerețe. În păturile de jos, îmbrăcămintea își schimbă și mai puțin aspectul : muncitorul, țăranul, marinarul nu-și cumpără un costum nou decît pentru că cel vechi este prea uzat (uneori, după ce a fost folosit de două sau de trei generații la rînd !) și nu pentru că s-a demodat.

Neerlandezii, ale căror case sînt, după cum am văzut, prost încălzite, luptă împotriva rigorilor iernii îngrămădind pe ei mai multe rînduri de haine. E o trăsătură națională, vizibilă mai cu seamă la oamenii simpli. „Adevăratul olandez, scrie Olivier Goldsmith, este cea mai ciudată figură din lume... Nu poartă palton, dar are în schimb pe el șapte jiletci și nouă rînduri de pantaloni, astfel încît șoldurile încep aproape de la subsuori... Femeia olandeză își pune cîte un jupon pentru fiecare pereche de pantaloni cu care este îmbrăcat soțul ei." [4]

Dacă, din pricina unor asemenea obiceiuri, silueta își pierde din eleganță, în schimb veșmintele sînt foarte îngrijite. Ca și casa, lenjeria și hainele strălucesc de curățenie, compensînd lipsa aproape totală a igienei corporale...

Cu rezervele amintite, se pot distinge trei perioade în istoria vestimentației din secolul de aur. La început, costumul se remarcă prin mulțimea componentelor, prin bogăția coloritului, prin liniile frînte ce delimitează diversele părți ale trupului. În cel de al doilea sfert al veacului, dimpotrivă, elementele costumului se topesc într-un tot nediferențiat, în care formele și culorile se estompează. Cu un sfert de secol mai tîrziu, linia acestuia redevine precisă, bazîndu-se pe forme contrastante, de mare efect : veșminte bărbătești de modă nouă, foarte largi, cum ar fi pantalonii *rhingrave* *, contrastează cu tunica strînsă pe corp, care apare către 1660. În comparație cu costumul francez din aceeași epocă, cel al neerlandezilor pare lipsit de culoare : *Banchetul arcașilor*, tablou al pictorului Van

* Pantaloni a căror modă a fost lansată în Franța, în secolul al XVII-lea, de către prințul renan (= „rhingravul") Salm. (N. tr.)

der Helst datînd din 1648, reprezintă un ansamblu coloristic neutru, compus din nuanţe de gri, negru, galben brun, alb, căruia cîteva ornamente executate în portocaliu sau în albastru închis îi dau o oarecare strălucire. Roşul apare rareori. Bărbaţii şi femeile din rîndul patriciatului preferă nuanţele întunecate : negru sau mov. Pentru componentele principale ale veşmîntului se folosesc de obicei stofe mate, în timp ce pentru cele secundare se întrebuinţează ţesături lucioase.

Costumul bărbătesc e format din două piese principale : pantalonii şi o haină, mai mult sau mai puţin asemănătoare cu surtucul nostru de astăzi. Peste aceasta se îmbracă un fel de vestă, numită „cazacă", cu sau fără mîneci, uneori croită ca un patrafir, şi care se poartă în general deschisă. Mînecile hainei, care, la persoanele rafinate, au o funcţie decorativă, vor fi rînd pe rînd împodobite cu rozete, cu umeraşi încreţiţi, sau vor fi despicate pe anumite porţiuni pentru a lăsa să se vadă lenjeria şi a obţine astfel, prin contrastul culorilor, un efect deosebit. La începutul secolului se poartă pantaloni de diverse croieli, între care se instituie o adevărată concurenţă : pantalonii foarte bufanţi, a căror lărgime este aceeaşi de la talie pînă la genunchi ; sau, dimpotrivă, pantalonii scurţi şi colanţi ; în sfîrşit, diferite tipuri mixte de croieli, cu sau fără buzunare. Apoi, moda pantalonilor colanţi se impune ca modă dominantă, persistînd pînă în momentul introducerii aşa-numiţilor *rhingrave*, pantaloni foarte largi, garnisiţi cu panglici şi noduri, care coborau pînă sub genunchi, reproducînd un model venit fără îndoială de la Versailles. De la genunchi în jos, sub panglica ce-i fixa pe picior, pantalonii se continuau cu ciorapi, de obicei de lînă tricotată, prinşi cu ajutorul unor jartiere. Adesea se poartă două perechi de ciorapi traşi unii peste alţii ; ori se adaugă un fel de manşetă foarte lată, din pînză, cu garnitură de dantelă, care îmbracă pulpele, peste ciorapi. Pantofii, foarte strîmţi, sînt închişi prin două curele încrucişate sau printr-o rozetă. În general, peste ei se încalţă un fel de

papuci groşi, fără călcîi, care-i feresc de murdăria de pe străzi. Cizmele, la început foarte rar purtate la costumul de toată ziua, se răspîndesc treptat în cursul primei jumătăţi a veacului. Pe la 1650 erau la modă cizmele foarte largi ; carîmbul răsfrînt lăsa să se vadă marginea dantelei de la manşeta care acoperea ciorapul.

În jurul anului 1600, bărbaţii poartă pălării mari, cu fundul conic, al căror bor larg şi moale este ridicat în faţă ; douăzeci de ani mai tîrziu ajunge la modă un fel de joben tare, cu bor îngust, pentru ca, după aceea, să se revină la borurile largi, dar tăiate neregulat. Îmbrăcămintea bărbătească nu include, printre piesele sale componente, paltonul ; nu se cunoaşte decît un fel de tunică scurtă, terminată uneori printr-o glugă şi despicată pînă la jumătatea spatelui, la cei care poartă spadă. În schimb, burghezul neerlandez nu se desparte toată iarna de halatul lui, piesă vestimentară tradiţională, apărută din timpuri străvechi pe aceste meleaguri şi asupra căreia moda nu are nici o putere. Oamenii îl îmbracă peste haină, îl poartă oriunde, la birou, în atelier, în prăvălie. Căptuşit uneori cu catifea ori cu blană, el ajunge pînă la călcîie. Adesea, mîneca are, în dreptul cotului, o despicătură prin care iese braţul : în acest caz, partea inferioară a mînecii atîrnă în voie.

În ceea ce priveşte îmbrăcămintea femeilor, piesa caracterizată prin cea mai mare varietate e corsajul. Închis sever pînă la gît, cu mîneci lungi, acesta este deseori garnisit cu fîşii de stofă aşezate în lung, făcînd-o să pară mai înaltă pe cea care-l poartă. Aşa-numitul corsaj „fără mîneci", deschis într-un decolteu lung, triunghiular, îşi concentrează ornamentaţia pe umeri şi în partea superioară a braţelor : mîneci false, de culori diferite, burleuri, umeraşi încreţiţi, toate acestea scoase în evidenţă de albeaţa cămăşii. Rochia, îmbrăcată peste unul sau mai multe jupoane, contrastează în general cu corsajul, atît prin culoare cît şi prin materialul din care e făcută. Ea cade dreaptă, pînă la pămînt ; numai rareori se prelungeşte

printr-o mică trenă. Unele femei elegante o ridică în față, lăsînd să se vadă juponul ; se formează astfel un burleu care o umflă în dreptul șoldurilor. De cele mai multe ori, neerlandeza își pune, peste fustă, un șorț : alb, negru, liliachiu, cîteodată garnisit chiar cu dantelă, acesta e purtat de femeile din toate păturile sociale, apărînd astfel ca un element decorativ național. Dacă e lat, șorțul se prinde de colțuri în partea de jos a corsajului ; dacă e îngust, se fixează cu bride.

Din rochia fastuoasă care se purta pe deasupra în secolul al XVI-lea, a apărut un fel de halat pentru femei, așa-numitul *Vlieger* („haina zburătoare"), aproape întotdeauna de culoare neagră, uneori căptușit cu blană, și avînd sau nu mîneci. Cum se lărgea în jos, spre poale, el dădea siluetei o formă conică. După 1620, acest *Vlieger* s-a purtat în general deschis în față, lăsînd să se vadă mult din rochie și din corsaj, ceea ce le-a făcut pe unele femei, deosebit de preocupate de eleganța ținutei, să-și pună, începînd de atunci, pe pîntec, o pernuță, pentru ca rochia, bombată, să iasă și mai mult în afară prin această deschizătură.

Dar îmbrăcămintea neerlandezelor comportă o piesă și mai caracteristică decît *Vliegerul* ; e vorba de *Huik* („pelerina") : o haină lungă, confecționată din stofă groasă și rezistentă, ce coboară în jurul trupului din vîrful unei glugi înalte, montate pe o tijă rigidă, îndoită în formă de arc. Uneori, această glugă are aspectul unei mici pălării conice. După 1650, femeile din rîndul burgheziei renunță la pelerină, dar ea va continua încă multă vreme să fie purtată de femeile din popor, cărora le va servi drept impermeabil. Neerlandezele nu-și pun decît rareori pălărie. În primul sfert al veacului, pălăria pe care o arborau femeile elegante nu se deosebea decît prea puțin de cea bărbătească. Înaltă, de formă conică, ea a devenit element component al vestimentației femeilor de rînd, care au purtat-o dealtfel vreme îndelungată. Pălăria de soare, cu

boruri largi, a avut aceeaşi soartă. Alături de aceste două tipuri apare şi micuţa tocă, pălărioară cu pană, fără boruri, ca o calotă, care imita o modă răspîndită în Franţa cu vreo patru, cinci decenii în urmă. După anii 1640—1650, nici o femeie din rîndul burgheziei şi al patriciatului nu mai poartă pălărie : în locul acesteia apare baticul înnodat sub bărbie. Cît despre ciorapi şi pantofi, de-a lungul întregului veac, aceştia seamănă întru totul cu cei bărbăteşti. Moda papucilor fără călcîi, cu vîrful din piele, e răspîndită în toate păturile sociale, cu deosebirea că burghezele îi folosesc în special în casă, pe cînd pentru femeile de condiţie mai modestă aceştia reprezintă încălţămintea obişnuită.

Lenjeria de corp e alcătuită din două categorii de piese. Pe de o parte, cele care nu se văd : cămaşa (îmbrăcată fie pe trupul gol, fie peste o altă cămaşă scurtă, cu mîneci) ; indispensabilii, în cazul bărbaţilor, şi corsetul cu balene, purtat de multe femei. Pe de altă parte, lenjeria cu rol decorativ, adică gulerele şi manşetele, ce se adaugă la hainele îmbrăcate peste cele dintîi, precum şi acea găteală care nu lipseşte nici unei femei — boneta.

În prima jumătate a secolului, moda gulerului plat intră în concurenţă cu o alta — aceea a gulerului plisat. Gulerul plat, deschis ori închis, apretat şi ajustat, ori căzînd lejer în jurul gîtului, este de obicei mai lat la femeile tinere. Persoanele mai în vîrstă preferă gulerul plisat şi scrobit, care apare, şi el, în diverse modele ce se deosebesc prin forma cutelor şi prin înălţime : pe la 1610, există gulere înalte de 8 centimetri..., dimensiune dealtfel modestă în comparaţie cu ceea ce se purta în aceeaşi vreme în Belgia spaniolă. După 1646, gulerul plisat dispare încetul cu încetul, în locul său impunîndu-se categoric gulerul plat. De asemenea, în rîndul femeilor se răspîndeşte moda baticului, pe care unele dintre ele îl apretează transformîndu-l într-un fel de al doilea guler, suprapus celui dintîi, pe cînd altele îl folosesc ca basma. Începînd din 1620, gulerul se asortează cu manşetele, late, încărcate de dantele, uneori chiar scrobite, care acoperă încheietura mîinii.

Scrobeala întrebuințată în astfel de cazuri dă lenjeriei o nuanță albăstruie, care va deveni mai tîrziu, cînd tehnica apretării se va modifica, un indiciu al supremei eleganțe.

Toate neerlandezele, cu excepția unor mondene și a țărăncilor din cîteva sate — foarte puține la număr —, poartă bonetă. Boneta este dealtfel singurul acoperămînt de cap întrebuințat de acestea, acasă ca și pe stradă, reminiscență a unei tradiții odinioară larg răspîndite în întreaga Europă și care, în secolul al XVII-lea, nu mai dăinuie decît în Țările de Jos. În jurul anului 1600, boneta e făcută din două bucăți de stofă lucrate în modele felurite, și strînge capul, ascunzînd urechile și ceafa. Mai apoi ea se reduce la un fel de săculeț îngust, de culoare închisă, sub care intră cocul și care se prelungește prin trei colțuri, spre urechi și spre frunte. Totuși, paralel cu această bonetă, în ansamblul ținutei de interior își face apariția și boneta de tip francez, o scufă albă, mare, largă, care acoperă capul în întregime și ale cărei colțuri apretate coboară pe umeri.

Vestimentația unui burghez ori a unei burgheze cu dare de mînă poate include diverse accesorii, mai mult sau mai puțin luxoase după forma pe care o au și după materialul din care sînt făcute : mănuși, de piele sau de mătase ; o batistă, adesea brodată, care va rămîne totuși, pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, un obiect destul de rar întrebuințat ; o curea de piele, pe care o purtau bărbații la începutul veacului și de care cîteodată atîrna un pumnal scurt cu lama lată. Femeile își încing uneori talia cu o eșarfă colorată sau, mai rar, cu un lanț greu de aur, garnisit cu pandantive. În prima jumătate a secolului, nici unei burgheze nu-i lipsește lănțișorul sau cureluşa prinse de jupon cu un mic cîrlig și de care sînt agățate, ca simbol al funcțiilor ei casnice, un mănunchi de chei, un cuțit, o pereche de foarfeci, o cutiuță cu ace. După 1650 însă, această „curea de dedesubt" nu mai este folosită decît de femeile în vîrstă din rîndul patriciatului.

Evantaiul, confecționat din pene multicolore lipite pe un cerc de hîrtie cartonată, pictat ori împodobit cu perle, nu apare decît în mîna femeilor elegante. Pentru a-și proteja tenul, acestea nu ies din casă fără mască, o bucată dreaptă de stofă, tăiată în formă de oval, cu două deschizături în dreptul ochilor, care le acoperă fața lăsînd însă liberă gura ; uneori, în locul măștii e folosit un fel de cozoroc care stă înclinat pe frunte, întocmai ca acela al jucătorilor de tenis de astăzi.

Iată acum cîteva cifre care pot arăta cît de bogată era garderoba feminină în sînul marii burghezii. Dota unei fete dintr-o familie avută din Amsterdam număra nu mai puțin de 150 de cămăși și 50 de baticuri[5]. Văduva unui patrician avea, în 1620, 32 de gulere plisate de diverse forme. Inventarul primarului van Beveren cuprinde 40 de indispensabili, 150 de cămăși, tot atîtea gulere, 154 de perechi de manșete și un număr identic de batiste, 60 de pălării (la care se adaugă 92 de scufii de noapte), 20 de halate, o duzină de cămăși de noapte, 35 de perechi de mănuși... Dealtfel, inventarul precizează că domnul van Beveren a trebuit să cheme de două ori în cursul aceluiași an fierarul ca să-i repare dulapul de rufe pe cale să se prăbușească sub greutatea lenjeriei[6].

Îmbrăcămintea oamenilor de rînd de la orașe nu se prea deosebește de cea a burghezilor decît poate printr-un plus de simplitate și printr-un gust mai pronunțat pentru elementele de modă veche : cămașă de lînă, surtuc din postav gros, de culoare neagră, albastră, gri, cafenie, cu mineci strîmte, protejat de un șorț de piele. Femeile își pun o pachetă scurtă peste corsaj, iar cînd se ocupă de treburile casei folosesc mînecuțe care acoperă porțiunea dintre cot și încheietura mîinii. Pe vreme urîtă, sînt preferați saboții de lemn, obicei preluat de la țărani.

Costumul obișnuit al marinarilor — pantaloni largi, bufanți, veston foarte scurt, căciulă de blană sau beretă de fetru — aproape că se confundă cu portul local din satele maritime cum ar fi Volendam, ori cu cel al țăranilor

din provincia Friesland. Cît despre costumele țărănești propriu-zise, ale căror tipuri tradiționale diferă destul de mult în cele șapte provincii, ele nu au deloc acel caracter imuabil pe care, dintr-o eroare de perspectivă, i-l conferim astăzi folclorului. Moda citadină le influențează și pe ele. Dar materialele pline și rezistente din care sînt lucrate ca și spiritul gregar al țărănimii reduc mult efectele acestei influențe. Portul femeilor din orice sat neerlandez are drept elemente de bază rochia lungă, croită dintr-o țesătură groasă de lînă, și corsajul foarte ajustat. Ciorapii, colorați în nuanțe vii — roșu, galben, stacojiu — precum și șorțul albastru sau verde cu dungi late se asortează cu acestea. Variațiile care apar de la o regiune la alta se datorează ornamentației, jocului de nuanțe, combinării accesoriilor. În jurul orașului Rotterdam și de-a lungul Rinului, țărăncile poartă o jachetă lungă cu jabou, care acoperă partea superioară a fustei, și o mantie scurtă din serj, cu gulerul ridicat pe ceafă. În ținutul Purmer, gulerul apretat înconjoară gîtul și se încheie strîns pe pieptul ascuns sub un plastron ale cărui colțuri inferioare ajung, în spate, pînă la șale. În provinciile din centru și din sud sînt luate în derîdere fustele femeilor din Olanda septentrională, atît de exagerat de scurte încît lasă să se vadă glezna sau nu ajung nici măcar pînă acolo! Femeile din Friesland își descoperă partea superioară a bustului, în vreme ce pe malurile golfului Zuiderzee, o corseletă rigidă turtește și deformează sînii. Aproape pretutindeni un fel de capișon a cărui margine coboară pe umeri acoperă capul, ascunzînd complet părul. În unele sate de pescari, peste acest capișon se poartă o pălărie neagră mare, cu borul ridicat în spate și lăsat în față.

În cursul secolului al XVII-lea își fac apariția în Zeeland și în regiunea Zuiderzee așa-numitele „fiare de urechi", plăcuțe de aur sau de metal aurit, fixate strîns, de o parte și de alta a bonetei, cu ajutorul unei monturi.

Costumul țărănesc masculin adaugă surtucului și pantalonilor un fel de redingotă numită *paltrock*. În ansamblul

lor, aceste straie sînt prea puţin colorate : doar uneori vreo cingătoare ori vreun găitan constituie o pată de culoare mai vie. Surtucul ţăranilor din unele sate se prelungeşte prin pulpane, răsfrînte şi prinse în bumbi mari. De asemenea, în locul pantalonilor, scurţi şi largi, garnisiţi cu franjuri ori cu nasturi auriţi, apar cîteodată pantalonii lungi, mai comozi în regiunile noroioase. Pe cap se poartă cînd o pălărie foarte înaltă de borurile căreia atîrnă ciucuri, cînd o căciulă mică şi dreaptă, cînd o caschetă cu cozoroc scurt.

Oamenii de la ţară nu folosesc decît un singur tip de încălţări : saboţii de lemn, de formă alungită, vopsiţi în negru sau în galben. Pantofii sînt un lux pe care fermierii bogaţi şi-l pot îngădui cel mult duminica. Pe la 1600, satul Lange Dijk nu avea, în total, mai mult de trei perechi de pantofi, cu care se încălţau consilierii în zilele cînd trebuiau să se ducă la Haga...

Membrii unor corporaţii, reprezentanţii anumitor profesiuni poartă un costum care, prin forma ori prin culoarea sa, îi deosebeşte de toţi ceilalţi. În capitolele următoare ale acestei cărţi vom întîlni numeroase asemenea exemple : uniformele de gală ale ghildelor ; costumaţia retorilor ; ţinuta „publicitară“ a medicilor, chirurgilor şi farmaciştilor ; excentricităţile vestimentare ale vînzătorilor ambulanţi din bîlciuri. Predicatorii, profesorii şi magistraţii se înfăşoară în togă sau *tabart*, simbol al funcţiei lor şi al unei anumite atitudini morale ; toga aceasta reprezintă varianta solemnă a halatului : e o haină neagră, lungă pînă la călcîie, care formează în spate unul sau mai multe pliuri mari, verticale, şi care are în partea superioară un guler pătrat ce acoperă umerii. O tichie neagră completează această costumaţie bizară.

Capitolul VI

ALIMENTAȚIA

Masa în familie

Tatăl tronează la masă cu solemnitatea cu care ar oficia un cult. În familiile burgheze, nimeni nu lipsește de acasă în aceste clipe fără un motiv serios. Toată lumea se strînge în jurul mesei, slujnica ocupînd locul din capătul cel mai îndepărtat ; ceva mai la o parte, așezați pe scaune ori direct pe dușumea, se rînduiesc copiii mici. În general se mănîncă în „camera de zi", dacă nu cumva chiar în vreo încăpere auxiliară aflată în partea din spate a casei. „Camerele bune" nu sînt folosite decît în zilele de sărbătoare.

Orice masă începe și se încheie cu o rugăciune : toți membrii familiei stau în picioare (numai rareori jos), fiecare în dreptul locului său, bărbații rămînînd obligătoriu cu capul descoperit. Tatăl rostește rugăciunea de dimineață ; ceilalți, cu mîinile împreunate, o îngînă și ei în șoaptă, iar la sfîrșit răspund : „Amin". După aceea, bărbații își pun din nou pălăria pe cap și toată lumea se

așază. Cînd se termină masa, fiecare se ridică, se spune iarăși o rugăciune sau se cîntă imnuri de mulțumire și recunoștință. La sfîrșitul mesei principale, în multe familii, după ce se rostește rugăciunea, se meditează asupra unui pasaj din Biblie ; apoi tatăl sau unul dintre feciorii săi citește cu glas tare cîteva pagini dintr-o carte pilduitoare. În timp ce se mănîncă, cei mari vorbesc puțin, adesea chiar deloc. Copiilor nu li se dă voie să scoată nici un cuvînt.

Fața de masă e uneori splendid lucrată, cu garnituri somptuoase de dantelă și broderii. Nu e mai puțin adevărat însă că unii se mulțumesc să strîngă fața care acoperă masa peste zi și să mănînce pe lemnul gol. Se pun apoi pahare, de sticlă ori de cristal, farfurii și căni de cositor sau de argint, platouri de porțelan și un fund de lemn pe care se taie pîinea sau carnea. La cei înstăriți, în mijlocul mesei se află un clopoțel cu care sînt chemați servitorii. De aproape un secol s-au introdus cuțitele de masă. Lingurile sînt încă rar folosite. Mulți burghezi mai puțin avuți le consideră bijuterii, obiecte dăruite în momentele solemne ale vieții și păstrate după aceea cu afecțiune și respect, ca un lucru de preț, în dulap ori în cufăr. Se mănîncă cu mîna și cu cuțitul. Furculița nu va apărea decît către 1700 și va rămîne multă vreme un lux. De aceea șervetele sînt absolut indispensabile. Chiar înainte ca masa să se fi terminat, acestea se transformă în niște cîrpe soioase. Din grijă pentru aspectul garniturii de pînză, unii burghezi își șterg degetele pe un petic oarecare, ascuns sub un șervet imaculat.

Pe masă se îngrămădesc totdeauna numeroase obiecte de care familia se va servi pentru a mînca. Locul, tacîmul pregătit pentru fiecare mesean nu poate fi decît cu greu distins în această mulțime de vase de diverse feluri, forme și dimensiuni, care dau impresia unui serviciu greoi și totodată sumar, încărcat și în același timp prea puțin personal. Și totuși, pentru străini, abundența, varietatea, frumusețea veselei, chiar și în casele cele mai sărăcăcioase,

ca şi confortul pe care aceasta îl asigură constituie una dintre caracteristicile culturii neerlandeze. Talerele, cănile, farfuriile, ibricele, la fel ca şi zaharniţele, untierele, solniţele, sosierele ori castroanele de supă, paharele de ouă, păhărelele de rachiu, cupele şi cănile înalte de bere cu capac, toate sînt fabricate cel mai adesea din cositor, care, cu începere din secolul al XVI-lea, este metalul casnic prin excelenţă (argintul continuă să rămînă un lux rar întîlnit). Numai oamenii cei mai săraci sau unii ţărani mai folosesc încă, potrivit tradiţiei medievale, vase de lemn. Considerat ca foarte decorativ, cositorul e tratat ca un material preţios : pe el sînt gravate motive ornamentale, blazonul familiei. În lipsa altor obiecte de artă, micul burghez expune în vestibulul casei sale cîteva piese reprezentative din veselă. Din punct de vedere practic, cositorul are avantajul de a se topi la 250°, temperatură uşor de obţinut. În schimb e friabil : de aceea, vasele trebuie să fie mereu refăcute.Topitori de cositor ambulanţi se opresc în faţa porţilor. Auzindu-le strigătul, femeile ies în grabă, cu şorţul plin de farfurii vechi, căni găurite, linguri strîmbate. Topitorul, care-şi are atelierul undeva în apropiere, ia vasele, le pune într-un creuzet, sub cuptorul de cărămidă ; toarnă apoi metalul topit în formele de bronz sau de fier aliniate pe poliţe, forme care vor imprima noilor căni, farfurii, linguri, marca meşteşugarului alături de tradiţionala rozetă ori de silueta unui înger. Ferice de gospodina care nu a încăput pe mîna vreunuia dintre aceşti topitori clandestini, foarte numeroşi în oraşele mari : e adevărat că ei lucrează la preţuri mai mici decît cele cerute de membrii ghildei, dar fură cît pot din metalele care intră în compoziţia aliajului, astfel încît, în cele din urmă, vesela nu mai este nici de calitate şi nici nu are greutatea normală...

Sticla face o oarecare concurenţă cositorului în domeniul fabricării vaselor de băut [1] : pahare rotunde cu pi-

cior lat, de origine renană, sau pahare cu picior, înalte, svelte, și unele și altele împodobite adesea cu elemente decorative pictate : dictoane latinești și neerlandeze, scene biblice sau istorice, blazoane, peisaje. În acest sens, produsele fabricii de sticlărie din Zutphen, înființată de un francez din Tournai, sînt celebre. În ceea ce privește platourile, cănile și farfuriile, burghezia bogată manifestă, de-a lungul secolului, o preferință tot mai accentuată pentru porțelan ; față de cositor, acesta exercită atracția produselor exotice, foarte scumpe, care nu pot fi importate decît de marii comercianți, specializați în vînzarea obiectelor de lux [2]. Vesela de porțelan vine direct din China, fie sub forma obișnuită a produselor indigene, fie, mai ales, ca „marfă de comandă executată în China", întrucît, pe de o parte, arta meșterilor ceramiști din Extremul Orient este destul de puțin apreciată, iar pe de altă parte, neerlandezii țin să controleze munca fabricanților. Acestora li se transmite deci comanda, prin agentul din Canton al Companiei Indiilor, indicîndu-li-se în chipul cel mai precis cu putință forma pe care urmează să o aibă produsele și natura motivelor ornamentale. Nu pictați pe aceste piese de veselă „nici dragoni nici alte animale", „evitați fanteziile voastre chinezești". Se cer flori frumoase, dacă se poate chiar flori olandeze, pictate cu artă pe albul strălucitor al farfuriei, ori blazoane de familie, eventual inițiale, intercalate printre îngeri suflînd din trîmbiță. Se mai cer, de asemenea, maxime, proverbe, elemente decorative ce apar tot atît de frecvent pe veselă ca și pe fețele de masă, pe argintărie sau pe pereții diverselor încăperi. Nu sînt excluse nici scenele istorice, religioase, ori chipul vreunui om ilustru ca Luther sau Wilhelm Taciturnul. Dar mult le pasă meșterilor chinezi de aceste recomandări ! Îngerii vor avea ochii alungiți, eroii mitologici vor purta haină lungă de mătase și pălăriuță chinezească. Oamenii de pe acele meleaguri dau o interpre-

tare atît de ciudată dispoziţiilor primite ! Dorind să-şi completeze un serviciu de masă din care lipseau unele piese, o doamnă trimite în China, ca model, o ceaşcă puţin ciobită. Cînd primeşte, după cîteva luni, marfa comandată, descoperă cu uimire că toate piesele serviciului au o mică ciobitură în formă de triunghi ! Uneori se recurge la ajutorul unor pictori olandezi care realizează machete pentru obiectele cerute. Un astfel de pictor, pe nume Pronk, a desenat pentru fabricantul chinez o serie de treizeci de farfurii, ornamentate cu vederi din Amsterdam. Pe marginea farfuriei se păstrează cîteodată motive florale sau păsări executate după modelul oriental. Un personaj cu umbreluţă poate apărea în medalion ; pe fundul platoului e pictat un olandez culegînd cireşe.

Vesela de porţelan este totuşi folosită mai mult ca element de decor : ea împodobeşte masa ori dulapurile cu vitrină, dă strălucire ospeţelor oferite de patricieni. La bucătărie sau pe rafturile din cămară, vasele din cositor stau alături de cele din aramă, din faianţă, din lut. În majoritatea oraşelor există ateliere de ceramică : construcţii asemănătoare unor şuri, larg deschise spre stradă, în interiorul cărora se văd poliţe lungi, pe care stau înşiruite, aşteptînd să se usuce, numeroase oale şi urcioare ; lipit de unul dintre pereţi, un cuptor masiv de cărămidă, a cărui gură arzîndă e mare cît uşa unei camere ; un ucenic învîrteşte troliul care acţionează roata olarului... Cît despre feluritele cazane — de fabricaţie locală sau importate din Germania [3] — acestea constituie o marfă scumpă, şi e uşor de înţeles sentimentul de mîndrie care-l împinge pe burghez să le aşeze undeva la vedere.

Neerlandezilor le place să mănînce mult. Reputaţia de frugalitate trebuie înţeleasă în cazul lor sub raportul calităţii mîncării. În majoritatea familiilor, cantităţile de alimente consumate sînt foarte mari. De-a lungul zilei se

servesc nu mai puțin de patru mese. Micul dejun se ia chiar în zori — adică, vara, la ora 5 sau 6 — imediat după ce oamenii, expediind acea extrem de sumară toaletă de dimineață, au terminat cu îmbrăcatul. Această primă masă a zilei este și va rămîne pentru multă vreme încă, chiar și în familiile înstărite, o masă foarte simplă, ale cărei componente de bază — adesea chiar singurele — sînt pîinea, untul și brînza ; se bea lapte sau bere ; după 1670 își fac apariția ceaiul și ciocolata. La aceste alimente obișnuite se adaugă uneori resturi ale cinei din ajun. Numai calitatea pîinii variază în funcție de mediul social. Totuși, în a doua jumătate a secolului, lumea din înalta societate va lua obiceiul de a mînca, chiar și la această oră matinală, carne de vînat, diverse feluri de pateuri, pește fript.

Către amiază se servește masa principală, îndeobște cunoscută sub numele de „prînz" *(de noen)*, care e compusă de obicei din două sau trei feluri (ciorbă și o mîncare cu carne ; sau ciorbă, pește, mîncare cu carne), și care se încheie cu o salată ori cu fructe. Un dulce completează uneori acest meniu : clătite, gofrete sau, mai cu seamă, pireu de orez. Ciorba se pregătește de obicei din zarzavaturi și slănină, fierte în lapte. Mai multe zile pe săptămînă, oamenii săraci nu mănîncă decît friptură rece.

Atunci cînd natura meseriei îngăduie acest lucru, pe la ora trei după-amiază se ia o gustare : pîine cu brînză, la care se adaugă migdale, struguri sau alte dulciuri ; se bea bere rece ori caldă, uneori îndoită cu apă. La sfîrșitul veacului, în loc de bere se va bea ceai.

Seara, la opt sau la nouă, se servește cina. În familiile celor bogați, ea se compune, ca și „prînzul", din mai multe feluri. Dar în general se mănîncă numai ce a rămas de la celelalte mese de peste zi ; dacă e nevoie, se oferă în completare unt, brînzeturi, vreo fiertură de pîine veche mulată în lapte...

Bucătăria olandeză

Alimentele sînt multe, consistente, hrănitoare şi foarte prost gătite : „Unt, brînză, carne sărată, iată nişte feluri de mîncare ce nu trebuie preparate cu o grijă deosebită, notează abatele Sartre, care precizează : supa lor e doar apă fiartă cu multă sare ori nucşoară şi cu mure de viţel din belşug sau cu carne tocată, dar nu are deloc gust de carne, ceea ce arată limpede că pregătirea ei nu i-a luat gospodinei mai mult de o oră“ [4].

Cifra aceasta — o oră — reprezintă o aproximare generoasă : supa făcută de un bucătar parizian cerea o jumătate de zi de muncă. Cît despre nucşoară, nu o găseai de fapt decît la mesele cele mai somptuoase, căci mirodeniile, deşi erau obiectul unui comerţ susţinut, continuau să fie deosebit de scumpe [5].

Gospodina neerlandeză, indiferent de poziţia ei socială, se ocupă personal de bucătărie. Totuşi, interesul său pentru arta culinară este foarte redus. În multe familii se găteşte o dată pe săptămînă, în următoarele şase zile stăpîna casei mulţumindu-se să încălzească aceste mîncăruri „prefabricate“. Numai cîteva doamne de rang foarte înalt au un bucătar şef şi o bucătăreasă — cel dintîi fiind chiar uneori, în a doua jumătate a secolului, de origine franceză. În lumea celor avuţi, femeile cu gusturi rafinate consultă cărţi de bucătărie ca de pildă *Bucătarul iscusit sau gospodina grijulie, unde se arată cel mai ales fel de a prepara, fierbe şi prăji mîncărurile de tot felul* [6], apărută la Amsterdam, în 1668. Mai circulă şi unele scrieri franţuzeşti : *Bucătarul francez* de La Varenne ; *Şcoala ilustră a bucătarilor de casă mare*. Astfel de cărţi conţin reţetele unor mîncăruri fine, dar cei care ajung să le cunoască nu îndrăznesc decît rareori să le pună în practică. Şi chiar şi atunci, ei nu fac altceva decît să le imite. Nu e mai puţin adevărat însă că, sub influenţa lor, după 1660, alimentaţia marii burghezii începe oarecum să se diversifice.

Un ambasador spaniol a văzut într-o zi la Haga un grup de deputaţi ai Statelor Generale care şedeau pe o bancă şi, aşteptînd să se facă ora de începere a şedinţei, rupeau bucăţi dintr-un codru de pîine, pe care le mîncau cu brînză. „Un asemenea popor este de neînvins !" a exclamat spaniolul. Anecdotele de acest fel sînt foarte numeroase. Cele relatate mai sus se petreceau pe la 1610. Cincizeci de ani mai tîrziu, patricienii trăiau ceva mai bine, dar ţăranii continuau să se hrănească aproape exclusiv cu zarzavaturi şi produse lactate iar marinarii cu peşte, cu fiertură de arpacaş şi cu brînză. Hrana populaţiei mărunte de la oraş sau a burgheziei mijlocii de abia dacă e mai variată. Cei mai nevoiaşi trebuie să se mulţumească cu gulii, ceapă prăjită, pîine uscată dacă nu chiar mucegăită, bere de calitatea cea mai proastă. Diferenţele sociale, care se răsfrîng net în aspectul locuinţei şi al mobilierului, sînt mai puţin evidente în îmbrăcăminte şi aproape că nu există în domeniul alimentaţiei. Mîncarea naţională, care constituie adesea felul de bază al mesei de prînz, este aşa-numita *hutsepot*. Conform unei reţete de largă circulaţie în epocă, ea se prepară din carne de oaie sau de vacă tocată mărunt, din legume verzi, păstîrnac ori prune uscate, stropite cu zeamă de lămîie sau de portocală, muiate în oţet tare, bine amestecate şi fierte mult cu grăsime şi cu ghimbir. Se cunosc şi o serie de variante, ca de exemplu cea pregătită cu ceapă. Cîteodată, în zilele de sărbătoare, în locul acestei *hutsepot* se serveşte *olipotrigo*, o mîncare mai picantă, de origine spaniolă : se fierb timp de trei ore şi jumătate bucăţi de clapon, carne de miel, de viţel, de vacă, cîrnaţi, picioare de porc şi de oaie, cap de porc, andive, anghinare şi diverse mirodenii ; se scurge zeama obţinută ; în ea se bat patru, cinci gălbenuşuri de ou, la care se adaugă zeamă de aguridă şi unt topit ; sosul acesta se fierbe separat, apoi se stropesc cu el bucăţile de carne şi zarzavaturile fierte mai înainte ; se serveşte cu garnitură de castane [7]...

În 1631, la colegiul Statelor din Leiden, elevii mănîncă la „masa de prînz", duminica, supă cu crutoane, friptură și o porție de *hutsepot*, iar peste săptămînă, aceeași supă, urmată de carne tocată, de varză sau de o porție de hutsepot, de fasole albă ori de pește proaspăt sau afumat, cu pîine, unt și brînză ; ca băutură li se servește bere. Micul dejun e compus din pîine și unt : un sfert de livră de unt și cîte o pîine de grîu la patru persoane. La cină se dă pîine, unt și brînză de vaci. Cu foarte mici excepții, aceasta este și hrana unui burghez înstărit.

Laptele, principala băutură a copiilor și element de bază al multor feluri de mîncare, era adus, la orașe, din satele învecinate. Printr-o ciudată lipsă de consecvență [8], nimeni nu controla calitatea acestui aliment care se alterează atît de repede. Orășeanului nu-i rămînea decît să se încreadă în presupusa cinste a țăranului care-i livra marfa. În schimb, untul îi parvenea prin circuitul comercial. Consumat, în parte, proaspăt, sub formă de tartine, acesta era mai cu seamă principala grăsime folosită la gătit. Untul olandez (în special cel de Delft și de Leiden) era renumit pentru calitatea sa. Tocmai de aceea, știind bine că-l pot vinde la un preț avantajos pe piața internațională, olandezii preferau să-l exporte și să cumpere mai ieftin, pentru acoperirea propriilor nevoi, unt din Anglia și din Irlanda.

Germanii, vecinii lor, le dăduseră neerlandezilor porecla ironică de „mîncători de brînză". Într-adevăr, acest aliment era consumat în cantități foarte mari ; și totuși, producția națională depășea cu mult consumul intern. Brînza era aproape singurul produs de export pe care Țările de Jos îl fabricau ele însele. Importanța comercială ce-i era astfel conferită contribuise la perfecționarea procedeelor de fabricație. Unele varietăți, ca de pildă brînza de Texel ori cea de Gouda, erau foarte căutate. Brînza de Leiden era condimentată cu chimen. Cînd se învechea, brînza de Edam era la fel de bună ca parmezanul.

În schimb, pîinea din Țările de Jos, regiune săracă în cereale, era, după cum declară toți francezii, fără excepție,

imposibil de mîncat[9]. Neagră, moale, cleioasă, vîrtoasă, căzînd greu la stomac, pîinea obișnuită se prepara din făină de secară, de orz, de hrișcă, de ovăz sau chiar de bob. Pîinea de grîu, foarte scumpă, era considerată un fel de prăjitură, din care se gusta duminica, ori în zilele de sărbătoare, dar pe care numai bogătașii își puteau permite să o aibă zilnic pe masă. Drept care brutarii, pricepuți, după cîte se vede, în a exploata mentalitatea populară, înmulțeau sortimentele de pîine specială, dînd frîu liber fanteziei pentru găsirea unor noi compoziții și a unor forme variate. În plus, cu prilejul unor sărbători religioase cum ar fi Crăciunul, Boboteaza, Paștele, Rusaliile, sau chiar — cel puțin în unele localități — cu ocazia chermesei, anumite tradiții ce dăinuiau de multă vreme impuneau consumarea unor specialități de pîine care aveau la origine, probabil, o valoare simbolică. Nenumărate regulamente corporative precizau aspectul, compoziția, greutatea, prețul extrem de abundentelor produse de panificație, instituind totodată și un control sever asupra lor.

Neerlandezii erau cei mai mari consumatori de legume din Europa acelei epoci. Prin natura solului, cîmpiile lor se pretau la culturile de zarzavat, prea puțin diversificate, e adevărat, dar în măsură să joace un rol fundamental în economia agricolă a țării. Mazărea, fasolea, varza albă, morcovii, napii, guliile, castraveții constituiau, împreună cu produsele lactate, baza alimentației oamenilor de rînd, pe cînd de pe masa celor avuți nu lipseau niciodată varza creață, conopida, rădăcinile de salsifi. Anghinarea, sparanghelul din Zeeland și din Olanda, apreciate în lumea întreagă, erau exportate în Anglia. Hașma era întrebuințată drept condiment. În schimb cartofii, introduși de Clusius, încă de la sfîrșitul veacului al XVI-lea, în colecția de plante a grădinii botanice din Leiden, erau considerați otrăvitori ; cîțiva bogătași amatori cultivau cartofi și roșii în grădinile lor, cu titlu de plante ornamentale...

Orașele erau pline de vînzători de zarzavaturi : la piață se îngrămădeau țăranii ; pe străzi treceau numeroși ne-

gustori ambulanți, împingîndu-și căruciorul ori ducînd în spinare coșuri ; sub copertinele caselor, prăvăliașii își vindeau marfa agitîndu-se printre grămezile de varză și funiile de ceapă. Zarzavagiii vindeau și fructe, alimente care nu erau totdeauna consumate crude ; în special prunele erau adesea gătite cu legume : ciorbă de mazăre cu prune, condimentată cu ghimbir ; fasole albă cu sirop de prune ; friptură de porc cu prune și cu stafide ; carne de oaie cu prune și cu mentă ; tocătură de carne cu prune, cu struguri și cu melasă ; limbă de vițel tocată, cu garnitură de mere verzi... Se făceau și dulceți, pregătite uneori după rețete complicate și ciudate : fructe cu albuș de ou, muiate în apă de ploaie ; dulceață de nuci.

Ouăle intră în compoziția majorității dulciurilor, mai cu seamă a numeroaselor feluri de clătite, prăjitură mult apreciată de toți neerlandezii. Gospodina prăjește ouăle în untdelemn, și numai rareori în unt. „Oul prăjit, bucuria săracului", spune un proverb [10]. În Olanda și în Gelderland există mari crescătorii de păsări și ouăle se numără printre produsele alimentare cele mai ieftine.

Peștele completează acest regim esențialmente vegetarian. Se consumă pește marin și pește de apă dulce, pește proaspăt, afumat ori sărat, pește fript ori fiert, cu sau fără sos. Crap, plătică, babușcă, pește mediteranean, specii variate care se numără cu zecile. Scrumbia e considerată simbol național. La sfîrșitul primăverii, cînd se încheie pescuitul anual, timp de cîteva săptămîni se savurează fileul de scrumbie crud. Mai tîrziu, în toiul verii, se mănîncă scrumbii afumate. Morunul uscat sau sărat se consumă aproape la fel de mult. „Fructele de mare", crabii, scoicile, stridiile se mănîncă fierte ori fripte, acoperite de un strat gros de sos dulce.

Carnea este rar întrebuințată. Oamenii de rînd nu mănîncă în general decît o dată pe săptămînă carne ; în luna noiembrie însă, cînd are loc tradiționala „tăiere a vitelor" despre care va fi vorba într-unul din capitolele următoare, acest aliment e consumat mai des și în cantități

ceva mai însemnate. Dar chiar și puțina carne folosită în alimentație — vacă, oaie sau porc — nu este nici ea totdeauna proaspătă : o parte din populația țării nu cunoaște decît carnea sărată sau afumată. Dacă o familie are la masă carne proaspătă, de două ori din trei aceasta se prezintă sub formă de tocătură. Cît despre păsări ori vînat, numai țăranii sau nobilii mănîncă așa ceva.

Olanda nu are apă potabilă în stare naturală. Se înființează stații-cisternă, se sapă puțuri ; în disperare de cauză, se ia apă din canal. Iată de ce oamenii beau foarte puțină apă. Chiar și cei mai săraci au o adevărată repulsie față de ea. Ei o folosesc cel mult pentru a îndoi un alt lichid, laptele sau berea. Aceasta din urmă este băutura națională a neerlandezilor. Pentru marea majoritate a populației, ea va continua dealtfel să fie singura băutură consumată, chiar și atunci cînd vinul va fi cîștigat favoarea celor bogați. Berea se bea la toate mesele din zi, ca și între mese, acasă, în familie, ca și la cîrciumă. Există două feluri de bere : berea „simplă" și berea „dublă", numele acestea fiind date în funcție de cantitatea de alcool pe care o conține băutura. Berea dublă, cu un procent foarte mare de alcool, îmbată repede, iar beția pe care o provoacă este de durată și dispune la brutalitate. Consumul național de bere se ridică la o cifră enormă. Pe la 1600, numai clienții braseriilor din Haarlem beau peste 250 000 de hectolitri [11] ! Majoritatea orașelor au o ghildă a berarilor, dar la producția acestora trebuie adăugată și berea importată din Anglia și din Germania !

Diverse dulciuri, unele obișnuite, altele mai deosebite, completează alimentația neerlandezilor, făcînd-o mai savuroasă, mai puțin monotonă. Spițerii au dreptul de a vinde tot soiul de tarte : tarte cu fructe, asemănătoare celor de astăzi ; tarte cu brînză, cu pește, cu carne, cu vin, cu marțipan. „Cofetarii" care, cel puțin în anumite orașe, formează o ghildă diferită de ghilda brutarilor și a fabricanților de biscuiți, vînd „pateuri", sub acest nume generic fiind incluse atît pateurile propriu-zise cît și

aproape toate celelalte produse de patiserie cunoscute azi. Ei mai prepară și dulciuri sub formă de creme : cu lapte, cu zahăr, cu scorțișoară, cu ouă și pătrunjel tocat, cu mere. Neerlandezilor, în special celor din provincia Olanda, le plac prăjiturile la nebunie. Pateurile — pregătite cu brînză sau cu carne de pasăre —, tartele, precum și castanele glasate, de origine franceză, sînt dulciuri fine, pe care numai cei avuți și le pot procura. Oamenii de rînd consumă biscuiți, nenumărate feluri de biscuiți, care variază sub raportul formei și al compoziției : biscuiți cu anason, cu unt, cu slănină, cu zahăr, cu melasă, cu fructe zaharisite, cu cireșe, cu stafide... Enumerînd doar o simplă serie de mostre, Franken [12] citează nici mai mult nici mai puțin de patruzeci și unu de sortimente.

Marțipanul se pregătește în casă și nu lipsește de pe masă în nici o zi de sărbătoare. Rețeta tradițională recomandă să se lase o zi și o noapte migdalele la înmuiat, după care acestea trebuie stoarse pînă iese tot uleiul din ele ; se adaugă apoi o cantitate egală de zahăr, se amestecă și se fărîmițează totul, se subțiază cu apă de trandafiri. Se coace pe foc, prăjitura stropindu-se cu apă de trandafiri îndulcită cu zahăr.

Vinul, rachiul se beau și ele îndulcite cu zahăr. Atît de mult le place neerlandezilor băutura îndulcită, încît, la Bobotează, pînă și berea se servește la cîrciumă pregătită în acest fel. Pentru ocazii mai deosebite, cum ar fi nunțile, se prepară un fel de vin tonic aromat, a cărui formulă poate și ea varia : de exemplu, se poate amesteca vin de Rin îndulcit, la care s-a adăugat o cantitate mică de apă, cu scorțișoară, cu ghimbir și cu cuișoare. O variantă simplificată a acestuia este șodoul, făcut din vin alb îndulcit cu zahăr, în care s-a pus un baton de scorțișoară.

Capitolul VII

O SEARĂ ÎN FAMILIE

Meşteşugarii, ţăranii, micii negustori îşi prelungesc ziua de muncă pînă la ora cinei. Cu timpul, burghezii înstăriţi vor lua obiceiul de a-şi încheia activitatea zilnică la sfîrşitul după-amiezii. Începînd de la prînz, poţi vedea ici-colo cîte o persoană trîndăvind, fără ocupaţie : bătrîni cărora le place să-şi facă siesta pînă spre orele trei ; femei din păturile avute ; tineri din înalta societate. Cînd îşi termină munca de fiecare zi, la o oră ce variază în funcţie de ocupaţie, neerlandezii se consacră plăcerilor vieţii sociale, plăceri care, pînă către 1670, se gustă aproape exclusiv în familie.

Marii burghezi obişnuiesc să-şi facă vizite pe la vremea gustării de după-masă. Aceasta capătă atunci mai multă importanţă : gazda oferă musafirilor peşte, friptură rece, dulciuri. Dacă timpul e potrivit pentru aşa ceva, gustarea se ia în grădină. După ce obiceiul de a servi ceai va fi devenit suficient de răspîndit, oamenii îşi vor invita bucuros prietenii să „ia ceaiul" (cu biscuiţi sau alte prăjituri), către ora două sau trei.

Pe la cinci, șase ori șapte, cînd activitatea orașului e pe terminate și cînd circulația de pe străzi și-a domolit ritmul, burghezul pleacă de la birou, coboară din antrepozit, se întoarce din port. Odată ajuns acasă, își pune tichia pe cap, se îmbracă cu tradiționalul halat și, dacă nu e prea frig, se așază pe banca de-afară, sub *luifel*. Curînd, soția, fiicele lui vin să-i țină tovărășie. În fața casei de alături se formează un grup asemănător. Copiii mai mici aleargă de colo colo, se strigă, dau drumul unui sabot să plutească pe apa canalului. Mama scoate în prag leagănul cu ultimul născut al familiei. Tatăl citește gazeta. De la o bancă la alta, bărbații schimbă păreri, comentînd știrile, dezbătînd probleme de politică, deplîngînd starea de decădere în care a ajuns lumea. Înțelepciunea lor e cuprinsă în proverbe, foarte numeroase în tradiția olandeză : „Jocul de noroc, clondirul și fustele îi iau bărbatului mințile", „Nu-i hoț numai cel ce-a fost prins cu mîna-n sac" [1]... Îmbrăcate în obișnuitul *huik* sau în *vlieger*, stînd cu picioarele pe cutia cu jeratic, femeile tricotează sau cîrpesc lenjeria, vorbesc despre curățenie și despre slujnice. Acest moment se prelungește pînă la căderea nopții, cînd familia se adună la cină. Cei bogați, care au o grădină la marginea orașului, se întorc acum acasă, după ce au petrecut acolo o oră sau două. La Haga, burghezii fac cîțiva pași prin parcul Bois, admirînd echipajele elegante. Ținuta lor nu are nimic din solemnitatea toaletei de plimbare, de vizită : bărbații sînt în halat, femeile în rochii comode, de interior. Din crîșmele apropiate se aude zvon de muzică...

Cînd vremea e urîtă, lumea petrece acest răstimp în „camera de zi". În jurul mesei, mama, fetele, cos ori brodează ; într-un colț, slujnica lucrează la vîrtelniță ; băieții repară obiecte mărunte din gospodărie, fasonează vreo bucată de lemn, țes un năvod ; stînd drept pe scaun, tatăl citește cu glas tare din Biblie ori dintr-o carte de istorie. S-au aprins lumînările, în godin pîlpîie focul de turbă. Uneori se aud ciocănituri în ușă, anunțînd sosirea unor prieteni. Poftiți înăuntru, aceștia intră, își sting felinarul.

Sînt tineri, de ambele sexe ; oamenii în vîrstă nu prea ies din casă. La Dordrecht, la Haga, printre musafiri apare o fată care ține în mînă o căldăruşă de lemn în care se află o culegere de cîntece. E vorba mai ales de cîntece de dragoste, scrise şi ilustrate anume pentru ea de tineri din cercul ei de cunoştinţe, sau doar de stihuri adunate într-un minuscul volum tipărit. În lipsa unei astfel de „cărţi pentru domnişoare", stăpîna casei scoate din dulap *Superamiralul Olandei, Apolo printre muzele cîntului* sau, *Deliciile vieţii la mănăstirea beghinelor,* culegeri care nu lipsesc din nici un cămin neerlandez. Asemenea cărţi se numără cu sutele. Cîteodată ele sînt special destinate anumitor categorii sociale : culegeri de cîntece pentru marinari *(Carul lui Neptun),* cîntece pentru negustori *(Noul Mercur din Amsterdam),* cîntece pentru ţărani *(Veselul cîntăreţ de la sate),* pentru păstori, şi chiar pentru florari [2] !

Conţinutul acestor culegeri e foarte divers. Unele se compun exclusiv din texte religioase, de un misticism uneori cam confuz ; altele cuprind numai scrieri profane. Cele mai multe strîng laolaltă atît versuri de inspiraţie religioasă cît şi versuri de inspiraţie laică, şi nu rare sînt vorbele cu dublu înţeles ori chiar expresiile de-a dreptul licenţioase. Datorită unei anumite prospeţimi, naivităţii şi, de ce nu, libertăţii de limbaj pe care o implică, în prima jumătate a secolului, această enormă producţie de cîntece se caracterizează cel puţin printr-o notă de veselie şi de spontaneitate, notă care va dispărea însă după 1650, cînd se va trece la copierea mai mult sau mai puţin izbutită a textelor şi a melodiilor franceze ori italiene.

Se cîntă în duet sau în cor, cu acompaniament de flaut, de vioară, de luth sau, în familiile burghezilor bogaţi, de spinetă ori de clavecin. Cîntecul şi muzica înveselesc astfel serile de iarnă, în casele celor înstăriţi. În general, execuţia depăşeşte binişor un nivel de interpretare mediu ; uneori ea este chiar de foarte bună calitate. Şi e firesc să fie aşa, căci, pe la mijlocul veacului, se dă o atenţie cu totul deosebită educaţiei muzicale a tinerilor. Sub influenţa

unei mode de origine engleză, a crescut numărul profesorilor de muzică dispuşi să dea lecţii particulare la domiciliu. Predînd lecţii de canto, de flaut, de clavecin, aceştia practică o meserie care e recunoscută, ca toate celelalte, cu propriul ei statut. Alături de profesori mediocri, există cîţiva excelenţi, de la care ne-a rămas şi o operă originală, sub forma caietelor de studiu compuse pentru elevii lor. Ostilă artelor în general, biserica admite muzica, ba mai mult chiar, încurajează practicarea ei. Şcolile au introdus cîntarea printre disciplinele regulamentare iar în mai multe oraşe s-au deschis cursuri publice de muzică.

În serile cînd nu se cîntă, familiile, foarte puţine la număr, care nu obişnuiesc să-şi consacre acest moment de destindere muzicii, îşi vor invita oaspeţii să ia parte la un joc de societate. Jocurile de noroc se bucură de mare trecere. Neerlandezul e un jucător pasionat ; patima jocului e atît de puternică, încît, în timp de război, el ajunge să pună pariu pînă şi pe soarta vreunei lupte care tocmai se dă undeva. Numai opoziţia bisericii şi teama de judecători mai izbutesc să înfrîneze această înclinaţie naturală : şi totuşi, în comparaţie cu moravurile înaltei societăţi din Franţa, Parival va găsi că în Ţările de Jos se joacă puţin [3]. Vechiul joc de zaruri, care nu mai era de multă vreme la modă în lumea celor avuţi, continuă să fie practicat în mod curent de oamenii de rînd, şi asta în ciuda interdicţiilor oficiale. Există chiar mai multe variante, printre care şi aşa-numitul „passe-dix", de origine franceză. Servindu-se de un pahar în chip de cornet, participanţii dau pe rînd cu zarurile : dacă jucătorul este bărbat, el trebuie să bea imediat atîtea cupe cîte puncte a realizat ; dacă este femeie, ea aré obligaţia să dea partenerilor acelaşi număr de sărutări.

Printre jocurile de zaruri se numără şi cel foarte răspîndit numit „gîsca". Zarurile sînt dealtfel folosite şi în diferitele varietăţi de ţintar. Se joacă şi arşice. Dar se joacă mai cu seamă cărţi. Pasiunea pentru acest joc este atît de mare, încît nu există loc unde să nu fie întîlnit :

lumea bate cărțile acasă ca și la cîrciumă, în parcuri ca și pe străzi. Larga răspîndire a jocurilor de cărți îi face pe patricieni să le interzică în familiile lor, sub cuvînt că ele reprezintă o distracție vulgară și totodată un prilej de petrecere deșănțată. Predicatorii protestanți tună și fulgeră împotriva acestei pasiuni vinovate. De la înălțimea amvonului din Middelburg, Henri de Frein evocă patetic acele grupuri de jucători aplecați asupra meselor de joc: „fete tinere, împopoțonate ca niște păpuși, cu zorzoane pe cap, cu gîtul, cu ceafa goale și cu sînii dezveliți, oferind băieților spectacolul cărnii păcătoase care-i duce în ispită făcîndu-i să rătăcească pe căile inimii, printre viziuni impure, atrași de plăceri dezgustătoare în așa măsură, încît uită că într-o bună zi vor fi chemați la judecată..." [4] Pretutindeni, predicatorii se întrec în a broda pe această temă, plîngîndu-se de faptul că în unele familii pînă și după-amiaza zilei de duminică e consacrată jocului de cărți! Guvernul pune o taxă foarte mare pe cărțile de joc. Dar toate măsurile se dovedesc neputincioase.

Se cunosc circa douăzeci de feluri de jocuri de cărți: *roemsteken*-ul, preluat de francezi sub numele de *romestecq*, se joacă cu treizeci și șase de cărți, distribuite unui număr de doi pînă la șase participanți; *omberen*-ul are patruzeci de cărți ce se împart între trei jucători; mai există și faraonul și pichetul, și jocul numit *lansquenet*. Uneori pe cărțile de joc sînt desenate figuri; cele reprezentînd Moartea, Viața, Regele au valoarea cea mai mare.

Nobilii au păstrat tradiția medievală a jocului de șah, iar marea burghezie, care practica de multă vreme jocul de dame, nu-l va include printre divertismentele sale obișnuite decît pe la 1700.

După 1650, influența crescîndă a obiceiurilor franțuzești și înmulțirea cafenelelor modifică radical modul tradițional în care neerlandezii își petreceau seara. De acum înainte, cel puțin o dată sau de două ori pe săptămînă, dacă nu cumva chiar mai des, burghezul se întoarce acasă

foarte tîrziu, la ora cinei. Soția, fiicele sale încep și ele, la rîndul lor, să iasă în oraș, pentru a petrece acest moment de sfîrșit al zilei. Membrii mai tineri ai familiei se vor grăbi să le urmeze exemplul. Oamenii serioși, apărători ai tradițiilor, se arată îngrijorați de această mișcare generală. Hoinăreala, promiscuitatea din localurile de fumat și cafenele fac să se clatine barierele sociale, să se năruie puterea religiei, a legilor nescrise care călăuzeau de veacuri viața neerlandezilor. Vechea austeritate burgheză, grija pentru economisirea riguroasă a timpului și a banilor, conservatorismul bazat pe autoritatea absolută a bisericii, toate temeiurile forței recunoscute a acestui popor sînt amenințate să dispară sau să-și piardă orice importanță. Familia nu mai e familie, nici casa casă.

De aceea, cum se face ora zece, sunetul clopotului ca și răpăitul tobei guarzilor de noapte amintesc fiecăruia că e timpul să se întoarcă acasă. Neerlandezilor le place să doarmă mult și, în general, se culcă devreme. După ora zece, pe străzi nu mai circulă decît oamenii care asigură paza orașului, răufăcătorii care se strecoară prin ungherele cele mai întunecoase și desfrinații care încearcă să se ascundă cît de cît de ochii lumii. În locuința burghezului se stinge focul. Toți ai casei îngenunchează pentru rugăciunea dinainte de culcare. Tatăl dă copiilor obișnuita binecuvîntare. Membrii familiei se sărută. Apoi se suflă în lumînare și fiecare se vîră în așternut. Întregul oraș se cufundă în somn.

Partea a treia

MODUL DE VIAȚĂ

Capitolul VIII

RELIGIA

Țările de Jos trăiau într-o atmosferă religioasă care-și punea cu putere amprenta asupra existenței naționale. Religia acestui popor sălășluia în inimi, de unde-și trăgea putere, nota Temple [1]. Puterea nu împătimirea. Înfruntările violente între membrii unor confesiuni opuse devin rare după 1620; dacă se ivesc discuții, ele nu stîrnesc animozități peste măsură de mari; dacă intervine o înțelegere, aceasta nu presupune în mod necesar o alianță. Credința neerlandezilor implică o grijă deosebită pentru formele exterioare de manifestare; total lipsită de misticism, devenind adesea tiranică, la cei mai sinceri dintre credincioși, în privința respectării stricte a tipicurilor, ea e hrănită de Biblie, al cărei stil metaforic oferă limbajului curent retorica proprie stilului bisericesc și determină uneori însuși modul de a gîndi. Se spuneau foarte multe rugăciuni: dimineața, la sculare; peste zi, înainte și după fiecare masă; la sfîrșitul zilei, înainte de culcare. Uneori, orele serii erau în întregime consacrate citirii scrierilor religioase. Dacă treceai, dimineața sau seara, pe sub ferestrele celor cucernici, îi

auzeai cîntînd psalmii. În toate împrejurările amintite, ceremonialul se desfășura în fiecare familie sub conducerea tatălui, care prezida, ca să nu spunem oficia, ritualul. În veacul al XVII-lea religia olandeză are un caracter familial, căci familia este cadrul natural al întregii vieți religioase, oricare ar fi esența acesteia. Așa se și explică, cel puțin într-o anumită măsură, toleranța ce domnește în această țară la nivelul instituțiilor.

Mama își învață copilul să se roage, îi dă primele cunoștințe de religie. Micuța Anne-Marie Schuurman — care era, ce-i drept, un copil minune — știa catehismul pe de rost la vîrsta de trei ani. Sufletul celor mici se scaldă, așadar, în atmosfera religioasă încă înainte ca educația școlară să fi început. Autoritățile au grijă ca religia să ocupe un loc central în programele de învățămînt, chiar și în cazul celor destinate preșcolarilor. Acestei discipline i se consacră, în principiu, după-amiaza zilei de miercuri și dimineața celei de sîmbătă. Fiecare lecție se deschide și se încheie cu o rugăciune, dacă nu chiar cu citirea unui pasaj din Biblie. În ajunul sărbătorilor importante, copiii învață pe de rost întregul text al slujbei din ziua următoare. În predare, învățătorii folosesc, în principiu, catehismul de la Heidelberg, devenit, după sinodul de la Dordrecht din 1618, instrumentul oficial al învățămîntului religios. Fiind însă o expunere dogmatică a religiei reformate, acest catehism nu era adaptat nevoilor școlii primare. Existau însă rezumate, care circulau în manuscris ; cîteva dintre ele au fost chiar publicate, dar în cele mai multe cazuri e vorba de lucrări prost concepute, supraîncărcate de termeni abstracți și de polemici inutile, care doar alterau expunerea fără a o simplifica cu adevărat. De aceea, chiar și la mijlocul veacului, religia continua să fie predată într-un chip jalnic. Absenței simțului pedagogic, îngustimii de spirit li se adăuga adesea neglijența institutorilor. La țară, aceștia suspendau lecțiile de religie în timpul verii. În alte părți, ele erau consacrate, din cale-afară de des, unor discuții inutile (cum ar fi cea care urmărea să sta-

bilească dacă Eva a mușcat dintr-un măr ori dintr-o pară) sau simplei enumerări de precepte. Predicatorii nu dădeau ei înșiși lecții decît credincioșilor care se pregăteau pentru Confesiunea de credință, care acorda dreptul de a lua parte la Cină. Prima zi în care erau admiși să participe la acest act de cult reprezenta una dintre cele mai de seamă din viața neerlandezilor, căci ea marca începutul maturității, arătînd că de acum înainte bărbatul e apt să îndeplinească funcții publice iar femeia poate conduce o gospodărie.

Calvinismul neerlandez pare să fi venit din Franța. El și-a făcut mai întîi apariția în actuala Belgie, pe la mijlocul secolului al XVI-lea : acolo s-a constituit prima organizație a clericilor de cult reformat din Țările de Jos. Cel dintîi conciliu neerlandez propriu-zis a avut loc abia în 1571. În timpul războiului de independență, religia calvinistă a acționat însă ca un resort ce punea în mișcare voințele, energiile, succesul final datorîndu-i-se într-o mare măsură. Totuși, cel mai important scop al calvinismului — crearea unei teocrații — nu a putut fi realizat : libertatea politică dobîndită ca și brusca dezvoltare economică a țării s-au opus acestui ideal, subminat dealtfel și de numeroase aversiuni personale.

Pînă către 1612, patricienii, care dețineau pîrghiile de comandă ale statului, s-au arătat indiferenți, dacă nu chiar ostili față de calvinism ; ei înclinau spre o înțelegere mai liberală a credinței. Conflictul a izbucnit în 1618. Biserica reformată a făcut atunci apel la puterea laică — aceea a principelui de Orania. Triumful calvinismului a fost marcat de condamnarea lui Oldenbarnevelt. Totuși, în viața întregii generații următoare au continuat să se facă simțite mari tensiuni care au păstrat o anumită tentă socială [2] : calvinismul sever al lui Gomar își găsește adepți în special în rîndul păturilor celor mai defavorizate ale populației, în vreme ce protestantismul mai liberal al lui Arminius atrage marea burghezie. Această opoziție se manifestă de asemenea pe plan cultural și psihologic. Calvinismul neerlandez era potrivnic tendințelor fundamentale ale uma-

nismului. El cerea sobrietate în expresie, îndemna la o anumită rezervă, la o anumită neîncredere față de formele exuberante ale spontaneității, față de arta pentru artă, dacă nu chiar față de inspirație, în ceea ce are ea irațional. Nota dominantă o constituie seriozitatea, atașamentul față de tot ce este pămîntesc, simțămînt cu atît mai puternic cu cît se împletește cu cel al vremelniciei : calvinismul conservă unele trăsături specifice creștinismului medieval, iar opoziția umanistă apare ca o dovadă a modernismului.

Biserica reformată calvinistă *(Hervormde Kerk)* nu dobîndește statutul și puterea unei biserici de stat decît după „Marea Adunare" din 1651, ajungînd să fie singura religie care are lăcașuri publice de cult și dispune de un învățămînt oficial. Catehismul care se predă obligatoriu în toate școlile este cel al bisericii reformate calviniste. Preoții săi și profesorii care predau religia primesc salariu de funcționari. Dar tocmai prin aceste procedee statul îi limitează libertatea, administrînd averile bisericești, intervenind în numirea titularilor catedrelor de teologie. Biserica reformată nu are un cler propriu-zis. În vîrful ierarhiei ecleziastice se află sinodurile ; pe lîngă acestea mai există și „Consiliile bisericești" *(Kerkeraden)* laice. Ea nu a moștenit fostele proprietăți ale bisericii catolice, căci, în timpul războiului, acestea au fost aproape peste tot sechestrate de stat. La Utrecht s-a întîmplat chiar ca unele venituri să fie însușite de persoane particulare. Mănăstirile adăpostesc acum colegii, instituții administrative, spitale. De aceea, biserica își exercită puterea asupra sufletelor și asupra minților mai cu seamă prin mijloace de natură morală care, în comparație cu ceea ce se întîmplă prin alte părți în aceeași perioadă, sînt deosebit de discrete.

Începînd din 1637, biserica dispune de traducerea oficială a sfintei scripturi, „Biblia Statelor", întocmită la ordinul sinodului de la Dordrecht. Ea are și o liturghie proprie, ce se oficiază într-un templu cu pereții goi, complet lipsit de podoabele proprii luxului catolic, un templu în

care muzica însăşi nu va pătrunde decît treptat în cursul secolului şi în care întreaga asistenţă stă jos, nemişcată, cu capul acoperit, cît timp ţine slujba. Se cîntă numai psalmii ; imnurile religioase, mai apropiate de sensibilitatea populară, sînt categoric excluse. Cu ajutorul predicii, liturghia calvinistă trezeşte, adresîndu-se inteligenţei, acea emoţie pe care cultul catolic o provoacă adresîndu-se simţurilor. Ceremonia Cinei (pentru care cei ce se împărtăşesc se strîng, în picioare, în jurul unei mese anume adusă în biserică) nu se celebrează decît rareori. Partea cea mai importantă a lungilor slujbe duminicale — care durează două-trei ore — o constituie predica.

Din această epocă ne-au rămas cîteva culegeri de predici, texte rostite la anumite sărbători, în care emfaza literară se îmbină cu erudiţia şi cu pedanteria scolastică. Dar tonul general al predicatorilor neerlandezi se caracterizează mai degrabă prin familiaritate, adesea asociată vehemenţei în expunere, şi printr-o extremă simplitate a expresiei. Aşa se explică faima de care se bucurau unii dintre ei în rîndul oamenilor simpli. La Dordrecht, cînd celebrul Borstius anunţa că-şi va începe predica la ora nouă, lumea aştepta stînd la coadă în faţa bisericii de la cinci dimineaţa.

După ce se citea un pasaj din Biblie, predicatorul se urca în amvon şi făcea, pentru început, o serie de anunţuri avînd adesea caracterul cel mai profan : vînzări organizate de negustorii de pe strada respectivă, evenimente din viaţa cartierului. Venea apoi rîndul predicii. Pornind de la un text biblic, oratorul rostea o cuvîntare moralizatoare folosind un limbaj colorat, recurgînd fără teamă la calambururi, apelînd la proverbe. „Vorbele predicatorilor, remarcă Simon Stevin pe un ton glumeţ cam lipsit de respect, se lipesc de sufletul oamenilor ca scaiul de lîna oilor.“ [3]

Subiectul predicii era inspirat fie de unele aspecte ale vieţii obşteşti — cu excepţia politicii propriu-zise — fie

de purtarea concetățenilor, chiar dacă aceștia erau personalități de seamă. Fără îndoială că aparatul dogmatic al predicilor era uneori de înaltă ținută ; totuși, înclinați spre dojană, predicatorii care se adresau oamenilor de rînd condamnau, într-un mod ce apare adesea pueril în ochii noștri, toate formele de manifestare a luxului, a pasiunii pentru distracțiile de orice fel. Pe la 1640, de la înălțimea amvonului se protesta cu vehemență împotriva modei părului lung la bărbați. Scandalul a căpătat proporții atît de mari, încît sinodul de la Brille, din 1643, a fost obligat să ia în discuție problema ținutei capilare. Ilustrul Polyander i-a consacrat o savantă disertație în limba latină.

Dar mînia slujitorilor bisericii nu era stîrnită numai de astfel de lucruri frivole. Multă vreme a fost stigmatizată folosirea bijuteriilor. De-a lungul întregului veac al XVII-lea, prin intervențiile predicatorilor, prin scrierile teologilor, prin recomandările făcute de sinodurile și de Consiliile sale, Biserica, reformată și-a spus permanent cuvîntul în domeniul moravurilor. Dacă dezaprobarea ei, atitudinea de blam pe care a adoptat-o în repetate rînduri par a fi avut în general un efect extrem de redus, cu excepția unui cerc limitat de credincioși, acestea au izbutit cel puțin să-i dea societății neerlandeze, pînă către 1660, un aspect de relativă austeritate. La baza condamnării formulate în anumite cazuri se afla interpretarea *ad litteram* a unor pasaje din Biblie. De pildă, erau blamate măsurile antiepidemice în numele afirmației biblice : „Dumnezeu vă va scăpa de primejdia ciumei". S-a întîmplat ca mai mulți țărani să refuze doctoriile care le erau prescrise, considerîndu-le o insultă adusă Domnului. Distracțiile de tot felul au fost și ele condamnate, în virtutea unei concepții patriarhale despre morală.

Biserica s-a arătat întotdeauna neînduplecată în atacurile sale îndreptate împotriva teatrului. Pînă și piesele școlare, jucate în colegii, stîrneau proteste. O cabală de origine ecleziastică a reușit să obțină retragerea definitivă de pe scenă, după numai două reprezentații, a admirabilei

lucrări a lui Vondel, *Lucifer*. Cîrmuirea orașelor nu împărtășea totdeauna prejudecățile membrilor consistoriului, însă necesitatea de a trăi în bună înțelegere cu Biserica o obliga uneori să pronunțe anumite interdicții, să ia măsuri vexatorii. În 1668, cînd trupa de actori a reginei Franței cere principelui de Orania permisiunea de a juca la Haga, consistoriul trimite în grabă la viitorul Wilhem al III-lea o delegație care-l roagă să refuze. Principele se opune acestei cereri. Se duc tratative și se ajunge la următoarea învoială : francezii nu vor juca nici farse, nici piese scandaloase, vor face relaș în zilele de slujbă religioasă... iar biletele de intrare vor fi vîndute cu preț dublu !

Nici dansul nu era mai bine văzut. Se întîmpla ca înaintea vreunei nunți, Consiliul bisericesc să trimită pe unul din membrii săi pentru a cere logodnicilor să renunțe, în ziua căsătoriei, la această distracție. Cînd universitatea din Franeker a angajat un profesor de dans pentru studenți, predicatorii au protestat cu atîta violență, încît Statele au trebuit să intervină direct în această problemă. În iulie 1640, sinodul Olandei meridionale a hotărît că cei vinovați de a fi participat la vreun bal sau de a se fi travestit nu vor fi admiși la ceremonia Cinei.

Pastorii critică vehement tutunul, cafeaua, argumentează împotriva persistentului obicei al sărbătorilor populare în care supraviețuiesc vestigii ale catolicismului : sfîntul Nicolae, sfîntul Martin, boboteaza, lăsata secului. Biserica face presiuni asupra autorităților municipale : în 1607, orașul Delft interzice categoric vînzarea tradiționalei turte dulci și a cofeturilor în formă de figurine cu prilejul sfîntului Nicolae, iar la Dordrecht, în 1657, este pur și simplu interzisă sărbătorirea acestei zile. Chiar și chermesele sînt privite de unii predicatori ca o execrabilă reminiscență a idolatriei papistășești, căci, la origine, toate erau sărbători ale sfinților protectori. În diverse locuri, cu cîteva zile înaintea chermesei, se rosteau predici prin care se amintea în ce păcate puteau să cadă creștinii din

pricina ei. Nici alegerea reginei lunii mai nu era considerată mai puțin suspectă.

Dacă ocupațiile din viața de toate zilele erau astfel reglementate și sancționate, cu atît mai riguros supravegheate și pedepsite erau cele de duminică. Pastorii condamnau pînă și obiceiul neerlandezilor de a ieși la cîmp, la iarbă verde, căci „sabatul nu a fost creat spre desfătarea cărnii păcătoase“ [4]. Așa se face că în Țările de Jos duminica e o zi cu adevărat sinistră. Întreaga activitate comercială este întreruptă ; nu se poate efectua nici o plată ; nici o creanță nu are valoare în această zi. Teatrele sînt închise ; străzile sînt pustii, cu excepția momentelor dinaintea slujbei religioase. Peste tot nu vezi decît oameni care se îndreaptă spre biserică : dimineața, către ora opt, apoi puțin după ora douăsprezece, trec în șiruri copiii de la școli, conduși de învățători sau de institutoarele lor, care, la întoarcere, le vor pune o serie de întrebări ca să se asigure că au ascultat cu atenție predica. La Amsterdam, porțile orașului sînt închise în timpul slujbelor. E adevărat că cei bogați, care nu manifestă adesea nici pe departe atîta zel, pleacă dis-de-dimineață spre locuința lor de la țară, de unde nu se vor înapoia decît luni, la ora de deschidere a bursei...

În ciuda presiunii pe care o exercită asupra vieții publice și particulare, corpul predicatorilor nu constituie o castă sacerdotală. În întreaga țară există aproximativ 2 000 de preoți [5]. Proveniți din medii modeste, aceștia rămîn atașați, prin moravurile și mentalitatea lor, păturilor sociale cărora le aparțin, neizbutind totdeauna să scape de sentimentul inferiorității față de clasa patricienilor. La începuturile sale, Reforma a suferit mult din cauza lipsei aproape totale de preoți care să o propovăduiască. Predicatorii și catehiștii, recrutați aproape la întîmplare, nu erau altceva decît foști călugări, mireni care arătau multă bunăvoință, dar care nu aveau deloc pregătirea necesară (unii dintre aceștia au continuat să funcționeze pe alocuri pînă către 1650). De aceea, nivelul intelectual al pastorilor a ră-

mas vreme îndelungată foarte scăzut. În 1575, cînd a luat ființă Facultatea de teologie din Leiden, au trebuit aduși profesori din străinătate. Majoritatea satelor au fost mult timp lipsite de preoți. Și aceasta întrucît studiile ce se cereau unui viitor predicator se întindeau pe o perioadă lungă și implicau cheltuieli relativ mari. Tînărul începea să învețe la „școala latină", ori lua lecții particulare de la un predicator în funcție: pentru acesta, asemenea lecții constituiau o sursă importantă de venituri și mulți predicatori primeau acasă pînă la șase, opt sau chiar zece elevi, pe care îi pregăteau în vederea intrării în facultate. La acest ultim nivel, spre a ameliora condițiile de formare a cadrelor preoțești, guvernul central a înființat la Leiden, în 1592, „Colegiul Ștatelor", deschis studenților săraci, hrăniți și instruiți în domeniul teologiei pe cheltuiala statului sau a orașelor. Acest „Colegiu", pe lîngă care funcționa un corp de pedagogi, a constituit un centru de învățămînt pregătitor și a devenit seminarul Bisericii reformate. Mai tîrziu, alte cîteva facultăți de teologie au luat ființă în țară. La terminarea studiilor, proaspătul predicator se înscria pe listele Consiliului bisericesc din orașul său natal și, după ce dădea un examen, căpăta de la acesta dreptul de a oficia slujba. De obicei, el oferea atunci un banchet care, la țară, se putea transforma într-o adevărată petrecere populară, obligîndu-l adesea pe nefericitul sărbătorit să facă numeroase datorii. Consiliile protestau zadarnic împotriva acestei tradiții.

Starea materială a celor mai mulți dintre predicatori era vecină cu sărăcia. Cum nu încasau nici beneficii, nici dijme, ei aparțineau categoriei micilor salariați sau celei a salariaților mijlocii. Salariul lor era fixat de Consiliul bisericesc. În satele din provincia Groningen, unde oamenii știau să socotească, salariul se calcula cu multă precizie: șapte hectolitri de secară și în jur de 75 de florini — bani gheață — pe an. În Drenthe, se întîmpla ca predicatorii să fie plătiți exclusiv în natură. Totuși, trebuiau să trăiască și ei; iar viața era grea, mai cu seamă

dacă în familie existau mai mulţi copii, căci toţi predicatorii erau căsătoriţi. În astfel de cazuri, soţia era adesea obligată să ţină prăvălie, iar predicatorul însuşi îndeplinea şi funcţia de scriitor public, dacă nu chiar de tămăduitor sau de hangiu... Numai rupînd din timpul acordat acestor indispensabile activităţi, care asigurau hrana lui şi a familiei sale, mai putea sluji în biserică, predica şi vizita bolnavii, misiuni care constituiau partea esenţială a funcţiei sale [6]. La oraş, pé lîngă predicator, Consiliul mai plătea şi un paracliser, care îl scutea pe cel dintîi de unele treburi gospodăreşti cum ar fi aceea de a deschide şi a închide uşile bisericii, de a trage clopotele, de a întoarce ceasul cel mare, de a menţine curăţenia în biserică, de a scoate afară cîinii şi copiii care făceau gălăgie în timpul slujbei.

Poziţia socială a predicatorului nu corespundea însă stării sale materiale modeste. Onorat, tratat cu deosebit respect de autorităţile politice, el ocupa la mesele oficiale un loc mai de cinste decît al doctorului. În oraşele mari, povesteşte abatele Sartre, îl vezi mergînd, în haina lui neagră, pe partea dreaptă şi totodată cea mai ridicată a străzii, în vreme ce soţia lui circulă pe partea stîngă, cea mai apropiată de canalul din mijloc [7]. Într-o ţară în care de obicei lucrurile se petrec invers, aceasta este dovada de netăgăduit a unui adevărat privilegiu.

Urmaşii refugiaţilor protestanţi veniţi în secolul al XVI-lea din Hainaut şi din Flandra franceză continuau să rămînă strîns uniţi în jurul puternicei „Biserici valone". Originalitatea acesteia, pe care nici un conflict de dogmă nu o despărţea de Biserica reformată, consta în tradiţia liturgică, slujba fiind oficiată aici în limba franceză. Pastorii erau cel mai adesea francezi, belgieni sau elveţieni. Între 1606 şi 1699, Biserica valonă a întreţinut la Leiden un colegiu ; copie fidelă a „Colegiului Statelor", acesta era destinat bursierilor care erau trimişi apoi la Facultatea de teologie. Beneficiind şi de influenţa modei, Biserica valonă şi-a recrutat un număr de credincioşi din rîndurile patriciatului, ai cărui membri candidau bucuros la diverse

funcții în cadrul organelor ei de conducere : colegiul Bătrînilor și colegiul Diaconilor.

În afara acestor două Biserici oficiale, numeroase secte reformate minoritare viețuiau și își desfășurau activitatea, favorizate de un regim extrem de tolerant. Ignorați de stat, întreținînd pe cheltuiala lor preoții și localurile de întrunire, neavînd dreptul de a lua parte la conducerea treburilor obștești, acești eretici se bucurau, cel puțin în viața particulară, de o libertate religioasă absolută. Dacă un grup oarecare dorea să țină întruniri publice, să angajeze un pastor sau un profesor, adresa o cerere municipalității care, după ce se asigura că nimic din noua credință nu contravenea constituției, acorda libertatea practicării cultului respectiv în schimbul achitării unei taxe. În unele locuri, această libertate era limitată prin interdicția de a construi biserici propriu-zise. În plus, conducerea administrativă pretindea ca delegații săi să aibă acces la toate întrunirile. Jurisprudența aceasta avea drept rezultat înmulțirea exagerată a comunităților religioase, fapt care-i uimea pe străini și care contribuia în mare măsură la crearea reputației de liberalism a regimului politic neerlandez.

Remontranții, proveniți din partidul calvinist liberal al lui Arminius și excluși din sînul Bisericii reformate de sinodul de la Dordrecht, au întîmpinat mari greutăți la început. Persecuțiile cărora le-au fost supuși în anii 1620—1621 avuseseră la bază motive politice ascunse. Apoi situația se stabilizase și, după cum remarcă Temple, arminienii formau mai degrabă un partid în cadrul statului decît o sectă în sînul Bisericii [8]. Pe la 1660, unii remontranți vor ocupa chiar, ici-colo, cîte o funcție importantă la nivelul municipalității.

Anabaptiștii și menoniții — două ramuri ale uneia și aceleiași tulpini — își aveau originea într-un lung și sîngeros șir de martirii. Numărînd mulți adepți în rîndul oamenilor simpli și al marinarilor, constituind o adevărată forță în Friesland și în Olanda septentrională, anabaptiștii

se distingeau printr-o puternică conștiință colectivă. Toleranți, respingînd violența sub orice formă, evitînd excesele interpretării literale a textelor sacre, ei purtau în chip de emblemă costumul complet negru, alcătuit dintr-o haină lungă, o pereche de pantaloni largi cu franjuri și o pălărie rotundă, înaltă, de catifea.

Grupuri mai mult sau mai puțin eretice, cum sînt acei colegianți din Rijnsburg, în secta cărora orice credincios poate oficia cînd sfîntul duh pogoară asupra lui, își găsesc pretutindeni adăpost, la oraș — în case care nu se deosebesc prin nimic de locuințele obișnuite — sau în incinta unor ferme izolate ori în castele ai căror stăpîni sînt oameni foarte primitori. Țara întreagă e cuprinsă de o puternică efervescență religioasă. Chiar și acele asociații, multe la număr, care-i adună laolaltă, la intervale regulate, pe credincioșii și pe credincioasele Bisericii reformate sau ai sectelor, alunecă ușor spre un fel de iluminism *. Adunărilor li se dă numele de „exerciții" : la aceste întîlniri se citește Biblia, se comentează ultima predică sau vreo scriere religioasă. Uneori, la „exercițiu" iau parte tineri de ambele sexe care încearcă să citească, sub îndrumarea unui profesor, texte în limbile biblice : latina, greaca, ebraica. Discuția capătă adesea un caracter polemic. Cîteodată „exercițiile" sînt frecventate de „pietiști", a căror reputație în rîndul publicului e mai degrabă proastă ; e vorba de mistici naivi sau inculți, desemnați prin tot soiul de porecle disprețuitoare, care folosesc un jargon compus din apelative mieroase : „frățior", „surioară", „sufletelul meu". Aceștia deschid Biblia, citesc cîteva versete, apoi se lasă în voia harului lor profetic de a interpreta sfînta scriptură, fac proorociri, intră în transă. Autorii lor de căpătîi sînt Thomas de Kempis, Bunyan, Omius. Teologi ca Brakel, Hellebroeck, îi condamnă. Iluminismul, deși are un caracter excepțional, renaște fără încetare. Rînd pe rînd, orașele Amsterdam și Franeker îi oferă găzduire franțuzoaicei An-

* Doctrină a unor mistici vizionari. (N. tr.)

lolnette Bourignon, denigratoare a oricărui cult exterior. În 1625 este denunțată la Haarlem înțelegerea secretă dintre rozicruciștii din Franța și cei din Olanda. La Leiden, Nicolas Barnaud cerea unirea teozofilor cu adepții cabalei pentru descoperirea remediului universal...

În 1672 [9], un ofițer francez evalua la o treime din totalul populației neerlandeze numărul credincioșilor reformați; protestanții eterodocși reprezentau o altă treime; ultima treime o constituiau catolicii.

Situația acestora din urmă era cu totul specială. După ce, pînă către sfîrșitul veacului al XVI-lea, catolicismul fusese numeric majoritar [10], el își vede ierarhia abolită și bunurile Bisericii confiscate, chiar în momentul în care Contrareforma începea acțiunea de epurare internă. Încă din 1592, fostele episcopate sînt înlocuite de un vicariat apostolic al Țărilor de Jos. Victoria repurtată de calviniștii gomariști în 1618, precum și venirea la putere a patricienilor au frînat însă acel impuls care ar fi putut însemna o renaștere a catolicismului. S-a instituit obiceiul de a-i îndepărta pe catolici din funcțiile importante. Cum pentru a deveni dascăl de școală, candidatul trebuia să depună jurămîntul de credință reformată, această meserie le era automat interzisă. Liturghia catolică era permisă numai în cadru intim: bisericile se ascundeau în locuințe particulare, al căror interior era uneori în întregime refăcut în acest scop, clădirile fiind complet golite, de la primul etaj pînă la mansardă. În alte locuri, comercianții bogați ori proprietarii unor castele instalau o capelă în locuința lor. Privite din exterior, nimic nu trăda prezența acestor lăcașuri de cult. Totuși ele nu erau clandestine. Se auzeau clar vocile coriștilor, muzica executată la orgă. Casa-biserică era uneori proprietatea preotului catolic care oficia, ori proprietatea unui grup de credincioși cu dare de mînă; se întîmpla chiar ca ea să fie închiriată de la vreun proprietar protestant. Întreținerea era asigurată de enoriașe cărora un privilegiu acordat de papă le dădea dreptul de a sluji liturghia. Așa se face că în Amsterdam, pe la 1700, existau

douăzeci de parohii. Cîrmuirile locale nu se amestecau. Ele se mulţumeau să interzică manifestaţiile publice de tipul întrunirilor, al procesiunilor... şi să fixeze o taxă de cult, individuală sau familială, destul de mare. Regulamentele poliţiei limitau numărul persoanelor autorizate să asiste la slujbă, dar acest număr era deseori depăşit. Şi autorităţile şi credincioşii se arătau însă complezenţi, preotul îi adresa „salutări respectuoase" guvernatorului, iar acesta trecea din cînd în cînd să încaseze amenda legală.

Din punct de vedere material, clerul depindea în întregime de generozitatea credincioşilor, de care era dealtfel strîns legat. La oraş, preoţii se distingeau prin uniforma pe care o purtau : haină neagră, cravată, baston şi perucă bogată. Iezuiţii, a căror activitate era interzisă în provincia Olanda, erau toleraţi la Utrecht, unde oficiau în cadrul mai multor parohii. Pe la mijlocul veacului, doi călugări carmeliţi francezi au întreprins, nestînjeniţi de nimeni, o călătorie în calitate de misionari la Leiden şi la Haga. Nu e mai puţin adevărat că, în aceeaşi perioadă, o serie de răspopiţi francezi au fost primiţi cu multă bunăvoinţă în sînul Bisericii reformate, care le-a acordat ajutor material şi moral ; aşa s-a întîmplat în 1648 cu ex-iezuitul Pierre Jarrige.

În „Ţara Statelor Generale", catolicii constituiau o importantă majoritate : în pofida interdicţiilor guvernamentale, ţăranii din regiunea de frontieră îşi trimiteau copiii la şcoală în Belgia, pentru a evita contactul cu învăţătorii reformaţi. În Provinciile Unite, catolicii erau mai numeroşi la sate şi mai puţin numeroşi la oraşe. Bine organizaţi însă, bucurîndu-se de o libertate economică deplină, ei se împăcau cu condiţia lor de cetăţeni de categoria a doua ai ţării şi făceau dovada unei desăvîrşite loialităţi faţă de cîrmuire. De aceea nici nu se manifestau tensiuni de natură politică în rîndurile populaţiei. Cît priveşte atitudinea generală faţă de papistaşi, aceasta diferea de la un loc la altul : stare de spirit ostilă la Leiden dar binevoitoare la Rotterdam [11].

Catolicii erau răspîndiți în toate mediile sociale. Un grup numeros trăia și muncea printre lucrătorii textiliști din Leiden. Unele familii nobile, cum era familia van Forest, la care a locuit Descartes, rămăseseră catolice. Chiar și un preot ca Jan-Albert Ban va fi admis, în calitatea sa de compozitor, în cercul relativ închis de la Muiden. Vondel s-a convertit la catolicism. Pe la 1650, 6% din totalul librăriilor și al editurilor din Amsterdam se aflau în mîinile catolicilor. Între 1646 și 1690, aceste edituri au tipărit de patru ori Biblia sub forma textului Vulgatei [12].

Ici și colo (de pildă, chiar în centrul orașului Amsterdam) continuau să se mențină intacte proprietăți mănăstirești ale călugărițelor beghine : împrejmuiri ce ascundeau un șir de căsuțe construite în jurul unei biserici, fiecare căsuță fiind locuită de una sau mai multe călugărițe. Acestea păstrau celibatul, își consacrau timpul rugăciunilor și muncii manuale și își acopereau fața cu un văl negru cînd ieșeau în oraș. Mănăstirea avea o stareță care se îngrijea de închiderea porții de acces în fiecare seară, la ora nouă. Întorcîndu-se odată din oraș cam tîrziu, un protestant care cumpărase, pe la sfîrșitul secolului, o casă aflată în incinta mănăstirii beghinelor din Amsterdam, a găsit poarta încuiată, fapt pentru care a intentat proces stareței. Proprietarul a pierdut însă procesul...

La Amsterdam exista și o biserică de rit armenesc, pe care o frecventau creștinii din colonia orientală, acestora adăugîndu-li-se uneori și catolici olandezi. Un călugăr de la mănăstirea sfîntul Vasile slujea aici în calitate de paroh. Găsindu-l într-o zi beat mort, credincioșii i-au interzis, cu de la ei putere, să mai oficieze timp de trei luni, perioadă în care au asistat la slujba religioasă de la biserica de rit catolic...

La sfîrșitul veacului, orașul Amsterdam număra mai mult de douăzeci de mii de israeliți. Colonii evreiești, cu o populație mai redusă, existau și la Haga, Rotterdam precum și în alte cîteva orașe. Situația morală și socială a acestor grupuri nu era peste tot aceeași. Neavînd acces la

funcțiile publice și neputînd intra nici în ghilde, evreii se îndeletniceau în special cu comerțul. În cazul în care, așa cum s-a întîmplat la Amsterdam, unii dintre ei reușeau pe această cale să facă avere și să-și creeze o situație strălucită, prestigiul, dacă nu chiar influența de care ajungeau să se bucure puteau deveni considerabile. Totuși, populația izraelită nu era unită : în sînul ei se înfruntau două clanuri, deosebite atît prin originea lor geografică cît și prin data intrării în comunitatea neerlandeză. Evreii sefarditi, portughezi și spanioli, primiți într-un spirit de toleranță și de generozitate la sfîrșitul secolului al XVI-lea, erau pe cale de a se impune la Amsterdam, în jurul anului 1600, în cîteva dintre ramurile importante ale comerțului exterior. Puterea lor a devenit atît de mare, încît, în 1612, au izbutit să construiască o impunătoare sinagogă, fără aprobarea autorităților... cărora nu le-a mai rămas decît să se încline în fața faptului împlinit. Ceva mai tîrziu, au sosit în Țările de Jos evrei germani, oameni foarte săraci care se mîndreau inutil cu o tradiție religioasă mai veche decît a celorlalți, după cum pretindeau ei, și care trăiau, fără a avea vreun contact cu aceștia, într-o stare vecină cu mizeria.

Populația evreiască din Amsterdam era concentrată într-un singur cartier al orașului, care nu avea totuși deloc aspectul unui ghetou. Dacă pe străzi se vorbea curent în idiș, în iudeo-spaniolă ori în portugheză, în schimb, printre dughenele puchinoase ale micilor meșteșugari și ale vînzătorilor la mîna a doua, se ridicau numeroase case foarte frumoase, care trădau opulența. În fața turnului Montelbaan se înălța marea sinagogă, construită după modelul și respectînd proporțiile templului lui Solomon, așa cum fusese el reconstituit în localitatea León : o clădire înaltă, dreptunghiulară, cu triplu naos, avînd de jur împrejur șiruri de bănci. Sîmbăta, începînd de la ora opt dimineața, cîte cinci-șase mii de persoane se înghesuiau pe aceste bănci pentru a asculta slujba care se oficia în zilele de sabat. În fiecare seară, către ora șase, evreii evlavioși se

adunau tot aici pentru rugăciune. Comunitatea „germanilor" avea propria ei sinagogă, mai mică și mai sărăcăcioasă, dar care o imita în construcție pe cea mare. Sub protecția acestor lăcașuri de cult își desfășurau activitatea școlile rabinice, unde copiii învățau legea lui Moise, liturghia și cîntul. În alte orașe, colonia evreiască nu era atît de net și categoric împărțită. La Rotterdam, ea datora totul influenței averii extrem de bogatului Abraham de Pinto : acesta instalase sinagoga mai întîi în podul propriei sale case, apoi o mutase într-o casă închiriată anume pentru asta ; tot el înființase și școala, pe care o adăpostise în locuința sa ; de Pinto oferea de asemenea găzduire elevilor și ținea în pensiune pe marele rabin.

În aceste condiții, moralmente favorabile, se dezvolta o intensă viață culturală evreiască. Oameni ca Grotius sau van Baerle întrețineau relații fructuoase cu rabinii din Amsterdam. Unul dintre aceștia, pe nume Menasseh ben Israel, mare cărturar, scriitor și întemeietor al primei tipografii ebraice din Țările de Jos, era destul de apropiat spiritualicește de unii teologi reformați. Cîțiva evrei au colaborat cu protestantul Surenhuys la traducerea în limba latină a unei părți din Talmud... În schimb, nu trebuie exagerată importanța coloniei evreiești în economia neerlandeză a secolului de aur. În 1631, printre cei 1 500 de mari contribuabili din Amsterdam nu figurează decît șase negustori izraeliți.

Pe la mijlocul veacului, la Haga existau, alături de bisericile oficiale, o biserică a remontranților, o alta a luteranilor, trei biserici catolice și trei sinagogi. Această diversitate oferea o imagine izbitoare a toleranței religioase care domnea aici. Totuși, în sînul fiecărei comunități, autoritățile ecleziastice pedepseau fără cruțare pe aceia pe care-i considerau oi rătăcite. Rembrandt a fost chemat în fața Consiliului bisericesc pentru că, văduv fiind, trăise ca soț și soție cu servitoarea sa, iar acesteia i s-a luat dreptul la împărtășanie. Comunitatea evreiască din Amsterdam l-a expulzat din rîndurile ei pe Spinoza. Nici formele

agresive de manifestare a necredinţei nu erau tolerate în 1642, Francisc van den Meurs a fost azvîrlit în închisoare la Amsterdam, pentru că nega nemurirea sufletului și esenţa divină a lui Isus Cristos. Nu e însă mai puţin adevărat că, după şapte luni de detenţie, a fost repus în libertate.

În această ţară, în care domnea o puternică mentalitate religioasă, se disting o serie de personalităţi — nobili, savanţi, scriitori — cărora li se dă numele de „libertini". Termenul e vag, „libertinii" nu au avut niciodată o doctrină, o dogmă propriu-zisă. Evantaiul lor spiritual este extrem de larg, incluzînd atitudini foarte diferite, care merg de la scepticismul filozofic pînă la refuzul sentimental al intoleranţei de orice fel. Libertinii (acesta fiind singurul criteriu comun de categorisire) reprezintă, în raport cu biserica, opoziţia umanistă. Sub forma criticii raţionale sau sub forma unei simple deprinderi afective, aceasta se manifestă de fapt atît în sînul bisericii cît şi în afara ei, situîndu-se mai mult sau mai puţin în tradiţia gîndirii lui Erasmus. Dar opoziţia umanistă rămîne apanajul unei minorităţi restrînse, ce se dovedeşte neputincioasă faţă de evoluţia colectivă care, odată cu apropierea sfîrşitului de veac, conferă un caracter mai inflexibil structurilor sociale şi accentuează rigiditatea spiritelor.

Capitolul IX

COPIII

În casa unui burghez înstărit se aşteaptă venirea pe lume a unui copil. Cu cîteva luni în urmă, tînăra soţie se plînsese în repetate rînduri de o stare de indispoziţie. Cei din jur arseseră în faţa ei un căpeţel de sfoară : din pricina mirosului, femeii i se făcuse rău, semn incontestabil că era însărcinată. Începînd din luna a şaptea, vreme de şase săptămîni, viitoarea mamă a ţinut post. Acum stă întinsă în patul conjugal ; prin ferestrele înguste, masate de draperiile lăsate, pătrunde o lumină slabă. În mijlocul camerei stă gata pregătit şezlongul în care va avea loc naşterea. Celelalte piese de mobilier absolut necesare sînt şi ele pregătite pentru eveniment. Dispozitivul de lemn sau de răchită pe care se întinde rufăria la încălzit se află la spatele paravanului care concentrează asupra lui căldura răspîndită de şemineu. Sau poate se află acolo o lădiţă împodobită, eventual, cu ţesături scumpe. Leagănul, lucrat tot din lemn sau din răchită, în formă de barcă şi pe jumătate închis de un mic baldachin, este aşezat pe două suporturi rotunjite care permit să i se imprime o mişcare de balans ; o cuvertură de satin, brodată pe margini, aco-

peră aşternutul din leagăn. În coşuleţele înşiruite la picioarul patului e pusă lenjeria pentru copilul aşteptat : într-o parte, somptuosul costum de botez ; în cealaltă, hăinuţele şi schimburile de toată ziua. Diverse obiecte sînt aranjate pe mobile, pe şemineu : cupe, oale, cutia cu mirodenii, ceaşca pentru terci cu linguriţa respectivă, bolul de supă. Din cînd în cînd intră cîte o vecină, care verifică dintr-o privire dacă totul e în ordine. Acest du-te-vino provoacă în casă o agitaţie extraordinară. La prînz sau seara, cîteva cumetre vin să ia masa împreună cu membrii familiei. Nimeni nu se grăbeşte să meargă la culcare ; lumea bea, mănîncă prăjituri.

De mai multe luni, toate femeile din cartier iau parte, alături de întreaga familie, la pregătirea marelui eveniment. De cum apar primele dureri, unele dau fuga să cheme moaşa, altele trec pe rînd pe la bunici, pe la unchi şi pe la veri, respectînd cu stricteţe ierarhia gradelor de rudenie, pentru a-i invita la sărbătorirea noului născut : o mică întîrziere, o greşeală în ordinea întîietăţilor sînt suficiente pentru a isca certuri nesfîrşite între neamuri.

În jurul celei care naşte, membrii familiei au grijă ca lumînările să ardă cu o flacără albăstruie, semn că nici un duh rău nu dă tîrcoale prin preajmă. Imediat după naştere, placenta e îngropată undeva în curte. Copilul s-a născut. Moaşa îl înveleşte într-un scûtec cald şi îl înfăţişează bunicii sau naşei sale, cu care prilej capătă un bacşiş. Îi dă apoi îngrijiri lehuzei, înfaşă noul născut şi îl pune în braţele tatălui, rostind tradiţionalele cuvinte : „Iată-vă pruncul. Domnul să vă dăruiască multă fericire prin acest copil sau să-l cheme curînd înapoi la el". Urări pentru care femeia primeşte al doilea bacşiş.

Îndată ce a venit pe lume, noul născut intră în viaţa socială. Neamurile şi vecinii îl înconjoară, mirîndu-se cît e de frumos şi de voinic, întrecîndu-se în a preciza cu cine seamănă. În vremea aceasta, ajutoarea moaşei a preparat şodoul, mestecînd în el cu un baton lung de scorţişoară, împodobit cu panglici. Culoarea acestora şi lungimea

batonului diferă în funcţie de sexul copilului. Tatăl şi-a pus pe cap o bonetă de satin cu picouri, garnisită cu pene, care arată că cel ce-o poartă este soţul unei lehuze. În timp ce soţia încearcă să recapete puteri mîncînd pîine cu unt şi brînză de oi, într-o cameră alăturată, care începe să se umple de musafiri, se potriveşte la gust şodoul, mestecîndu-se mereu în el, adăugîndu-i-se zahăr sau mirodenii. Uneori, în loc de şodou se bea rachiu, alături de care se servesc praline. Oamenii de rînd se mulţumesc cu rachiu de ienupăr îndulcit. Sărbătorirea se încheie într-o atmosferă destul de zgomotoasă. Biserica a reuşit să distrugă vechea tradiţie a banchetelor prilejuite de naşterea copiilor. În înalta societate se organizează totuşi, pentru copiii din vecini, o mică petrecere, chiar în ziua în care a avut loc evenimentul sau la scurt timp după aceea : li se arată noul născut, explicîndu-li-se că acesta a fost găsit sub un palmier sau între frunzele unei verze, dacă este băiat, ori într-o tufă de rozmarin, dacă e fată, li se oferă fursecuri tradiţionale în formă de cerc sau de corn.

Dacă, din nefericire, tînăra mamă nu a supravieţuit naşterii, această zi de bucurie devine zi de priveghi. Moarta este întinsă pe pat, iar pruncul e aşezat în braţele ei.

Imediat ce copilul a venit pe lume, la Amsterdam, la Haarlem, la Dordrecht, precum şi în alte cîteva oraşe, se agaţă la poartă o plăcuţă de lemn îmbrăcată în mătase roşie şi garnisită cu dantelă pe margini. Cînd noul născut este de sex feminin, în mijlocul plăcuţei se lipeşte un dreptunghi de hîrtie albă. Această tăbliţă este o adevărată bijuterie de familie, pe care adesea oamenii şi-o procură chiar de la căsătorie. Dacă în familia cuiva s-au născut gemeni, se agaţă două plăcuţe ; dacă pruncul a murit, mătasea nu mai e roşie, ci neagră. Unii oameni înstăriţi folosesc două plăcuţe, dintre care una peste săptămînă iar cealaltă duminica. Cîteodată se utilizează chiar trei astfel de „anunţuri", cel mai modest fiind expus pe vreme ploioasă. Familiile mai nevoiaşe înlocuiesc mătasea cu pînză. La ţară, acelaşi efect simbolic e obţinut cu ajutorul unor

ramuri prinse de clanța ușii. În alte părți se recurge la coșulețe de flori sau chiar la scoici. Toate acestea îndeplinesc exact funcția unui ferpar. Trecătorii se opresc să le cerceteze îndeaproape ; vecinii se strîng și le comentează. Se întîmplă ca ajutoarea moașei să fie anume trimisă prin cartier pentru a trage cu urechea la aceste conversații și a raporta apoi cele auzite membrilor familiei...

În ziua în care a avut loc nașterea, moașa a domnit, autoritară, asupra întregii case. Superstițioasă, dar sigură de ea, această practiciană respectată de cliente se bucură de o încredere de care îi este foarte ușor să abuzeze. Faptul că a asistat-o la naștere pe soția unui regent ori a unui burghez bogat îi conferă o putere reală asupra oamenilor simpli pe care îi frecventează de obicei. Pînă și doctorii o respectă, se tem de ea. Îmbinînd unele rudimente de medicină cu obscure tradiții rurale, moașa cunoaște o serie de rețete în care clientela are multă încredere ; se întîmplă adesea ca ei să i se ceară mai întîi părerea, în caz de boală. Pe plan social, ea beneficiază de privilegii importante. În numeroase localități, este scutită de taxele pe bere, ceai, cafea și chiar pe rachiu. Cîrmuirile locale consideră că funcțiile moașei sînt deosebit de însemnate. Toate orașele, precum și unele sate angajează moașe în slujba localității respective : practicienele care și-au creat un renume în ținut sînt asaltate de oferte. Cea care acceptă oferta administrației locale depune jurămîntul de credință față de autoritatea în serviciul căreia a intrat. În schimb aceasta îi asigură un salariu regulat și locuință gratuită într-o casă cu firmă : un prunc în mijlocul unei cruci, înconjurat de o frază biblică. Cînd, la bătrînețe, moașa se va retrage din activitate, administrația locală îi va da o căsuță în care să-și sfîrșească liniștită zilele.

De-a lungul primelor săptămîni de viață ale copilului se organizează diverse petreceri și ceremonii. Potrivit unei vechi tradiții, cea de-a doua zi de la naștere este consacrată unei mari recepții. Tatăl își pune atunci pentru ultima oară boneta cu pene ; înveșmîntată cu cele mai frumoase straie

ale ei, moașa prezintă oficial invitaților copilul îmbrăcat în rochia de ceremonie, care este adesea de culoare închisă, grena sau verde, și e împodobită cu numeroase broderii. În familiile cu dare de mînă se oferă un banchet. Oamenii mai modești pun pe masă doar o gustare. Sporovăiala nu mai conteneşte, cumetrele povestind, fără să omită nici unul din amănuntele de rigoare, cum a decurs naşterea sărbătoritului.

Biserica dorea ca botezul să aibă loc la cît mai scurt timp după naştere. Oamenii de rînd îl făceau într-adevăr aproape imediat după acest eveniment. În familiile din marea burghezie, se aştepta pînă cînd mama putea să iasă din casă. Ceremonia se desfășura la biserică, în general după-amiaza, înainte ori după predică, niciodată fără această parte a slujbei religioase. Prezența tatălui era obligatorie, ca și cea a martorilor, a fraților și a surorilor noului născut, dacă aceștia țineau de Biserica reformată. Toată asistența era îmbrăcată în haine de sărbătoare. Cine nu-și putea face un costum ori o rochie special pentru asemenea ocazii scotea de la păstrare hainele purtate la nuntă. Copilul era înfășurat într-o rochie lungă, somptuoasă, la care se adăugau diverse accesorii cu valoare simbolică : scufița băieților era lucrată din șase bucăți, cea a fetelor din trei. Dacă mama murise la naştere, întregul costum era alb, cu bordură neagră. Pentru ca micuțul să nu plîngă în timpul botezului, i se dădea să sugă un baton de zahăr muiat în lapte. În funcție de resursele materiale de care dispunea, cortegiul se înapoia de la biserică pe jos ori în trăsură. Tatăl dădea copilului binecuvîntarea sa. Urma apoi o masă, în timpul căreia se cînta, iar la sfîrșit invitații prezentau darurile aduse.

Chiar în familiile celor bogați, numai în cazuri cu totul excepționale se întîmpla ca mama să nu se ocupe ea însăși de copii. Dacă, din motive medicale, era necesar să fie angajată o doică, aceasta pleca îndată după ce micuțul era înțărcat. În schimb nu rare erau cazurile cînd o bătrînă servitoare, aflată de multă vreme în slujba familiei

şi asimilată membrilor acesteia, avea grijă de copiii mai măricei. Ea îi îmbrăca, îi spăla şi, fiind depozitara unui întreg folclor pentru cei mici, le cînta cîntece de leagăn, le spunea poveşti.

Copiii erau feriţi prin toate mijloacele de contactul cu aerul de afară. Înfăşaţi atît de strîns încît nu puteau nici să-şi mişte picioruşele, înfofoliţi în scufiţe, pieptăraşe, cămăşuţe, îmbrăcaţi în plus şi într-o rochie de lînă, închişi într-o cameră cu ferestrele ferecate, erau culcaţi în leagăn cu o sticlă caldă alături şi înveliţi cu mai multe cuverturi. În ciuda recomandărilor unor medici, se foloseau în mod curent soporifice. De cum începea să stea în picioare, copilul era aşezat într-un scăunel prevăzut cu rotiţe late. Avînd forma unui trunchi de piramidă, acesta era făcut din scîndurele care încadrau strîns bustul ; dacă avea forma unei mese, copilul era menţinut în picioare, în faţa ei, de un spătar înalt. Ca să înveţe să meargă, i se fixa în jurul corpului o curea, o sfoară sau o panglică mai groasă cu ajutorul căreia era susţinut în timp ce încerca să păşească. Curînd după aceea era considerat destul de mare ca să primească prima jucărie adevărată : un cal de lemn, cioplit, vopsit, mai mult sau mai puţin inform.

Atîta vreme cît nu se ţinea încă bine pe picioare şi mersul îi era nesigur, copilul continua să poarte o îmbrăcăminte greoaie, incomodă. Un echipament de-a dreptul barbar îl proteja de loviturile prea puternice care ar fi putut avea drept rezultat vreo deformare a oaselor : scufie de piele, corset cu balene, foarte ajustat pe corp şi strîns încă şi mai mult cu ajutorul unor piese de fier şi de plumb, peste care i se punea o rochie. Începînd din 1620, se aud tot mai des proteste împotriva unui asemenea sistem de vestimentaţie, dar va fi nevoie de mai mult de un secol pentru a distruge o prejudecată atît de puternic înrădăcinată. Cum se făcea puţin mai mare, copilul trecea direct la haine croite după modelul adulţilor : ciorapi, pantaloni şi surtuc în miniatură, în cazul băieţilor, jachetă de stofă

strînsă pe talie şi rochie lungă, în cazul fetelor. Nimic potrivit vîrstei lor. În unele sate, băieţii purtau costum de fată pînă la vîrsta de şapte ani.

Copiii care nu merg încă la şcoală se joacă mai ales pe stradă. Dacă aparţine unei familii înstărite, de îndată ce starea vremii îngăduie cît de cît acest lucru, copilul este trimis afară de teamă să nu murdărească cumva prin casă ; dacă familia e nevoiaşă, e trimis din lipsă de spaţiu. Aşa se face că în oraşele neerlandeze, dis-de-dimineaţă încep să mişune, fie pe peroanele din faţa intrărilor, fie pe sub copertine, fie pe străzi, copii de trei pînă la cinci sau şase ani, din toate păturile sociale, care se joacă la-olaltă, urlă, se bat. Acestora li se adaugă alţii, mai mari, după-amiaza, cînd se întorc de la şcoală. Pe vremea aceea, educaţia în aer liber părea un lucru extraordinar în Europa. Obiceiul de pe aceste meleaguri îi uimeşte pe toţi străinii, cu atît mai mult cu cît i se asociază de regulă o indisciplină şi o brutalitate de care nu e om să nu se plîngă. Fără pic de respect, zeflemitori, puştii se ţin pe stradă după cei care li se par ciudat îmbrăcaţi, dîndu-le tot felul de porecle pe care le strigă în gura mare şi azvîrlind în ei cu pietre ; alteori, aruncă cu bulgări de pămînt în trecători, îi insultă. Această stare de lucruri, generalizată, ajunsese un adevărat scandal public la Zaandam, pe la 1642. Consiliul bisericesc a intervenit pe lîngă consilierii municipali. A fost repus în vigoare un vechi regulament de poliţie. Totul a fost însă zadarnic. Răul îşi avea rădăcina în înseşi relaţiile dintre părinţi şi copii, căci cultului pentru tatăl familiei şi grijii deosebite faţă de formulele folosite în sînul burgheziei spre a desemna pe părinţi, pe fraţi şi pe surori (se spunea : „Domnul tatăl meu“, „Doamna mama mea“, „Domnişoara sora mea“) nu le corespundea nici pe departe o autoritate adevărată a acestora asupra celor mici. Iubiţi pînă la adoraţie, răsfăţaţi, copiii trăiau de fapt într-o libertate aproape completă. Dragostea exagerată a părinţilor era izvorul unei slăbiciuni pe care nimic n-o putea corecta. Dacă vreun oaspete străin le sugera că

ar trebui să intervină mai energic pentru a-şi dezbăra copiii de unele purtări urîte, ei îi răspundeau, blazaţi, printr-un dicton ca de pildă : „Dacă tai nasul, sluţeşti toată faţa".

Crescuţi astfel, copiii ajungeau să aibă un caracter capricios şi schimbător, să exercite asupra părinţilor o tiranie care nu-i ajuta deloc să evolueze în bine. În familiile burgheze, fetele, tratate de la egal la egal de mamele lor, deveneau adesea insuportabil de pretenţioase. „Tocmai din această îngăduinţă prea mare faţă de copii, scrie Parival..., provin, cel puţin în parte, abaterile acestora de la linia de conduită normală. E totuşi de mirare faptul că abaterile nu sînt şi mai numeroase, asta fiind poate dovada cea mai sigură că oamenii acestor locuri sînt plămădiţi dintr-un aluat bun şi au un temperament minunat." [1]

Municipalitatea avea grijă de orfanii pe care familia nu-i putea lua în sarcina ei. În oraşele mici, aceştia erau încredinţaţi unor burghezi bine cunoscuţi pentru cinstea, pentru onorabilitatea lor. În oraşele mari existau aziluri unde orfanii, ca şi copiii găsiţi, erau primiţi şi crescuţi în religia Bisericii reformate. O cameră tutelară administra averea orfanilor bogaţi ; ceilalţi învăţau diverse meserii. Principalul orfelinat din Amsterdam a găzduit pînă la 1200 de copii. Astfel de aşezăminte erau însă nişte triste locuri de şedere. Închişi împreună cu dascălii lor în camere imense, supuşi unui regim de pedepse corporale foarte dure, copiii din orfelinate au fost deseori exploatati cu sălbăticie, munca lor istovitoare fiind prezentată ca formă de ucenicie necesară pregătirii profesionale : pentru a salva manufactura de ţesături din lînă şi mătase întemeiată la Amsterdam de huguenotul Pierre Baille, întreprindere care înregistra mari deficite, eforii azilurilor nu ezitau să dea pe mîna antreprenorului, chiar şi la sfîrşitul veacului, cîte 240 de orfani, mînă de lucru gratuită şi prea puţin revendicativă...

Vom regăsi, în capitolul următor, copilul ajuns la vîrsta şcolară şi îl vom însoţi de-a lungul întregii pe-

rioade de studii. Dar chiar şi în cursul acestor ani şi, în general, pînă în momentul în care, devenind adult, devine totodată mai puţin turbulent, părinţii şi autorităţile administrative nu sînt deloc scutite de griji şi de răspundere. În nici o altă epocă din istoria neerlandeză, viciul beţiei — îndeosebi — nu a fost atît de răspîndit ca acum în rîndul adolescenţilor, în pofida celor mai drastice măsuri poliţieneşti, periodic reînnoite. Fetele erau fără îndoială, mai cu seamă în sînul marii burghezii, strict supravegheate : ele nu ieşeau din casă decît însoţite de mamele lor, chiar şi atunci cînd se duceau la biserică. În familiile de condiţie socială mai modestă, grijile gospodăriei nu le lăsau prea multă libertate, prea mult răgaz pentru distracţii. În schimb, băieţilor, după ce şcoala ori atelierul îşi încheiau activitatea zilnică, nu le rămînea decît să se ducă acasă — şi casa era sau prea mică, sau dominată de o atmosferă prea austeră — ori pe stradă, ori la cîrciumă. Pasiunile lor juvenile se concentrau deci asupra băuturii şi a jocului de zaruri, fenomenul luînd proporţiile unei boli endemice căreia nici măcar studenţii din universităţi nu izbuteau să-i scape. Numai influenţa unui mediu familial de excepţie putea combate aceste moravuri.

Patricienii obişnuiau să-şi trimită fiii în străinătate imediat după terminarea studiilor : această călătorie îi smulgea spre binele lor din locurile de baştină şi le permitea să capete o preţioasă experienţă pentru funcţiile pe care aveau să le deţină mai tîrziu. Erau trimişi mai cu seamă în Anglia şi în Franţa, ceva mai rar în Italia. În schimb, numai tinerii ataşaţi pe lîngă vreo ambasadă aveau prilejul să cunoască Spania ori ţările scandinave.

Se pare că nu puţine au fost conflictele grave dintre părinţi şi copiii lor aflaţi la vîrsta adolescenţei. Tinerii într-adevăr „de neîmblînzit" din înalta societate ridicau, sub aspectul moravurilor, probleme de nerezolvat în faţa familiilor lor. Sau, mai precis, exista o soluţie radicală, la

care se recurgea în mod curent : nesupuşii erau trimişi în Indii, „adevărat canal de evacuare, scrie Parival, în care se revarsă toate scursorile Olandei“ [2]. Nu rareori în echipajul corăbiilor care plecau spre Capul Bunei Speranţe ori spre Java se aflau şi grupuri de fii rebeli angajaţi pe vas de taţii lor, în virtutea autorităţii legale pe care aceştia o aveau asupra celor dintîi. În cazurile cele mai complicate, în care copilul — fiul sau fiica — părea iremediabil pervertit sufleteşte, tatălui îi rămînea o ultimă posibilitate : aceea de a-l vîrî în închisoare.

Capitolul X

ÎNVĂȚĂMÎNTUL

Pentru a îndruma învățătura copiilor, unele familii bogate angajează un „pedagog", preceptor care continuă adesea să se ocupe de ei vreme îndelungată. Este cazul lui Herman Bruno, însărcinat cu educația copiilor lui Constantin Huyghens. Sub îndrumarea preceptorului, copiii fac ceea ce am numi noi școala primară și secundară. Mai tîrziu, acesta îi însoțește la universitate, ba uneori chiar și în călătoriile lor de studii în străinătate. Asemenea situații constituie totuși niște excepții. În mod normal, copilul este supus din fragedă pruncie disciplinei școlare.

Școlile „pentru cei mici"

În Țările de Jos nu exista nici un organism central care să administreze și să controleze învățămîntul. Crearea și întreținerea școlilor „pentru cei mici", care țineau locul

grădiniţelor şi şcolilor noastre primare de astăzi, erau lăsate în seama particularilor sau a unor asociaţii particulare, sub rezerva aprobării lor de către municipalitate. Autorităţile se mărgineau să facă un control sporadic şi de natură destul de vagă, pe care îl lăsau în grija membrilor Consiliului bisericesc. În unele locuri fusese creat un grup de „inspectori ai corpului profesoral" care depindea de direcţia şcolii „latine" (secundare) locale. În oraşele unde erau constituite ghilde ale învăţătorilor, acestea îşi asumau răspunderea supravegherii membrilor lor : se întîmpla chiar ca ghilda să respingă pentru incapacitate un învăţător pe care municipalitatea îl acceptase... Competenţa inspectorilor vizi mai degrabă învăţătorii şi învăţătoarele decît şcolile ca atare. Învăţătorul sau învăţătoarea erau obligaţi să semneze o declaraţie de recunoaştere a religiei reformate şi să depună jurămîntul de credinţă ; după îndeplinirea acesto formalităţi, li se elibera un certificat pe care trebuiau să-l afişeze pe uşa casei. În schimb, nici gradul lor de pregă tire nici moralitatea lor nu constituiau obiectul unui ad vărat examen. În zadar protestau consistoriile : există în văţători, se spune într-un raport din 1611, incapabili să nu mească corect literele alfabetului şi să-i înveţe pe copii le pronunţe [1].

Pretutindeni, familiile se plîngeau de această stare lucruri. Dar era nevoie de un adevărat scandal — ca pildă faptul notoriu că un învăţător venea regulat beat şcoală — pentru a constrînge comitetul de inspecţie intervină şi, într-un astfel de caz, să judece fără drept apel. În unele regiuni rurale situaţia era şi mai proa În Brabant se întîmpla adesea să fie angajaţi ca învăţă tineri infirmi provenind din familii burgheze sau va deveniţi inapţi să mai slujească. La ţară, unde şcoala era general o anexă a bisericii, paracliserul era cel care ocupa de ea.

Femeile cărora li se încredinţau grădiniţele erau deseo şi mai prost pregătite decît colegii lor bărbaţi. Recrutat uneori din cartierele sărace ale oraşelor, biete fiinţe şt

vite de o povară prea grea, ele își făceau meseria de educatoare ocupîndu-se în același timp cu croitoria, tricotatul și brodatul. Nu li se cerea nici măcar să știe să citească și să scrie. La școală, se mărgineau să-i învețe pe copii pe de rost Tatăl Nostru, cele zece Porunci, formula spovedaniei și denumirea literelor alfabetului. Abia în 1655 s-a cerut printr-o ordonanță ca cei care candidează la postul de învățător să știe să scrie, să poată citi literele de tipar și de mînă, să cunoască cele patru operații, să cînte psalmii și... să aibă o metodă bună de predare !

Carențele grave ale acestui sistem, faptul că învățătorii constituiau una dintre categoriile profesionale cele mai sărace nu împiedicau răspîndirea relativ largă a unei anumite educații de bază, iar numărul analfabeților în rîndul populației Provinciilor Unite era mai mic decît oriunde altundeva în Europa. Școlarizarea se plătea parțial în bani (o sumă neînsemnată), parțial în natură : o brichetă de turbă pe zi, o lumînare pe săptămînă, iarna. Aceste cheltuieli nu erau excesive decît pentru cei mai nevoiași.

Copiii între trei și șapte ani merg la grădiniță. Aceasta e instalată într-o casă oarecare și se recunoaște după o firmă purtînd numele educatoarei sau al clădirii respective : „Școala lui Grietje din Piața de pește", „Școala «Mărul»". „Orele" se țin în general în „camera din spate", ocupată în parte de patul educatoarei, dacă nu cumva chiar de cuptorul pe care aceasta gătește. Zidurile sînt spoite cu var, podeaua e de cărămidă goală. Copiii se așază cum vor : unii pe vine, culcați, stînd direct pe jos, jucîndu-se, bătîndu-se, băieți și fete de-a valma, printre murdăriile pe care le împrăștie peste tot cei mai mici, într-o vierminală care, după cîteva ore, face aerul de nerespirat. În odaie nu pătrunde decît o lumină zgîrcită, e fum, miroase urît. Țipetele educatoarei și loviturile cu linia sînt singurele instrumente ale unei discipline foarte relative. Copiii mai mari mormăie, lăsîndu-se cînd pe un picior cînd pe celălalt, alfabetul sau versete din Tatăl Nostru. De două

sau de trei ori pe săptămînă, după-amiaza, fetele învață să coasă, să tricoteze.

În cartierele locuite de familiile înstărite din marile orașe, grădinițele au un aspect mai puțin jalnic și implică chiar respectarea unei anumite etichete. Educatoarea stă în fața unui pupitru, copiii iau loc în bănci ; ca un lux suprem, o găleată, într-un colț al sălii, servește drept loc de urinat...

Pe la vîrsta de șapte ani, copilul trecea în grija unui învățător, începînd ceea ce ar echivala întrucîtva cu școala noastră primară ; aici el urma să învețe vreme de cinci ani.

Localul școlii purta o firmă, ca de pildă : „Adriaen Wouterszoon Cuyper. Aici se dă copiilor învățătură". Cîteodată, inscripția avea un caracter mai literar. Un institutor din Rotterdam se anunța prin următorul distih :

Din balenă a ieșit Ionas : el s-a dus să-i învețe pe cei din Ninive.

Aici înveți rugăciunile și catehismul pe de rost.

Altundeva, un tablou îl înfățișa pe domnul învățător printre elevii săi. Ori un anunț trezea curiozitatea, invitîndu-i pe părinții strînși la pungă : „Învățătură pe un preț de nimic".

Școlile erau amenajate fie la parterul casei, mai spațios, fie la etajul de dimensiunile cele mai reduse, în funcție de nivelul social al clientelei. În general, ele comportau două încăperi, permițînd repartizarea elevilor în două grupe, după criterii variabile : cei mai mari și cei mai mici ; cei bogați și cei săraci. Una din grupe, cea mai pestriță, era lăsată în grija soției institutorului, sau chiar a servitorului acestuia. În fiecare sală, copiii se așezau după sex, uneori după vîrstă. Dar nu există nici o corespondență cu împărțirea noastră modernă pe clase.

La țară, sistemul era și mai primitiv. În Friesland și în Gelderland, școlile sătești aduceau în același timp a grajd și a hambar : uneori chiar ele erau instalate în construcții din chirpici, care numai cu greu puteau fi folosite iarna din cauza frigului, iar vara din cauza căldurii înăbușitoare

Cu o tichie mare pe cap, cu toga desfăcută, pe care o poartă peste pantaloni și jiletcă, învățătorul tronează dinapoia unei catedre masive. Are la îndemînă, aranjate pe un pupitru sau pe policioare, Biblia, cartea Psalmilor, clepsidra, cîteva manuale, o rezervă de pene de gîscă, un fund de lemn pe care acestea sînt ascuțite, sticla cu cerneală și nisipernița. Acestor instrumente ale meseriei li se adaugă un pieptene de fier destinat elevilor nețesălați ; mînuit cu energie, el constituie o pedeapsă de temut. Într-un colț, uneori în mijlocul încăperii, o sobă alimentată cu turbă întreține iarna o căldură care, dat fiind spațiul strîmt, devine repede insuportabilă. Pe pereți, planșe cu cuvinte despărțite în silabe, abace, cele zece Porunci, Tatăl Nostru, Jurămîntul de credință și, piesă esențială, „Ordonanța", regulament pe care orice învățător este obligat să-l afișeze și care privește comportarea în clasă, la biserică și pe stradă.

Lecția începe în fiecare zi cu rugăciunea și cu citirea unui capitol din Scriptură. Se cîntă apoi un psalm. După aceea fiecare copil lucrează individual. Elevii se duc pe rînd la catedră, își scot căciulița și primesc de la învățător tema pe care o au de făcut sau spun lecția pe dinafară. Apoi își trag din nou căciulița pe cap și se întorc în bancă (băncile erau de diferite mărimi, cu sau fără pupitru), sau la una din cele cîteva mese libere. Și tot așa, de-a lungul întregii zile, de 330 de ori pe an ! Către 1600, școala începea la 6 dimineața vara, la 7 iarna, și se termina la ora 7 seara. Două întreruperi, de la 11 la 1 și de la 4 la 5, fragmentau acest interval : copiii se puteau duce atunci acasă pentru a lua masa, sau mîncau în clasă tartinele pe care le aveau la ei. În cursul secolului, acest orar a fost redus, programul desfășurîndu-se între orele 8 și 11 sau 12, 1 și 4 sau 5. O dată pe săptămînă, miercurea sau joia, lecțiile se terminau cu o oră mai devreme ; sîmbăta după-amiază erau suprimate complet ; însă aceste „pauze" erau ocupate de catehism și de exercițiile de cîntare. În timpul caniculei, școlile de la oraș se închideau, în general pentru două săp-

tămîni. Legea autoriza învățătorii să acorde zile de vacanță suplimentare, cu condiția ca acestea să nu coincidă cu sărbătorile papistașilor. De aceea, cele mai multe școli erau închise în zilele de tîrg de vite. Adesea, familiile cereau învoire pentru copii cu prilejul vreunei aniversări sau al unui eveniment oarecare pe care doreau să-l sărbătorească : în general, învățătorul satisfăcea aceste cereri. În schimb, acționa cu severitate împotriva chiulului de la școală : pedeapsa consta în bătaia cu nuiaua...

Învățătorul dispunea de o gamă variată de instrumente de pedeapsă. Biciul, linia, cureaua : copilul primea loviturile îmbrăcat sau pe o parte a corpului dezvelită anume. În unele școli, mai cu seamă în cele frecventate de copiii săraci sau de orfani, se folosea stîlpul infamiei sau un butuc de lemn găurit care era fixat pe piciorul copilului pentru o perioadă de timp determinată, uneori pentru zile întregi, astfel încît victima trebuia să tîrască după ea această greutate pe stradă și la biserică. Față de toate acestea, „tichia de măgar" părea o pedeapsă blîndă. Ea era agățată de gîtul vinovatului iar victima astfel împodobită era așezată la vedere, într-un fotoliu, purtînd o plăcuță prin care se arăta ce faptă săvîrșise.

Programa de învățămînt se reducea, în esență, la cunoașterea Bibliei, la scris, citit și socotit. Fetelor li se cerea încă și mai puțin decît băieților : deprinderea lucrului cu acul le înarma suficient pentru viață. Copiii învățau să citească literele în ordine alfabetică, de la A la Z, fără distincțiile organice ale grupării lor în cuvinte. Pronunțate global de învățător, acestea erau repetate la nesfîrșit — și deformate — de copii, ca o psalmodie : dacă elevii erau numeroși, zgomotul vocilor incomoda chiar și pe trecătorii de pe stradă. Mai bine treci pe lîngă o fierărie decît pe lîngă o școală, zicea lumea.

Aritmetica elementară, dată fiind importanța ei comercială, se bucura de o atenție deosebită din partea majorității învățătorilor. Dealtfel, aceștia îndeplineau adesea, în orele lor libere, funcția de contabili municipali. Învăță-

mintul lor era mai mult practic decît teoretic. Elevilor li se dădeau probleme de felul următor : „Două persoane cumpără împreună opt ocale de vin grecesc dulce, pe care vor să-l împartă în două părţi egale. Dar, pentru a face împărţeala, nu au ca măsură decît o sticlă de cinci ocale şi alta de trei. Cum trebuie să procedeze ?“ [2]

Scrisul, considerat ca prima dintre dexterităţi, se bucura de un imens prestigiu. Unii practicieni făceau din caligrafie o adevărată artă. Scriau ca şi cum ar fi gravat. Renumele scribilor olandezi şi zeelandezi trecuse dincolo de hotarele ţării. Un scris frumos era suficient pentru a-i asigura institutorului o clientelă aleasă, indiferent de caracterul pe care-l avea sau de faptul că era un pedagog incapabil. Se întrebuinţa pana de gîscă sau trestia, şi o cerneală neagră făcută din funingine diluată cu ulei. Copiii învăţau literele romane şi gotice, înclinate şi drepte. În fiecare an municipalitatea organiza, pentru şcolarii de la oraş, un concurs de scris. Cîştigătorii primeau o pană de argint, o trusă de scris, o carte, sau li se trecea numele pe un tablou de onoare.

Pentru funcţionari, negustori, jurişti, caligrafia era considerată extrem de importantă. În rîndul burgheziei, mari şi mici, bărbaţii şi femeile scriau mult : corespondenţa devenise un obicei. Chiar din şcoală, copilul deprindea odată cu scrisul şi rudimentele unei retorici adecvate. Dacă, devenit adult, constata că aceste cunoştinţe nu-i sînt suficiente, găsea în comerţ lucrări didactice pe această temă şi chiar culegeri de modele de scrisori, inclusiv de scrisori de dragoste [3]. În împrejurări deosebite, se apela la scriitori publici, specializaţi în proza ornată sau în versificaţie, pricepuţi să fabrice la iuţeală o cerere în căsătorie, un anunţ de botez sau de deces, o invitaţie solemnă...

Această programă (care găsea un sprijin precar în cele cîteva manuale de proastă calitate [4]) nu ducea departe. Şi chiar şi aşa învăţătorii se plîngeau de faptul că mulţi copii

erau retraşi înainte de vreme de la şcoală de părinţi dornici să-i plaseze cît mai curînd într-o muncă productivă. Peste tot domnea o stare de nemulţumire. Alături de şcolile „pentru cei mici" de tip obişnuit, în oraşe mai luaseră fiinţă şi altele, la drept vorbind prea puţin deosebite de primele, dar care pretindeau că pregătesc tinerii în mod special pentru cariera comercială.

Refugiaţi hughenoţi întemeiaseră „şcoli franceze" susţinute pe plan financiar, începînd de la jumătatea secolului, de către municipalitate : pe lîngă socotit şi caligrafie, aici se preda şi franceza, considerată drept limba relaţiilor internaţionale. Unele dintre aceste şcoli, conduse de femei fără prea mare competenţă, se specializaseră în educarea fetelor de familie bună, cărora li se preda (adesea încălcîndu-se flagrant sintaxa şi ortografia) stilul epistolar feminin !

Moda şcolilor franceze s-a răspîndit tot mai mult în cursul veacului, în ciuda mediocrităţii lor. Şi totuşi, dacă limba franceză a deţinut, de-a lungul întregului secol de aur, o poziţie privilegiată în Ţările de Jos, acest fapt s-a datorat nu atît sus-pomenitelor şcoli, cît tradiţiilor de familie şi politice. Familii de refugiaţi francezi cultivaţi păstrau cu străşnicie puritatea limbii materne, lucru la care contribuiau în parte şi predicile din bisericile valone. În înalta societate neerlandeză, educaţia tinerilor, deseori puternic marcată de influenţa franceză, se încheia prin lungi călătorii în Franţa sau în Elveţia romandă.

La nivel guvernamental, limba franceză servea nu numai în domeniul relaţiilor externe ci şi ca mijloc de a comunica cu numeroşii străini angajaţi, în diverse funcţii, de către Republică. Abia în 1609 s-a renunţat în armată la obiceiul de a se da comenzile în franceză. Prinţul Frederik-Hendrik, fiul lui Louise de Coligny, şi-a scris *Memoriile* în această limbă. Wilhelm al II-lea era bilingv.

Totuşi, popularitatea limbii franceze nu depăşea cercurile aristocratice şi marea burghezie comerciantă. Ba chiar, în ultimul sfert al secolului, atunci cînd influenţa franceză se face cel mai puternic simţită, René Le Pays va avea nevoie de un interpret în călătoriile sale prin provinciile neerlandeze. Dealtfel, majoritatea neerlandezilor care vorbesc franceza o scîlciază. Înşişi refugiaţii francezi, dacă nu sînt foarte instruiţi, sînt repede influenţaţi de mediu şi limba pe care o folosesc se alterează.

Engleza se preda doar în cîteva şcoli. Nici această limbă nici germana nu erau foarte răspîndite. Italiana şi spaniola se bucurau de o oarecare favoare în cercurile rafinate. Portugheza avea o utilitate mai mare, mai ales în legăturile maritime şi comerciale cu Extremul Orient: multă vreme ea a servit drept instrument de comunicare în schimburile dintre neerlandezi şi javanezi.

Numai limba neerlandeză nu era predată, ca atare, în şcoli. Cu toate acestea, tocmai atunci, în secolul de aur, s-a fixat ea şi s-a ilustrat în operele primilor clasici. În vorbirea oamenilor simpli, neerlandeza prezenta numeroase dialecte destul de puternic diversificate. În provinciile nordice, acestea constituiau adevărate limbi autonome, avînd o structură proprie, foarte diferită de cea a neerlandezei, în ciuda faptului că făceau parte din aceeaşi familie germanică: dintre ele se cuvin amintite „saxona tîrzie" din regiunea Groningen şi, mai cu seamă, frizona, purtătoare a unei culturi care în evul mediu se caracterizase printr-o puternică originalitate [5]. Dar, pe acest tărîm, Reforma şi Războiul de Independenţă au fost însoţite de dobîndirea conştiinţei de sine şi de tentative de normalizare a limbii. Trei generaţii de scriitori şi de savanţi umanişti, influenţa Bibliei Statelor Uniunii şi cea a predicilor bisericeşti au impus o limbă naţională comună pe care au dus-o, în cursul secolului al XVII-lea, la maturitate.

Copilul căruia familia dorea să-i dea o cultură clasică (considerată necesară îndeplinirii unor înalte funcţii publice) trecea, după terminarea şcolii „pentru cei mici" sau a şcolii franceze, la „şcoala latină". Aşa cum prevede o ordonanţă din 1625, pentru a fi admis aici era destul să ştii să citeşti şi să scrii ! Caracterul foarte modest al acestor exigenţe arată clar de cît de puţină preţuire se bucurau şcolile „pentru cei mici" din partea forurilor superioare. Înainte de 1625, multe „şcoli latine" erau nevoite să consacre un an, dacă nu chiar doi, completării cunoştinţelor elementare ale noilor elevi ; în Gelderland, în Groningen, regulamentele locale interziceau în termeni răspicaţi adolescenţilor analfabeţi [6] accesul la aceste şcoli.

Pînă la începutul secolului al XVII-lea, în organizarea învăţămîntului secundar a domnit o anarhie totală. Nici programa de învăţămînt, nici metodele, nici manualele nu aveau un caracter unitar. În măsura în care „şcolile latine" pregăteau elita ţării, prezentîndu-se astfel ca o instituţie publică, sinodurile se interesau periodic de starea de lucruri existentă. Între 1570 şi 1620, aproximativ douăzeci de sinoduri s-au preocupat de această problemă. Ordonanţa redactată în 1625 la cererea Statelor olandeze şi adoptată treptat în toate provinciile a creat, în sfîrşit, o relativă — dar, pentru acea epocă, remarcabilă — unitate. Începînd de atunci, şcoala latină a fost împărţită în şase clase — uneori în patru — pe care elevul le urma, în principiu, între doisprezece şi şaisprezece sau optsprezece ani [7]. Fetele nu erau admise. Tinerele din înalta societate care erau atrase de studiile clasice recurgeau la un preceptor. Şcoala latină se afla în răspunderea administrativă a unui colegiu de „curatori" format din membri ai cîrmuirii locale şi din predicatori protestanţi : era de competenţa colegiului să numească profesorii şi să verifice elevii cînd treceau dintr-o clasă în alta, precum şi să distribuie premii ori să

aplice amenzi. Pe plan pedagogic, conducerea era încredințată unui rector [8].

Disciplina era severă, pedepsele corporale nu fuseseră excluse din sistem. Instalată cel mai adesea în localul unei foste mănăstiri, școala cuprindea un apartament destinat rectorului și o serie de camere pentru elevii interni. Un gard de uluci despărțea în două curtea interioară a mănăstirii : grădina particulară a rectorului de o parte ; curtea de recreație de cealaltă. Interiorul încînta rareori privirea : mohorît, sumar mobilat cu cîteva bănci și mese grosolan lucrate, prost luminat de ferestre înalte și înguste, înecat iarna de fumul de turbă...

La 8 dimineața vara și la 9 iarna, clopotul de la poarta principală anunța începerea orelor. Activitatea înceta la ora 11 și era reluată la 13 sau 14, continuînd apoi pînă la 16 sau 17. Vacanța consta din trei săptămîni grupate în luna august, cărora li se adăugau o serie de zile libere acordate cu destulă generozitate în cursul anului : cu ocazia sărbătorilor publice, a aniversării rectorului, a licitațiilor de cărți, a execuțiilor capitale...

Latina era principala materie de învățămînt : dintr-un total de treizeci și două pînă la treizeci și patru de ore de școală pe săptămînă, ei îi reveneau douăzeci pînă la treizeci în primii trei ani, și zece pînă la optsprezece în ultimii trei. Restul timpului se împărțea între educația religioasă și caligrafie, iar apoi, în clasele superioare, între greacă, elemente de retorică și de logică.

Metodele se bazau în principal pe memorizare și pe procedee simpliste de întreținere a spiritului de emulație cum ar fi distribuirea premiilor după examenele care se dădeau de două ori pe an. Rezultatele continuau să fie mediocre. Profesorii se plîngeau de faptul că tinerii manifestau prea puțină dragoste pentru studiu. La sfîrșitul veacului, școlile latine decăzuseră în mod vizibil, cel puțin în orașele mari [9]. Dealtfel, în familiile bogate, limba și cultura franceză tindeau să ia locul latinei și culturii antice : școlii latine oficiale îi se preferă școlile supe-

rioare particulare, conduse de refugiaţi francezi... sau un preceptor elveţian, dacă mijloacele materiale permit angajarea lui.

La terminarea şcolii latine, adolescentul era apt să înceapă studii specializate, împărţite prin tradiţie în patru facultăţi : „arte“ (adică ştiinţe şi litere), teologie, drept şi medicină. Aceste studii durau patru sau cinci ani : la vîrsta de douăzeci — douăzeci şi cinci de ani [10], tînărul era deci în stare să exercite o profesiune liberă.

Două feluri de institute asigurau învăţămîntul la acest nivel : universităţile şi „şcolile ilustre“. Diferenţele dintre acestea erau numai de ordin istoric şi juridic : universităţile, create mai întîi în scopul de a pregăti pastori pentru Biserica reformată, datau de la începuturile Republicii : Leiden, din 1575 ; Franeker, din 1585 ; Groningen şi Harderwijk, din primii ani ai secolului al XVII-lea. Apoi, cu începere din 1630, împinse de spiritul de concurenţă, alte oraşe şi-au înfiinţat propriile lor institute superioare : titlul şi privilegiul de „universitate“ însă, apărate cu străşnicie de primele, nu putuseră fi extinse şi la celelalte. De aceea, Dordrecht, Middelburg, Breda, s'Hertogenbosch, Nijmegen, Deventer, Rotterdam şi chiar Amsterdam au trebuit să se mulţumească cu denumirea de „şcoală ilustră“, să renunţe la ideea de a avea mai mult de trei facultăţi şi-să se angajeze că nu vor conferi gradul de doctor. Şcoala ilustră de la Utrecht care, în 1636, la doi ani de la înfiinţare, a dobîndit rang de universitate, constituie realmente o excepţie.

În majoritatea universităţilor şi şcolilor ilustre, învăţămîntul s-a ridicat în secolul de aur la un foarte înalt nivel şi a asigurat Ţărilor de Jos o faimă ştiinţifică internaţională. Centrul acestui învăţămînt a fost prin excelenţă universitatea din Leiden. Înfiinţată de Statele olandeze, ea a angajat, chiar de la început, în afară de teologul a cărui prezenţă îi justifica crearea, nouă savanţi reprezentînd diferite ştiinţe umaniste sau naturale. Acest nucleu primitiv s-a

lărgit în cursul secolului și a servit drept model tuturor celorlalte universități neerlandeze.

Institut de drept public, administrat de curatori, universitatea din Leiden era condusă, pe plan pedagogic, de un rector, asistat de senat, acesta din urmă fiind format din totalitatea profesorilor. Instalată mai întîi în fosta mănăstire Sfînta Barbara, apoi în cea a congregației surorilor albe, incendiată în 1616, reconstruită, transformată de mai multe ori în cursul secolului, universitatea atrăgea atenția vizitatorilor prin aspectul său auster și, în același timp, prin excelenta sa dotare. Cu institutele anexe, Colegiul Statelor, locuințele pentru studenți și importantul lăcaș al comunității călugăriților beghine (ale cărui apartamente erau vîndute de municipalitate profesorilor la un „preț convenabil"), universitatea era într-adevăr o cetate a științei.

Corpul profesoral cuprindea și un anumit număr de străini : chiar în 1575 fuseseră angajați doi francezi și un german. Mai apoi, numărul francezilor și al belgienilor a crescut considerabil, pentru ca, după 1609, să înceapă să scadă. Din dorința de a atrage la Leiden pe cei mai reputați savanți europeni, curatorii nu ezitau să le facă uneori acestora oferte foarte ispititoare sub raport financiar. Se întîmpla chiar să se recurgă la serviciile unui mesager, căruia i se promitea o primă în caz de reușită : așa s-au petrecut lucrurile cînd s-au dus tratative cu Giuseppe Giusto Scaligero. În 1578, senatul l-a trimis pe fizicianul Ratloo să prospecteze Germania...

Nici printre studenți străinii nu erau mai puțin numeroși. Parival a întîlnit la facultățile din Leiden germani, francezi, danezi, suedezi, polonezi, maghiari, englezi, „printre care se află adesea chiar principi" [11]. Efectivul francezilor, care se ridica la cincizeci în 1621 [12], an de excepție, variază, în general, între zece și douăzeci, cifră relativ importantă. Aici au studiat Guez de Balzac, Théophile de Viau, Descartes.

Nu toate universitățile și școlile ilustre se puteau compara cu Leiden în privința reputației și a importanței lor

științifice. Despre senatul școlii superioare din Harderwijk se spunea că vinde diplomele de doctor. Nijmegen, care nu avea decît trei profesori, apărea ca o rudă săracă. În schimb Franeker, în ciuda poziției sale geografice marginale, exercita o atracție destul de mare pentru ca Descartes să se înscrie aici în 1629.

În comparație cu aproape toate institutele de învățămînt superior din restul Europei, cele neerlandeze prezentau avantajul noutății. Create pe un teren gol, ele nu erau legate de o tradiție medievală greu de înfrînt. Se simțea aici un suflu nou. Desigur, Biserica lupta să mențină supremația teologiei. Dar, deși deținea o poziție centrală, nu era totuși atotputernică. Științele, domeniu în care străluceau cu precădere facultățile neerlandeze, reprezentau cuceririle cele mai noi ale spiritului ; printre acestea se cuvin amintite filologia greacă și latină, studiul limbilor orientale, anatomia, astronomia, botanica și chimia, aceasta din urmă aflată într-un stadiu incipient, toate — ramuri ale unui umanism modern, bazat pe lingvistică, istorie și științele naturii.

Acest stat de curînd apărut pe care-l constituiau Provinciile Unite simțea nevoia organică de a-și crea o cultură proprie, pe măsura originalității sale politice și economice. O astfel de orientare era favorizată de calitățile fundamentale ale spiritului neerlandez : gustul pentru concret, preocuparea pentru latura practică, pentru experiment, realismul. Toate mărturiile timpului arată că burghezia neerlandeză nutrea o mișcătoare dragoste pentru știință, dragoste împletită cu o curiozitate nesățioasă și adesea naivă. Nici chiar cele mai profunde răsturnări de perspectivă nu înspăimîntă spiritele : încă din 1630, Descartes constată că toți savanții olandezi sînt adepții ideilor lui Copernic. Atmosfera de efervescență creatoare care domnește în facultăți se datorează fără îndoială și unei toleranțe religioase ale cărei limite sînt deseori împinse foarte departe. Studenților nu li se cere nici măcar jurămîntul de credință.

Desigur, nici gîndirea oamenilor, nici pregătirea lor nu erau pretutindeni aceleaşi. Uneori nu era vorba decît de o falsă impresie, lăsată de un anumit stil de predare. Totuşi, cadrul ştiinţei tradiţionale explodează : optica, meteorologia se constituie ca discipline ; matematica devine autonomă. Medicina se apropie de fizică : adesea se candidează simultan la doctoratul în ambele materii. E adevărat că la universitate se predă numai medicina teoretică şi că lumea îi consideră pe doctori lipsiţi de experienţă (preferîndu-li-se deseori practicieni fără studii, dar cu vechime) ; există totuşi tendinţa generală de a privi problemele medicale din unghi ştiinţific.

Încă din 1587, francezul de Lécluse (Clusius) înfiinţase la Leiden, pe un teren din spatele universităţii, o grădină botanică destinată iniţierii studenţilor medicinişti în cunoaşterea plantelor medicinale. Dezvoltîndu-se ulterior, ea s-a transformat într-un centru de cercetări, în cadrul căruia instalarea mai multor sere a permis cultivarea unor plante exotice. În 1631, Franeker îşi are propria sa grădină botanică, urmat de Utrecht, Harderwijk, Groningen.

În clădirile universităţii din Leiden s-a construit, în 1632, un observator astronomic. La Utrecht se folosea în acelaşi scop unul din turnurile oraşului. „Cabinete" de anatomie, dotate cu schelete, mumii, animale împăiate, serveau ilustrării învăţămîntului medical. Existau, de asemenea, cabinete de matematică şi de fizică, unde se găseau instrumentele întrebuinţate pe atunci în aceste ştiinţe. O galerie anexă a grădinii botanice din Leiden adăpostea un muzeu de antichităţi şi de „curiozităţi". Încă din primii ani ai secolului, neerlandezii începuseră să-şi manifeste pasiunea pentru colecţii : minerale, cochilii, vegetale, reptile, zburătoare, embrioni se adună în „cabinetele" amatorilor de tot soiul. Frederik Ruysch colecţionează cadavre : către 1600, un căpitan de cursă lungă deschide în propria lui casă din Edam un muzeu al navigaţiei ; doctorul Paludanus alcătuieşte la Enkhuizen, în urma unor lungi călătorii prin Europa şi Orientul Apropiat, un muzeu de curiozităţi exo-

tice : păsări-paradis, săgeți otrăvite, aur indian, porțelan chinezesc, monede antice și chiar puțin pămînt roșu de Damasc, din care se presupunea că Dumnezeu l-a făcut pe Adam !

Universitatea din Leiden poseda o importantă bibliotecă bogată în manuscrise rare. Fondul de cărți provenit de la unele vechi mănăstiri se îmbogățea periodic prin donații și legate. În mai multe rînduri, curatorii au procedat la cumpărări masive : astfel, în 1629, a fost cumpărat un număr de scrieri orientale în valoare de 4 500 de florini ; în 1690 a fost achiziționată biblioteca răposatului Isaac Vossius, care valora 33 000 de florini [13].

Profesorii care predau la facultate, (fie ei titulari sau nu), se bucurau de o deosebită autoritate morală în fața instanțelor publice. În principiu, activitatea lor nu este supusă nici unui control din afara universității. Uneori, o dispută în chestiuni de dogmă îi determină pe consilierii municipali să intervină personal. Rareori o astfel de intervenție capătă un caracter oficial [14]. În schimb, pe plan material, profesorii care nu dispuneau de avere personală reprezentau o clasă nu tocmai favorizată. Salariul fiecăruia era fixat prin contract, dar nimic nu reglementa aceste contracte. Venitul mediu era modest (în jur de o mie de florini pe an) ; în anumite cazuri excepționale, suma acordată se îndepărta considerabil de această cifră : Amsterdam i-a oferit lui Vossius 2 500 de florini și o casă a cărei chirie se ridica la 900 de florini. La suma stabilită inițial se puteau adăuga banii necesari mutării sau călătoriilor, precum și unele gratificații personale. În plus, corpul profesoral avea, ca și studenții, avantajul scutirii de impozitele pe băutură, pentru cantități ce nu depășeau echivalentul a șase butoaie de bere și 200 de litri de vin pe an.

Procesul didactic comporta două părți : cursurile și „disputele". Fiecare profesor avea săptămînal între două și cinci ore de curs *ex cathedra*, pe care-l ținea, (cu excepția cîtorva discipline științifice), în limba latină ; orele de

curs alternau cu discuțiile dirijate *(disputationes)*. Profesorii de științe naturale organizau în plus ore de studiu practic în grădina botanică sau la muzeu.

Susținerea doctoratului îmbrăca forma unei „dispute" în jurul unei teze propuse de candidat. Ceremonia avea loc de preferință în luna iunie sau iulie. Susținerea era în general publică și se desfășura în prezența funcționarilor superiori locali. Uneori, ea era anunțată de trîmbițași pe străzile orașului. La sfîrșit avea loc o defilare și apoi un banchet care, potrivit spuselor lui Parival, dura adesea două zile [15].

Rareori se întîmpla ca un tînăr dintr-o familie de patricieni să nu facă studii superioare. Un anumit număr de studenți bogați formau astfel, în universități, o pătură socială de elită, care se opunea modeștilor bursieri al Facultății de teologie și masei flotante de studenți săraci a căror existență este atestată de registrele de înmatriculare. În aceste registre sînt într-adevăr consemnate scutiri de taxe de înscriere „din cauza sărăciei", amenzi „în folosul studenților nevoiași", intervenții ale senatului în cazurile de insolvabilitate... Unii studenți practicau o meserie ca de pildă cea de bărbier.

La intrarea în facultate, studentul se înscrie la „pedel", factotum-ul universității, care deținea în același timp funcția de paracliser, de aprod, de ușier și de secretar : o adevărată putere. La Leiden, în afară de privilegiile academice, înscrierea conferea dreptul de a umbla pe străzi în halat de casă și în papuci, cu condiția de a purta pe cap perucă și pălărie ! Dacă nu locuiește la ai săi, tînărul își caută cameră în oraș. Mai multe posibilități i se oferă : poate locui în pensiune la un profesor, bucuros să-și rotunjească în felul acesta veniturile ; se poate instala într-o pensiune de familie, ținută de o domnișoară în vîrstă, care închide ochii la măruntele lui abateri ; poate sta pur și simplu la han ; în sfîrșit, poate închiria o cameră la un

particular, procedeu intens practicat în oraşele universitare. Cei sau cele care dădeau camere cu chirie nu erau totdeauna şi oamenii onorabili; aşa se face că Tristan l'Hermite, pe vremea cînd studia la Amsterdam, a fost jefuit, într-o seară de beţie, de către gazda sa, în podul pe care i-l închiriase!

Studenţilor care nu sînt din oraşul sau din provincia respectivă le place să se grupeze pe „naţiuni". La rîndul lor, „băştinaşii" formează „colegii naţionale". Raporturile dintre aceste asociaţii sînt cordiale. Viaţa studenţească este destul de agitată. Tărăboi la cursuri, chiar în timpul „disputelor" solemne, intervenţii zgomotoase împotriva profesorilor care nu se bucură de stimă; dar acestea sînt întîmplări obişnuite, care nu au consecinţe prea grave. În schimb, botezul „bobocilor" atinge uneori o asemenea cruzime, încît, în 1606, Statele au trebuit să interzică această practică la Franeker. Chefurile, foarte frecvente, puteau ajunge departe: la Leiden, studenţi şi profesori fraternizau la birtul „Conul de pin" sau la „Leul luptător", petrecerea degenerînd adesea în încăierări, în acte de violenţă îndreptate împotriva unor cetăţeni. Beţia din lumea universitarilor, încurajată de scutirea de taxe fiscale, era un flagel public. În mai multe rînduri a trebuit să se interzică portul armelor. Condamnate prin lege în 1600, duelurile între studenţi nu au încetat niciodată cu desăvîrşire. E adevărat că universitatea avea dreptul de a judeca delictele civile şi penale ale membrilor săi. Rectorul şi asesorii lui, împreună cu primarul şi cu un grup de consilieri municipali, alcătuiau tribunalul academic. Pedepsele pe care acesta le aplica mergeau de la amenzi la excludere şi chiar la expulzare, trecînd prin condamnarea la închisoare, cu regim de pîine şi apă. Aceste măsuri de constrîngere nu împiedicau manifestările studenţeşti turbulente care izbucneau din cînd în cînd, transformîndu-se în adevărate răzmeriţe ori de cîte ori era vorba de un conflict acut cu autorităţile: aşa s-a întîmplat la Leiden în 1595, 1608, 1632 şi 1682, la Franeker în 1623, la Groningen în 1629 şi 1652.

Orientată spre practică, știința neerlandeză depășea sfera universitară. Dincolo de zidurile facultăților, în afara învățămîntului universitar, ea se deschidea spre tehnică. Telescopul, microscopul, termometrul, barometrul, orologiul cu pendul, logaritmii, calculul integral și diferențial sînt tot atîtea invenții capitale în istoria civilizației europene datorate unor neerlandezi din secolul de aur ; și ar mai trebui adăugate la această listă nenumărate alte cuceriri din domeniul anatomiei, biologiei, cosmografiei, geografiei. Majoritatea descoperirilor amintite au fost în egală măsură rodul observației răbdătoare, al deducției, al cercetării sistematice și al unei imaginații inventive. Lentila de sticlă a apărut în dugheana întunecoasă a unui vînzător de ochelari. Anthonie van Leeuwenhoek din Delft, inventatorul microscopului, arăta la chermese instrumentul pe care îl născocise. Un medic din Leiden l-a descoperit și l-a „lansat" în lumea științifică internațională. Telescopul, inventat de Cornelis Drebbel, savant rătăcitor și boem, i-a permis lui Christian Huyghens să descopere, chiar în 1655, inelul lui Saturn, iar mai tîrziu nebuloasa Orion. Huyghens el insuși era un studios, un „amator" bogat și erudit : inventator al ceasului cu pendul, el e autorul primei teorii a luminii. Doctorul Swammerdam a întrebuințat microscopul pentru studierea insectelor mici. Călătoriile în ținuturi îndepărtate, efectuate în scopuri comerciale sau diplomatice, au favorizat în mai multe privințe acest avînt științific.

Încă în 1627, botanistul Bontius l-a însoțit pe Coen în Java ; medicul Piso, pe prințul Jan Mauriciu în Brazilia. Fauna și flora „indiană" intrau în domeniul științei. Chiar de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, Orientul a atras atenția lingviștilor și istoricilor neerlandezi. La Leiden se înființase o catedră de arabă, pe lîngă care unul din titularii săi, Erpenius, a deschis o tipografie specializată în limbile semitice, în etiopiană și turcă. Succesorul său, Golius, a obținut aprobarea curatorilor de a fi trimis în misiune

cu un credit de 2 000 de florini ; după ce a petrecut trei ani în imperiul otoman, s-a întors aducînd cu sine cea mai importantă colecţie de manuscrise orientale care exista pe atunci în Europa : 300 de volume. El a trecut imediat la elaborarea unui dicţionar arab-latin, pentru care a angajat colaboratori orientali : un diacon din Alep, un savant persan şi un armean. Către 1600, Olanda era centrul mondial al studiilor orientale.

Capitolul XI

VIAȚA SENTIMENTALĂ

William Temple, pasionat de terminologia medicală, notează că structura sufletească a neerlandezilor, „temperată" în esență, nu este nici destul de „aeriană" ca să îngăduie manifestările pur spirituale ale dragostei, nici destul de „arzătoare" pentru iubire. Firește, tinerii discută uneori despre dragoste, „dar acesta pare a fi mai degrabă un lucru despre care au auzit vorbindu-se decît unul pe care-l fac ei înșiși, un subiect de conversație mai curînd inevitabil decît pasionant... Poți întîlni printre ei, continuă ambasadorul, îndrăgostiți atenți, dar nu amanți înflăcărați" [1].

Mărturiile celor mai mulți străini concordă în această privință. Bărbații din Țările de Jos, în general înalți, voinici, puternici, bine legați, au un fizic plăcut, pielea albă, obraji rumeni. Sînt lipsiți însă de orice ardoare sexuală. Pentru ei afacerile sînt mai importante decît dragostea, iar ca distracție, băutura are asupra femeii avantajul comodității. La rîndul lor, femeile resping chiar și ideea de a cocheta cu cineva, nu numai din pricina unui extrem de pronunțat gust al independenței, ci și pentru

că răceala bărbaților le dezvață foarte de tinere de manevrele amoroase. Ele cîștigă astfel o uimitoare libertate în purtarea față de sexul opus. În orice împrejurare, fiecare are, cînd e vorba despre chestiuni erotice, un fel de a spune lucrurilor pe nume care-i surprinde pe francezi.

Relativa austeritate a moravurilor neerlandeze contrastează, desigur, cu libertinajul din alte părți. În calea legăturilor care nu sînt încuviințate după toate regulile se ridică o serie de obstacole. De aceea s-au și împămîntenit unele tradiții oficioase. În insula Texel, băieții se duc în grup, de trei ori pe săptămînă, să-și petreacă seara la cîte o fată din partea locului : tinerii mănîncă, beau vin îndulcit cu zahăr, strigă, bat nerăbdători cu cheile în masă, se leagănă stîngaci lăsîndu-se de pe un picior pe altul, leagă cunoștințe.

Predica era un prilej obișnuit de întîlnire, dacă nu chiar un loc de rendez-vous. La Haga, pastorul Eleazar Lotius tuna și fulgera împotriva acestui obicei : după el, oamenii nu se duceau la biserică decît cu acest gînd. Dar nu se mergea numai la biserică : lumea se ducea și la teatru, de exemplu, unde se schimbau sărutări, fără jenă, în semiîntuneric ! Patinajul oferea un pretext plăcut. Se patina în doi, partenerii se țineau strîns înlănțuiți. Vara, la plimbare, era și mai bine. În zilele de sărbătoare, grupuri de tineri, în trăsuri sau călări, se duceau să se distreze la iarbă verde, departe de privirile indiscrete, se îndreptau spre hanurile de la țară, spre pădure, spre plajă. Cînd trăsura, zgîlțîindu-se prin hîrtoape, trecea podul peste un șanț, băiatul care ținea hățurile striga, conform obiceiului, „Heul ! Heul !", iar fata, la rîndul ei, îi dădea o sărutare.

Dacă în plimbarea lor ajungeau pe țărmul mării, tradiția propunea un joc încă și mai plin de riscuri : fiecare băiat lua în brațe o fată care țipa și se azvîrlea cu ea în calea valurilor, în apa care îi ajungea pînă la jumătatea piciorului. Apoi se întorcea, își lua avînt și, fără a lăsa din brațe prețioasa-i povară, urca în fugă

panta dunei din vîrful căreia toată lumea își dădea drumul rostogolindu-se pînă jos, într-un vacarm de strigăte și rîsete, în vîrtejul fustelor inevitabil ridicate. Această tradiție ale cărei origini se pierd poate în vremuri foarte îndepărtate, era considerată drept o încercare : fata care trecea proba cu curaj și cinste avea să fie o bună soție... Dar accidentele nu erau deloc rare.

De 1 mai, sărbătoare oficială, tinerii își fac unii altora cadouri ; seara se adună să cînte împreună. Jocurile amoroase continuă, mergîndu-se chiar atît de departe, încît drept pedeapsă, autoritățile municipale hotărăsc, periodic, să interzică sărbătorirea zilei de 1 mai în anul următor. La țară s-au păstrat datini care țin de un vechi folclor al primăverii, cu un substrat mai mult sau mai puțin erotic. La Texel, în noaptea de 30 aprilie, tinerii de ambele sexe dansează în jurul focurilor aprinse pe cîmp. La Lage Zwaluwe, în ziua de 1 mai, băieții se cațără în zori pe casa fetelor cărora le fac curte sau pe care ar dori să le curteze, și agață o ramură verde în vîrful acoperișului. Toate fetele din sat dau fuga, de cum se trezesc, să vadă dacă au fost astfel onorate ! Prin alte locuri, băieții scot noaptea din grădini sperietorile de ciori și le pun pe casa fetelor socotite prea cu nasul pe sus.

Totuși, cu excepția acestor rare ocazii, rigida viață de familie olandeză imprimă stilul său relațiilor dintre tineri, relații cărora perspectiva căsătoriei le oferă pretextul de a evolua nestînjenite. Mamele neerlandeze manifestă foarte de timpuriu grija pentru măritișul fetelor lor. Încă de pe cînd fetița este în leagăn se începe pregătirea trusoului, se strîng într-o pușculiță economiile care vor reprezenta cheltuielile de nuntă. Se întîmplă ca părinții să nu aștepte împlinirea vîrstei la care copiii lor pot să hotărască singuri, pentru a-i logodi pe cei doi tineri : la baza acestei înțelegeri premature între familii stă întotdeauna un profit oarecare. Dar, în general, în perioada premergătoare logodnei, domnește o libertate care-i uimește pe străini. Cu o naturalețe specifică aces-

tui popor, mamele își iau adesea asupră-le sarcina de a le iniția pe fetele lor în arta galanteriei „cuviincioase", adică aceea care ținteşte găsirea unui soț. O bogată literatură, în proză şi mai cu seamă în versuri, popularizează „arta de a iubi", în forme imitate după Ovidiu. Oamenii cred cu tărie că toate căsătoriile se încheie sus în cer, iar pe pămînt nu trebuie decît să creezi condiții favorabile pentru ca voința providenței să se împlinească.

Tînărul care doreşte să se apropie cu gînduri serioase de o fată va agăța într-o seară de ciocănelul de la poarta acesteia o floare sau o coroniță împletită din frunze verzi. Dacă a doua zi floarea zace pe jos sau coronița a fost azvîrlită la pămînt, îndrăgostitul nu disperă : el le înlocuieşte printr-un buchet legat cu panglici. Poate că trebuie să insiste. La al patrulea sau al cincilea buchet, va adăuga un bilețel pe care şi-a scris numele.

Favorabil sau nefavorabil, fata reacționează. Dacă acceptă omagiile, se va folosi de un şiretlic pentru a pune, la momentul potrivit, pe pervazul ferestrei sale, un coşuleț plin de zaharicale sau de flori. Se face tot posibilul pentru ca acest joc să dureze cît mai mult timp. Florile alese de fiecare partener constituie un limbaj simbolic. Dacă fata are destulă îndrăzneală pentru a-şi prinde în piept o floare albă care i-a fost dăruită de tînăr, ea îşi mărturiseşte astfel dragostea credincioasă. Alteori, un bilețel discret, ascuns printre florile de pe fereastră, va da expresie sentimentelor care încep să se înfiripe. În astfel de cazuri o impresie deosebită o fac versurile compuse special pentru această împrejurare sau luate din vreo carte. Între timp, tînărul a crestat în scoarța unui copac ori a desenat pe nisipul plajei numele celei pe care o iubeşte. În satele din nordul Olandei se procedează mai simplu. Două seri la rînd, băiatul ciocăneşte uşor la uşa fetei ; în a treia seară, bate cu putere. Dacă i se răspunde tot printr-o bătaie, a cîştigat.

A sosit şi clipa primelor conversații, la fereastră sau în pragul casei. Cîteodată, tînărul e însoțit de unu sau doi

muzicanţi care, printr-o serenadă rustică, o cheamă pe fată. De acum înainte tatăl şi mama aşteaptă vizita pretendentului. Totuşi, cînd acesta le trece pragul, ei se mulţumesc să-l salute : băiatul n-are decît să-şi rezolve singur problemele cu fiica lor. Părinţii împing chiar complezenţa pînă acolo încît se retrag, lăsîndu-le tinerilor aşezaţi în colţul cel mai întunecos al camerei toată libertatea. În unele regiuni, primul gest pe care-l face fata la intrarea îndrăgostitului are o anumită semnificaţie : dacă se ridică şi îşi potriveşte şalul sau boneta, înseamnă că este de acord ; dacă, dimpotrivă, se apleacă să ia vătraiul, înseamnă că a chibzuit bine şi renunţă.

În primul caz, băiatul se aşază. Timp de cinci, şase ore, dacă nu cumva chiar toată noaptea, cei doi tineri stau unul lîngă altul, uneori într-o tăcere desăvîrşită, şi nici un gest, nici un cuvînt nu lezează cinstea fetei. Din acea clipă, îndrăgostitul revine în fiecare seară. La Texel, el intră pe fereastră, pe care o deschide vîrînd mîna printr-un ochi de geam (spart de el puţin mai înainte în acest scop) şi răsucind cremona. Pe insulă, casele cu geamurile rămase intacte erau rare. Întîlnirea se desfăşura... în patul fetei. Cu gîndul cel mai curat, dealtfel. Fata se strecura sub cearşaf, băiatul între cearşaf şi cuvertură. Fata ţinea la îndemînă un ceaun şi, la primul gest prea îndrăzneţ, bătea în el cu vătraiul ; era de ajuns pentru a-i alerta pe vecini, care dădeau fuga să vadă ce s-a întîmplat ! Acest obicei, numit *queesten* se întîlnea şi în insulele frisice, la Wieringen, în Overijssel, precum şi în alte părţi. Părinţii încurajau practicarea lui, văzînd într-asta un semn de preţuire pentru fiica lor. Tocmai de aceea însă obiceiul nu era îngăduit băieţilor străini de sat. Totuşi, uneori, în cursul întîlnirilor, lucrurile erau împinse foarte departe, şi, deşi fetele ezitau să acorde ultimele favoruri, numărul celor care rămîneau însărcinate înainte de căsătorie era destul de mare, în special în satele de pescari. Copilul născut înainte de nuntă lua şi el parte la ceremonie : printr-o falsă clandestinitate,

era adus sub mantia mamei. În unele locuri se admitea chiar căsătoria de probă, fata „încercînd" mai mulţi băieţi, pînă în momentul procreării ; după aceea, însă, ea rămînea credincioasă tatălui copilului şi se mărita cu el.

În schimb, la Schermerhorn, legăturile preliminare erau evitate. Băieţii care doreau să se însoare angajau prin contribuţie comună un strigător : acesta dădea de ştire că fetele care îşi caută bărbat se vor putea duce la cutare oră, în cutare zi, la hanul cutare, unde li se va servi gratuit bere şi ţuică. Băieţilor nu le rămînea decît să apară şi să aleagă. La Schagen se ţinea în fiecare an, cu puţin înainte de chermesă, un „tîrg al fetelor". Într-o după-amiază, fetele îmbrăcate de sărbătoare se adunau pe un teren împrejmuit, în spatele cimitirului. La intrare, un paznic încasa o taxă de doi stuivers şi nu le lăsa să intre pe vizitatoarele prea tinere sau prea vîrstnice. După o oră soseau băieţii. Fiecare îşi alegea o fată, stătea de vorbă cu ea. În principiu, înţelegerea se încheia numai pe durata chermesei, dar de regulă după aceea urma căsătoria.

Celibatarii vîrstnici nu erau priviţi cu ochi buni. În mai multe locuri, cea de-a patruzeci şi cincea aniversare a acestora se sărbătorea printr-un adevărat tărăboi: se bătea cu cleştele într-o tinichea, se sufla din corn...

Cît despre fetele greu de măritat, părinţii încercau să le găsească un soţ prin „agenţie", dacă locuiau într-o localitate în care existau astfel de intermediari. Ei se adresau unui mijlocitor specializat care strîngea, într-o duminică, cîţiva tineri şi le comunica lista pretendentelor. Fiecare băiat alegea o fată şi, chiar în aceeaşi seară, cînd orologiul bătea ora nouă, se ducea să ciocănească la uşa ei. Dacă întîrzia, se presupunea că s-a adresat mai întîi altcuiva şi a fost refuzat. Fata îi deschidea. Conversaţia începea în prag. Dacă prima impresie era favorabilă, tînărul era poftit să intre. El saluta, rostea cîteva cuvinte şi apoi dădea fuga să le anunţe prietenilor vestea cea mare. Buna-cuviinţă impunea ca el să revină trei

duminici la rînd înainte de a-și formula cererea în căsătorie.

Logodna se sărbătorea după un ritual anume. La Broek, logodnicii se așezau alături pe un pat și, în prezența celor două familii, își dădeau primul sărut în public. Schimbarea inelelor — numai cei mai săraci nu aveau așa ceva — constituia un angajament solemn. Inelele erau masive ; uneori erau făcute din două cercuri paralele, alteori erau gravate pe ele alegorii conjugale. Cîteodată, solemnitatea angajamentului era sporită printr-un act simbolic : fiecare dintre logodnici își făcea o mică crestătură la mînă, dîndu-i celuilalt să bea un strop din sîngele său ; sau schimbau între ei cele două jumătăți ale unei monede ori semnau cu o picătură de sînge o promisiune scrisă de credință veșnică. În Friesland, logodnicul îi dăruia logodnicei o sumă de bani, uneori însemnată, învelită într-o pînză fină, cu inițiale, pe care era brodată cu roșu data evenimentului. În familiile bogate, viitorul socru îi dădea logodnicei în dar o cutie de lucru portativă conținînd foarfeci, un cuțit, un ac și o oglinjoară de argint ori de aur.

Ruperea logodnei constituia un delict de competența tribunalelor civile. Contractul [2] sau pur și simplu inelul de logodnă aveau valoare de dovadă. În lipsa lor, erau prezentate în fața tribunalului scrisorile de dragoste.

În perioada, adesea scurtă, dintre logodnă și căsătorie, se făceau vizite, plimbări, se dădeau mese sărbătorești. O parte din prietenii logodnicilor erau aleși ca „tovarăși de joc", însărcinați să-i ajute pe aceștia în pregătirea nunții. Se aranja cea mai frumoasă cameră din casă, se lucra la cununa și la rochia miresei, care erau apoi expuse în două coșulețe de rafie mai mult sau mai puțin bogat ornamentate ; se împodobea cu frunze pipa din care urma să fumeze mirele în ziua nunții...

Slujbașii de la starea civilă înregistrau logodnele, verificau dacă au fost îndeplinite toate formele pentru viitoarea căsătorie și dacă ea a fost adusă la cunoștința

lumii prin trei anunțuri succesive afișate la biserica reformată sau la primărie.

Imediat după logodnă, mamele fixau data căsătoriei și trimiteau invitațiile. De obicei, nunta nu avea loc duminica, zi nu tocmai prielnică bunei dispoziții, și nici în luna mai, despre care se credea că aduce nenoroc. Logodnicii stabileau lista cavalerilor și a domnișoarelor de onoare, ca și pe cea a copiilor care trebuiau să presare flori în calea cortegiului nupțial.

Ceremonia oficială se desfășura fie la biserica reformată, în fața unui predicator, fie la primărie, în fața unui consilier municipal. În ambele cazuri, căsătoria trebuia înregistrată. Slujbașul respectiv nu-și deschidea ghișeul decît în anumite zile, motiv pentru care majoritatea căsătoriilor se făceau în serie. Cu toate acestea, pentru oamenii de vază, care nu doreau să se amestece cu gloata, el accepta, în schimbul unui bacșiș, să se deranjeze special. Cununia religioasă avea loc uneori seara, fiindcă spectacolul torțelor, de mare efect, plăcea în mod deosebit. În general însă, ea era fixată la ora prînzului. Biserica era împodobită cu un covor și cu flori, iar de jilțurile mirilor era prinsă o ghirlandă de frunze. După ce spunea „da", soțul punea verigheta pe degetul soției, care din clipa aceea purta două inele, așezate unul lîngă altul pe degetul mijlociu, uneori chiar pe degetul mare al mîinii drepte. Catolicii procedau altfel : cît timp tinerii erau numai logodiți, purtau verigheta pe mîna stîngă ; după căsătorie, și soțul și soția o păstrau, dar aceasta din urmă și-o muta pe mîna dreaptă.

După cununie, nuntașii se întorceau la casa mirilor. (Numai cei din popor făceau cîteodată petrecerea de nuntă la han.) Alaiul înainta sub o ploaie de flori ; se mergea pe jos sau în trăsură, cu mirii în frunte. Dacă mirele făcea cumva parte din magistratură, orașul trimitea halebardieri să-l escorteze. În familiile patricienilor, cortegiile acestea aveau atîta fast — pînă la paisprezece rădvane, dintre care primele două trase de cîte șase cai —

Incît a fost nevoie de reglementări somptuare, care să fixeze taxe grele, pentru a le face mai puţin extravagante.

Primiţi cu toată solemnitatea în pragul casei, mirii şi invitaţii lor erau conduşi în odăile pregătite de sărbătoare, ale căror decoraţiuni înduioşau prin prostul gust şi prin convenţionalismul lor greoi : ghirlande de flori, în care scînteiau uneori şi foiţe de aur sau de argint, se întindeau pretutindeni în camere iar pereţii erau îmbrăcaţi în oglinzile strînse din toată casa special pentru această ocazie, împodobite şi ele cu devize şi ghicitori. O boltă de frunziş verde se arcuia în vestibul. Coroane, cupidoni sau amoraşi de ceară atîrnau din loc în loc de tavan. Dacă mai exista şi o grădină, acolo se ridica un templu de verdeaţă care adăpostea întruchiparea unei inimi arzînde, aşezată între sfeşnice ; sau o statuetă reprezentînd-o pe Venus, fixată în centrul unui candelabru circular. În mijlocul încăperii rezervate ceremoniei se aflau două jilţuri aranjate în chip de tron, decorate cu hîrtie colorată, pe care luau loc mirii. Rochia miresei se oferea privirilor în toată splendoarea ei. În familiile bogate, rochia era croită de obicei din materiale grele, de culori contrastante, violet şi alb, verde deschis şi roşu închis, uneori din postav ţesut cu fir de aur ori de argint. Familiile mai modeste preferau o stofă de culoare neagră, astfel încît rochia să poată servi şi ca îmbrăcăminte de doliu la înmormîntările care puteau surveni. Oamenii săraci se mulţumeau cu un material de culoare albă.

O bucată de postav înflorat sau un covor întins în spatele tinerei perechi constituia un fundal pe care aceasta se detaşa cu claritate. Se întîmpla chiar ca jilţurile pe care stăteau mirii să aibă şi baldachin. În jurul tinerilor căsătoriţi se aşezau domnişoarele şi cavalerii de onoare. Rudele, prietenii veneau pe rînd să felicite mirele şi mireasa, să le ofere daruri : mobilă, argintărie, vase de bucătărie. Soţii erau serviţi cu o cupă de vin îndulcit şi aromat (în familiile mai modeste se dădea rachiu), mi-

relui i se aducea pipa împodobită cu frunze. În provincia Groningen, doi nuntaşi ofereau mirilor o cremă sărată, presărată din belşug cu zahăr, imposibil de mîncat, care simboliza necazurile vieţii conjugale. Într-o încăpere alăturată, bărbaţii în vîrstă beau şi fumau. Doritorii puteau găsi pe măsuţele din jur pesmeciori şi dulceţuri.

În cursul serii, lumea se aşeza la masă, pentru petrecerea de nuntă, care era mai degrabă solemnă decît cu adevărat veselă. De obicei se adunau atît de mulţi invitaţi, încît poliţia a fost nevoită uneori, (ca la Amsterdam, în 1665), să emită regulamente pentru a le limita numărul, ca dealtfel şi pe cel al felurilor de mîncare ce urmau să fie servite. Într-adevăr, la unele banchete s-a ajuns pînă la cincizeci de asemenea feluri ! Chiar şi familiile cele mai puţin înstărite aveau ambiţia să-şi invite vecinii la un ospăţ bogat.

În timpul mesei, se recita un poem în cinstea tinerilor căsătoriţi. Dacă în familie exista vreun literat, poemul acesta era o compoziţie originală, redactată uneori, pentru ca meritul autorului să fie sporit de dificultatea exerciţiului, în franceză, în engleză ori în italiană, ba chiar în latină, în greacă ori în arabă ! Poetul îşi oferea opera pe hîrtie cu blazon. Cei lipsiţi de talent poetic puteau recurge la culegerile de poeme de nuntă care circulau în acest scop. Între două feluri de mîncare, se scotea de sub masă coşuleţul cu cărţi de cîntece pregătit dinainte de mama mirelui. Toată lumea cînta în cor. În timpul cinei, din cînd în cînd, o mică orchestră, (regulamentele poliţiei interziceau ca ea să fie formată din mai mult de doi sau trei muzicanţi) dădea glas cîtorva instrumente : clavecin, viola da gamba, luth, oboi, chitară, violoncel, harpă sau ţiteră ; la ţară se cînta din cimpoi sau fluier cîmpenesc, iar mesenii beau de stingeau. Pe urmă se dansa.

Petrecerea se încheia printr-o farsă tradiţională. „Tovarăşii de joc" încercau să-i ajute pe tinerii căsătoriţi

să se retragă fără ca invitații să bage de seamă, iar aceștia se străduiau să-i împiedice pe miri să plece, sau măcar să le facă mare tărăboi la plecare. O luau pe mireasă, o ascundeau undeva în casă și nu i-o dădeau mirelui decît după ce acesta promitea, mai de voie mai de nevoie, că, peste cîteva zile, va organiza o plimbare, un banchet, o distracție oarecare. Sau se anunța că pantofii mirelui trebuiau pingeliți : oaspeții îi smulgeau din picioare, se aruncau cu toții pe jos, apucau pantofii ca pe niște ciocane și băteau tare cu ei în dalajul camerei sau în scîndurile dușumelei. Cînd considerau că zarva a ținut destul, se ridicau, se strîngeau într-o horă în jurul cununii miresei, erau desprinse ghirlandele de pe pereți și apoi toată lumea pleca.

În alte părți, tinerii o prindeau pe mireasă în clipa în care se pregătea să se retragă și o legau la ochi ; ea își punea atunci cununa, la întîmplare, pe capul unui invitat : se spunea că fericitul cîștigător se va căsători primul, după mireasa sărbătorită. Alte obiceiuri cereau ca toți nuntașii să o însoțească dansînd pe mireasă pînă la patul nupțial, unde o aștepta mama pentru a-și lua rămas bun. Tînăra soție își ridica fusta, își scotea jartiera pe care o dădea unui oaspete ales de ea, sau chiar îi îngăduia acestuia să i-o scoată. Alesul își agăța trofeul la reverul hainei. În sfîrșit, toată lumea pleca acasă, punînd capăt tărăboiului care durase mai multe ore în șir.

Perspectiva acestor momente care îi plasau în centrul atenției generale era atît de neplăcută pentru unii tineri logodiți, încît aceștia închiriau o cameră în vecini ca să-și petreacă, neștiuți de nimeni, prima lor noapte. Dar vai de sufletul lor ce păteau dacă vreun oaspete descoperea șmecheria ! Invitații coborau din casă cu mic cu mare, invadînd strada, și, la lumina lumînărilor, tîrau după ei toate obiectele de metal din bucătărie făcînd un zgomot asurzitor. Odată ajunși în fața casei în care își găsiseră refugiu mirii, aprindeau un foc de vreascuri și tămbălăul continua

pînă cînd, exasperaţi, aceştia ieşeau din ascunzătoare : atunci erau prinşi în vîrtejul unei hore care se încingea în jurul focului şi nu li se dădea drumul decît după ce se stingea şi ultima surcică.

Adesea, soţii păstrau cu sfinţenie cămaşa pe care o purtaseră în noaptea nunţii (nimeni n-ar fi îndrăznit să se culce gol) ; ea nu mai era întrebuinţată decît o singură dată, şi anume pentru a le acoperi trupul pe patul de moarte. În Olanda de nord, chiar patul nupţial nu era folosit decît de trei ori : în noaptea nunţii şi apoi la moartea fiecăruia dintre soţi, pe el fiind aşezat de fiecare dată sicriul.

În prima dimineaţă după nuntă, soţul îi făcea un dar soţiei. Apoi, pînă seara, o ţineau într-o petrecere. Invitaţii din ajun veneau din nou, pentru a termina mîncărurile rămase de la ospăţ. În familiile cu dare de mînă, această petrecere de după nuntă se prelungea timp de mai multe zile. După aceea, vreme de alte cîteva săptămîni se organizau tot felul de vizite, jocuri, ieşiri în grup, întîrziindu-se astfel întoarcerea la viaţa sobră [3].

Cu această frumoasă amintire în suflet, aranjînd cu grijă cununa de mireasă şi pipa mirelui în dulapul cu lucruri de preţ, tînăra pereche începea austera viaţă conjugală. În ochii străinilor, familia olandeză apărea în general ca fiind caracterizată prin trăinicia legăturilor dintre soţi, prin absenţa falsei pudori, (soţul şi soţia se sărutau chiar în public), şi printr-o fidelitate care nu cunoştea nici un fel de abateri. Această credinţă statornică îi surprindea într-o asemenea măsură pe străini, încît aceştia ajunseseră să-şi pună întrebări asupra cauzelor ei : unii o atribuiau influenţei calvinismului ; alţii o puneau pe seama firii olandezilor. Oricum, căsătoriile dezbinate erau rare. Regulamentele poliţiei pedepseau aspru actele de violenţă săvîrşite de un soţ asupra celuilalt. În unele localităţi, municipalitatea îl obliga pe soţul brutal să plătească o amendă care reprezenta contravaloarea unui jambon ; dacă soţia era cea care se făcea vinovată de violenţă, suma

echivala cu valoarea a două jamboane. De asemenea, legea era necruțătoare în cazurile de adulter. Tatăl sau bărbatul femeii surprinse în flagrant delict se puteau răzbuna pe ea cum credeau de cuviință, fără a trebui să dea socoteală cuiva de faptele lor.

În vara lui 1656, țăranii din Voorschoten au găsit într-o dimineață o tînără femeie înjunghiată în patul ei ; soțul nu și-a negat cîtuși de puțin vinovăția. A doua zi după ce a fost arestat i s-a dat drumul : avînd tot dreptul să procedeze cum procedase, fapta sa nu contravenea nicidecum legii. Din cauza acestei legislații, ca și din cauza structurii familiei olandeze, adulterul în rîndul femeilor apărea extrem de rar, cu excepția orașelor-porturi unde soțiile de marinari erau foarte numeroase. Un bărbat nu putea întreține legături decît cu o femeie necăsătorită. Ba încă, dacă era el însuși căsătorit, chiar și o asemenea aventură comporta unele riscuri : în caz că era surprins în „conversație amoroasă", era constrîns să plătească o amendă foarte mare, iar partenera sa era trimisă într-o casă de corecție. Aplicarea acestui regulament favoriza de obicei șantajul : polițaii se înțelegeau cu prostituatele, le furnizau domiciliul și protecția necesară în schimbul obligației de a atrage cîte un bogătaș, căruia îi extorcau apoi amenda ; cea care reușea primea un procentaj considerabil...

Cu toate acestea, multe escapade amoroase scăpau din plasa poliției. Informîndu-l pe Rivet despre dezbaterile unui sinod din 1645, teologul Pineau îi semnalează faptul că „un pastor protestant a fost destituit din cauza adulterului cu o văduvă din parohie, el avînd și o soție căreia i-a pus coarne fără vreo mustrare de cuget. Soția nu poate să-i plătească cu aceeași monedă, după cîte se spune. Nu știu ce va fi vroind el să facă cu două femei, cînd atîția dintre confrații săi nu se pot descurca nici măcar cu una singură" [4].

Grosley reproduce o conversație pe cît de laconică pe atît de semnificativă :

„Ziua bună, vecine.
— Bună să-ţi fie inima, vecine.
— Nu ştiu dacă pot să-ţi spun deschis ce gîndesc.
— Dă-i drumul, nu te sfii.
— Vecine, se spune că slujnica ta a rămas grea.
— Şi ce-mi pasă mie ?
— Dar, vecine, lumea zice că din cauza ta.
— Şi ce-ţi pasă ţie ?" Acestea fiind zise, cei doi vecini se salută politicos şi-şi văd fiecare de drumul lui [5].

În luna a zecea după chermesă, în toate localităţile se constata că se nasc mult mai mulţi copii nelegitimi decît de obicei. În timpul şederii lui la Amsterdam, Descartes a avut de la slujnica sa o fată, Francine, pe care a crescut-o. Promiţîndu-i că se va căsători cu ea, Nicolas Heinsius a sedus o tînără fată căreia i-a făcut doi copii. Dat în judecată de amanta sa, Heinsius a pierdut procesul. Biserica constrîngea prin jurămînt pe moaşe să anunţe Consiliului bisericesc naşterea copiilor nelegitimi. Dar mulţi copii din flori erau pur şi simplu părăsiţi de mamă, care-i lăsa, înveliţi în scutece, într-un loc public la o oră cînd acesta era pustiu. Un asemenea delict se pedepsea cu ţintuirea la stîlpul infamiei ; de cele mai multe ori însă mama rămînea necunoscută iar copilul era dus la un orfelinat.

Pe vremea cînd patima ceaiului se răspîndise ca o molimă, multe fete din cartierele mărginaşe ale oraşelor se vindeau pentru o mînă de frunze marinarilor întorşi din Orient. În porturi, unde mişuna o populaţie eterogenă formată din vagabonzi de profesie, prostituţia era în floare. La Amsterdam, în apropierea debarcaderelor, străzi întregi erau destinate acestei industrii.

Capitolul XII

FEMEIA ȘI CĂMINUL

Vechiul Testament o învăța pe femeie că bărbatul este stăpînul ei. În schimb, acesta își respecta și își prețuia tovarășa de viață care, după ce dădea naștere, în dureri, copiilor, ducea în spate greul familiei. N-avea importanță dacă soția pierdea cu timpul din frumusețe, din drăgălășenie. Bărbatul îi cerea doar să fie viguroasă, înțelegătoare, blîndă, conștientă de îndatoririle sale și prolifică. Să fie credincioasă soțului și devotată copiilor, să-și conducă cu mînă sigură gospodăria și să facă față tuturor greutăților vieții. Desigur, dacă e să-l credem pe „libertinul" Hooft, bărbații tineri s-ar fi împăcat cu ideea unei oarecare frivolități a soțiilor lor. Dar austeritatea moravurilor ținea de o tendință profundă a caracterului național. Erasmus semnala chiar în al său *anti-barbarus* autoritatea morală aproape absolută pe care femeia olandeză o avea asupra familiei sale, autoritate justificată de îndemînarea și priceperea ei, favorizată de o anume moliciune a bărbatului, gata oricînd să se transforme într-o adevărată tiranie.

Calvinismul imprimase acestei vechi tradiții o nuanță pietistă. La celebrarea căsătoriei, pastorul rostea îndem-

nuri amintind femeii că trebuie să trăiască în umilință, să aducă pe lume „copii ai temerii". Morala aceasta îmbrăca uneori haina unui limbaj destul de frust. Jacob Cats, poetul prin excelență al micii burghezii olandeze, vorbește despre viața conjugală cam cum ar vorbi despre o întreprindere de creștere a vitelor.

Stilul de viață al neerlandezei are, poate, o oarecare influență asupra fizicului său. Cît nu s-a măritat, ea lasă străinilor impresia unei frumuseți robuste : înaltă, blondă, plină de prospețime, atrăgătoare. La acestea se adaugă nuanțe locale : combinația ideală ar fi dată de „chipul din Amsterdam, mersul din Delft, alura din Leiden, vocea din Gouda, talia din Dordrecht, tenul din Haarlem" [1]. Fetele din Dordrecht erau considerate deosebit de frumoase. Pretutindeni însă căsătoria aduce aceleași schimbări : talia, trăsăturile se îngroașă, straturi de grăsime se depun unele după altele. Multe femei, mai ales la țară, sînt, după spusele lui Grosley [2], late în spate și în șolduri, au mersul dizgrațios și dovedesc o supărătoare neglijență în felul în care își poartă bustul : iată de ce, pierzînd prospețimea dată de tinerețe, ele capătă înfățișarea unor matroane greoaie, adesea informe, al căror caracter seamănă uneori prea mult cu fizicul.

Din pricina vieții lor foarte sedentare sînt acuzate, pe nedrept, de trîndăvie : cinci-șase ore pe zi, femeia stă pe scaun, încălzindu-și picioarele pe cutia cu jeratic ; nu iese din casă decît pentru mici tîrguieli sau pentru a se duce la biserică, către care se îndreaptă cu ochii plecați, strîngînd subsuoară o carte groasă, îmbrăcată în catifea și cu colțurile ferecate în argint. Din cînd în cînd, foarte rar, se duce la țară, singură, „fără ca vreo primejdie s-o pîndească", notează cu uimire francezii, pînă într-atît o femeie căsătorită e de neatins în ochii neerlandezului [3].

De pe treapta cea mai de sus pînă la cea mai de jos a scării sociale, stăpîna casei face din precizia conducerii gospodăriei o virtute supremă. Numai femeile care nu au

o servitoare cu care să sporovăiască îşi pierd timpul stînd de vorbă cu vecinele. „Ah ! cîte griji pe capul unei femei ! Copiii trag de ea ; un balamuc întreg, din zori pînă noaptea tîrziu : spălat, frecat, lustruit ; cumpărături, curăţenie, rufe ; un adevărat coşmar, un zbucium neîntrerupt care face din viaţa ei un infern." [4]

Şi chiar dacă nu un infern, în orice caz o anostă înşiruire de îndatoriri : oare nu cumva această monotonie, se întreabă Temple, e cauza lipsei de imaginaţie a femeilor neerlandeze, şi, de aici, a mult lăudatei lor castităţi [5] ?

O restrînsă elită feminină (care, e drept, a sporit în cursul secolului), provenită din rîndurile nobilimii şi ale înaltei burghezii, se preocupa în mod deosebit de eleganţa vestimentară, cel puţin atunci cînd era vorba de ieşit în lume. Cîteva femei cultivate rivalizau, pe tărîmul ştiinţelor şi al artelor, cu prietenii, cu soţii lor. Huyghens a purtat corespondenţă cu mai multe dintre aceste savante, molipsite de „preţiozitatea" franceză. În 1647, el dedică Utriciei Ole, soţia cavalerului Swann, opera sa *Pathodia sacra et profana.*

Într-adevăr, pentru aceste intelectuale muzica este o pasiune. Francisca Duarte, supranumită „privighetoarea franceză", se bucură de o veritabilă glorie. Suzanne van Baerle, Marie Pelt, Anna Engels îşi atrag cuvinte de laudă din partea lui Huyghens, Hooft, Vondel. Maria Tesselschade Visscher se află în centrul atenţiei cercurilor literare şi muzicale din Amsterdam. Anne-Marie Schuurman din Utrecht, pictoriţă, specialistă reputată în arta miniaturilor şi a gravurii, bună cunoscătoare a limbilor orientale, merite pentru care fusese numită „a zecea muză", va figura, sub numele de Statira, în *Dicţionarul Preţioaselor* al lui Saumaise. Cu chipul ascuns sub un văl, ea asistă la cursurile şi la „disputele" din universitate. Cînd Descartes, venit în vizită, a găsit-o citind Biblia în versiune ebraică, el şi-a exprimat pe un ton maliţios uimirea de a vedea o persoană cu însuşiri atît de alese dedîndu-se „unei ocupaţii atît de neînsemnate" ! Cuvintele lui Descartes au

jignit-o profund pe Anne-Marie, care s-a grăbit să noteze în jurnalul ei : „Domnul l-a îndepărtat de inima mea pe bărbatul necredincios..." [6] Dar Anne-Marie Schuurman ca și celelalte femei cu preocupări asemănătoare constituiau o excepție : cei mai mulți dintre neerlandezii secolului de aur nici măcar nu știau de existența lor. În schimb, numeroase neerlandeze, rămase văduve sau lipsite vreme îndelungată de sprijinul soților lor, au fost obligate să preia conducerea afacerilor, dovedindu-se la fel de energice, la fel de eficiente ca și bărbații.

În Țările de Jos, obiceiul de a avea servitori era mult mai puțin răspîndit decît la popoarele din jur. Din spirit de independență, femeile, bărbații — care în alte părți intrau bucuros în slujba unui stăpîn — refuzau aici să se angajeze în serviciul unei familii bogate. Statul condamna folosirea servitorilor bărbați și o sancționa cu plata unui impozit considerabil. Chiar în casele celor mai mari bogătași nu se aflau mai mult de doi, trei slujitori : vizitiul și unul sau doi lachei. Nu existau portari și nici vreun alt fel de servitori din aceia care, stînd în fața ușilor, sînt un semn al rangului înalt al proprietarului casei. Familiile din înalta burghezie nu aveau niciodată mai mult de cîteva slujnice, ba chiar, cel mai adesea, aveau doar una singură. Aceasta dormea într-o odăiță, lîngă bucătărie. Drepturile și îndatoririle ei erau stabilite prin diverse regulamente : orice nouă angajată trebuia să se prezinte la data convenită, îmbrăcată modest și avînd asupra ei un certificat de recomandare ; îi era interzis să se poarte brutal, să-și calomnieze stăpînii care, la rîndul lor, erau obligați să se abțină de la aplicarea unor pedepse corporale. Actele de violență erau judecate de tribunalul civil și vinovatul putea fi pus să plătească o amendă egală cu valoarea simbriei pe un an de zile, indiferent de timpul petrecut de reclamantă în serviciu. Servitoarea putea fi dată afară doar dacă era prinsă furînd ; în schimb, ea își putea părăsi stăpînii oricînd voia [7]. Pentru un francez ca Parival, o asemenea situație era de-a dreptul scandaloasă : „indivizii ăștia pro-

fită cu nerușinare de lege ; în Olanda nu e chip să fii slujit cum se cuvine !" [8]

Bine plătiți, îngrijiți atunci cînd erau bolnavi, adesea trecuți în testament, considerați ca făcînd parte din familie, cei mai mulți dintre servitori se atașau de stăpînii lor ; între ei se statorniceau astfel, cu destulă ușurință, relații de reală familiaritate. De La Barre, aflat în vizită la un burghez din Edam, asistă cu surprindere la următoarea scenă : „Stăpîna casei s-a grăbit să se așeze prima pe scaun ; imediat, slujnica a luat loc, cu dezinvoltură, lîngă ea ; fără să protesteze, stăpînul casei s-a mulțumit cu unul din cele două scaune rămase libere, iar valetul l-a tras către el pe celălalt. Stăpîna și slujnica s-au servit cele dintîi, alegîndu-și bucatele cele mai bune. Totuși nimeni nu s-a supărat și ne-am dat seama că ordinea instituită în această casă se baza pe o îndelungată obișnuință ; deodată însă stăpînul făcu imprudența de a-i cere slujnicii să-i aducă ceva. Soția îi răspunse prompt că poate foarte bine să-și ia singur ce dorește, și că ea ține neapărat ca servitoarea să se odihnească. S-a ajuns curînd la un schimb de vorbe grele între soți. Firește, slujnica a susținut-o cu multă căldură pe stăpîna ei atît de îngăduitoare. Membrii familiei au continuat să-și arunce priviri dușmănoase pînă cînd soțul, convins în sfîrșit că nu are dreptate, i-a cerut iertare soției sale, furîndu-i un sărut". Gazda și-a motivat purtarea în fața oaspetelui spunînd că slujnica „îndrăgită de toți și foarte harnică", întreținea cu o grijă deosebită vesela și șemineele [9]...

Angajați prin contract, servitorii își începeau de obicei slujba la stăpîn pe data de 29 septembrie, de sfîntul Mihail. Și nu rare erau cazurile în care, odată intrată într-o familie, slujnica n-o mai părăsea pînă la sfîrșitul vieții. Se putea întîmpla chiar ca ea s-o urmeze, după căsătorie, în noua sa locuință, pe fata pe care o văzuse născîndu-se. Cînd, din pricina vîrstei înaintate, nu mai era în stare să muncească la fel de mult, stăpînii angajau o fetișcană care să o ajute. Și atunci ea trona, atotputernică, în vestibul ori

în curte, conducîndu-şi autoritar supuşii. Numai bogătaşii care nu doreau ca o astfel de prezenţă să le strice decorul o trimiteau să mănînce la bucătărie şi o chemau cu clopoţelul. În multe familii înstărite, care nu aveau totuşi decît o singură servantă, aceasta era folosită la toate treburile casei, ajutată fiind, după împrejurări, de vreo croitoreasă, de vreo călcătoreasă ori de vreo femeie bună să facă munca cea mai grea în zilele de mare curăţenie.

Arhivele judecătoreşti din Amsterdam arată însă că în acest tablou idilic mai apar şi unele pete de umbră. S-a întîmplat astfel ca o tînără slujnică, Trijntje Abrams, în vîrstă de şaisprezece ani, care primise cine ştie ce mustrări din partea stăpînilor săi, să încerce şi chiar să reuşească să-i convingă pe aceştia că locuinţa le este bîntuită de stafii. Ca să-şi aducă la îndeplinire planul, ea mişca noaptea draperiile de la pat, umbla pe coridoare înfăşurată într-un cearşaf... jocuri pentru care a fost în cele din urmă pedepsită cu două săptămîni de închisoare şi cu expunerea la stîlpul infamiei. Cuprinsă de un fel de accese de nebunie isterică, Weyntje Ockersdochter, o copilă de numai doisprezece ani, care se spetea muncind la nişte stăpîni fără milă faţă de vîrsta ei fragedă, le-a pus într-o zi otravă în ciorbă, faptă pentru care tribunalul a condamnat-o la bătaia cu vergi şi la şaptezeci de ani de închisoare...

Printre avantajele condiţiei de servitor se numără fără îndoială mulţimea bacşişurilor impuse de uzanţele neerlandeze. Cînd un musafir se pregăteşte să plece, slujnica îl aşteaptă la uşă, cu mîna întinsă pentru a-şi primi răsplata. Unii servitori se tocmesc la stăpîn numai pe bacşiş, socotindu-l ca un drept ce li se cuvine. Orice serviciu, orice activitate care nu are caracter strict comercial ori nu este asimilată slujbei de funcţionar implică o retribuţie de această natură.

Neerlandezelor li s-a dus vestea în lume pentru curăţenia desăvîrşită care domneşte în casa lor. Unele pînze ale lui Jan Steen sugerează însă că această reputaţie nu este

totdeauna la fel de îndreptățită [10]. Și totuși străinii se arată, fără excepție, surprinși de curățenia pe care o descoperă pretutindeni, la țară ca și la oraș, în toate păturile sociale. „E de neînchipuit", scrie Parival, „în ce măsură țin olandezele la renumele pe care și l-au cîștigat pentru curățenia casei și a mobilierului și cît de mult se străduiesc să-l merite. Ele pun neîncetat slujnicele să spele și să frece mobilele din lemn, inclusiv banchetele și scîndurile, ca și treptele scărilor ce duc spre camerele de la etaj, trepte pe care, în marea majoritate a cazurilor, neerlandezii nu le urcă decît după ce s-au descălțat. Pentru străinii care ar urma eventual să intre într-o astfel de locuință sînt adesea pregătiți papuci de pai fără călcîi, în care se vîră piciorul cu pantof cu tot, sau măcar sînt puse la îndemînă ștergătoare de papură ori cîrpe cu care se curăță foarte atent încălțămintea. Nimeni n-ar îndrăzni să scuipe pe jos în casă ; dar nu prea există nici obiceiul de a scuipa în batistă [11], astfel încît e ușor de imaginat în ce situație penibilă se află cei care tușesc necontenit și simt nevoia să expectoreze flegma" [12].

Lui Temple i-a fost dat să treacă printr-o astfel de situație. Odată, a fost invitat în casa unui înalt funcționar olandez, la un dejun între bărbați. S-a nimerit ca tocmai atunci să aibă un guturai foarte puternic și, la un moment dat, cuprins de un acces de tuse, a scuipat pe podea. Imediat, o slujnică a apărut cu un șervet curat și a șters murdăria pe care o făcuse. Îngrijorați, mesenii l-au întrebat : Domnul ambasador este cumva bolnav ? „Din fericire, soția mea nu este acasă, a spus atunci gazda ; dacă ar fi aici, cît sînteți dumneavoastră de ambasador, v-ar fi dat afară, de teama contaminării." Temple își exprimă mirarea față de cele auzite. Olandezul continuă : „Închipuiți-vă că există în casa asta două camere în care nu am călcat niciodată ; cred că soția mea nu le deschide decît de două ori pe an, pentru curățenie". Admirația ironică a englezului nu-l descumpănește pe demnitar, care insistă, asigurîndu-l că e foarte bine că lucrurile stau așa și spu-

nîndu-i că-și binecuvîntează soarta pentru a-i fi dat în această soție model „dulcea stăpînă" pe care și-o dorește fiecare... În după-amiaza aceleiași zile, Temple face o vizită altei familii din Amsterdam și relatează incidentul petrecut mai înainte ca pe o întîmplare ciudată. Stăpîna casei îi răspunde că nu e nimic anormal în cele spuse de el, ba chiar îi povestește și ea o altă întîmplare cu un primar care a bătut într-o bună zi la ușa casei unui burghez și care, întrebat fiind de servitoare, (o țărancă voinică din Friesland), ce dorește, i-a spus acesteia că ar vrea să vorbească cu doamna. Omul a dat apoi să intre. Slujnica observase însă că primarul avea puțin noroi pe tălpile pantofilor. Fără să scoată un singur cuvînt, ea îl înșfacă de coate, îl ridică în spinare ca pe un sac, trece astfel prin două camere, se oprește la baza scării interioare, îl așază pe musafir pe o treaptă, îi smulge încălțările, îi pune o pereche de papuci și apoi se îndreaptă de șale. Numai după aceea îi răspunde, în sfîrșit, cu amabilitate : „Dar bineînțeles, doamna va fi încîntată să vă primească" [13].

În unele case, spațiul efectiv locuit se limitează la bucătărie, încăpere în care se adună întreaga familie pentru a nu murdări „camerele bune", unde nu se intră decît în zilele de sărbătoare. Cu toate acestea, odăile sînt regulat curățate o dată pe săptămînă, sarcină pe care o stăpînă grijulie nu o lasă niciodată în seama slujnicei ci își face din ea o ocupație personală. Spălatul, curățenia constituiau, de fapt, subiectele favorite de conversație ale tuturor femeilor, indiferent de mediul social în care trăiau. Există două feluri de a face curățenie : este vorba mai întîi de curățenia obișnuită, săptămînală, căreia i se rezervă, la evrei, ziua de vineri — ajunul sabatului, iar la creștini, ziua de sîmbătă. Uneori, o asemenea curățenie se face de două ori pe săptămînă, iar în unele orașe chiar în fiecare zi, în afară de duminică. Se golește întreaga casă de mobile, se spală pe jos cu apă din belșug, se freacă cu nisip, se lustruiește cu ceară ; pretutindeni în oraș slujnice voinice cu mînecile suflecate dau lustru mobilelor scoase sub

copertină. De abia dacă se face o scurtă pauză pentru masă, care constă mai exact în cîteva felii de pîine cu unt înghițite la repezeală, apoi toată lumea se apucă din nou de treabă. Se spală și fațadele caselor : seringile speciale folosite în acest scop proiectează jetul de apă pînă la nivelul acoperișului.

În unele familii, se aduc zilnic treizeci, patruzeci de găleți de apă numai pentru spălat ; în alte locuri, o servitoare angajată special pentru așa ceva nu face decît să curețe, de dimineața pînă seara. Așa se explică faptul că în multe locuințe olandeze domnește o umezeală permanentă care dă naștere la tot felul de afecțiuni reumatismale. Dar mai există și curățenia anuală, care are loc primăvara, ori primăvara și toamna, și care produce tulburări încă și mai mari în case și în viața locuitorilor lor de sex bărbătesc. Unii dintre ei numesc această perioadă „infern", și „sătane" pe femeile angajate în respectiva operație menajeră. Poeții și comedianții fac mare haz pe socoteala acestei furii igienice. Dar nici o glumă, oricît de înțepătoare și ustURătoare ar fi fost ea, nu a avut vreodată vreo influență cît de mică asupra femeilor cuprinse de patima curățeniei.

În fiecare zi, stăpîna casei se duce să facă piața, căci aceasta este o altă îndatorire a ei. Însăși văduva amiralului de Ruyter, demnitar de rang înalt al Republicii, mergea singură după tîrguieli, străbătînd pe jos, cu coșul în mînă, străzile orașului Amsterdam. E adevărat că doamna de Ruyter întruchipa simplitatea olandeză din vremea de altădată. În ziua în care, după moartea amiralului, un trimis special al principelui de Orania s-a prezentat pentru a-i transmite omagiile respectuoase ale acestuia, ea și-a cerut scuze că nu-l poate primi : chiar în dimineața aceea căzuse pe cînd întindea rufele pe care tocmai le spălase și se lovise puțin.

Cînd se duceau la cumpărături, majoritatea femeilor din înalta burghezie erau însoțite de fiicele lor ori de slujnică ; însoțitoarele purtau coșul sau plasa cu provizii.

Imediat după micul dejun, toate femeile din oraş porneau spre piaţă. Producătorii îşi desfăceau mărfurile într-o piaţă centrală, în imediata apropiere a căreia se înălţa de obicei clădirea impunătoare a Cîntarului public, fala localităţii, simbol al prosperităţii sale comerciale. Clădirea aceasta era o construcţie solidă, de formă pătrată, masivă dar nu lipsită de eleganţă, în stil renascentist ca la Amsterdam, ori clasic ca la Gouda, incluzînd uneori şi un turn de pază ca la Alkmaar.

Spaţiul din vecinătatea Cîntarului public este în întregime ocupat de tarabe, de tonete, de căruţe, peste care se întretaie strigătele vînzătorilor. „Rachiu pe cinste ! Ia anason, lichior de anason bun pentru durerile de pîntece ! Rachiul cu scorţişoară ! Ia priviţi ce mai pîinişoare, ce mai prăjituri, pe alese, din secară, ori din orz ! Scrumbii proaspete ! Scrumbii proaspete, dulci ca zahărul, ia scrumbiile proaspete ! Poftiţi, îndrăzniţi ! Stafide, prune uscate frumos mirositoare ! Ia uitaţi ce pere am ! Morcovii, morcovii, ia morcovii ! Ridichi proaspete ! Verdeţuri ! Dau pe gratis marfa cui găseşte alta mai bună ca a mea !..." [14] Pungaşi de tot felul, vînzători de almanahuri, ţigani se amestecă în mulţime, învîrtindu-se neîncetat printre ţăranii încărcaţi de coşuri cu fructe, cu zarzavaturi ori cu produse de lăptărie, printre cumpărătoare, printre numeroşii gură-cască. Municipalitatea închiriază cîte o tonetă negustorilor care au prăvălie ; ba chiar se întîmplă cîteodată să le acorde favoarea de a-i lăsa s-o folosească pe gratis.

În oraşele mari se fixează zile de tîrg speciale pentru diversele feluri de produse. La Haga există o piaţă unde poţi cumpăra tot ce vrei în orice zi ; la Leiden, o astfel de piaţă e deschisă numai sîmbăta. În schimb, lunea şi vinerea te poţi aproviziona cu trufandale de la piaţa specializată în desfacerea acestora. În cele mai multe oraşe există o piaţă pentru vînzarea untului, una pentru brînzeturi, o piaţă de zarzavaturi, o alta pentru desfacerea cărnii, o

piaţă de peşte. Uneori, carnea se vinde într-o hală anume amenajată, unde se efectuează mai întîi un control al mărfii. Oraşul Alkmaar a rămas celebru pînă în zilele noastre pentru piaţa sa de brînzeturi, unde desfacerea produselor este precedată totdeauna, ca în ceremonialul unei liturghii, de operaţia de cîntărire a burdufurilor, transportate pe un fel de brancardă de membrii unei corporaţii specializate. Amsterdam are o piaţă a produselor de panificaţie, debuşeu al fabricilor din Wormer şi Jisp, care aduce venituri mari oraşului, întrucît vînzătorii plătesc o taxă de 8 stuivers pentru fiecare tonă de marfă.

Tîrgul de vite, care se ţinea periodic, producea în localitate o animaţie extraordinară. În ziua respectivă, îndată ce se deschideau porţile, o turmă gălăgioasă de animale care behăiau şi mugeau se răspîndea pe străzi, mînată cu strigăte răsunătoare spre poarta centrală. Cartierele prin care trecea se umpleau imediat de o mulţime veselă, ce se mişca în dezordine. Dată fiind importanţa evenimentului, elevii erau scutiţi de şcoală în ziua aceea. Copii, femei, burghezi circulau printre animalele priponite de trunchiurile teilor sau de borne de piatră. Domni graşi, cu dare de mînă, veneau însoţiţi de măcelari pricepuţi care-i sfătuiau ce vită să aleagă, beau un pahar cu vînzătorul, apoi plecau luînd cu ei animalul cumpărat. Acesta era tăiat în curte chiar în aceeaşi seară sau a doua zi, iar hălcile de carne erau expuse sub *luifel*, ca nişte trofee.

Capitolul XIII

CORPORAȚIILE

Corporațiile — „ghildele" — domină viața profesională a meșteșugarului, a lucrătorului, a micului negustător neerlandez. Provenite din fostele „frății" medievale, ele exercită în principiu un control absolut asupra producției de bunuri manufacturate și asupra circulației mărfurilor. Autoritatea lor se întemeiază pe o etică de grup ; exercitarea ei are drept scop apărarea membrilor ghildei. Bazate pe vechi privilegii, pe care numeroase reglementări recente le-au complicat tot mai mult, drepturile ghildelor constituie sursa unei adevărate înfruntări între cei autorizați să profeseze și „out-siders", între tradiție și inițiativa individuală. Începerea lucrului înainte de ora stabilită, vînzarea produselor sub prețul fixat, iată tot atîtea delicte pe care biroul ghildei trebuie să le urmărească și să le sancționeze.

Repartizarea competențelor, frontierele dintre corporații diferă de la oraș la oraș și — la gradul de dezvoltare la care au ajuns Țările de Jos — fragmentează în mod arbitrar organismul economic al țării. În Utrecht există douăzeci și una de ghilde, dintre care cinci numai în in-

dustria confecţiilor : cea a croitorilor, cea a blănarilor, cea a mănuşarilor, cea a cizmarilor, cea a cîrpacilor. O serie de opoziţii de ordin psihologic şi social accentuează diferenţele dintre diversele ghilde : ghilda pielarilor, care prelucrează pielea fină, se bucură de o consideraţie mai mare decît cea a şelarilor, care lucrează cu materialul brut. Anumite activităţi s-au specializat, fără ca aceasta să ducă la o divizare a ghildelor. Din ghilda tîmplarilor fac parte deopotrivă ebeniştii şi rotarii. În ghilda brutarilor intră şi morarii, în cea a cizmarilor, tăbăcarii. Stricta specializare se traduce prin reglementări draconice : cutare meseriaş avea dreptul să coasă o mînecă nouă la o haină veche dar nu şi pe acela de a confecţiona o haină nouă. Ghilda topitorilor de cositor protestează împotriva faptului că librarii vînd cerneala în călimări fabricate din acest metal.

Un membru al unei ghilde nu poate avea decît o singură prăvălie, o singură tonetă în piaţă ; comerţul ambulant e îngăduit doar în cazul persoanelor al căror stoc nu depăşeşte o anumită valoare. Unele ghilde interzic membrilor lor să-şi vîndă marfa în piaţă, de teamă ca aceştia să nu-şi concureze confraţii. Fabricarea ţesăturilor şi dăracitul lînii sînt interzise în timpul verii ; berarul nu are dreptul să fabrice berea decît o dată pe săptămînă ; ţesătorului nu i se permite să aibă mai mult de trei războaie ; cofetarul nu are voie să dea unei prăjituri o altă formă decît cea stabilită oficial. Pe fiecare produs e aplicată marca fabricantului : produsele nemarcate sînt vînate fără cruţare. Treizeci de ordonanţe specifică modul de tratare a scrumbiilor. Într-o anumită măsură, caracterul tipicar, chiţibuşar, al acestei legislaţii e în avantajul calităţii produselor ; ritmul producţiei nu are însă decît de suferit.

Unul sau mai mulţi „decani", asistaţi de cîţiva „juraţi" şi uneori de inspectori, formau biroul ghildei. Membrii biroului erau desemnaţi de către municipalitate ; în fiecare an, aceasta proceda la o reînnoire parţială a colegiului [1]. Biroul ghildei se întrunea o dată pe săptămînă, întotdeauna în acelaşi local : la sediul corporaţiei ori în sala din turnul

cu ceas al porţii, într-o cîrciumă preferată pentru interiorul ei elegant sau pentru confortul pe care-l oferea, uneori în clădirea Cîntarului public. Întrunirea se încheia cu o agapă. Ghilda îşi avea propriul său mobilier, vesela şi serviciile ei de pahare cu blazon, sigiliul şi stindardul ei.

Lucrătorii erau supuşi controlului ghildei încă din anii uceniciei, căci meseria nu se putea învăţa decît de la un meşter, membru al acesteia. Durata uceniciei varia mult : în general de doi ani, ea se prelungea pînă la trei ani la chirurgi, pînă la patru ani la pălărierii din Amsterdam, reducîndu-se însă la numai şase luni la tăietorii de lemne. Un meşter nu avea voie să primească mai mult de doi ucenici. Iniţierea acestora începea la o vîrstă fragedă, cam pe la doisprezece ani, şi era condiţionată de plătirea unei taxe de înscriere pe care, uneori, meşterul le-o avansa în contul salariului lor viitor. Ucenicii îşi pierdeau astfel complet libertatea ; locuind în gazdă la meşter, ei erau obligaţi, în cazul în care ar fi plecat de la el, să-i achite cheltuielile de întreţinere... riscînd, pe deasupra, să nu mai găsească pe altcineva dispus să-i primească. Alegerea meşterului era hotărîtoare pentru destinul ucenicului. Cum nu exista o reglementare strictă privind perioada de ucenicie, unii dintre ucenici petreceau ani în şir făcînd curăţenie prin atelier şi avînd grijă de unelte pînă să se poată apuca, cu adevărat, de pregătirea examenului de încheiere a stagiului.

După ce-şi lua examenul, ucenicul devenea „calfă", adică lucrător calificat, obligat să intre acum în slujba unui alt meşter. Înarmat cu diploma pe care o obţinuse, el cutreiera adeseori oraşele în căutarea unui loc de muncă. Această lungă peregrinare — fenomen mai puţin întîlnit, dealtfel, în Ţările de Jos decît în Franţa — reprezenta în viaţa lucrătorului o perioadă de şomaj instituţionalizat. Cînd, în sfîrşit, un meşter accepta să-l angajeze, calfa se înscria în ghildă. După un interval de timp mai scurt sau mai îndelungat, el se putea prezenta, (cel puţin în unele ghilde), la aşa-numita „probă de măiestrie", în urma căreia

obţinea titlul de „meşter" şi dreptul de a-şi deschide o prăvălie sau un atelier propriu, nu mai înainte însă de a-şi achita impozitele şi de a oferi, în cinstea examinatorilor, dacă nu un banchet măcar ceva de băut. Cum multe dintre calfe nu erau în stare să facă faţă acestor obligaţii, ele rămîneau întreaga viaţă în situaţia de simpli lucrători salariaţi.

Membrii ghildei plăteau o cotizaţie, cu strîngerea căreia era însărcinat un slujbaş ce îndeplinea totodată diverse funcţii de secretariat şi de serviciu : el se ocupa de expedierea convocărilor, de anunţarea funeraliilor foştilor membri, de întreţinerea curăţeniei în localul unde aveau loc întrunirile. La salariul fix pe care acesta îl primea se adăuga un procentaj din amenzile stabilite de decani. În fiecare an, de sărbătoarea sfîntului ei protector, ghilda dădea un banchet oficial, care se prelungea uneori două zile, de-a lungul cărora mesenii ajungeau cîteodată să depăşească într-atît măsura, încît autorităţile au încercat să interzică banchetul sau cel puţin să-i limiteze durata. Ghildele bogate organizau excursii, în care membrii veneau însoţiţi de soţiile lor, sau serate amicale, distracţii pentru care se cheltuiau de fiecare dată sume importante.

Avîntul economic al ţării ameninţa să arunce în aer vechiul cadru corporativ. Din contră, notabilităţile care cîrmuiau oraşele, şi care se bucurau de o inamovibilitate aproape totală, se străduiau din răsputeri să-l menţină : cît vreme deţineau controlul asupra ghildelor, ele dominau economia locală şi erau asigurate împotriva oricărei concurenţe din afară. Şi totuşi, semnele unei evoluţii deveneau din ce în ce mai numeroase. În prima jumătate a secolului, crearea unor noi ramuri industriale a dus la constituirea unor ghilde pînă atunci inexistente : cea a ţesătorilor de in, în 1614 ; cea a negustorilor de lemne, în 1615 ; cea a fabricanţilor de barhet, în 1631. Proliferarea ghildelor nu însemna însă decît o aparentă dezvoltare a sistemului. În sectoarele aflate în plină expansiune, ca cel textil de pildă, au început să fie construite manufacturi

plasate în afara jurisdicției orașelor, în satele în care nu existau ghilde și care ofereau o mînă de lucru ieftină. Marii antreprenori profitau din plin de rivalitatea oarbă care opunea ghildele similare din orașe diferite. La Amsterdam, extinderea orașului e un factor de dezagregare a ghildelor. Comerțul la scară mare ca și majoritatea noilor industrii scapă de sub dominația corporațiilor. Ca să se apere, ghildele recurg exact la acele mijloace care se vor întoarce împotriva lor : obțin din partea municipalității dreptul de a-și exercita controlul în cît mai multe privințe, se înconjoară de bariere care sfîrșesc prin a le transforma în mici caste în care, practic, în afara fiilor membrilor decedați, nu mai poate pătrunde nimeni altcineva. În felul acesta, în ciuda unor măsuri dintre cele mai constrîngătoare, bursa neagră a mîinii de lucru prosperă tot mai mult. În cadrul ghildei, întreprinderile își păstrează caracterul artizanal iar reglementarea salariilor frînează într-o măsură destul de mare creșterea plusvalorii. Dezvoltarea marilor întreprinderi de tip capitalist dă o dublă lovitură acestei structuri arhaice. Către 1680, unele ghilde vor fi pur și simplu suprimate, ca de pildă cea a pălărierilor. În multe orașe, ghildele nu mai constituie, după 1660, decît niște societăți de asigurare profesională. Într-adevăr, fiecare dintre ele are o casă de ajutor, menită să acorde sprijin membrilor bătrîni, bolnavi sau nevoiași. Se întîmplă și ca ghilda să vîndă diplome unor persoane străine de profesia respectivă : casa de ajutor mai cîștigă astfel o cotizație iar pseudo-membrul dobîndește dreptul la asistență. Prin tradiție, ghilda impunea membrilor săi obligația de a se ajuta reciproc în situații cum ar fi vegherea bolnavilor sau participarea la înmormîntări. Obiceiul se pierde însă treptat, astfel încît spre sfîrșitul veacului vor trebui aplicate amenzi pentru neîndeplinirea acestor datorii.

Membrii ghildelor formau, în fiecare oraș, o miliție care, odinioară, avusese sarcini militare defensive. În secolul al XVII-lea aceasta nu mai juca nici un rol pe plan militar ; cel mult, ea dădea o mînă de ajutor poliției cînd

în oraș izbucneau tulburări sau incendii. Miliția căpătase acum caracterul unei asociații reprezentative și amicale, ai cărei membri arborau în public uniforma, defilau la sărbătorile importante, organizau concursuri de tir. Numărul acestora ajungea la Amsterdam, chiar și în 1672, la 10 000.

Comercianții sînt reuniți, în principiu, în „ghilda negustorilor". În realitate, numai micii prăvăliași depind cu adevărat de ghildă. Pe măsură ce volumul afacerilor sale crește, pe măsură ce relațiile sale se extind pe piața internațională și, cu atît mai mult, dacă se consacră doar comerțului tranzitar sau de capitaluri, negustorul nu mai este supus, de fapt sau de drept, controlului acesteia. Deosebirile dintre micii și marii negustori apar pînă și în stilul lor de viață. Marii negustori sînt adesea oameni destul de cultivați. Către mijlocul veacului, Sorbière a cunoscut destui care-și petreceau serile făcînd lecturi instructive[2]. Unii dintre ei aveau chiar studii universitare. În schimb, pregătirea lor profesională nu era, sub raport teoretic, prea solidă. Viitorul negustor își făcea ucenicia ca băiat de serviciu în biroul tatălui său sau la un confrate al acestuia. După ce, timp de cîteva luni, măturase biroul, înlocuise lumînările consumate și avusese grijă de foc, el devenea un fel de secretar care ascuțea penele de gîscă, făcea comisioane, copia registrele, învăța contabilitatea și se familiariza cu folosirea almanahurilor.

Principal instrument al „culturii" comerciale, almanahurile dădeau anual liste ale tîrgurilor și piețelor, orare ale luntrelor cu cai și corăbiilor, indicații asupra orei mareelor. Foarte numeroase în epocă, mai mult sau mai puțin complete, ele se refereau adeseori în mod strict la activitatea cutărui sau cutărui oraș. Unul din almanahurile orașului Dordrecht furniza indicații asupra competenței diverșilor funcționari municipali. Uneori, autorii adăugau acestor informații unele învățături doctrinare, așa cum a făcut de pildă Gaspar Coolhaas care, în al său *Almanah al birourilor* din 1606, respingea cu argumente erorile de dogmă ale Bisericii catolice !

De teamă să nu deranjeze cumva ordinea desăvîrşită din casă, negustorul îşi instalează de obicei biroul *kantoor*-ul, cum spun olandezii, căci aşa a ajuns să sune în gura lor franţuzescul „comptoir") în subsolul locuinţei sale, uneori chiar în pod, lîngă antrepozit. La drept vorbind, nu atît el e cel care a ţinut să şi-l instaleze aici cît soţia lui care l-a silit s-o facă. Într-adevăr, negustorul olandez îşi are localurile destinate afacerilor în aceeaşi clădire în care locuieşte împreună cu familia sa. În cursul secolului, marea dezvoltare pe care au cunoscut-o unele birouri a făcut necesară, tot din teama de a nu tulbura cu ceva liniştea camerelor de locuit, construirea unor pereţi interiori creînd coridoare de acces, ca şi amenajarea unei intrări separate.

Ziua de lucru a negustorului începe pe la zece dimineaţa. Vînzoleala afacerilor nu durează mai mult de patru ore pe zi. De la zece pînă la prînz negustorul tronează în birou. Înaintea lui, coborînd din cămăruţele unde au dormit, sosesc ucenicii şi secretarii. Fiecare se aşază la locul lui. Mobilierul biroului e dintre cele mai simple : cîteva pupitre masive, pe care sînt fixate călimări de plumb ; scaune cu fundul îmbrăcat în piele. De-a lungul pereţilor, rafturi înţesate de registre ; o clepsidră. Patronul, care-şi mai păstrează încă scufia de noapte pe cap, lucrează la un pupitru uşor înălţat ; secretarii, care poartă mînecuţe de lustrin, stau doi cîte doi la pupitre mai joase.

La prînz, negustorii din oraş se întîlnesc la deschiderea Bursei... unde o mulţime de curioşi vine să-i privească. Aici se tratează toate afacerile importante. Curtierii circulă prin clădire, avînd la ei trusa cu cele necesare scrisului, şi redactează contractele. Doi negustori au căzut la învoială : unul cedează o încărcătură de cupru aflată pe un vas care urmează să sosească ; celălalt, o încărcătură de lemn preţios, plus o sumă de bani gheaţă. După ce au semnat contractul, cei doi merg la banca unde îşi au depuse capitalurile şi operează transferul sumei respective dintr-un cont în altul. S-ar putea să fie vorba de o sumă mare, de mii

de florini ; prin mînă însă nu le-a trecut nici măcar un bănuţ. Toate operaţiile trebuie încheiate înainte de ora două, cînd Bursa se închide. Dacă vreo afacere urgentă face ca cei interesaţi să fie obligaţi să revină aici după această oră, ei sînt nevoiţi să plătească o amendă. În felul acesta, Bursa permite nu numai o concentrare avantajoasă a marelui comerţ dar accelerează în acelaşi timp operaţiile comerciale, înlesnind astfel dezvoltarea sistemului de credit.

Începînd din secolul al XVI-lea, uneori chiar din secolul al XV-lea, toate marile oraşe comerciale îşi aveau Bursa lor. La început, aceasta se ţinea în aer liber, într-o piaţă, pe o stradă sau sub un adăpost improvizat. În 1611 a fost construită la Amsterdam prima clădire destinată special Bursei : vast cadrilater cu două etaje, situat în plin centru al oraşului şi avînd o curte interioară de 500 de metri pătraţi, de jur împrejurul căreia se înşiruiau arcade cu prăvălii şi pe unde se circula liber, pe fiecare latură intrîndu-se printr-un mare portic deschis. Bursa, construită deasupra unui canal, servea şi de port : dacă-şi coborau catargul, chiar şi corăbiile mari puteau să pătrundă sub bolta lui [3].

Comerţul olandez ajunsese, datorită acestui sistem, la o asemenea supleţe, creditul luase, mai ales după 1650, o asemenea extindere, încît Bursa din Amsterdam devenise începînd de atunci inima comerţului mondial. În momentul crizei din 1672, ambasadorul Austriei îi trimitea zilnic suveranului său lista cursurilor înregistrate.

Capitolul XIV

BOALA ŞI MOARTEA

Bolnavi şi medici

Temple atribuie frecvenţa epidemiilor în Ţările de Jos, climei de aici, în general umedă, cu veri de o căldură nesănătoasă [1]. Leiden, în care nu există apă curgătoare, şi Amsterdam, ca urmare a extinderii oraşului, sînt cel mai des lovite : nu trec trei veri la rînd fără ca ele să nu fie bîntuite de epidemii. Epidemiile acestea sînt de diverse feluri. Una dintre ele ne este descrisă ca o puternică febră cerebrală, contagioasă, mortală în unele cazuri. În prelungirea evului mediu, secolul al XVII-lea desemnează cu termenul generic de „ciume" mai multe maladii infecţioase, endemice şi deosebit de pustiitoare.

Bolile fac ravagii mai ales în rîndul claselor sărace, în rîndul celor subnutriţi şi înghesuiţi în cocioabe mizere. Într-un singur an au murit la Leiden 13 000 de oameni nevoiaşi — un sfert sau o treime din întreaga populaţie a oraşului — iar la Amsterdam 18 000. Cifrele acestea reprezintă un adevărat record. Date tragice jalonează secolul :

1597, 1601, 1602, 1604, 1617, 1624, 1635, 1636, 1639, și seria nu se oprește aici. Aproape întotdeauna, de pe urma epidemiilor au de suferit doar orașele. La Amsterdam în 1601, la Zwolle în 1602, la Leiden în 1635 și mai apoi în 1639, cimitirele devin neîncăpătoare ; unii morți sînt îngropați la marginea orașului, pe linia fortificațiilor. Municipalitățile se feresc să țină o evidență exactă a deceselor. În același timp, ritmul afacerilor slăbește, cursul Bursei scade. Ciuma din 1636 provoacă falimentul țesătoriilor din Helmond.

Deși o credință oarbă în providență îi împiedică pe unii membri ai cîrmuirilor locale să aibă anumite inițiative dictate de prudență, conducerile orașelor angajează totuși, îndată ce epidemia s-a declanșat, „doctori de ciumă", recrutați dintre chirurgi, medici sau tămăduitori care nu profesează oficial. Acestora li se dă o îmbrăcăminte specială pe care o poartă cînd intră în casa bolnavului, o dezbracă la plecare, și pe care o țin, la ei acasă, pe un scaun ce nu va mai fi folosit apoi niciodată. Unii dintre acești „specialiști" se consacră cîte unei forme particulare de boală : variolă, „scrofuloză", „șancru". Oare ce se înțelegea pe atunci, în mod exact, prin aceste cuvinte ? [2] În toate cazurile, tratamentul se limita la cîteva măsuri elementare de igienă, la observarea evoluției bolii și la îndepărtarea cadavrului. În 1655, municipalitatea din Zwolle, îngrozită de ravagiile epidemiei, a creat un „Consiliu al ciumei" prin grija căruia a fost deschis un spital special. Chiar în rîndurile burgheziei, numărul deceselor creștea atît de vertiginos, încît a trebuit să fie modificată legislația testamentară. Temperamentele robuste, care nu se lăsau doborîte de boală, rămîneau adesea marcate pentru toată viața.

Malaria bîntuia periodic în regiunile mlăștinoase. Scorbutul și guta erau considerate boli tipic neerlandeze [3]. Străinii care trăiau în Țările de Jos se plîngeau în repetate rînduri de „melancolie", maladie biliară datorată, poate, alimentației. După părerea lui Temple [4], neerlandezii în-

bătrînesc repede : un septuagenar sănătos e un fenomen rar întîlnit, mai ales la oraş.

Tradiţia populară propunea nenumărate medicaţii empirice, unele dintre ele ţinînd încă de ancestralele practici vrăjitoreşti. În majoritatea familiilor se păstrau, pe o etajeră din bucătărie, borcănaşele pline cu vin de China, tinctură de aloe, smirnă, şofran, lichior de genţiană şi un unguent făcut din trei părţi de ulei de măsline şi o parte de săpun de Marsilia, colorat cu miniu sau cu alb de plumb. Împotriva durerilor de dinţi se folosea uleiul de ienupăr ; împotriva iritaţiilor pielii, compresele din ierburi şi din făină de secară amestecată cu lapte ; pentru răceală, un preparat din rachiu de anason ; pentru anghină, sucul de morcovi sau de gulii cald ; cel căruia îi curgea sînge din nas trebuia să lase să cadă cîteva picături pe un fier înroşit. Urina şi bălegarul de vacă intrau în compoziţia multor medicamente folosite la ţară. Se credea că febra scade dacă la gîtul bolnavului e atîrnată o coajă de nucă în care au fost puse capete de păianjeni ; persoanele mai delicate înlocuiau păianjenii cu cîte un verset din Biblie.

Leacul cel mai răspîndit pentru vindecarea rănilor era preparat din clăbuc, obţinut, de preferinţă, prin spălarea pe cap a unui spînzurat sau a unui ins răpus de o moarte violentă, şi amestecat cu două uncii de sînge de om la care se adăugau un pic de untură topită, ulei de in şi alte cîteva ingrediente... În întreaga Europă a acelor vremuri, mentalitatea populară nu se împăca deloc cu medicina practicată în mod ştiinţific, cu discernămînt. În ciuda progreselor înregistrate de o minoritate în domeniul cunoaşterii şi cu tot războiul pe care Biserica reformată îl duce împotriva superstiţiilor, în Ţările de Jos persistă numeroase reminiscenţe ale animismului medieval. Autorităţile au obţinut, cel puţin, ca vasele să nu mai fie botezate cu nume de sfinţi, în locul cărora au apărut denumiri luate din geografie, din istoria recentă, din zoologie chiar. Dar acesta este singurul, sau aproape singurul domeniu în care

acțiunea lor de epurare și-a atins scopul. În schimb, nici o corabie, chiar dacă se numește *Trandafirul, Cele șapte provincii* sau *Elefantul* nu va ieși în larg în noaptea de Sfîntul Ion sau în noaptea de Crăciun : echipajul s-ar opune categoric. Dealtfel, nimeni nu va pleca la drum, fie și pe uscat, într-o zi de vineri și cu atît mai mult în vinerea mare. O solniță răsturnată, un cuțit scăpat din mînă, o pîine pusă cu fața-n jos pe masă, toate acestea sînt considerate aducătoare de ghinion.

Cînd spargi o oglindă, cînd auzi tic-tac-ul unui ceas invizibil, cînd aprinzi trei lumînări, e semn că cineva o să moară în curînd. Oamenii sînt atenți la pîlpîirile flăcării de lumînare, la lătratul cîinilor, cîntatul cocoșului, croncănitul corbilor, țipetele bufniței : toate prevestesc ceva. Cel de-al 63-lea an din viața unui om, așa-numitul an climateric, e un moment de cumpănă : cine trece cu bine de această vîrstă va trăi încă multă vreme. Cînd călătoriți cu diligența, uitați-vă cu luare-aminte la tovarășii de drum : dacă aceștia au părul vopsit sau dacă poartă perucă veți fi victimele unui atac banditesc.

În noaptea de Crăciun, albinele cîntă în stupul lor un imn de slavă lui Dumnezeu. Berzele sînt ocrotite, fiind păsări sacre ; poliția interzice distrugerea cuiburilor lor ; la oraș, casa pe acoperișul căreia și-au făcut cuib își dublează valoarea. În împrejurările în care e greu de luat o hotărîre, se pune, la întîmplare, capătul unei chei pe un verset din Scriptură și se caută în acesta o indicație providențială. Fenomenele cerești dezvăluie viitorul : o cometă, o eclipsă prevestesc un război, o catastrofă generală. Femeile care fac horoscoape, ghicitoarele în cărți, ghicitoarele în palmă, prezicătoarele numără printre clienții lor personalități de stat dintre cele mai sus-puse. Librarii vînd *Roata norocului, Planetarul profetic și astrologic* și tot felul de chei ale visurilor. Nimeni nu îndrăznește să intre noaptea într-un cimitir. E lucru știut că diavolul în persoană vine cîteodată să răpească primul cadavru îngropat

într-un cimitir nou. În țară sînt numeroase case bîntuite de stafii.

Credința în vrăji e atît de răspîndită, încît un catehism publicat în 1662 demonstrează, într-un întreg capitol, că practicarea lor constituie un păcat. E drept că bunii creștini scapă cu ușurință de farmecele vrăjtoarelor așezîndu-și pantofii seara, la picioarele patului, invers decît în mod obișnuit. Și apoi există două mijloace infailibile pentru a-i demasca pe adepții acestor îndeletniciri diavolești : constatarea unei pete anormale pe corpul lor (urmă lăsată de gheara Necuratului) și cîntărirea. Într-adevăr, vrăjitorii și vrăjitoarele se deosebesc de ceilalți oameni prin faptul că au o greutate mai mică decît cea corespunzătoare înălțimii lor. Acest criteriu destul de incert se aplică în mod curent pînă către 1610. În acest scop e folosit Cîntarul municipal : suspectul e adus aici numai în cămașă, cu părul despletit dacă e vorba de o femeie ; examenul corporal și cîntărirea sînt făcute de slujbașul de la mesageria orașului sau de către moașă, în funcție de sexul individului. Dacă, în cele din urmă, greutatea pare normală, suspectul scapă doar cu plata unei amenzi. În caz contrar, vrăjitoria e dovedită și vinovatul e ars de viu ! Liberalismul de care dădeau dovadă cei ce se ocupau cu cîntărirea în satul Oudewater i-a făcut celebri : oameni din întreaga Europă vin să se supună judecății lor ; nu s-a pomenit vreodată ca ei să declare pe cineva vrăjitor. În unele locuri se recurge la proba apei : bănuitului i se leagă degetele mari de la mîini de degetele mari de la picioare ; apoi, e cufundat într-o apă exorcizată în prealabil. Dacă plutește, e limpede că e vinovat ; dacă se scufundă, e inocent. Există și o variantă a acestui procedeu : suspectul e tîrît la biserică, unde trebuie să-și cufunde brațul pînă la cot în apă clocotită. Statura mică, trupul firav, tenul negricios sau părul negru constituie uneori un prim indiciu. Pe temeiul unor asemenea bănuieli au fost acuzați de vrăjitorie la Oudewater, pe la începutul secolului, Claes Arienszoon și soția sa

Neeltje. Procese de vrăjitorie se mai ţin încă, în această epocă, la Schiedam, în insula Goeree. Dar încă de pe acum minţile luminate se revoltă. Jacob Cats ia apărarea aşaziselor vrăjitoare. Practic, după 1595, nici una dintre ele nu a mai fost executată ; după 1610, obiceiul unor astfel de procese devine cu totul desuet în Ţările de Jos. Aceasta nu înseamnă însă cîtuşi de puţin că a dispărut şi credinţa în vrăjitorie ; mai e încă mult pînă acolo. Oricum, Ţările de Jos sînt prima naţiune europeană care a abolit una din cele mai cumplite prevederi ale dreptului penal tradiţional [5].

Tot felul de vînzători ambulanţi bat ţara-n lung şi-n lat, propunînd amatorilor prafuri, pomezi şi ierburi mai mult sau mai puţin magice. Autorităţile tolerează cu prudenţă acest comerţ, încercînd în acelaşi timp să-l reglementeze : ele îl îngăduie (în schimbul unei taxe plătite ghildei medicale) în pieţe, la iarmaroace şi la chermese, unde veşmintele acestor indivizi şi strigătele cu care-şi fac reclamă constituie una din atracţii. Înfăşurat într-o pelerină largă, ca cea a doctorilor, cu plastron şi perucă, sau costumat în arlechin, dacă nu chiar travestit în oriental, vînzătorul ambulant scoate măsele, dă reţeta pietrei filozofale, îşi laudă leacul său, bun pentru toate bolile. Adesea, el vine din Italia, din Germania, din Polonia. Chipul lui exotic îl face şi mai misteros. Cînd nu se poate exprima el însuşi în neerlandeză, se mulţumeşte să gesticuleze şi să se adreseze mulţimii prin intermediul unui asociat. La ţară, doctoriile pe care le recomandă vînzătorul ambulant sînt preferate celor prescrise de medic şi preparate de spiţer. Chiar şi armata foloseşte pe scară largă „praful de simpatie“ [6], produs deosebit de popular al acestei farmacopei ilegale.

În majoritatea satelor există un vraci, o tămăduitoare care cunosc procedee secrete de purificare a sîngelui sau de tratare a fracturilor şi care vindecă bolnavii printr-o simplă atingere sau doar suflînd asupra lor.

Cu toate acestea, Țările de Jos se situează pe primul loc în Europa din punct de vedere al progresului medical. Aici se pun bazele medicinei științifice moderne. Firește, corpul medical oficial e lipsit de omogenitate. Deși au fost create facultăți de medicină, nivelul intelectual mediu rămîne destul de scăzut. Ca și în Franța lui Molière, medicul este, în Țările de Jos, un personaj de comedie. Totuși, o minoritate de cercetători și practicieni își dă seama de această stare de lucruri și o denunță. Doctrine divergente se înfruntă, doctrine care își au punctul de plecare în Hippocrat, Galenus, Paracelsus sau Sylvius. Medicii din Amsterdam îl invocă pe Vésale, primul dintre „moderni", adversar al principiului autorității. Van Helmont condamnă luarea de sînge, căci Dumnezeu nu îngăduie să fie vărsat sînge omenesc ; discipolii lui Van Helmont merg pînă la a proscrie purgativele, care subțiază sîngele.

În cercurile medicale se manifestă însă și o tendință generală : simultan cu îndepărtarea de speculația teoretică, aprofundarea științelor naturale deschide noi orizonturi. Experimentul devine metodă. Se experimentează mai ales în domeniul anatomiei umane. Din momentul în care Swammerdam a obținut de la municipalitatea din Amsterdam autorizația de a face disecția cadavrelor din spital, s-a renunțat la vechile prejudecăți, încă vii în restul Europei. Degeaba își bat joc oamenii de rînd de medicii anatomiști, degeaba îi ridiculizează dîndu-le porecle caraghioase, încă de la începutul veacului disecția a intrat în practica facultăților iar publicul cultivat se arată interesat de ea. Anatomia e știința la modă : orașele în care nu există universități, ca Dordrecht sau Haga, organizează cursuri publice. Deși acestea fuseseră în principiu destinate pregătirii chirurgilor, numărul celor care veneau să asiste era foarte mare. La rîndul lor, universitățile anunțau public data lecțiilor lor de disecție și își deschideau larg

porţile în zilele respective... în detrimentul studenţilor, copleşiţi de mulţimea amatorilor. *Lecţia de anatomie* pe care Rembrandt a pictat-o în 1632 şi care îl înfăţişează pe doctorul Tulp ţinîndu-şi cursul la Amsterdam stă mărturie acestei fervori. Amsterdamul era, în această epocă, centrul studiilor anatomice. Noua teorie referitoare la circulaţia sîngelui învingea aici ultimele rezistenţe. Paralel cu anatomia se dezvoltaseră tehnicile de conservare a organelor moarte : disecţiile furnizau colecţii preţioase, supuse apoi unor cercetări specializate. Aceste practici au fost extinse şi la anatomia animală. Marinarii vindeau savanţilor monştri marini.

Medicii se bucurau de o poziţie morală şi socială excepţională. Proveniţi în general din patriciat sau din marea burghezie negustorească, ei asociau adesea profesiei lor exercitarea unor înalte funcţii publice. Nicolas Tulp, celebru datorită lucrării sale *Observationes medicae,* a fost de patru ori primar al Amsterdamului. Tulp mergea cu rădvanul să-şi viziteze bolnavii, lucru rar pe atunci ; cei mai mulţi dintre medici vor păstra, pînă către sfîrşitul veacului, obiceiuri de o mare simplitate. Doctorul Van Hogeland, considerat la vremea lui un fel de taumaturg, îşi tria medicamentele şi îşi primea bolnavii în fiecare zi la ore fixe — de la opt la nouă dimineaţa şi de la unu la două după-amiaza — în papuci şi cu scufia de noapte pe cap. Onorariul consultaţiilor varia în funcţie de clasa socială căreia îi aparţinea pacientul : de la 4 stuivers pentru micii burghezi el urca la un florin pentru cei bogaţi ; pastorii, avocaţii şi spiţerii beneficiau însă de tratament gratuit.

Medicii şi chirurgii formau împreună o ghildă, în sînul căreia cei dintîi constituiau un fel de aristocraţie. Titlurile lor universitare le dădeau, într-adevăr, dreptul să verifice cunoştinţele confraţilor chirurgi şi să controleze modul în care aceştia executau operaţiile mai dificile, ca de pildă ablaţiunea calculilor, operaţiile de cataractă sau reducţia fracturilor. În această coabitare, disensiunile nu lipseau.

În 1635 a fost creat la Amsterdam, din inițiativa lui Tulp, un colegiu separat al medicilor și spițerilor.

Din corpul medical, orașele alegeau unul sau mai mulți membri cărora li se încredința funcția de medici municipali. La Enkhuizen existau doi ; la Amsterdam, echipa era destul de numeroasă : doi medici permanenți, doi suplinitori, un profesor de anatomie, un chirurg, un „operator" și un „doctor de ciumă". Ca funcționari, aceștia primeau un salariu dar nu li se interzicea să-și păstreze și clientela particulară, titlul oficial avînd chiar o oarecare valoare publicitară. Funcțiile lor erau în același timp de asistență și de control : supravegherea chirurgilor și a moașelor și tratarea bolnavilor săraci aflați în grija institutelor de binefacere.

Fiecare oraș cît de cît important avea unul sau mai multe spitale și o leprozerie. La Amsterdam existau în plus un lazaret pentru „ciumați" și un ospiciu de nebuni ; la Leiden, un azil pentru bătrînii infirmi. Aceste așezăminte sufereau de un viciu instituțional : ele serveau în același timp ca azile pentru cei nevoiași și ca spitale pentru bolnavi, motiv pentru care mulți evitau să recurgă la serviciile lor. Conform unei prejudecăți curente, intrarea în spital era semnul decăderii sociale [7]. În 1623, printre cele șapte sute de persoane internate în spitalul din Amsterdam se afla un singur burghez.

Chirurgia

În virtutea unei vechi tradiții, „chirurgii" sînt totodată și bărbieri. În secolul al XVII-lea, în atribuțiile lor intră îngrijirea rănilor, a fracturilor și luarea de sînge, la care se adaugă rasul și tunsul. Cu timpul, aceste ultime două îndeletniciri trec în seama unui frizer specializat care, de cele mai multe ori, e chiar valetul chirurgului. Încă înainte

de sfîrşitul veacului, majoritatea chirurgilor vor renunţa cu totul la lighenaşul de bărbierit şi la foarfeci. Acum, în oraşe vor apărea frizeriile de modă franceză. Autorităţile politice, ca şi conducerea ghildei dealtfel, se vor strădui într-adevăr, în toată această perioadă, să promoveze chirurgia la rangul de ştiinţă, făcînd-o să beneficieze de progresele medicinei. Mai ales aşa se explică instituirea cursurilor de anatomie. La Haga, *Theatrum anatomicum* va fi înfiinţat de chirurgii din oraş, pe cheltuiala lor.

Deşi e asimilată, din punct de vedere juridic, ghildelor de meseriaşi, ghilda chirurgilor se deosebeşte de acestea prin faptul că „proba de măiestrie" e înlocuită aici printr-un examen. Medicii şi profesorii chirurgi pun candidatului întrebări privind teoria anatomică şi îl supun la diverse probe manuale : aplicarea cauterului, bandajarea, fabricarea unei lanţete, luarea de sînge [8]. Chirurgilor din marină li se cer mai puţine cunoştinţe ; e suficient să ştie cum să trateze rănile provocate de glonţul muschetei, contuziile, arsurile, fracturile, cangrenele, suferinţe atît de frecvente în existenţa aspră a oamenilor mării... Pe de altă parte însă, acest examen simplificat îi obligă să nu poată profesa decît pe un vas, căci nu au dreptul să-şi deschidă un cabinet.

Ceilalţi, aşa-numiţii chirurgi „de casă", îşi instalează cabinetul într-o încăpere a locuinţei lor. Aici îşi expun şi instrumentele, dintre care multe au fost inventate în secolul al XVII-lea. Acestea sînt fabricate din fier, din aramă, din os : bisturie drepte sau curbe, lame pentru incizii, lanţete, cleşte dentar. Diverse alte simboluri ale profesiei completează decorul : un cap de mort, cîteva flaconaşe, diploma de chirurg. În schimb, un taburet ţine locul mesei de operaţie. În lipsa anestezicelor, pacientul va fi ţinut zdravăn de valet, ceea ce va fi de ajuns ca să-l imobilizeze.

Autorii de comedii fac haz de chirurgi. La rîndul lor, chirurgii suportă greu faptul că lumea continuă să-i considere bărbieri. Ei n-au studii universitare : le-au fost

suficienţi doi ani de ucenicie. Nu poartă, ca medicii, un costum care să-i deosebească de ceilalţi. Totuşi, unii dintre ei sînt personalităţi importante, titulari ai unor funcţii publice. Mai multe oraşe angajează chirurgi municipali, care depun jurămîntul. Aceştia se bucură de privilegiul de a asista, în calitate de controlori, la orice operaţie practicată în oraş de un chirurg care nu domiciliază aici.

Există într-adevăr, chirurgi ambulanţi, bieţi inşi excluşi din ghildă, în seama cărora sînt lăsate însă bucuros măruntele treburi plictisitoare sau, dimpotrivă, operaţiile riscante, prea dureroase şi în consecinţă dăunătoare bunului renume al unui practician stabil ! În sfîrşit, ghilda chirurgilor mai numără şi membri de gradul doi, scutiţi de taxe, dar cărora li se interzice să opereze fără autorizaţia tribunalului şi altfel decît în prezenţa medicului municipal : oculişti, specialişti în reducţia fracturilor, în extragerea calculilor.

Spiţerii făceau parte, la începutul secolului, din ghilda băcanilor. Mai tîrziu ei au format un colegiu comun cu medicii. Ca urmare a acestui fapt, privilegiul lor comercial a avut de suferit : cînd mai erau încă în ghilda băcanilor, vindeau anumite medicamente care scăpau astfel controlului farmaceutic. Pe de altă parte, medicii îi detestau, considerîndu-i concurenţi neloiali. Într-adevăr, nu numai că şi unii şi alţii purtau acelaşi costum (robă şi pelerină neagră, pălărie ţuguiată, plastron) dar în prăvălia lor, sub crocodilul împăiat care reprezenta emblema profesiei, spiţerii dădeau consultaţii medicale clandestine. E adevărat, aveau pregătirea necesară pentru aceasta, căci examenul premergător intrării în ghildă le asigura bune cunoştinţe teoretice. Unii dintre ei s-au consacrat chiar ştiinţei, ca de pildă Jacob Le Mort, care preda chimia şi farmacia la universitatea din Leiden. Nu-i vorbă, medicii i-au făcut acestuia viaţa atît de amară, încît, ca să fie lăsat în pace, omul a trebuit să se supună probelor pentru obţinerea doctoratului în medicină.

De pe patul de moarte la cimitir

Boala sau bătrînețea au sfîrșit prin a birui. Un bărbat, o femeie își trăiesc ultimele ceasuri. Familia anunță vecinii, cheamă pastorul. Lîngă patul muribundului, acesta rostește rugăciunile pentru cei aflați în agonie. Asistența murmură răspunsurile cuvenite.

Cînd o ultimă horcăitură arată că omul a încetat din viață, cei din jur închid ochii mortului, îi acoperă obrazul cu un cearșaf, trag perdelele de la pat. Familia primește primele condoleanțe. Apoi, rudele răposatului spală corpul neînsuflețit, îl îmbracă, îl așază pe pat, cu capul mai ridicat. Oglinzile și tablourile sînt întoarse cu fața la perete. Numeroase tradiții locale precizează modul în care trebuie închise ferestrele, felul în care trebuie aranjată camera — vestibulul sau una din anexele lui — unde va avea loc priveghiul. În general, aici nu rămîne decît patul ; toate celelalte mobile sînt scoase afară. Vizitatorii sosesc pe rînd și rămîn în picioare. Dacă cel care a murit e un copil, e arătat micilor săi tovarăși, cărora li se dă apoi să mănînce un pireu de orez dulce : reminiscență a unui vechi obicei păgîn. Corpul va fi expus timp de cîteva zile, înainte și după punerea în coșciug. La Leiden, mortul poate fi pus în sicriu numai în prezența a doi martori, străini de familie. Sicriul e așezat pe suporți de lemn și orientat astfel încît picioarele mortului să fie îndreptate către ușă. Doar sinucigașii și criminalii sînt scoși din casă cu capul înainte.

În acest timp, paracliserul trage clopotele vestind astfel că a murit cineva. Membrii familiei compun textul ferparului pe care îl vor trimite cunoscuților. Ei pot apela în acest scop și la serviciile unui scriitor public.

„A fost voia veșniciei și neschimbătoarei Înțelepciuni a Atotputernicului Dumnezeu să o primească în binecuvîntata desfătare a veșnicei sale Împărății, la 11 ale acestei luni la orele 5 dimineața, cînd a părăsit această lume a

nerazurilor, pe scumpa mea soție, doamna X, după ce Domnia-Sa a fost țintuită zece zile la pat de o boală grea, în care timp în mai multe rînduri a lucit pentru noi o rază de speranță ce ne-a făcut să credem într-o îmbunătățire a stării sale." [9]

Grija pentru latura spectaculară a ceremoniei e atît de mare în unele familii, încît acestea pun să li se redacteze ferparul în versuri. Totuși, obiceiul anunțurilor scrise nu s-a generalizat. Unii recurg la „bocitorii publici" [10], crainici specializați, care alcătuiesc o ghildă aparte și al căror costum e la fel cu cel al pastorilor. Aceștia anunță locuitorilor orașului decesul, prin viu grai. După numărul „bocitorilor" angajați, lumea judecă bogăția și rangul familiei.

În majoritatea cazurilor, funeraliile sînt organizate în cadrul asociațiilor de ajutor reciproc : e vorba fie de asociațiile ghildelor, fie de așa-numitele „societăți de ajutorare între vecini" care există în multe localități și al căror rol e de a asigura fiecăruia dintre membri o înmormîntare așa cum se cuvine, cu un cortegiu bogat și cu purtători de sicriu benevoli. Societățile au o casă de bani, alimentată de cotizații ; dacă fondurile acesteia o permit, de aici se iau nu numai sumele necesare pentru cheltuielile de înmormîntare ci și cele pentru masa care urmează.

La ora stabilită, mulțimea se adună la locuința răposatului. Pastorul citește cîteva versete din Biblie. Capacul sicriului e bătut în cuie și acoperit cu o pînză neagră, brodată cu blazonul ghildei din care a făcut parte defunctul sau cu flori, dacă acesta e un adolescent. În sunetul clopotelor de la biserică, cei șase purtători ridică coșciugul și îl așază pe o brancardă. În spatele lor se formează cortegiul, după o ordine determinată de tradiția locală. Cortegiul înaintează într-o tăcere deplină. Oamenii merg încet, doi cîte doi, fără să-și manifeste zgomotos durerea. Lacrimile curg „în liniște", notează Grosley [11]. Toți poartă pelerine negre, lungi pînă la călcîie, în general închiriate special pentru această ocazie.

La biserică, în timpul serviciului religios, peste coșciug se pune din nou un acoperămînt decorat cu motive funerare. În schimbul achitării unei taxe, bogătașii pot fi îngropați în capelele din naosurile laterale ale bisericii. De multe ori, ei își cumpără mormîntul încă din timpul vieții și îl împodobesc cu blazonul lor și cu devize, sculptate în piatră sau fixate pe dala care acoperă cripta. În majoritatea cazurilor însă, înhumarea se face în cimitir, care adeseori se întinde în jurul bisericii. Gropile sînt săpate în așa fel încît fața morților să fie îndreptată spre răsărit. Cortegiul înconjoară o dată sau de două ori mormîntul, apoi se grupează în jurul lui. Cînd sicriul a fost coborît în groapă, cei de față se apropie pe rînd și aruncă defunctului o ultimă privire. Apoi oamenii se despart, după ce mai întîi au fost împărțite bacșișuri purtătorilor de sicriu. Uneori, tuturor celor care au asistat la înmormîntare le sînt distribuite medalii pe care au fost gravate numele sau efigia dispărutului.

Nu mai puțin decît nunta, ceremonia înmormîntării era un prilej de a arăta lumii cît de unită e familia și de a spori prestigiul social al clanului. Iată de ce ea dădea naștere aceloraşi manifestări ale unui orgoliu nelalocul lui, iar la bogați aceleiaşi etalări de fast : casa întreagă îmbrăcată în negru, cortegiu imens, șiruri de rădvane. Către mijlocul secolului își fac apariția dricurile. Luxul suprem îl reprezentau funeraliile nocturne, la lumina torțelor. Asemenea obiceiuri stîrneau indignarea oamenilor cu scaun la cap. Cîrmuirile locale au intervenit în repetate rînduri, încercînd să modereze aceste excese sau să profite de pe urma lor. În 1661, municipalitatea din Amsterdam a interzis înmormîntările nocturne ; în anul următor însă ele erau îngăduite, cu condiția plătirii unei taxe care se ridica pînă la 150 de florini. La Dordrecht, la sfîrșitul secolului, taxele la care erau impuse trăsurile de înmormîntare atingeau suma de 125 de florini pentru un cortegiu de șase trăsuri împodobite cu blazonul defunctului.

De la cimitir, familia se întoarce la locuința răposatului unde, pînă la sfîrșitul zilei, primește vizite de condoleanțe, ocazie cu care se servesc băuturi. Chiar și în casele celor săraci poți vedea intrînd, în numai cîteva ore, treizeci, șaizeci, o sută de persoane : toți locuitorii străzii, ai cartierului. Cu fiecare se ciocnesc două, trei pahare. Negustorii care au fost furnizorii defunctului sosesc și ei : acestora li se oferă bere, cu pîine albă sau cu pireu de orez.

Către seară, cantitatea de lichid ingurgitată a mai alinat durerea. Cîțiva prieteni apropiați sînt invitați să mai rămînă ; gazdele întind o masă pe care se străduiesc să o facă cît mai bogată ; se bea mai departe, se cîntă. Obiceiul acestor praznice, interzise de biserică și de stat, va continua totuși să dăinuiască pînă la mijlocul veacului și chiar multă vreme după aceea în provinciile din nord. După 1650, se renunță la invitațiile la masă ; în schimb, se bea mult mai mult decît înainte. Casa răsună de larma unei beții destul de vulgare. Ca să fie scutiți de prezența atîtor cheflii, cei bogați împart purtătorilor de sicriu, vecinilor, obișnuiților casei, bani în loc de pahare cu băutură, invitîndu-i pe toți să se ducă să bea la cîrciumă.

Partea a patra

DISTRACȚIILE

Capitolul XV

SPORTURI ȘI JOCURI

Începînd din evul mediu timpuriu, sportul european prin excelență era vînătoarea. În secolul al XVII-lea, rolul acesteia în viața socială a Țărilor de Jos pare mult mai redus. Dreptul feudal asupra vînatului fusese abolit. Un mare maestru de vînătoare administrează pădurile și asigură, prin intermediul pădurarilor, ocrotirea vînatului. E interzisă în special vînătoarea de iepuri [1]. Țăranii o practică totuși în mod clandestin, pentru asigurarea hranei : iarna, ei pun cîteva verze într-o pivniță a cărei răsuflătoare întredeschisă funcționează ca o capcană ; iepurii înfometați dau buzna prin această deschizătură și rămîn prinși înăuntru. Oamenii nu mai trebuie decît să intre din cînd în cînd în pivniță și să omoare vietățile pe care le găsesc aici.

În schimb e permisă vînătoarea de păsări, în regiunea de dune de pe coastă, de la Den Helder la Haga. Așa se explică, fără îndoială, prezența aproape exclusivă a vînatului cu pene în tablourile de vînătoare pictate de artiștii epocii. Dunele, insulele frisice și regiunile mlăștinoase ale Olandei septentrionale constituie un loc de popas pentru

păsările migratoare : bîtlani, becațe, rațe și gîște sălbatice. În timpul iernii, studenții din Leiden organizează expediții cinegetice. În celelalte anotimpuri se întîlnesc în număr mare sturzi, potîrnichi, ciocîrlii. De-a lungul lacurilor și canalelor din Friesland își fac cuibul colonii de nagîți : pasărea aceasta a devenit emblema provinciei.

Mai mult decît vînătoarea, olandezilor le place pescuitul cu undița. Lacurile, rîurile și chiar canalele sînt extraordinar de bogate în pește. Știuca, bibanul, crapul, țiparul populează iazurile din provinciile maritime. Somonul urcă periodic în susul fluviilor ; în migrația lor, anghilele traversează țara de la un cap la altul.

Vara, sportul național e excursia. Duminica și în zilele de sărbătoare, locuitorii orașelor împînzesc drumurile, potecile, canalele, îndreptîndu-se spre sate sau spre țărmul mării. O mulțime dornică de verdeață și de aer curat, în care se amestecă toate clasele sociale, forfotește pretutindeni „încît, scrie Parival, oriunde te-ai duce, dai peste tot atîta lume cîtă se vede prin alte părți la procesiuni“ [2].

Unii o pornesc pe jos. Cei mai mulți merg în niște căruțe numite „trăsuri de joc“, un fel de ciubere de lemn montate pe roți, care se hurducăie, scîrțîie, făcînd imposibilă orice conversație între călători, și pe care vizitiii le mînă în goana mare prin făgașuri și peste podețele de scînduri. Străinii suportă greu acest mijloc de locomoție, deloc confortabil ; neerlandezii însă sînt obișnuiți cu el din fragedă pruncie : există „trăsuri de joc“ pentru copii, trase de capre sau de cîini. Persoanele mai delicate preferă să se deplaseze cu barca. Ambarcațiuni cu pînze străbat Amstelul, Vegtul, Rinul, trec de pe lacuri pe canale. Înaintînd domol pe firul apei, te poți bucura în tihnă de frumusețea priveliștilor, de plăcerile tovărășiei. Pe la 1640, povestește Sorbière, „una din distracțiile doamnelor din nobilime era aceea de a merge cu barca de la Haga la Delft sau la Leiden, îmbrăcate ca niște burgheze oarecare și amestecîndu-se printre oamenii de rînd ca să audă ce vorbește lumea despre cei sus-puși... Și cum se arătau

neobișnuit de libere și îndrăznețe în purtări, rareori se întîmpla să se întoarcă fără să-și fi găsit cîte un cavaler dispus să le însoțească și care, în momentul debarcării, vedea cum i se spulberă speranța că ar avea de-a face cu niște curtezane, căci pe doamnele noastre le aștepta întotdeauna un echipaj luxos" [3].

Tinerii din Leiden se duceau primăvara în pădurea din Zevenhuyzen, la vreo douăzeci de kilometri de oraș, și se amuzau distrugînd cuiburile de bîtlani ; vara, preferau să meargă la dunele de la Katwijk, unde mîncau în cîrciumioare pește de mare proaspăt. Scheveningen și plaja sa îi atrăgeau pe locuitorii Hagăi ; aici se putea ajunge pe un drum frumos, umbrit, drept, lung de o leghe. Mai puțin favorizați, amsterdamezii trebuiau să parcurgă aproape douăzeci de kilometri, spre est sau spre vest, ca să poată găsi locuri bogate în vegetație, prielnice distracțiilor.

Excursia începea în zori. Deseori, oamenii se opreau să ia micul dejun la un han : smîntînă acrită, cireșe, fragi, pîine neagră, unt, brînză, biscuiți, vin. Apoi o porneau din nou la drum. Făceau popas pe o pajiște, culegeau flori, organizau un joc de societate, cîntau în cor. Proviziile pentru picnicul de prînz erau transportate într-o căldare. Dacă nu-și luaseră mîncare la ei, se opreau pentru dejun tot la han ; cînd acesta se afla pe malul unui rîu, excursioniștii comandau pește. Seara, la întoarcere, înainte de a se despărți, se așterneau din nou pe mîncat și pe băut. Stilul lui Parival devine liric cînd evocă, întîrziind îndelung asupra lui, tabloul idilic al acestor „nevinovate plăceri" : „Orice excursie sfîrșește la cîrciumă. Dealtfel, tocmai de aceea, cîrciumile răsar la tot pasul. Pretutindeni întîlnești chioșcuri de verdeață care nu lasă să pătrundă soarele sau, cîteodată, copaci tunși artistic, care-ți desfată ochiul sau care te fac să te bucuri de răcoare... Găsești aici tot felul de mașinării, unele care te ridică și te țin suspendat în aer, altele care te învîrtesc, altele care pun în mișcare, ca pe niște marionete, păpuși... Se aude murmurul ne-

desluşit al vocilor care se întretaie, se suprapun, de parcă te-ai afla într-o piaţă publică, într-atît aceste cîrciumi gem întotdeauna de lume. Sînt plăceri care nu costă mult şi pe care fiecare şi le poate îngădui, pînă şi cel mai umil dintre lucrători..." [4].

Se întîmplă însă cîteodată ca astfel de petreceri să se încheie cu amuzamente primejdioase. În unele zile de sărbătoare, grupuri zgomotoase de doisprezece pînă la cincisprezece tineri pornesc cu căruţele spre un han de la marginea oraşului. Veselii petrecăreţi mănîncă clătite, beau rachiu de ienupăr, chiuie de bucurie. Deodată, un flăcău îşi scoate cuţitul, îl învîrte în aer şi îl aruncă în sus ; tăişul se înfige în tavan. Ceilalţi se reped, întrecîndu-se care mai de care să îl smulgă de acolo. Primul jucător se împotriveşte. Alte cuţite ies din buzunare ; se încinge o bătaie a cărei unică regulă e aceea de a nu-ţi răni adversarul la ochi. Sîngele şiroieşte pe obrajii crestaţi. Cînd privitorii socotesc că spectacolul i-a desfătat îndeajuns încep să strige „Ajunge ! Ajunge !" iar învingătorul e desemnat după iscusinţa dovedită în încăierare.

Sportul de iarnă e patinajul, atît de des zugrăvit de pictorii vremii. În această perioadă a anului ritmul afacerilor a mai slăbit, lumea are mai mult timp liber. În cele cîteva zile sau săptămîni în care apa lacurilor şi a canalelor a îngheţat, nimeni nu-şi mai lasă patinele din picioare. Tineri şi bătrîni, bărbaţi şi femei, predicatori, magistraţi, principi, toată lumea iese pe gheaţă. O efemeră unitate populară se restabileşte astfel, în fiecare an, stimulată de patima sportului. Oamenii se pasionează, admiră performanţele. Există campioni celebri : Cornelis le Fleur, Judith Johannes, Maria Scholtus. Pe patine de lemn — a căror tijă metalică se curbează la vîrf — de două ori mai lungi decît talpa, patinatorii alunecă, cu mîinile în şold, cu corpul uşor înclinat de efort, cupluri înlănţuite sau lungi şiruri în care fiecare se sprijină pe cel din faţa sa ţinîndu-l de talie, toţi aplecîndu-se în acelaşi timp la dreapta, la stînga, tot mai repede, într-o unică mişcare. Nimeni nu poartă

palton sau blană : se patinează în haine de casă, pe sub care fiecare și-a pus mai multe rînduri de veșminte de lînă. Spectacolul cîștigă astfel în colorit. Prin mulțime își fac loc sănii de lemn vopsit ; se aude clinchetul clopoțeilor de la gîtul cailor care le trag, acoperiți cu valtrapuri ; calul din frunte e împodobit cu o egretă. Pe fotolii cu patine sînt plimbați copiii mici, bătrînii. Puștii se dau cu săniuța, proptindu-se în bețe ca să-și ia avînt ; alții se exersează împingînd dinaintea lor un scaun. La marginea patinoarului, hangiii au înălțat corturi, au aprins focuri. Oamenii se apropie, dau pe gît un pahar, își încălzesc mîinile la foc și se întorc pe gheață.

Neerlandezii sînt atît de îndemînatici la patinaj, încît poți vedea țărani care-și transportă coșurile cu ouă mergînd pe patine. Accidentele, frecvente mai ales în rîndul copiilor, nu le stăvilesc defel îndrăzneala. Unii patinatori se lansează în puterea nopții pe canalele neluminate. E drept că țăranii, atunci cînd merg cu patinele, poartă cu ei, ținînd-o pe umăr, o prăjină lungă de care să se poată agăța în cazul în care s-ar întîmpla să cadă într-o copcă. Dacă gheața e rezistentă, distanța dintre Amserdam și Leiden poate fi parcursă într-o oră și un sfert. Un țăran de nouăsprezece ani se laudă că poate face șase leghe pe oră. Un tată care trebuie să ajungă lîngă copilul său bolnav străbate într-o zi patruzeci de leghe. Se organizează tot felul de concursuri dintre care cel mai important, faimosul Circuit prin unsprezece orașe, putea să se întindă, în anii buni, pe mai mult de 200 de kilometri. În ziua de sîmbătă 19 decembrie 1676, șase patinatori, plecați din Zaandam la patru dimineața, au pornit spre Amsterdam, Naarden și Muiden pe canale ; de aici au trecut peste Zuiderzee, acoperit de gheață, spre Monnikendam, Medemblik, Alkmaar : la opt și jumătate seara erau înapoi la Zaandam, fără să fi făcut decît o singură haltă, la începutul după-amiezii. La Haga, tinerii nobili organizau curse de sănii pe canalele din apropierea palatului ; acestea se desfășurau uneori noaptea, la lumina torțelor, și se încheiau cu un bal.

De Sfîntul Martin aveau loc la Amsterdam, pe brațul de mare Ij, curse de bărci. Patru pînă la cinci sute de ambarcațiuni, cu vîsle sau cu pînze, participau la întreceri, sub privirile unei mulțimi imense, totalmente impasibile, masată pe țărmuri.

În toate aceste competiții, simpla emulație sportivă treoea înaintea dorinței de a obține vreun cîștig material. Învinsul îi oferea ceva de băut învingătorului și cu asta se achita de orice obligație. Neerlandezilor la plăceau jocurile în care trebuia să dai dovadă de îndemînare, de forță, de rezistență, în care erau puse în valoare calitățile fizice [5]. Iarna pe gheață, vara pe nisipul plajelor, burghezi și țărani se distrau cu „rostogolirea discului" : jucătorii trebuiau să trimită cît mai departe un fel de roată, cu o mișcare cît mai ușoară a mîinii. Existau mai mult de cincisprezece variante ale jocului cu mingea. Cel mai popular, numit *kaatsen*, „jocul cu mingea pe teren neacoperit", se desfășura pe o pistă de lemn sau de cărămidă, împărțită în mai multe spații de joc prin niște dungi trase cu vopsea. Pe aceste spații se repartizau două echipe care își pasau una alteia, după reguli destul de simple, mingea, fabricată dintr-o piele foarte tare. Voga acestui joc a crescut într-atît în cursul secolului, încît mulți hangii au amenajat astfel de piste, acoperite însă, în imediata apropiere a hanurilor, alături de pistele pentru popice intrate de multă vreme în tradiție.

Klosspel-ul, strămoșul crochetului, dar în care bila era aruncată cu mîna, cerea o mare forță musculară. Și aici existau mai multe variante. În cea numită „ciocănelul", bila era împinsă cu ajutorul unui ciocan cu coadă lungă, de dimensiunea unui baston : jocul era practicat pe o pistă foarte vastă, admirabil amenajată, după cum am văzut, în majoritatea orașelor. „Crosa" *(kolf)*, asemănătoare cu hocheiul modern, se juca iarna pe gheață, vara pe un teren nivelat : cu ajutorul unor bastoane curbate la un capăt, mingi de lemn mici erau trimise spre un țăruș care constituia ținta. Acesta era jocul preferat al tuturor neer-

landezilor, chiar şi al celor în vîrstă. În timp ce „ciocănelul" reclama din partea jucătorilor o forţă deosebită, crosa cerea mai ales o mare precizie a gestului.

Miliţiile burgheze formate din membrii ghildelor (reduse, aşa cum am văzut, la un rol pur decorativ) păstrau tradiţia unui sport războinic medieval : trasul la ţintă cu arcul. Ele îl practicau în public, duminica dimineaţa sau în anumite zile de sărbătoare ale breslelor, ocazie cu care organizau şi parăzi militare : meşteşugarii în uniforme multicolore, înmarmaţi pînă-n dinţi, ofiţerii cu căşti pe cap ; în frunte mergeau toboşarii. Astfel, în dimineaţa zilei în care începea o chermesă, miliţia străbătea oraşul şi ajungea într-o piaţă în care fusese înălţat un stîlp ; în vîrful acestuia se afla o pasăre de lemn, „papagalul". Arcaşii îl ocheau ; cel care dobora pasărea cu o singură săgeată era proclamat regele ţintaşilor ; i se punea pe cap o pălărie simbolică şi i se acorda dreptul de a-şi alege, pentru toată durata chermesei, o parteneră dintre fetele frumoase din oraş. Între două ceremonii de acest gen, miliţienii se antrenau în poligoane de tir *(doelen)*, deseori splendid amplasate şi care, în marile oraşe, deveniseră adevărate centre de distracţie ale burghezilor. Haga avea două asemenea *doelen*, considerate ca ţinînd de primăria oraşului. Fiecare regiune îşi avea tradiţiile ei specifice : în Friesland, cursele cu cercuri ; în alte părţi, alergările şi întrecerile hipice. În insula Terschelling, unde ajungeau migraţiile sezoniere de foci, ţăranii, deghizaţi, se amestecau printre animalele care se zbenguiau fără teamă, le atrăgeau destul de departe de ţărm, apoi se aruncau asupra lor şi le capturau.

Multe distracţii populare trădau o cruzime aproape barbară faţă de animale. Aşa era de pildă „prinde gîsca" : o gîscă vie, al cărei gît fusese uns cu grăsime, era atîrnată cu capul în jos de o sfoară întinsă orizontal la o anumită înălţime. Tinerii treceau pe sub sfoară în viteză, în căruţe sau pe jos, şi încercau să desprindă pasărea apucînd-o de cap. Uneori, sfoara era întinsă peste un canal. Jucătorii,

dezbrăcați pînă la brîu, treceau pe sub ea cu barca, stînd în picioare în partea din spate : dacă nu reușeau să apuce pasărea cădeau în apă. În „taie gîtul păsării", jucătorii, legați la ochi și înarmați cu un cuțit, trebuiau să taie gîtul unei rațe sau al unui cocoș orb, spînzurat de o sfoară. În cîrciumi, lumea se distra cu jocul numit „pisica". Un butoiaș în care fusese închisă o pisică era suspendat de o sfoară între doi stîlpi. Fiecare jucător participa cu o anumită sumă de bani : totalul reprezenta premiul cîștigătorului. Rînd pe rînd, jucătorii loveau butoiașul cu niște bîte groase, azvîrlindu-le de la distanță cu toată puterea. Înăuntrul butoiașului care începea să se crape, pisica se zbătea înnebunită de spaimă. În cele din urmă o doagă sărea, animalul cădea afară, într-o stare mai mult sau mai puțin jalnică, iar loviturile de bîtă continuau să plouă asupra lui pînă cînd îl dădeau gata... Această distracție de-a dreptul respingătoare era atît de gustată, încît, spre sfîrșitul secolului, persoanele distinse continuau să se amuze în acest chip, închizînd însă în butoiaș, din motive de eleganță, un păun în locul pisicii !

La toate aceste jocuri participau și copiii iar sensibilitatea lor nu avea nimic de cîștigat de aici, dimpotrivă. Bande de derbedei se distrau prinzînd cîini de pripas pe care-i chinuiau aplicîndu-le, punct cu punct, un supliciu practicat în marină : victima era atîrnată într-un ștreang, lăsată să cadă și apoi înălțată iarăși, cu troliul, de mai multe ori la rînd. Chiar și copiilor din familiile cele mai bune le plăceau asemenea jocuri. Pentru aceștia se fabricau, în chip de jucării, panoplii militare complete, din carton, lemn sau tinichea : săbii, suliițe, tobe, trompete. Copiii preferau însă sarbacanele sau praștiile pe care și le confecționau ei înșiși, mai eficiente, și din cauza cărora se întîmplau numeroase accidente. În Brabant, echipe de copii cățărați pe picioroange, însoțite de toboșari, se jucau de-a războiul, imitînd tactica armatelor. Marile crize politice se răsfrîngeau uneori în jocurile copiilor. În timpul evenimentelor din 1619, burghezii din Haga au descoperit în-

tr-o dimineață pe Voorhout cinci oameni de zăpadă, în mărime naturală, reprezentîndu-i pe Oldenbarnevelt și pe principalii capi ai partidului arminian. O ceată de ștrengari bombardau cu bulgări aceste efigii cîntînd cît îi ținea gura : „Un arminian e o pacoste pentru țară, casa lui e un cuib de salamandre... La spînzurătoare cu arminienii !“ [6].

Un catalog redactat în franceză la sfîrșitul secolului dă o listă a jocurilor de copii cunoscute în Țările de Jos : „Bila mare, musca, bobîrnacele, papucul, pietricica, plesnitoarea, arșice, «cine ajunge primul», tăblițele, «cu soț și fără soț», nucile, ulcica spartă, căluțul“ [7].

Să adăugăm la acestea baba-oarba, capra, morișca, sfîrleaza, trasul cu arcul și bilele cu care copiii se jucau în cimitire, pe lespezile mormintelor, dacă nu chiar în biserici, caldarîmul străzilor nefiind nici destul de tare, nici destul de neted. Fetițele dansau și cîntau prinzîndu-se în cerc, se jucau cu păpușile. Se fabricau păpuși din lemn, din stofă, din carton, din argint chiar, de cele mai diverse forme, unele care închideau și deschideau ochii, îmbrăcate în felurite costume locale. Pentru fetițele din familiile bogate existau căsuțe de păpuși, avînd șase pînă la opt camere, cu mobile din lemn sau din metale prețioase și în care obiectele erau din porțelan, aramă, fier și argint. Jocurile variau în funcție de anotimp : primăvara, fetițele săreau coarda în timp ce băieții se jucau sărind peste șanțuri ; toamna, copiii înălțau zmeul. S-au păstrat pînă în ziua de astăzi foarte multe formule de „numărători“ ca și numele (adesea obscure pentru noi) ale jocurilor pe care le însoțeau [8]. Fiecare provincie, fiecare insulă își avea numărătorile sale, deosebite prin denumire și prin unele particularități, fără îndoială însă identice în ce privește conținutul și ținînd, toate, de folclorul infantil comun întregii Europe.

În ciuda interdicțiilor ecleziastice, dansul s-a bucurat, de-a lungul întregului secol, de o mare popularitate. Școlile și profesorii de dans prosperau. Nu exista sărbătoare publică sau particulară la care să nu se dea un bal. În

funcție de ritmul și de figurile caracteristice, două stiluri de dans se opuneau, unul păstrînd vechile tradiții de origine folclorică, celălalt bazat pe importuri de dată recentă. Țăranii ca și mica burghezie de la oraș dansau „sus piciorul", „dansul pălăriilor", „cele șapte sărituri", „Jacquot, stai cuminte", „papucul" și multe altele, uneori de o răspîndire strict locală. Patricienii, în schimb, dansau menuetul, „la courante", „le scaramouche", „la gaillarde", „la belle mariée", „la farlane", „l'alcide", „l'aimable vainqueur"... denumiri pe care ei le întrebuințau ca atare, în franceză, și care arată limpede de unde veneau aceste mode. Oricum, indiferent de stilul balului, rareori se întîmpla ca acesta să nu se încheie cu o horă.

Capitolul XVI

BANCHETE ŞI CHIOLHANURI

Tradiţionala ghiftuială

Relativ cumpătat în viaţa de toate zilele, neerlandezul din secolul de aur consumă, cu ocazia meselor sărbătoreşti, cantităţi inimaginabile de mîncare şi de băutură. Economia împinsă pînă la avariţie care domneşte în familia neerlandeză îşi cere compensaţiile ei ; cheltuiala făcută în asemenea împrejurări ajunge să înghită toţi banii puşi deoparte. Oricare ar fi pretextul de la care pornesc, banchetul, cheful constituie un prilej de a ieşi pentru o clipă din cadrul strîmt şi apăsător al familiei ; ele reprezintă astfel forme esenţiale de consolidare a relaţiilor sociale. Oamenii dau banchete cu cele mai diverse ocazii : ca să sărbătorească naşterea unui copil, botezul lui, momentul cînd e înţărcat, însănătoşirea lehuzei ; la aniversările membrilor familiei sau de lăsata secului ; pentru plecarea în călătorie, pentru întoarcerea acasă, pentru numirea într-un post oarecare sau pentru intrarea într-o breaslă ; la logodnă, la nuntă, la înmormîntare. Biserica protestează zadarnic împotriva

acestui ataşament exagerat faţă de bunurile pămînteşti ; statul protestează zadarnic împotriva acestei risipe nemăsurate : tradiţia ospeţelor se menţine aproape intactă de-a lungul întregului secol, mai ales în rîndurile burgheziei şi ale ţăranilor. Oamenii de rînd, prea săraci ca să poată pune pe masă mîncare din belşug, beau cu atît mai vîrtos. Reuniunile au loc între neamuri, între vecini, dar şi în cadrul diverselor asociaţii. Primarul oferea banchete municipalităţii oraşului ; rectorul unei universităţi invita corpul profesoral. La banchetele „camerelor de retorică", fiecare membru putea aduce un invitat din afară, care avea dreptul la trei rînduri de băutură pe socoteala casei de bani a „camerei".

Membrii Societăţii de muzică din Arnhem îşi primeau, fiecare la rîndul său, o dată pe lună, confraţii : statutul societăţii le cerea să-şi trateze musafirii cu un jigou de berbec, un morun, două feluri de salată, unt, brînză, pere, mere sau prune şi, ca băutură, vin : meniu limitat cu bună-ştiinţă destinat să evite unele excese, nedemne de arta pe care o cultiva Societatea. În schimb, banchetele ghildelor deveniseră proverbiale pentru abundenţa lor. Zaiafetul ţinea aici două zile şi chiar mai mult. Ghilda chirurgilor din Enkhuizen se văzuse nevoită să emită un regulament prin care li se interzicea confraţilor să bea pînă la a-şi pierde orice urmă de decenţă şi li se punea în vedere să-i transporte imediat la domiciliul lor pe chefliii care cădeau sub masă.

La Amsterdam, bogata ghildă a negustorilor, zisă ghilda Sfîntului Martin, oferea ca feluri de mîncare, în dimineaţa primei zile a banchetului său, pulpe de viţel şi măruntaie gătite cu mazăre, un *hutspot* pregătit cu multă grăsime, friptură, unt şi brînză ; seara se mînca ce rămăsese de la această primă masă, la care se adăugau carne sărată şi orez ; a doua zi, pateuri, carne de iepure, de pui şi de gîscă. Ceea ce conta era cantitatea alimentelor şi nu rafinamentul culinar. Meniul unor banchete se compunea în exclusivitate din carne, pateuri şi fructe zaharisite, în

cantităţi nelimitate. Masa festivă oferită de Nicolas Tulp cu ocazia jubileului său a ţinut de la ora două după-amiaza pînă la unsprezece seara, timp în care felurile de mîncare s-au succedat fără întrerupere.

O dată pe an, cînd fondurile de care dispuneau le permiteau acest lucru, „societăţile de ajutorare între vecini" invitau la o agapă capii familiilor din cartier, împreună cu soţiile lor ; văduvii puteau să vină în tovărăşia femeii pe care şi-o alegeau. Agapele aveau loc de preferinţă toamna, anotimp în care alimentele erau cel mai ieftine. Festinul dura în general trei zile, dintre care una era consacrată exclusiv preparatelor din peşte. Mesenii îşi manifestau buna dispoziţie dedîndu-se la amuzamente burleşti, făcînd tărăboi, punînd la cale farse. Mîncăul adunării se cocoţa pe o masă, cu un căzănel pe cap drept coroană, cu un polonic în mînă în chip de sceptru. Trecătorii se opreau la ferestre şi priveau...

Deseori, banchetele se dădeau la cîrciumă. Dacă oaspeţii erau invitaţi acasă, principalele feluri de mîncare se comandau la un hangiu. Cînd o municipalitate organiza primirea unui principe ori a unui ambasador străin, primarul era cel însărcinat cu stabilirea meniului şi a protocolului după care urma să se desfăşoare masa.

Protocolul acesta se baza pe reguli complicate, diferite de la o situaţie la alta, dar la respectarea cărora neerlandezii din toate mediile sociale vegheau cu cea mai mare atenţie. Iarna, bărbaţii erau aşezaţi cît mai aproape de foc în timp ce femeilor, care-şi încălzeau picioarele pe cutia cu jeratic, li se rezervau locurile mai îndepărtate. O urare de bun sosit, rostită de stăpînul casei, preceda începerea mesei. În timpul acesteia, se închina în sănătatea fiecăruia dintre invitaţi : tradiţia dicta ordinea în care se toasta, felul paharului precum şi cantitatea de lichid care se turna în el. Se bea enorm. Erau întrebuinţate pahare mari — cupe sau pahare subţiri cu picior — a căror capacitate îi speria pe străini : burghezul neerlandez nu-l privea cu ochi buni

însoţită adesea de creşterea porcilor, hrăniţi cu deşeuri de fabricaţie. Rachiul de orz, rachiul din orez fermentat, lichiorul de fructe cu alcool şi zahăr reprezentau consumul curent de băuturi alcoolice tari. Rachiul de ienupăr, cunoscut încă din secolul al XVI-lea, nu pare să fi devenit o băutură cu adevărat populară decît în cursul secolului al XVII-lea ; cît despre cei bogaţi, ei nu-l vor include printre băuturile lor înainte de secolul al XVIII-lea. Către 1660, distileriile din Schiedam făceau comerţ cu rachiu de ienupăr pe scară largă [7].

Prin unul şi acelaşi cuvînt — „cîrciumă" — erau desemnate mai multe tipuri de localuri, foarte diferite unele de altele : micuţa cîrciumioară rurală, înghesuită într-un colţ de pivniţă sau într-o bucătărie întunecoasă, şi unde se bea o bere foarte slabă ; cabaretul de la oraş, la fel de mic, pe care proprietarul şi l-a instalat în vestibulul casei sale ; sala spaţioasă, pardosită cu dale, cu ferestrele pictate, cu bîrne late şi lăcuite, al cărei patron nu e altul decît pictorul şi berarul Jan Steen ; pavilioanele de ţară, unde-şi dau întîlnire bogătaşii amatori de mîncăruri rafinate, ca acel *La expertul* din Bennebroek, celebru datorită specialităţii sale de somon în sos verde ; tavernele elegante, cu mobilier luxos, cu servicii de pahare sclipitoare, pe care le frecventează magistraţii, profesorii, meşterii din ghilde, şi unde se organizează banchetele oficiale. În oricare din aceste localuri se întîmplă foarte rar să vezi cîte un consumator izolat, bînd de unul singur. Oamenii vin aici însoţiţi sau, dacă nu, se alătură celor aşezaţi la mese. Se ciocnesc paharele ; fiecare face cinste cu un rînd de băutură. Se cîntă. Patronul şi slujitorul său dau zor cu servitul ; slujnica face ochi dulci muşteriilor. Despre aceştia trei, lumea crede, pe drept sau pe nedrept, că n-ar fi prea cinstiţi. Pe măsură ce băutura înfierbîntă minţile, cresc şi şansele lor de a înşela buna-credinţă a clienţilor. Sînt acuzaţi că ar amesteca vinul cu apă şi că

l-ar colora apoi cu esenţă de floarea-soarelui ; că ar pune pe fundul stacanei de bere un şervet împăturit ; că ar lua sticla de pe masă înainte ca aceasta să se fi golit ; că ar mări în mod ilegal preţurile ; că ar scrie un 2 în loc de 1 pe nota de plată...

Cu toate acestea, întreaga populaţie de sex bărbătesc şi multe femei de condiţie modestă frecventează cu asiduitate cîrciumile. Se întîlnesc aici şi adolescenţi, ba chiar şi copii. Diverse ordonanţe emise de-a lungul secolului încearcă să stăvilească ceea ce autorităţile consideră a fi, din ce în ce mai mult, un flagel public : astfel, edictul din 1631 al Statelor Olandei ordonă închiderea cîrciumilor şi a hanurilor în timpul slujbelor religioase şi după orele nouă seara şi interzice să fie servit rachiu tinerilor.

Cîrciumile în care cînta o orchestră erau numite „musicos". În unele dintre acestea, destinate clientelei bogate, se dădeau, într-o sală elegantă, concerte uneori excelente, pe care consumatorii le ascultau stînd la mese şi bînd. Cele mai multe însă erau nişte localuri rău famate, frecventate de mateloţi şi de prostituate, şi unde cîţiva scripcari prăpădiţi făceau mai mult zgomot decît muzică. Orchestra cînta de la patru sau şase după-amiaza pînă la nouă sau zece seara. Nu se plătea taxă de intrare ; în schimb, patronul nu servea decît vin, băutură scumpă şi adesea contrafăcută. În aerul îmbîcsit de fumul de pipă, fete trupeşe aşteptau, stînd pe bănci de lemn orînduite de jur împrejurul unei săli cu tavanul jos, ca amatorii să le invite la dans. Viorile scîrţîiau. Voci cherchelite îngînau o melodie, făcînd-o de nerecunoscut. Băutorii îşi lăsau paharul gol pe poliţele fixate în perete, deasupra băncilor, îşi înţfăcau partenera şi o tîrau în mijlocul mulţimii care ocupa în întregime centrul sălii. Dacă ajungeau la o învoială, mergeau acasă la fată, care nu locuia departe ; pe urmă se întorceau la cîrciumă.

În cea de-a doua jumătate a veacului se răspîndesc în societatea olandeză trei produse noi a căror întrebuinţare va avea, în timp, o înrîurire profundă asupra moravurilor : ceaiul, cafeaua şi ciocolata.

Pe la 1640, unii medici care îşi bazau tratamentele pe folosirea plantelor medicinale recomandau, ca remediu împotriva fierbinţelilor sau ca întăritor, o infuzie preparată dintr-o iarbă rară şi foarte scumpă, importată din China ; e vorba despre ceai.[8] Înalta societate din Haga prinsese însă mai de mult gustul acestei băuturi, pe care o consuma chiar şi fără prescripţie medicală : se cumpărau de la un spiţer, cu bani grei, cîteva frunze uscate de ceai, iar infuzia era savurată împreună cu prietenii veniţi în vizită, plăcere aristocratică devenită repede o adevărată modă. În 1660, obiceiul de a bea ceai se generalizase în lumea celor înstăriţi, în toată ţara ; zece ani mai tîrziu, el se impusese întregii burghezii.

În 1700, ceaiul, chinezesc sau indian, se va număra printre cele mai importante produse de import ale comerţului neerlandez. Totuşi, el va continua să fie vîndut la un preţ foarte ridicat care, chiar dacă va scădea de la o sută la zece florini livra, va reprezenta oricum o sumă exorbitantă ; ceaiul va ajunge astfel să fie considerat un element al luxului burghez, dacă nu chiar al unui anume snobism. Amatorii vorbeau despre el aşa cum vorbesc podgorenii despre vin, comparînd soiurile, discutînd despre felul în care trebuie semănat, despre cules, despre influenţa exercitată de natura terenului asupra calităţii recoltei. Musafirul care ar fi refuzat ceaiul oferit de gazdă i-ar fi adus acesteia o ofensă tot atît de mare ca în cazul în care ar fi refuzat o trataţie cu vin. Un băutor antrenat putea să consume cu uşurinţă douăzeci pînă la douăzeci şi cinci de ceşcuţe de ceai într-o seară ; unii ajungeau chiar pînă la cincizeci !

Aşa se explică faptul că, spre sfîrşitul secolului, medicii îşi vor modifica opinia iniţială şi vor denunţa consecinţele dăunătoare ale acestei băuturi asupra organismului, în special asupra sistemului nervos al femeilor.

La început, ceaiul se pregătea şi se consuma chiar în prăvălia negustorului care îl vindea. Curînd după aceea, familiile înstărite au consacrat ceremonialului o încăpere a locuinţei lor, de obicei una din cămăruţele situate de o parte şi de alta a vestibulului. Ceaiul se lua aici la ore aproape fixe, în cursul după-amiezii şi seara. Vara, e drept, lumea prefera să ia ceaiul în grădină. Un adevărat ritual se oficia în jurul obiectelor cu funcţii specializate : mese şi bufete pentru ceai, uneori tot atît de costisitoare ca şi bijuteriile (unele fabricate din aur, cu incrustaţii de perle !) ; servicii de ceai imitate după modele chinezeşti sau japoneze. În cutii închise ermetic erau păstrate cinci sau şase varietăţi de frunze. Ceainicul avea forma unui recipient voluminos, prevăzut cu două orificii : printr-unul se turna apa, prin celălalt curgea infuzia. Ţineai în gură un cubuleţ de zahăr candel şi sorbeai din lichidul fierbinte, în care zahărul se topea treptat. Între două ceşti, ronţăiai unul din acei „biscuiţi pentru ceai", care fuseseră puşi în vînzare de către brutari, sau marţipan, sau fructe zaharisite şi gofre. Înainte de a pleca din „camera de ceai", se mai bea un pahar de rachiu îndulcit sau de vin alb sec.

Cafeaua, cunoscută de botaniştii olandezi încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, nu a intrat în uzajul monden decît după 1665. Recomandată de medici, întocmai ca şi ceaiul, ca întăritor şi astringent, cafeaua nu pare să se fi răspîndit decît în ultimii ani ai veacului. La începutul secolului al XVIII-lea ţăranii nu aflaseră încă de existenţa ei. În această epocă, plantatorii neerlandezi aclimatizaseră în Indiile orientale arborele de cafea din Arabia. În 1711 a ajuns în portul Amsterdam prima încărcătură de cafea venită din Java.

Oamenii în pas cu moda luaseră treptat obiceiul de a se delecta cu această băutură spre sfîrşitul dimineţii. Ceşcuţele de cafea, aranjate pe o masă, erau puse din timp în timp la răcit într-un vas de porţelan plin cu apă rece, aşezat lîngă ele. În mijlocul mesei, o cafetieră înaltă, din aramă sau din argint, sprijinită pe trei picioruşe, conţinea cafeaua măcinată (amestecată sau nu cu scorţişoară, cu ghimbir sau cu cuişoare) peste care se turna apa fierbinte. În partea de jos a recipientului, trei mici robinete lăsau să curgă în ceşti băutura, în care se punea apoi zahăr sau, uneori, miere. Unii adăugau şi lapte. Rezultatul era un fel de „tinctură" de cafea, în sensul în acelaşi timp farmaceutic şi ironic al termenului, de care francezii nu conteneau să-şi bată joc [9].

La sfîrşitul secolului, cei ce se adunau să-şi petreacă împreună după-amiezile sau serile erau serviţi, deseori, cu ceai şi cu cafea deopotrivă. În mai multe oraşe luaseră fiinţă „societăţi ale băutorilor de ceai şi de cafea". Reputaţia acestora era destul de proastă căci aici se întîlneau, într-un chip socotit necuviincios, amatori de ambele sexe, atraşi dealtfel doar de această pasiune comună. Localurile în care se întruneau societăţile, aşa-numitele „localuri-cafenele" sau, pur şi simplu, „cafenele", nu se deosebeau aproape deloc de cîrciumi, singura diferenţă fiind aceea că aici personalul era format în exclusivitate din femei. Cafeneaua era deschisă dimineaţa de la nouă la unsprezece. Oamenii beau, fumau, citeau ziarele. Treptat, lumea a început să vină la cafenea seara, ca să joace cărţi. Se putea bea şi vin ; în secolul al XVIII-lea şi-a făcut apariţia şi ciocolata. Cunoscută încă de la sfîrşitul secolului al XVII-lea la curtea de la Haga, ciocolata nu pare să fi fost larg răspîndită înainte de 1750. În 1719, abatele Sartre a băut ciocolată în casa unor personalităţi de vază şi a constatat că era tot atît de delicioasă pe cît de lipsită de gust era cafeaua cu care fusese servit [10].

Tutunul

Ca plantă medicinală, „iarba lui Nicot" era cunoscută în Țările de Jos încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Obiceiul de a priza tutun și de a fuma s-a răspîndit în epoca armistițiului cu o uimitoare rapiditate, cucerind, chiar înainte de 1625, toate păturile populației. Limbajul curent asimila fumătorii băutorilor de alcool : se zicea „a bea o pipă". Poeții înălțau imnuri de laudă tutunului ; compozitorii îi închinau cîntece ; o întreagă literatură medicală îi fusese consacrată. Tutunul devenise o problemă de interes național.

Toată lumea priza tutun. La sfîrșitul secolului, pînă și cerșetorii își aveau tabachera lor, din care apucau la repezeală cîteva firișoare înainte de a întinde mîna spre trecători. Vîndut la început de spițeri, tutunul devenise obiectul unui comerț specializat [11]. Hangiii își făceau provizii pentru clienții lor. Pentru pipă se cumpărau frunze uscate, netăiate însă. Acasă, frunzele erau păstrate în vase speciale ; în plus, fumătorii aveau la ei o „punguță de tutun". Se fuma din pipe lungi, de pămînt ars, cu coșul îngust. Unii încercaseră și pipele de argint, dar acestea făceau ca fumul să devină mult prea acru. În circa zece orașe din Țările de Jos existau fabrici de pipe : cel mai cunoscut era Gouda. Industria pipelor luase aici un asemenea avînt, încît în 1720 ea dădea de lucru la 15 000 de persoane. Ca și băutul, fumatul cerea timp, concentrare, respectarea unui anumit ceremonial. Fumătorul se așeza la masă, își scotea tutunul, îl toca mărunt cu un cuțitaș special, își umplea pipa și o aprindea de la lumînare sau de la jeraticul păstrat într-o ulcică destinată anume acestui scop.

Se fumau patru, cinci pipe la rînd. Tutunul era plăcerea cea mai puțin costisitoare. Se fuma peste tot : acasă, în bloouri, în prăvălii, în hanuri, pe luntrele trase de cai. Doar bisericile fuseseră cruțate de această molimă. De la un cap la altul, Țările de Jos duhneau a tutun. Grosley povestește

cum, deschizînd odată ușa unei mici cafenele din Rotterdam, un nor gros, compact, de fum l-a împiedicat pentru o clipă să mai vadă ceva : înăuntru se aflau trei sute de fumători ! [12]

Asemenea excese îngrijorau profund cîrmuirile locale. Ele fixau impozite mari pentru comerțul cu tutun, răspîndeau afișe prin care populația era prevenită asupra pericolelor fumatului. Prințul Mauriciu a interzis soldaților din armata sa să fumeze pipă ; Piet Hein a impus aceeași interdicție marinarilor din flota sa ; sinodurile au aruncat anatema asupra tutunului. Totul a fost în zadar. Numai anabaptiștii nu se atingeau de această otravă, pe care o considerau incompatibilă cu demnitatea umană. Femeile din popor, țărăncile fumau aproape la fel de mult ca bărbații. Doamnele din lumea bună, care rezistaseră tentației, sufereau văzînd cum curățenia din locuințele lor se resimte de pe urma acestei patimi : aerisirea apartamentelor cerea eforturi extraordinare. De aceea ele se străduiau să-i izoleze pe fumătorii familiei într-o singură cameră, sacrificată în acest scop. Unele introduceau în contractul de căsătorie o clauză prin care soțului îi era interzis să fumeze acasă. Această opoziție feminină a contribuit la succesul de care au început să se bucure „localurile de fumat" și n-a însemnat pentru femei altceva decît un fel de a nimeri de la Scylla la Charibda : multe au început acum să se plîngă de faptul că bărbații lor găseau aici, în afară de o nouă ocazie de a-și cheltui banii, un îndemn permanent la beție și la imoralitate. „Localurile de fumat", al căror număr a crescut mult în cursul secolului, erau un fel de hanuri în care clienții beau și jucau cărți, fumînd o pipă pe care și-o treceau unii altora.

Temerile nevestelor erau destul de îndreptățite. Înmulțirea „localurilor de fumat" și a cafenelelor a zdruncinat profund, în a doua jumătate a veacului, tradițiile familiale, obiceiul de a ieși seara în oraș și chiar de a petrece toate zilele de sărbătoare în aceste localuri răspîndindu-se tot mai mult.

Capitolul XVII

SĂRBĂTORILE PUBLICE

Petrecerile tradiționale

De la naștere și pînă la moarte, marile evenimente ale vieții sînt marcate, așa cum am văzut, de festivități care constituie, în existența familială a neerlandezilor, tot atîtea prilejuri de reafirmare periodică a conștiinței solidarității de clan. Numărul acestor solemnități sporește pe măsură ce familia se mărește și avansează în vîrstă, căci la sărbătorile propriu-zise se adaugă aniversările membrilor familiei, pentru care neerlandezii au un adevărat cult. Rude îndepărtate, vecini, colegi felicită sărbătoritul și îi fac daruri, iau parte la banchetul oferit cu această ocazie, contribuind la crearea unei atmosfere de voioșie generală. Obiceiuri străvechi, al căror sens inițial a încetat de multă vreme să mai fie înțeles, sînt astfel perpetuate. În orice casă înzestrată cu tot ce trebuie există un fel de burduf mare cu pereții plisați, fixat pe un suport, din care, printr-o abilă comprimare a aerului, ies niște sunete stridente și tînguitoare, divertisment

extrem de popular la astfel de reuniuni. Banchetele, ba chiar şi cadourile făcute la naştere, la logodnă, la nuntă, la aniversări, au un caracter instituţional. Autorităţile oficializează, ca să spunem aşa, tradiţia darurilor. Oraşul oferă membrilor municipalităţii, cu ocazia nunţii de argint sau de aur, a botezului sau a căsătoriei copiilor lor, o cupă gravată cu stema localităţii respective. La naşterile din familiile principilor sau ale unor personalităţi de seamă faţă de care vor să-şi arate respectul sau a căror protecţie vor să şi-o asigure, municipalităţile sau Statele dăruiesc copilului un titlu de rentă viageră ; documentul, închis într-o casetă scumpă, e înmînat cu mare pompă. Astfel, viitorul stathuder Wilhelm al II-lea a primit, pe cînd se afla încă în leagăn, trei titluri de rentă în valoare de 13 600 florini anual... şi tot atunci municipalitatea din Haga a distribuit 225 de florini săracilor oraşului ! Pentru Wilhelm al III-lea a fost instituită o rentă de 18 000 de florini. Autorităţile donatoare, desemnate ca naş al copilului, participau prin reprezentanţi la ceremonia botezului, înnobilînd-o şi mai mult prin prestigiul lor şi sporindu-i strălucirea prin luxul pe care-l etala delegaţia.

O sărbătoare familială tradiţională, cu caracter colectiv şi — cel puţin la origine — economic, avea loc în luna noiembrie : „tăierea vitelor". Majoritatea burghezilor îşi adunau acum proviziile de carne pentru iarnă, dacă nu chiar pentru tot anul. În funcţie de rangul şi de bogăţia familiei, stăpînul casei cumpăra de la tîrg, fie doar pentru gospodăria proprie, fie în comun cu cîţiva vecini, un porc şi o vacă. Animalele erau tăiate în curte sau în faţa casei ; hălcile de carne erau agăţate de cîrlige fixate, special în acest scop, de o grindă. Începeau apoi operaţiile de sărare şi de afumare a cărnii care ţineau două sau trei zile şi care constituiau prilejul unei adevărate petreceri populare. Ziua, oamenii munceau din greu, oprindu-se din lucru doar cît să dea pe gît o duşcă de rachiu de ienupăr sau să înghită la repezeală, la ora

prînzului, o bucată de pîine și un pahar de bere. Stăpîna casei dirija, din bucătărie, mersul treburilor. Seara, vecinii se invitau între ei la masă : friptură, mezeluri proaspete, omletă cu slănină, totul stropit din belșug cu băutură. Ospățul se prelungea pînă noaptea tîrziu. Pentru mulți oameni de rînd, aceste zile din noiembrie erau singurele în care mîncau carne proaspătă : în următoarele unsprezece luni se mulțumeau cu bucăți din carnea pusă la sărat.

Din 1635, burghezia începe să manifeste tot mai evident gustul, pînă atunci necunoscut sau dezaprobat, pentru petrecerile extrafamiliale : aproape pretutindeni în țară iau ființă „colegii" destinate distracțiilor *(collegiën)*. Organizate, după toate regulile, pe baza unui statut, colegiile au o zi fixă de întrunire, de obicei lunea sau marțea. Ele reunesc persoane de ambele sexe, pe care le apropie profesia, vîrsta sau vreo preocupare comună. Membrii, care își spun între ei „confrate", „surată", vin aici să bea, să cînte, să joace cărți. Obiceiul acesta s-a răspîndit în toate păturile societății : alături de „colegii" de elită au apărut și altele, mult mai puțin distinse. Pe la 1660, Parival a fost invitat într-un „colegiu", pe care l-a descris astfel : „Șase sau șapte persoane dintre cele mai demne de stimă își repartizează între ele zilele săptămînii și fiecare își organizează ziua de primire care îi revine după un program bine stabilit. Invitații sosesc pe la șase sau șapte seara, se așază să joace cărți sau stau de vorbă pînă la zece, cînd pleacă să cineze... Mai ales tinerele domnișoare își petrec în acest chip vremea : ...la reuniunile lor, jocul nu se ridică la mize mari ; în schimb, întîlnești deseori persoane atît de pline de farmec și atît de spirituale, încît nu ai nici un motiv să regreți timpul petrecut aici" [1].

Cînd au apărut primele „cafenele", „colegiile" și-au mutat aici sediul, oferind astfel burghezilor care frecventau aceste localuri recent deschise justificarea socială de care pasiunile lor aveau nevoie.

În ciuda protestelor Bisericii reformate, multe dintre vechile sărbători catolice erau perpetuate, sub o formă laicizată, de tradiția populară. Boboteaza, lăsata secului, Sfîntul Martin, Sfîntul Nicolae, Rusaliile prilejuiau manifestări ale unui folclor ce rezistase timpului, familial și colectiv totodată, destul de deosebit de la o regiune la alta. Cu excepția cîtorva puritani, întreaga națiune lua parte la aceste sărbători, în care Temple vedea una din atracțiile deosebite ale vieții neerlandeze [2].

De 6 ianuarie erau trași la sorți „magii", cu ajutorul unei seminte de bob, al unui bob de fasole sau al unei monezi, folosite uneori ca simple jetoane sau ascunse, alteori, într-o pîine care se servea la micul dejun. În unele locuri erau aleși trei magi : doi dintre ei îmbrăcau o mantie albă ; al treilea, mînjit pe obraji, o mantie neagră. Cu cîte o făclie în mînă, purtînd o stea confecționată din hîrtie, cei trei ieșeau din casă urmați de un cortegiu pitoresc : copii cu coșuri pe cap, Bufonul, Mîncăul, toți mai mult sau mai puțin grotesc costumați, cîntînd vechi cîntece care istoriseau povestea lui Irod și a regilor magi. Preumblarea sfîrșea într-o cîrciumă, unde se mîncau prăjituri făcute cu untdelemn.

În cîteva orașe, ca de pildă la Amersfoort, magii erau trași la sorți de către notabilitățile locale, la primărie. În unele sate, retorii jucau în acea zi vechea piesă de teatru medievală despre Regii Magi, tradiție menținută pînă la începutul secolului al XVIII-lea. În alte părți, potrivit unui obicei străvechi, o stivă de lumînări așezată pe podeaua unei camere forma un obstacol peste care trebuiau să sară copiii mici. La Noordwijk, sărbătoarea magilor era deschisă, în seara de 5 ianuarie, de un cortegiu de copii care purtau un săculeț la cingătoare și care mergeau din poartă-n poartă cerînd pîine, brînză, bani.

În prima luni de după Bobotează aveau loc o serie de festivități, a căror origine o reprezenta vechea sărbătoare a Inocenților. Pentru lucrătorii tipografi, aceasta

era o zi de sărbătoare a breslei. Ghildele defilau, retorii dădeau reprezentații cu piesa medievală a *Inocenților*, bogătașii benchetuiau, municipalitățile făceau daruri slujbașilor lor : vin, păsări, haine, bani...

Cîrmuirile locale reușiseră să interzică deghizările de lăsata secului. Doar retorii, în cîteva sate, și unii nobili de la curtea din Haga continuau încă să se mascheze cu acest prilej. Sărbătorirea lăsatei secului se redusese astfel la o simplă masă cu clătite, luată de multe ori la cîrciumă. Aici se putea asculta și un întreg repertoriu de cîntece populare, mai mult sau mai puțin obscene. La Dordrecht se păstrase obiceiul unor dansuri specifice acestei zile. În unele sate, copiii făceau un tărăboi îngrozitor, mergînd pe uliițe și agitînd un instrument așa-zis „muzical" : o oală acoperită cu o bășică, pe care o învîrteau pe un băț.

Duminica Rusaliilor era sărbătorită prin dansuri, cîntece, tir cu arcul. Adolescenți purtînd coroniițe de flori și de frunze și insigne din poleială aurie sau argintie alcătuiau un cortegiu care străbătea orașul cîntînd, însoțind-o pe „logodnica Rusaliilor". Aceasta, aleasă regina frumuseții dintre fetele din partea locului, îmbrăcată, pe cheltuiala obștii, într-o rochie albă împodobită cu flori, înainta înconjurată de domnișoare de onoare la fel de gătite. Pe drum, tinerii făceau o cheltă : cu banii adunați se duceau să bea. Obiceiul acesta dădea însă naștere unor asemenea excese, cîntecele tradiționale îi șocau într-o asemenea măsură pe oamenii cu moravuri austere, încît majoritatea orașelor mari au interzis, în cursul secolului, cortegiul de Rusalii.

Sfîntul Martin [3] se sărbătorea în seara de 11 noiembrie, în toate locuințele olandeze. Familia se strîngea în jurul unei mese strălucitor luminate. Se mîncau clătite, moșmoane, o gîscă friptă ; se bea vin nou iar meșenii cîntau vechiul refren :

Sfinte Martin ! Sfinte Martin !
Astăzi bem must, mîine bem vin !

Apoi tinerii ieşeau pe străzi, purtînd felinare de hîrtie, cîntau, băteau la porţile bogătaşilor şi le cereau buturugi cu care aprindeau un foc sărbătoresc : copiii aruncau în flăcări coşuri cu moşmoane, castane, nuci...

Sfîntul Nicolae era sărbătoarea celor mici. Tradiţia data cel puţin din secolul al XIII-lea şi prelungea o antică magie simbolizată de apariţia unor daruri în pantofii puşi anume pentru asta în faţa şemineului. Încă din ajun, seara, copiii din vecini se adunau la brutar unde împodobeau cu poleială argintie tradiţionalele turte dulci. Mîncau, beau, dansau şi cîntau :

Sfinte Nicolae, sfîntule bun,
Pune-ţi mantia ta cea mai frumoasă,
Încalecă şi porneşte spre Amsterdam...
Mere de Orania,
Merele mărului !
Acolo locuiesc domni bogaţi,
Acolo locuiesc cucoane bogate,
Care poartă două rînduri de mîneci.
Drăguţo, mărită-te cu mine ! [4]

Hărmălaia atingea uneori asemenea proporţii, încît, în unele locuri, autorităţile au trebuit să facă presiuni asupra părinţilor pentru ca aceştia să interzică progeniturilor lor să mai ia parte la astfel de reuniuni. La Rijnsburg, ţăranii se duceau la păşune să mulgă vacile, în prezenţa tuturor localnicilor, şi împărţeau apoi laptele, împreună cu biscuiţi. La Rhijnsaterwoude, un crainic îi aduna pe copiii sub paisprezece ani şi pe bătrînii trecuţi de şaptezeci şi îi trimitea pe digul de pe polderul de la Wassenaar unde li se pregătiseră şapte găleţi mari cu lapte proaspăt şi cincisprezece duzini de biscuiţi. În întreaga ţară, pensionarii azilelor de bătrîni şi ai orfelinatelor primeau, cu ocazia acestei zile, o porţie de dulciuri : pîine albă, zahăr colorat.

„Sărbătoarea lunii mai" ţinea de obiceiuri păgîne încă şi mai vechi. În seara de 30 aprilie era înălţat în mijlocul

pieţei „arborele de mai", împodobit cu coronițe, serpentine, rămurele aurite și devize. În dimineața zilei de 1 mai, tinerii din oraș, îmbrăcați în verde, se strîngeau în jurul lui, cîntînd și dansînd o horă. După aceea se puneau pe băut. În familiile bune, tinerii își făceau reciproc daruri și urări. Se cînta mult. Librarii vindeau culegeri de „cîntece de mai". Seara, orașul își aprindea luminile iar oamenii ieșeau cu mic cu mare în stradă; petrecerea se sfîrșea noaptea tîrziu, într-un teribil tămbălău. La Haga, sărbătoarea avea un caracter oficial. Curtenii din suita stathuderului defilau. Se înălțau nu unul, ci mai mulți „arbori de mai", în cinstea Statelor Olandei, a guvernului Uniunii, a principilor din familia de Orania.

În majoritatea orașelor, o serie de obiceiuri specifice stăteau la baza unor sărbători cu caracter local, ca de pildă cea numită *luylak*, întîlnită la Amsterdam și în împrejurimile orașului. În sîmbăta de dinaintea Rusaliilor, încă din zori, grupuri de copii purtînd coronițe de frunze străbăteau străzile, făceau zarvă ca să-i trezească pe burghezi, băteau la porți, aruncau cu pietre în ferestre și cîntau refrene mai mult sau mai puțin injurioase.

Luylak !
Sac umflat de somn !
Te-ai lipit de așternut !
Păpușoi de bîlci
Care se scoală la 9 !

Uneori, ștrengarii dezlănțuiți ieșeau în afara orașului, se încăierau, dădeau năvală asupra morilor de lemn, numeroase în regiune, și stricau instalațiile. Municipalitatea din Amsterdam s-a văzut nevoită să ordone ca porțile orașului să rămînă închise în această zi pînă la ora șase. Intervențiile repetate ale poliției au sfîrșit prin a impune limitarea tradiției la refrenele cîntate.

Tot la Amsterdam, în prima săptămînă a chermesei din septembrie, copiilor le era pusă la dispoziție clădirea Bursei. Băieții veneau aici în fiecare dimineață, încolo-

nați, cu tobe și fluiere, și erau lăsați să se joace toată ziua, cu excepția celor două ore cînd la Bursă se tratau afacerile curente. De Sfîntul Iov, tineretul din Rotterdam se ducea în satul Schoonderlo, celebru datorită numărului mare de cîrciumi, și chefuia făcînd un vacarm monstru. Un edict din 1625 a pus capăt acestui obicei. În Friesland, în noaptea de Sfîntul Silvestru, tinerii umblau în grupuri pe străzi, puneau mîna pe toate obiectele ieșite în cale și care puteau fi deplasate — unelte, trăsuri — și, într-o vînzoleală generală, le mutau de la locul lor, le ascundeau...

La 3 octombrie, orașul Leiden sărbătorea, cum continuă să facă și în zilele noastre, dealtfel, aniversarea eliberării sale. O serie de ritualuri „gastronomice" (*hutspot* și scrumbii) marcau această sărbătoare patriotică, singura celebrată la o dată fixă. În schimb, marile evenimente din istoria națională, ca și unele solemnități diplomatice, au prilejuit, în cursul secolului, festivități de mare amploare, uneori de-a dreptul grandioase, cum a fost de pildă primirea la Amsterdam, în 1638, a reginei-mamă Maria de Medicis. Defilări ale ghildelor, parăzi militare, pavoazări, banchete : municipalitatea orașului găzduia pentru prima dată o „regină adevărată" ; orgoliul burghezilor parveniți ai Amsterdamului vedea în această vizită confirmarea deplină a succesului lor ; importanța de care vedeau că se bucură îi amețise. Miliția burgheză a cerut unui pictor să imortalizeze, pe pereții localului de întrunire, defilarea membrilor ei din acea zi. În diverse ocazii, ca de pildă în 1642, cînd regina Angliei a venit să-și prezinte fiica, logodnica lui Wilhelm al II-lea, sau în 1689, cînd stathuderul Wilhelm al III-lea a fost încoronat rege al Angliei și, în general, aproape de-a lungul întregului secol, Amsterdamul a luat asupra sa cheltuielile de reprezentare ale Republicii pe lîngă curțile regale din Europa.

În timpul vizitei pe care Mauriciu de Nassau a făcut-o la Amsterdam în 1618, după arestarea lui Olden-

Burnevelt, membrii camerelor de retorică au pus în scenă o serie de pantomime alegorice care celebrau titlurile de glorie ale prinţului ; a urmat apoi un cortegiu de care alegorice figurînd omagiul adus de cele şapte provincii ; în sfîrşit, tablouri vivante reprezentînd cîteva evenimente de seamă din istoria naţională recentă. Pacea din Westfalia a fost sărbătorită în întreaga Uniune prin festivităţi de o amploare ieşită din comun : lecturi în public ale unor poeme şi povestiri istorice, pavoazarea faţadelor, drapele, trompete, carilonuri, banchete, slujbe religioase, competiţii de tir. La Amsterdam, în piaţa Dam, o pantomimă alegorică îl reprezenta pe prinţ înconjurat de Înţelepciune, Prudenţă, Dreptate şi Curaj ; Mauriciu de Nassau apărea în Numa Pompilius ; Frederik-Hendrik în Hanibal ; Wilhelm al II-lea în Augustus. Pretutindeni, străzile erau scăldate în lumină, iluminaţia fiind un element de decor nelipsit în toate serbările de acest gen. Mari iluminaţii erau făcute în cinstea victoriilor repurtate de armatele principelui. Se aprindeau focuri de vreascuri, întreţinute uneori cu smoală şi chiar cu catran, în ciuda pericolului de incendiu. Bogătaşii organizau ocazionată în grădinile lor spectacole cu iluminaţii şi focuri de artificii.

Chermesele

Puţine tradiţii aveau rădăcini afective atît de profunde în sufletul neerlandez ca tradiţia chermeselor. Wilhelm al III-lea, ajuns rege al Angliei, le mărturisea odată prietenilor săi din Londra că ar da bucuros 300 000 de florini numai să poată avea aripi şi să poată zbura la chermesa de la Haga. Odinioară, el venea aici însoţit de toţi curtenii săi. Prinţi şi prinţese, înalţi demnitari, ofiţeri se amestecau în mulţime, prinşi în vîrtejul

freneziei generale. În 1654, într-un moment de vîrf al crizei anglo-neerlandeze, Jan de Witt, pe umerii căruia apăsau atunci cele mai mari răspunderi civice, discuta chestiuni de politică la chermesă, în fața tarabei unui vînzător de gofre.

„Sfînta chermesă", se spunea pe vremuri, așa cum se spune „Sfîntul Nicolae", de pildă. Chermesa era însă mai mult decît o simplă sărbătoare : ea constituia un prilej periodic de satisfacere a instinctului social, de stabilire a unei reale comuniuni, în atmosfera de libertate și de înfrățire a momentului. Provenită din vechiul „iarmaroc al bisericii", sărbătoare locală celebrată pe lîngă o capelă sau pe lîngă o mănăstire, chermesa căpătase odată cu Reforma un caracter laic. Predicatorii se străduiau în zadar să o condamne ca rămășiță a unei tradiții papistașe ; nimeni nu le dădea ascultare. În secolul al XVII-lea nu există oraș, nu există sat cît de cît important în care să nu se țină una, cîteodată chiar două chermese anual. Localnicii se amestecă cu lume venită din împrejurimi sau din localități mai îndepărtate. Distracțiile merg mînă-n mînă cu afacerile : chermesele favorizează deopotrivă legăturile economice și culturale ale țării. Semne ale unei anume degradări încep totuși să apară în cursul secolului : chermesa tinde să se transforme într-o adevărată orgie, în care oamenii dau frîu liber unor instincte primitive, de obicei cenzurate. Fenomenul e însoțit și de un anumit clivaj social între participanți, care se adîncește tot mai mult : cei din „lumea bună" vor continua să vină la chermesă mai degrabă ca simpli spectatori, fără să se mai amestece cu mulțimea, ca pînă atunci. Puritanismul unor personalități din marea burghezie îi va influența în această privință și pe nobili, ale căror moravuri erau mult mai puțin austere.

Chermesa durează adeseori o săptămînă, uneori două sau chiar trei, ca la Haarlem. La Haga, chermesa din mai ține cincisprezece zile ; cea din septembrie, opt ; aceasta din urmă a fost dealtfel suprimată printr-un decret din

1943. Organizarea sărbătorii e încredințată aici curții și guvernului... care își împart profiturile. Chermesa de la Haga are astfel un caracter particular, relativ mai oficial și mai fastuos decît în alte părți. Ea se desfășoară în interiorul și în exteriorul vastului cadrilater pe care îl formează, în centrul orașului, palatele principilor, și începe în ziua de 3 mai, la orele douăsprezece și jumătate fix, anunțată de clopotele de la primărie care bat pînă la ora unu.

În piața principală a orașului și pe străzi, negustorii și organizatorii de distracții își înalță corturile, ajutați cu bunăvoință de populație : ajutor nu pe de-a-ntregul benevol, e drept, ci răsplătit uneori cu bilete de favoare. Febra chermesei a cuprins întreg orașul : toată lumea a ieșit în stradă. Păzitorii porților, toboșarii, agenții publicității particulari anunță marele eveniment, dînd citire unor reclame compuse în versuri. Sărbătoarea începe cu o defilare a ghildelor, urmată de trasul la țintă în „papagal". Mulțimea dă năvală, se înghesuie. Căile de acces sînt înțesate de șiruri de prăvălioare, de tarabe, de barăci. Brutarii au pus în vînzare prăjitura chermesei : o plăcintă turtită, ovală, cu o glazură de zahăr trandafiriu, pe care se detașează, într-un chenar din zaharicale, o inscripție din litere albe : „pentru chermesa dumneavoastră", „cu dragoste", „din toată inima". Prăjiturile acestea joacă rolul unor mijlocitori : tînărul care a pus ochii pe o fată îi oferă o prăjitură ; ea o va păstra pînă în cea de-a doua duminică de după chermesă cînd îndrăgostitul va veni să vadă dacă fata i-a păstrat și lui o bucățică...

Cîrciumile sînt în permanență pline. Pentru mulți țărani, chermesa din orașul învecinat e mai ales o ocazie de a bea într-un alt decor decît cel obișnuit. În fața cîrciumii sînt scoase mese lungi. Lumea stă pe bănci, pe cîte un butoi, pe jos. Se dansează. Copiii urlă, se fugăresc, bat în tamburine, suflă în flajeolete ; lăutarii scîrțîie din vioară printre tarabele pline de mărfuri. La întîmplare, cîte un ins se vede brusc înșfăcat de guler ; victi-

mei i se toarnă un pahar de bere prin deschizătura cămășii sau i se mînjește fața cu făină ori cu cremă de ghete. Chermesa ia înfățișarea unei petreceri zgomotoase și deșănțate. În unele sate, un cortegiu plimbă solemn „boul chermesei", cu coarnele împodobite cu flori, care va fi tăiat apoi în piață și pus la frigare; în schimbul unei anumite sume, oricine poate căpăta o bucată de carne friptă. „Cîntăreți de chermesă" bat străzile, purtînd mici pancarte cu textul melodiilor pe care le-au compus. Toată lumea cîntă. Strigătele femeilor se amestecă cu scîrțîitul călușeilor de lemn. În corturi, aerul devine repede de nerespirat; miросul, înăbușitor. Doamnele sensibile leșină. Negustorii vînd dulciuri, vase de ceramică, țesături, bibelouri de sticlă ori de argint, jucării, tablouri. Acrobați, echilibriști pe frînghie rivalizează cu trupe de gimnaști care execută „piramida egipteană". Într-un loc poți vedea un cîine dresat; în altă parte, un cal care știe să socotească. Saltimbanci veniți din toată Europa fac cunoscute la marile chermese diverse tipuri de clovni de origine străină: Jean Potage, Punch, Hanswurst. Olanda îl are pe foarte popularul Pekelharing. Clovnii interpretează farse burlești care, în repertoriul teatrului de chermesă, stau alături de „sotiile" * retorilor. Nivelul acestui teatru e uneori destul de ridicat: la chermesa de la Haarlem se produce trupa artiștilor din Amsterdam; în 1640, aici va juca trupa de comedianți francezi a principelui de Orania. „Teatrele mecanice" prezentau spectacole de păpuși ale căror mișcări erau dirijate printr-un mecanism de ceasornicărie și care cîntau la tobă sau suflau din trompetă[5]. Tot felul de „artiști" străini sporeau, la chermesele importante, mulțimea obișnuită a țiganilor și a saltimbancilor locali. Suedezii își cufundau mîinile într-un creuzet plin cu plumb topit. Englezul

* Gen dramatic minor (sec. XV—XVI), dialog vesel, satiric și uneori sarcastic, între personaje numite „nebuni" (les *Sots* sau les *Fous*). (N. tr.)

Richardson înghițea sulf lichid, sticlă topită, și mesteca în gură tăciuni aprinși.

Printre vînzători ambulanți, tămăduitori, ghicitoare, un „prinzător de șobolani" propunea celor interesați o prăjitură cu arsenic de fabricație proprie, și expunea, spînzurate de o frînghie, victimele cele mai recente ale acestui produs. Meșteșugarii distrau spectatorii dezvăluindu-le din secretele meseriei : pretinși boemieni arătau cum se fabrică sticla prin suflare. Dacă se puteau vedea doar rareori animale exotice — o cămilă, un elefant — în schimb nu exista chermesă la care să nu fie exibate tot felul de ciudățenii : cai, vaci, cîini, purcei cu două capete, cu trei sau cu șase picioare, cu părul de o culoare neobișnuită, sau albine care intrau în stup la comanda celui care le dresase. Altundeva, mulțimea se minuna de omul-trunchi : folosindu-se doar de gură, acesta cosea, împletea sau trăgea cu pistolul. Uneori, „raritatea" nu prea era raritate decît în reclama prezentatorului : unul îți arăta o femeie apucată de furii, ținută în lanțuri ; altul, un bărbat legat fedeleș despre care primeai asigurări că fusese șapte ani sclav la turci.

Istoria anecdotică a păstrat amintirea unuia din acești monștri : e vorba de un pescar poreclit „lunganul Gerrit", a cărui înălțime atingea 2,59 m. și a cărui forță trecea drept egală cu cea a unui cal. Faima lui Gerrit a stîrnit, fără îndoială, invidia multora : se pare că bietul om a fost ucis, în 1668, într-o încăierare, la una din chermesele la care se produsese.

Într-adevăr, rareori se întîmpla ca o chermesă să se termine, mai ales la țară, fără scandaluri și bătăi. Cînd, după cîteva zile de petrecere, mințile se înfierbîntaseră de atîta băutură, un cuvînt nepotrivit, un gest mai îndrăzneț față de o femeie, uneori o simplă privire erau de ajuns pentru ca oamenii să se dedea la violențe ieșite din comun. Loviturile de pumni, de baston erau frecvente. Pînă și în această privință se statorniciseră tradiții : se ținea strîns în mînă o pipă de pămînt ars, pentru ca lo-

vitura să fie şi mai puternică ; în buzunare se păstra întotdeauna o rezervă de nisip, gata să fie azvîrlită la nevoie în ochii adversarului ; unghiile de la mînă se tăiau în formă de zimţi, pentru ca să poată zgîria şi mai abitir în momentul încăierării. În unele sate, bătaia figura printre distracţiile propriu-zise : se organizau concursuri de lupte în care adversarii erau înarmaţi cu cuţite cu vîrful bont... căci trebuia să curgă sînge, evitîndu-se însă rănirile grave ! Pretutindeni erau împrăştiate gunoaie, prin care lumea călca nepăsătoare.

Partea a cincea

ARTA

Capitolul XVIII

ARTELE PLASTICE ŞI MUZICA

Calvinismul militant din vremea războiului, adversar al umanismului dar influenţat de către acesta, a produs o cultură intelectuală originală ale cărei prime semne de maturitate apar cu puţin înainte de 1600. Constituită în funcţie de necesităţile Bisericii protestante, concepută totodată ca un mijloc de a surprinde omul real, luptătorul, omul simplu, omul de rînd, această cultură va păstra de-a lungul întregului secol de aur o orientare generală în acelaşi timp religioasă, populară şi naţională. Cînd, către 1660, ideile şi stilurile clasicismului francez vor pătrunde în Ţările de Jos, ele vor rămîne simple elemente exterioare, decorative, episodice : articole de import şi nimic mai mult. Cît despre puritanism, influenţa acestuia a fost mai ales indirectă, în sensul interiorizării. Treptat, o linie de demarcaţie destul de netă va separa tendinţele populare, sălbatice, energice ale sufletului neerlandez de tendinţele sale formaliste, pompoase, emfatice. Primele corespund imaginii reale a burghezului din Ţările de Jos ; celelalte, imaginii pe care acesta, proaspăt îm-

bogăţit, năzuia să o întruchipeze. Primele ne trimit spre baroc ; celelalte, spre gustul epocii lui Ludovic al XIV-lea. Dar chiar şi aşa, în clasicismul puritan, neerlandezul din marea burghezie se concepea el însuşi nu atît în ipostaza regală exaltată de arta franceză, cît în cea eroico-antică reprezentată de *civis romanus.*

Poate că toate aceste contradicţii explică acea absenţă a unui „stil", în sensul cel mai deplin al cuvîntului, care a fost reproşată societăţii neerlandeze din secolul de aur, şi care a împiedicat-o să se exprime, prin opere viabile, în artele materiei dure : sculptura, arhitectura [1]. În schimb, artele în care a excelat, şi care au fixat ceva din existenţa ei profundă, sînt artele cu o deschidere mai directă spre viaţa interioară... spre viaţa *de interior,* artele căminului familial : poezia, muzica, pictura.

Pictorii

„Nu există, fără îndoială, nici o altă ţară în lume, scrie Parival, care să aibă atîţia pictori şi atîtea tablouri excelente." [2] Istoria oferă puţine exemple de generaţii atît de bogate în mari pictori cum a fost, în Ţările de Jos, generaţia anilor 1595—1625. Van Goyen se naşte în 1596 ; Albert Cuyp în 1605 ; Rembrandt în 1606 ; van Ostade în 1610 ; cei doi Both în 1608 ; van der Helst în 1613 ; Metsu în 1615 ; Ferdinand Bol în 1616 ; Terborch în 1617 ; Wouwermans în 1619 ; Potter în 1625 ; Jan Steen în 1626. Şi toată această extraordinară explozie de talente se produce aproape în întregime în provincia Olanda, a cărei întindere abia dacă e cu ceva mai mare decît cea a departamentului francez Pas-de-Calais : Leiden îi dă lumii pe Rembrandt, van Mieris, Jan Steen ; Haga pe Potter, van Ravesteyn, van Goyen ; Delft pe De Hoogh şi pe Vermeer ; Dordrecht pe Cuyp ; Haarlem pe van Ostade, Brouwer,

Wouwermans[3]. Amsterdam e o adevărată colonie de pictori...

În ciuda diferenţelor dintre şcoli, opera acestor artişti e uimitor de omogenă, trăsăturile ei esenţiale fiindu-i imprimate de rolul social pe care l-a îndeplinit. Burghezul în ascensiune îi plăcea să se înconjoare de obiecte de lux, odinioară apanaj al nobililor şi al Bisericii. O împingea la aceasta şi o necesitate de ordin economic, la care deoarece ne-am mai referit: nevoia de a găsi posibilităţi de investiţie a beneficiilor realizate din comerţ, nevoie care a determinat, în mare măsură, caracterul şi dezvoltarea civilizaţiei secolului de aur şi care a dat naştere, timp de mai multe generaţii, unei cereri considerabile pe piaţa bunurilor de consum. Or, structura şi morala societăţii limitau alegerea acestora în special la ceea ce servea confortului şi împodobirii locuinţei.

Pentru burghezul neerlandez din secolul al XVII-lea, tabloul e o mobilă. O mobilă a cărei funcţie o face de neînlocuit: aceea de a acoperi suprafeţele goale, de care neerlandezii au oroare. În acelaşi timp, tabloul, mai ales dacă e vorba de un portret sau de o scenă de interior, măgulеşte orgoliul cam naiv al parvenitului. În 1633, proprietarul „locuinţei senioriale" din Edam cere unui pictor să-i imortalizeze pe pînză trupul mătăhălos de care e nespus de mîndru: la patruzeci şi doi de ani cîntăreşte peste 450 de livre! J. Molenaer face portretul unui armator înconjurat de întreaga sa familie şi arătînd cu degetul spre cele douăzeci şi două de corăbii din port care îi aparţin. Pe la 1675, un librar înstărit din Amsterdam avea în casă nu mai puţin de patruzeci şi unu de tablouri iar cazul lui nu constituia defel o excepţie, deşi la această dată tîrzie tapiseriile începuseră deja să facă tablourilor o redutabilă concurenţă.

Pînă către 1660, chiar şi cel mai mărunt prăvălias ţine să-şi aibă tablourile sale, pe care le atîrnă în toate odăile. Pot fi văzuţi şi ţărani care cheltuiesc în acelaşi scop două pînă la trei mii de florini. Cu toate acestea, nimeni nu e

conștient de faptul că ar încuraja astfel dezvoltarea unei arte. Imensa majoritate a amatorilor de pictură nu-și dau seama la ce extraordinară perfecțiune ajunsese școala națională. Cercul prețios și totuși avizat din Muiden îl desconsideră pe Rembrandt. Membrii lui nu-l recunosc decît pe Rubens, un flamand.

În ochii patricianului, ai burghezului bogat, pictorul e un furnizor ca atîția alții. Nu se practică mecenatul. Amatorul comandă tabloul și îl plătește ; se pare că cele patruzeci de pînze cunoscute ale lui Vermeer au fost toate lucrări de comandă. În cel mai bun caz, unui artist pe care șomajul sau risipa l-au adus în pragul sărăciei i se poate acorda un împrumut ; condițiile sînt însă draconice. Rembrandt a trecut nu o dată prin această experiență dură, datoriile lui față de Cornelis Witsen ridicîndu-se pînă la suma de 4 000 de florini. Imposibilitatea de a restitui banii însemna falimentul sau sechestrul, chiar dacă artistului nu i-ar mai fi rămas altceva decît să moară de foame. Nu atît negustorii de tablouri, care îi ofereau pictorului prețuri de jaf, cît creditorii săi, patricienii din Amsterdam, au fost cei care l-au ruinat pe Rembrandt și i-au grăbit sfîrșitul. Pieter van Laar a fost împins la sinucidere ; mizeria a făcut din Hercule Seghers un alcoolic incurabil ; Frans Hals, Ruysdael, Hobbema au ajuns mai devreme sau mai tîrziu la azil ; deși a pictat cinci sute de tablouri, Jan Steen a rămas sărac ; cînd a murit, Vermeer îi datora 600 de florini brutarului...

În schimb, pictorul se integra, fără conflicte esențiale, în ordinea socială. Nimic nu e mai străin de mentalitatea acestor vremuri ca revolta artistului neînțeles sau ca voința exacerbată de originalitate. Pictorul caută să utilizeze, bine sau foarte bine, o tehnică în fond artizanală, pe care a deprins-o în anii de ucenicie, dar asupra naturii profunde a căreia nu se interoghează defel. Pictorii formează o ghildă, în care pot intra parcurgînd treptele obișnuite : mai întîi ucenici la un meșter, care îi pune

să mătură prin atelier și să spele pensulele ; apoi calfe, în seama cărora e lăsată zugrăvirea fundalurilor din tablourile meșterului, a cîte unei figuri secundare — meșterul rezervîndu-și figurile principale — sau executarea unui tablou după schițele făcute de acesta. În sfîrșit, ajunși ei înșiși meșteri, pictorii vor deveni furnizorii unei piețe, la prețurile dictate de legile generale ale comerțului. Meșterii ca atare nu se bucură nici de faimă nici de vreo prețuire deosebită.

Ghilda pictorilor e o ghildă modestă. Deși în ochii opiniei publice trecea, în general, drept un individ cam neserios, odată intrat în ghildă pictorul se elibera de sentimentul că e o ființă aparte, că ține de o categorie ieșită din comun : sentiment pe care un neerlandez din vremea aceea nu l-ar fi încercat fără o oarecare jenă. Gustul predominant al compatrioților determina, în mare măsură, gustul personal al artistului : erau preferate armonia desenului, bogăția culorilor ; era detestat sentimentalismul și, îndeosebi, misticismul. Ceea ce numim astăzi realismul marii picturi olandeze nu reprezintă decît reflexul acestei strînse legături dintre pictor și societatea în mijlocul căreia trăia.

Existau negustori de tablouri, prăvăliași care făceau oficiul de intermediari între pictor și clientelă. Tablourile se vindeau însă și la iarmaroace, la chermese. Ieftină, marfa atrăgea cumpărătorii. Cu toate că, în valoare absolută, prețurile ni se par destul de ridicate, ele erau mult mai mici decît în Belgia spaniolă și nu încape îndoială că acest factor economic a favorizat dezvoltarea școlii olandeze. Trei sute de florini pare să nu fi fost un preț excesiv pentru un tablou de dimensiuni medii. Van Mieris a cerut 1 200 de florini pentru tabloul său *Femeie la fereastră*. Fără doar și poate că afacerile se încheiau însă de multe ori la cifre și mai scăzute [4].

Plastica, tentele nudului nu prezintă nici un interes. Singurul tip uman care merită atenție e cetățeanul, omul în costumul său autentic, omul ca prezență cotidiană. În

această privință, ruptura cu Renașterea e totală, și mai ales cu Italia, de la care s-au învățat totuși multe lucruri. Numeroși pictori olandezi continuă să-și facă pelerinajul la Roma, unde studiază mai cu seamă arta peisajului, evitînd temele eroice. Pe pînzele cu care se întorc de aici au zugrăvit o țărancă cu urciorul, un vînzător ambulant, un păstor, o turmă ; tipuri vii, luate din spectacolul străzii, asupra cărora se revarsă lumina și căldura unui soare pe care olandezii nu îl au la ei acasă. Alegoria, mitologia, simbolul ca și procedeele zise academice joacă în pictura olandeză un rol cu totul secundar : deseori, ele lipsesc cu desăvîrșire. Nici chiar peisajul nu mai lasă acea impresie de foire cosmică pe care o găsim la Brueghel. În tablourile cu țărani ale lui van Ostade, peisajul e doar un cadru în care e plasat omul, o invitație discretă, la descifrarea personalității acestuia. Către 1600, eforturile se concentrează în principal asupra elaborării formelor și culorilor, asupra repartizării decorative a suprafețelor. Treizeci de ani mai tîrziu, contururile se estompează, sînt urmărite efectele monocromatice. Tensiunea profundă s-a accentuat. În jurul lui 1650 însă, își face apariția un anume gust al teatralului. Sporadic, pictorii încep să-și îndrepte din nou gîndul spre antichitate. Începînd din acest moment, evoluția școlii olandeze se înscrie pe o traiectorie descendentă. Ochiul a cîștigat totuși mult în rafinament, a învățat să sesizeze reflexele materiei, să drapeze țesăturile somptuoase ; sclipirea accesoriului e menită să evoce esențialul ; apelul la sensibilitatea spectatorului devine mai insistent. După moartea lui Rembrandt, tradiția tehnică se continuă ; ultimul sfert de secol marchează însă declinul unei arte. Succesul de care se bucură pînzele unui de Lairesse e un prim semn.

Formele acestei arte au înflorit într-un număr restrîns de genuri, dintre care principalul, socialmente vorbind, a fost portretul : cererea era enormă ; se pare că numai în atelierul lui van Mierevelt s-ar fi executat cinci

mult de portrete. Se întîmpla şi ca unul şi acelaşi portret să fie comandat în mai multe exemplare : psihologia cumpărătorilor nu se deosebea prea mult de cea a clienţilor de astăzi ai fotografilor ! La fel stăteau lucrurile şi în Franţa. Peisajul, graţie jocurilor de nuanţe pe care le permite imensul cer olandez, constituie modul de expresie prin excelenţă liric. Cît despre pictura numită „de gen", avîntul ei iniţial se datorează Reformei, care condamna orice reprezentare a divinului. Scene de interior, chermese, naturi moarte vin să înlocuiască acum coborîrile de pe cruce de care bisericile nu mai aveau nevoie, răspunzînd astfel aspiraţiilor profunde ale unei societăţi noi. În acord cu aceeaşi tendinţă şi profitînd de aceleaşi împrejurări se afirmă caricatura, umorul, ironia. Tablourile înfăţişînd oraşe, porturi, bătălii navale, marinele exprimă şi ele, în felul lor, această conştiinţă colectivă. Cel care, pornind de la teme biblice, va recrea o pictură religioasă adaptată sufletului protestant, va fi Rembrandt.

Gravura, socotită — nu fără o oarecare îndreptăţire — ca arta cea mai tipică pentru secolul al XVII-lea olandez, urmează un drum asemănător. Numărul lucrărilor realizate în această tehnică e considerabil : portrete, serii de tipul „muncile anotimpurilor", scene de gen, peisaje şi, mai ales, tablouri sau caricaturi pe subiecte din actualitate, toate prezentate fie pe foi volante, fie în albume, fie ca ilustraţii la pamflete sau la opere literare, cum sînt de pildă gravurile lui van der Venne la poeziile lui Cats. Gravura ţine pasul cu toate manifestările vieţii naţionale, figurativa plastică dovedeşte o mare aderenţă la experienţa imediată. Prin unele aspecte, gravura acestei epoci se apropie de fotografia de ziar din zilele noastre. Ea reflectă toate mişcările istoriei politice şi militare, exprimînd, într-un mod şi mai direct decît pictura, formarea conştiinţei de sine a naţiunii. În operele unora din reprezentanţii săi, gravura se ridică la valoarea marii arte ; la alţii, ea rămîne la nivelul unei imagini de Epinal. Gravorii populari

folosesc vreme cît mai îndelungată aceleaşi plăci, limitîndu-se la a modifica doar figura principală. De unde aerul naiv şi demodat al multora dintre ilustraţiile la pamflete şi la cărţile ieftine.

Muzicienii

Ţările de Jos aveau o veche tradiţie muzicală. Şcoala „flamandă" din secolele al XV-lea şi al XVI-lea se făcuse cunoscută nu numai în Franţa ci şi în Italia, unde influenţa ei, graţie unor artişti ca Clemens non Papa*, se exercitase în chip vădit asupra unui Palestrina, la începuturile perioadei de mare avînt al muzicii autohtone. Reforma dăduse o lovitură acestei tradiţii. După 1600 nu mai apare nici un nume de răsunet. Continuă să existe totuşi o intensă viaţă muzicală colectivă, un gust pentru muzică adînc înrădăcinat şi, în ansamblu, sigur, caracteristic acestei societăţi altfel prea puţin preocupate de artă în sine. Burghezul secolului al XVII-lea a ştiut să-şi integreze înclinaţia naturală civilizaţiei pe care şi-o făurise.

Îmbrăcînd forma cîntecului, muzica reprezintă pentru el în primul rînd un liant social. Aşa cum am văzut, nu există sărbătoare în familie, nu există solemnitate publică la care să nu se cînte. Snobii strîmbau din nas la astfel de melodii : nu că ele ar fi fost demne de dispreţ, dar ţineau încă de vechiul fond medieval iar amatorii de stil italian ori francez nu erau sensibili la farmecul lor elementar.

Ţi-am dat bună seara, drăguţa mea Joosje,
Cutiuţa mea cu acadele,

* Compozitor flamand din secolul al XVI-lea : porecla i se dăduse pentru a-l deosebi de poetul Jacobus Papa. (N. tr.)

Mărută-mă, sîntem singuri...
Te alint spunîndu-ţi sufleţelul meu, alinarea mea,
comoara mea.
Ni ţi jur, pe blana pisicii unchiaşului Lubberts,
Vai ! Vai ! că te-am păcălit ! [5]

Cu pretenţiile lor naive, cu textele lor adesea moralizatoare sau dimpotrivă aproape obscene, asemenea cîntece de dragoste n-aveau cum să placă obişnuiţilor cercului din Muiden, ale căror stihuri imitau preţiozitatea de la Hôtel de Rambouillet. Pentru membrii cercului, Huyghens a compus, în franceză sau în italiană, mai multe din romanţele pe care le-a reunit în *Pathodia :*

Martori tăcuţi ai tainicelor visuri,
Stejari stufoşi şi voi, adînci abisuri,
Ce-atîtea veri privit-aţi cu-ncîntare
Şi mîndri-aţi fost de dulcea-mi desfătare,
Să n-aşteptaţi să mă mai poarte pasul
Unde nu-i dragoste ca să-mi audă glasul...

Încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea luaseră fiinţă, în mai multe oraşe, societăţi muzicale care cunoscuseră o mare dezvoltare după armistiţiu. Societăţile îşi recrutau membrii din toate clasele sociale. Două dintre aceste *collegia musica* — cel din Arnhem, fondat în 1591, şi Societatea Sfînta Cecilia, creată în 1631 la Utrecht de către notabilităţile oraşului — s-au bucurat de o reputaţie deosebită. Societatea muzicală din Amsterdam s-a înfiinţat abia în 1634.

Societăţile erau formate din cincisprezece pînă la douăzeci de persoane, care se întruneau pe rînd acasă la fiecare dintre ele pentru a se exersa în cîntul sacru şi profan, monodic sau polifonic, mai rar în muzica instrumentală. Cu vremea, municipalităţile au început să se intereseze de aceste reuniuni, punînd deseori la dispoziţia societăţilor un local. Societatea îşi avea blazonul ei, la fel ca şi o ghildă. Statutul impunea o minimă disciplină, veghind la regula-

ritatea cu care trebuiau să se țină ședințele și la păstrarea unei atmosfere sobre : o discuție prea violentă sau o ceartă erau pedepsite cu o amendă de 4 pînă la 8 florini ; cel care lipsea fără motiv trebuia să ofere, pentru a fi iertat, o sticlă din cea mai bună băutură din pivnițele proprii. Exercițiul muzical se încheia cu o petrecere amicală. La unsprezece fix însă un slujitor începea să strîngă paharele, să șteargă mesele : era semnalul la care oamenii se ridicau să plece, nu înainte de a fi măsurat, pentru ca totul să fie în bună rînduială, cît vin mai rămăsese în fiecare sticlă.

Societățile țineau uneori ședințe extraordinare, la care își dădea concursul, în afară de cor, și o mică orchestră. Cîțiva violoniști, ce urmau să acompanieze vocile înalte, și un clavecinist se strîngeau laolaltă sub conducerea maestrului capelei locale. Concertele propriu-zise însă, cu intrare plătită și deschise publicului larg, au rămas practic necunoscute în Țările de Jos pînă în secolul al XVIII-lea (exceptînd poate acele forme hibride prezentate în „musicos"). În schimb, în unele orașe fuseseră constituite orchestre municipale. Groningen își avea încă din 1617 orchestra sa, ai cărei membri purtau uniformă. La Utrecht și în alte localități, trîmbițașii din corpul de gardă cîntau o oră pe zi în piața primăriei.

Inițial, Biserica reformată nu admisese în desfășurarea liturghiei decît muzica vocală. Această austeritate stîrnise, încă de la începutul secolului al XVII-lea, o serie de proteste. Către 1640, sub presiunea opiniei publice, a fost reintrodusă orga. Predicatorii i-au descoperit imediat utilitatea. În anumite zile, organiștii erau invitați să dea recitaluri, destinate să-i îndepărteze pe credincioși de la frecventarea acelor „musicos" de care am mai vorbit. Uneori, după terminarea slujbei religioase sau cu ocazia marilor sărbători, se dădeau și concerte extraordinare : corul cînta psalmi, fie pe melodia religioasă tradițională, fie transpuși pe melodii profane.

Cele cîteva personalităţi al căror nume ilustrează istoria muzicii neerlandeze a epocii provin, toate, din rîndul organiştilor : Willem, organistul de la Biserica Nouă din Amsterdam ; Joan du Sart, din Haarlem ; Henri Spaen, din Dordrecht, acesta din urmă atît de preţuit încît oraşul i-a plătit cu 100 de florini muzica pe care o compusese pentru un psalm. Iar lui Swelinck, organistul de la Biserica Veche din Amsterdam, pe care Vondel îl numea „Phoenix al muzicii", un grup de cetăţeni de vază ai oraşului, vrînd să-i acorde un ajutor financiar, i-au dăruit iniţial 200 de florini, dar nu în bani lichizi, ci în titluri de rentă : donatorii investiseră pur şi simplu suma respectivă în propriile lor întreprinderi, pe numele muzicianului ; în fiecare an, ei îi comunicau acestuia cu cît îi mai sporise averea, în funcţie de cursul Bursei...

Mici grupuri de muzicanţi ambulanţi străbăteau ţara, colindau în sate, la chermese, la nunţi, îşi închiriau serviciile îndrăgostiţilor amatori de serenade. Mulţi pictori au creionat silueta lor pitorească, mizeră sau burlescă, şi instrumentele ciudate pe care le foloseau, pe lîngă fluieraş şi luth : *bombas*-ul, o vioară mare cu o singură coardă, avînd drept cutie de rezonanţă o băşică de porc ; *draailer*-ul, un fel de flaşnetă portativă.

Capitolul XIX

LITERATURA

„Retorii"

Neerlandezii sînt versificatori neobosiți. De la urările sau dedicațiile pe care le aștern în albumul unui prieten pînă la textele nenumăratelor cîntece ori la inscripțiile, ironice sau bombastice, de pe clădirile publice, versificația invadează existența cotidiană, alimentează memoria oamenilor cu ritmuri și imagini pe care fiecare se laudă că le poate folosi cînd împrejurările o cer. Schimbul de versuri e una din formele pe care le îmbracă relațiile sociale, chiar în rîndurile burgheziei modeste. Fiecare oraș își are poeții săi, cunoscuți ca atare, uneori de o reală valoare. În privința numărului lor, Amsterdam deține întîietatea, urmat de Dordrecht. Versificatori de profesie stau la dispoziția amatorilor mai puțin dotați. Eruditii compun versuri în limba latină iar Academia din Amsterdam acordă anual un premiu pentru poezia scrisă în latinește.

O foarte veche instituție, cea a „camerelor de retorică", menține aceste tradiții. Provenite din asociații medievale cu caracter mai ales religios, „camerele" deveneau cu timpul niște „societăți amicale" ai căror membri se exersau în materie de poezie, organizau concursuri literare, făceau teatru de amatori. Umaniștii disprețuiau aceste rămășițe dintr-un alt veac, care perpetuau gusturi demodate, și își băteau joc de improvizațiile stîngace ale membrilor lor, oameni cumsecade dar lipsiți de orice cultură literară. Și totuși, pe la 1600, exceptînd nordul și estul țării, „camerele de retorică" se aflau încă în plină activitate, jucînd un rol social de necontestat.

În fiecare oraș, ba chiar în fiecare sat există o astfel de „cameră". Reuniunile se țin la han sau într-un local pus la dispoziție de municipalitate. „Camera" are un sfînt protector și o sfîntă protectoare, o deviză, un sigiliu, un standard și o floare sau un arbore simbolic de la care îi vine și numele. Cele trei „camere" din Leiden se numesc *Ghidărușa albă, Crinul portocaliu* și *Palmierul*; cea din Alkmaar, *Laurul verde*; „camerele" din Schiedam, *Trandafirul roșu* și *Smochinul*. Un președinte și cîțiva decani de vîrstă se ocupă de organizare, convoacă întrunirile, răspund de gestiune, încasează amenzile. Căutînd să-și asigure sprijinul și bunăvoința celor puternici, aceștia aleg deseori ca președinte de onoare al „camerei" un nobil ori un patrician pe care îl cinstesc cu titlul de „Prinț", dacă nu chiar de „Împărat". Camera își are poetul său oficial, *factorul*, însărcinat cu redactarea diplomelor acordate ca premii și cu compunerea pieselor pentru anumite ocazii solemne. Cînd „camera" montează un spectacol, „factorul" distribuie rolurile și asigură regia. În atribuțiile lui mai intră și aceea de a preda celor mai tineri dintre membri „retorica", adică regulile versificației [1]. „Camera" avea și un bufon, „prostul", îmbrăcat, potrivit unei vechi tradiții, într-un costum galben și verde sau albastru și alb, cu dungi negre, și ale cărui glume, de un gust mai mult sau mai puțin îndoielnic, însuflețeau reuniunile. La mani-

festările publice, „retorii" își puneau o uniformă : la Middelburg, de pildă, o togă roșie brodată cu blazonul „camerei" și cu devize țesute cu fir de argint.

Reuniunile aveau loc duminica, după liturghie. Se bea vin și bere și nu se vorbea decît în versuri, chiar și atunci cînd era chemat băiatul care servea. Nota de plată era redactată tot în versuri. Regulamentul „camerei" interzicea confraților să joace cărți, să înjure, să-l pomenească pe diavol (lucrul era îngăduit doar în cîntece), să murdărească pereții și să aducă prostituate.

Travaliul „poetic" consta în exerciții de compunere : rondeluri, balade, cîntece, palindromuri, versuri ambigue și tot soiul de alte acrobații lingvistice, care de care mai rafinate, de felul celor amintite în manualul lui Matthys de Casteleyn. Alteori se pregătea un spectacol dramatic : o farsă sau o „sotie" de tip medieval ori o „moralitate", alegorică, adesea inspirată din actualitate. Ceea ce se urmărea era nu atît provocarea unei emoții inedite, cît delectarea spectatorului cu lucruri pe care le cunoștea foarte bine. Piesele nu aveau decît rareori mai mult de două, trei sau patru personaje. Comicul rezida mai degrabă în mimică decît în subtilități de spirit ori de limbaj [2]. Treptat s-a răspîndit obiceiul de a se juca și comedii sau tragedii de factură modernă. Preferințele spectatorilor de rînd continuau însă să se îndrepte spre genurile vechi.

La chermese, la Paști, la Rusalii, la unele sărbători deosebite, retorii se produceau în public. Cu cîteva luni înainte ei invitau celelalte „camere" din regiune să participe la un concurs : se precizau subiectele care urmau să fie tratate (de pildă : „dragostea e temeiul tuturor lucrurilor"), numărul și natura versurilor cerute concurenților. Se premiau însă și podoabele, blazoanele, ba chiar și fanfarele „camerelor" aflate în întrecere. Premiile constau în obiecte de aur, de argint, de cositor : cupe, sfeșnice, pipe. Uneori se organizau concursuri de improvizație : un membru al juriului punea întrebările ; poeții, stînd jos, cu cîte

o foaie de hîrtie pe genunchi, dădeau răspunsurile în versuri. Cel care termina primul obținea premiul. Serbarea atrăgea o mare mulțime de oameni și se desfășura cu un anume fast: cortegii, numere muzicale, scene în aer liber, tribune. Municipalitățile se îngrijeau de găzduirea retorilor invitați, contribuiau la finanțarea festivităților [3]. O loterie, uneori în beneficiul spitalelor orașului, sporea atracția solemnității.

În cursul primelor trei decenii ale secolului, importanța camerelor de retorică de la orașe a scăzut considerabil. Multe au dispărut. Către 1660, „camerele" mai puteau fi întîlnite doar la sate și chiar și aici ele îi păreau unui străin ca Parival un fel de anacronisme pe cale de dispariție [4].

Istoria celor două „camere" din Amsterdam e semnificativă. Cea mai veche dintre ele, *Trandafirul sălbatic*, întemeiată în 1517, se opunea celei numite *Levănțica albă*, creată de către emigranții brabantini și flamanzi. Către 1614, conflictul devenise atît de acut, încît unii membri ai *Trandafirului sălbatic* au preferat să se retragă. La vremea aceea, camera număra în rîndurile ei mai mulți cărturari dornici să scuture inerția tradiției și să deschidă cercul spre suflul proaspăt al umanismului: Hooft, Bredero, Vondel, Samuel Coster. În fața pericolului de sciziune care amenința *Trandafirul sălbatic*, Coster a luat, în 1617, inițiativa de a grupa elementele cele mai dinamice ale asociației într-o „Academie" care s-a separat definitiv de camerele de retorică.

Instalată într-o baracă de scînduri, pe un teren cumpărat de la municipalitate, în centrul orașului, Academia lui Coster a fost inaugurată în 1618 prin reprezentarea tragediei *Moartea lui Wilhelm de Orania*. Un acord încheiat cu eforii orfelinatului municipal încredința acestora administrarea financiară a Academiei ca și... beneficiile, care au ajuns rapid să constituie o rentă în valoare de circa o mie de florini. Coster urmărea nu atît abolirea tradiției retorice, cît înnoirea ei. El înțelegea să ofere burgheziei

amsterdameze o instituție culturală demnă de ea, orientată spre sursele literare clasice. Proiectul inițial prevedea organizarea, în acest cadru, a unor cursuri de istorie, de filozofie, de estetică. Spiritul „Academiei" înclina spre „libertinism". Consiliile bisericești au protestat, municipalitatea a reacționat violent. În cele din urmă, scîrbit, Coster s-a retras în 1623. Instituția pe care o crease era pe cale să devină primul teatru din Țările de Jos. Se jucau aici piese de Coster, Vondel, Hoogendorp, reprezentanți ai școlii clasice neerlandeze, dealtfel mai degrabă barocă decît clasică, în sensul pe care îl dăm astăzi termenului. Cele două „camere" nu puteau lupta cu un asemenea adversar; în 1635 ele s-au autodizolvat și s-au afiliat Academiei.

Teatrul și actorii

La această dată Coster murise iar baraca sa de lemn amenința să cadă în ruină. În 1637, administrația orfelinatului hotărăște să investească 20 000 de florini într-o nouă construcție, din piatră. Ridicat în scurt timp, în ciuda dificultăților create de consiliile bisericești, noul teatru e inaugurat prin reprezentarea piesei *Gysbrecht van Aemstel* de Vondel, dramă ce exaltă măreția Amsterdamului. Clădirea cuprinde o sală înconjurată de două balcoane de loji, care se pot închide printr-o perdea : procedeu comod, favorizînd episoade galante. O scenă foarte largă, fără instalație de lumini, mărginită lateral de doi pereți simbolizînd două închisori, se îngustează în fund, în jurul unui tron așezat pe un piedestal, sub un baldachin cu pilaștri. De o parte și de alta a acestuia, două mici patrulatere încadrate de coloane reprezintă încăperile unei locuințe. Centrul scenei, vast, fără decoruri, figurează un loc nedefinit, unde se desfășoară momentele esențiale ale acțiunii. Sub nivelul scenei se grupează orchestra — trom-

petă, bas, vioară, luth — care acompaniază piesa sau cîntă în antracte. În anumite privinţe, cadrul acesta ţinea încă de tradiţia evului mediu tîrziu. În 1664 clădirea a fost însă renovată şi modernizată: scenografia s-a perfecţionat, scena a fost adîncită, creîndu-se astfel posibilităţi de diversificare a perspectivei; au început să fie folosite „maşinării".

Sursă importantă de venituri pentru orfelinat, teatrul a devenit în curînd obiectul unei atenţii susţinute din partea municipalităţii. Paralel cu dreptul pe care şi-l rezervaseră de a cenzura, într-o anumită măsură, programele, edilii instituiseră şi un veritabil monopol comercial al teatrului pe care îl administrau. Aşa se explică faptul că la Amsterdam trupele de actori străini aflate în trecere erau rare.

Pînă în 1658, Amsterdamul va rămîne singurul oraş cu teatru permanent din Ţările de Jos. La această dată se construieşte unul şi la Haga. În 1664, tot la Haga, un bogat negustor de lemne pune să fie transformată sala unde se practica jocul cu mingea în scopul de a face din ea o operă „de dimensiuni obişnuite, între 30 şi 32 picioare lunglme" [5]: aşezămîntul a dăinuit aproape patruzeci de ani. Cînd teatrul nu are o clădire proprie, se joacă într-un cort, într-o sală închiriată, publică sau particulară, într-un hangar, într-un poligon de tir, într-o armurerie, ba chiar şi în refectoriul unui spital unde, pentru cîteva sute de florini, un tîmplar meşteresţe o scenă şi cîteva bănci. Localul e închiriat pe o perioadă care coincide cu durata unui iarmaroc sau a unei chermese, uneori şi mai mare: pe la 1660 întîlnim, în oraşele importante, trupe care au încheiat contracte de închiriere pentru şase săptămîni sau, în mod cu totul excepţional, pentru şase luni.

Cu toate acestea viaţa teatrală a ţării era extrem de săracă. Chiar şi la Amsterdam teatrul nu era deschis decît cîteva luni pe an, timp de două zile pe săptămînă. Opoziţia Bisericii faţă de această formă de divertisment nu a slăbit niciodată şi a creat o situaţie moralmente puţin favorabilă

dezvoltării artei dramatice. Biserica făcea presiuni asupra municipalităților, obligîndu-le să ia măsuri restrictive și vexatorii. Reprezentațiile erau interzise de Paști și de Crăciun, în zilele de predică, de doliu public, în anii de foamete sau de război : toate pretextele erau binevenite. În plus, fiscul municipal îi storcea de bani pe bieții oameni care, îndrăgostiți de meseria lor, continuau totuși să monteze spectacole.

După ce și-a cumpărat un bilet de la casierul instalat la intrare, spectatorul intră în sală și se îndreaptă, străbătînd un culoar lateral sau central, spre locul pe care i-l indică biletul. S-ar putea să îl găsească ocupat : nu e exclus ca, din dorința de a-și spori beneficiile, administrația să-l fi vîndut de două ori. Ghinionistul îl interpelează pe primul ocupant, reclamîndu-și drepturile. Dacă n-au mai rămas decît cîteva locuri libere, cearta degenerează în pugilat. Pînă la urmă cei doi se înghesuie cum pot pe același loc. O femeie trece printre șirurile de bănci, cu o cană într-o mînă și un pahar în cealaltă, invitînd amatorii să cumpere bere. O vînzătoare de cărți își strigă marfa în gura mare. Spectatorii sparg nuci, mănîncă mere, trag din pipă. Toate clasele sociale se amestecă în această mulțime. Fetele tinere visează la o posibilă aventură ; femeile frumoase se lasă admirate. Hoții de buzunare s-au apucat de treabă. În loji ca și la parter, oamenii rîd, se sărută. Actorii răcnesc din răsputeri ca să acopere vacarmul...

Succesul teatrului din Amsterdam se datorează în parte personalității puternice a cîtorva actori, cum au fost Adam Karels Germes, interpret, începînd din 1617, al tuturor rolurilor mari la Academia lui Coster și profesor de dicție la bătrînețe ; sau de Boer, nepotul unui guvernator general din Java, care a preferat libertatea vieții de actor servituților unei înalte funcții administrative ; sau Cornelis Bor, interpretul lui Agamemnon în *Ifigenia* lui Racine. Nivelul mediu rămînea însă scăzut. Actorii profesioniști constituiau la început o excepție. Apoi numărul lor a crescut, din rațiuni practice : era peste puterile ama-

turilor să joace în fiecare săptămînă o altă piesă, așa cum se obișnuia la Amsterdam. Trupele periodice sau permanente, stabile sau itinerante, dealtfel foarte puține înainte de 1650, se recrutau din rîndul tuturor profesiunilor : s-au văzut actori marinari, hamali, bărbieri, librari. Rolurile feminine au fost jucate inițial de bărbați : prima actriță, Ariane Noozeman, apare, în 1645, într-o trupă ambulantă ; ea nu va intra decît în 1655 în teatrul din Amsterdam. În ciuda protestelor rigoriștilor, noutatea e atît de mult apreciată, încît actriței i se fixează salariul, aproape exagerat de mare, de 4 florini și jumătate pe seară [6]. Trupa își împarte beneficiile în două părți egale : una e destinată fondului comun, cealaltă subvenționării săracilor. La autor nu se gîndește nimeni. Vondel n-a încasat un ban pentru piesele lui.

Jocul se caracterizează prin grandilocvență și platitudine. În jurul lui 1650, majoritatea actorilor erau aproape analfabeți. Lipsa de personal calificat avea deseori consecințe bizare. În 1670, Blasius, care traducea pentru teatrul din Amsterdam o comedie latină, înlocuiește personajul unui bătrîn tată prin cel al unei bătrîne mame, și asta pentru că în trupă nu există nimeni care să poată interpreta un rol de tată ; în schimb, actorul Baat își făcuse o specialitate din rolurile de mamă ! Nici trupele străine venite în turneu nu erau cu mult mai răsărite. Saint-Evremond, care asistă în 1669 la o reprezentație cu *Tartuffe* la Haga, consideră actorii „destul de buni în părțile comice, detestabili în cele tragice, cu excepția unei actrițe foarte bune în toate" [7]. În 1687, Misson asistă, la Amsterdam, la un spectacol de operă franceză, mediocru pus în scenă, în care cea mai puțin proastă dintre actrițe e o olandeză grasă, interpreta unui rol masculin, care pronunță destul de bine franțuzește deși nu înțelege o boabă din ce spune.

Prima jumătate a secolului al XVII-lea e epoca de aur a trupelor ambulante de toate naționalitățile, numărînd

zece pînă la doisprezece actori, însoţiţi uneori de un scenograf, care străbat întreaga Europă occidentală. În Ţările de Jos e semnalată, încă din 1598, o trupă italiană la Leiden. Italienii se întîlnesc însă rar ; de-abia după 1670 numărul lor va creşte întrucîtva. În schimb, trupele engleze frecventează asiduu provinciile centrale şi din nord, vin uneori la Leiden şi la Haga : între 1590 şi 1656 se înregistrează în jur de douăzeci de turnee ale acestora. După 1660, singurii actori străini care vor vizita în mod curent Provinciile Unite vor fi francezii. Prima lor apariţie în Ţările de Jos datează din 1605 [8] ; francezilor le plăcea să joace aici, îndeosebi la Haga unde curtea, care le era foarte favorabilă, îi susţinea : prinţul Mauriciu le acordă permise de liberă trecere ; Frederik Hendrik le împarte gratificaţii ; Wilhelm al II-lea suportă cu generozitate cheltuielile de drum ale trupelor care îi sînt pe plac. Iată de ce francezii, îndată ce sosesc în Ţările de Jos, se pun la dispoziţia curţii ; ei se înfăţişează aici şi cer autorizaţia de a juca. Conflictele de jurisdicţie fac ca lucrurile să se tărăgăneze. În sfîrşit, trupa se instalează în localul pe care şi l-a ales : de multe ori acesta e Armureria, cea mai mare sală din Haga, măsurînd 112 picioare lungime pe 32 lăţime. Un toboşar străbate oraşul, chemînd lumea la spectacol. Publicul e încîntat de prezenţa actriţelor, lucru obişnuit în companiile franceze. Către 1622, o trupă în care figurează Charles le Noir, Charles Guérin, François Métivier obţine titlul de „Comedianţii principelui de Orania", pe care îl va păstra, de-a lungul tuturor peregrinărilor sale prin Europa, pînă în 1655. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1658, mica sală din Haga rezervată jocului cu mingea va fi transformată în teatru francez permanent.

Publicul neerlandez aştepta ca teatrul să-i ofere fie evaziunea în lumea visului fie, dimpotrivă, comentariul mai mult sau mai puţin satiric al actualităţii în care era implicat. Cînd şi-au făcut apariţia tragediile, cu regula celor trei unităţi, cu lungile lor tirade, spectatorii nu s-au arătat prea entuziasmaţi, spre marele regret al cîtorva eru-

diţi. La începutul secolului, farsa, adesea politică, şi drama de capă şi spadă domină scena. Marii dramaturgi olandezi, Coster sau Vondel, urmează modelul antic dar într-o manieră mai degrabă engleză decît franceză. Se traduc, se imită dramele elizabethane. Autorul cel mai popular e Jan Vos, de profesie sticlar, a cărui terifiantă *Arian şi Titus* era jucată chiar şi de retori la chermese. Un personaj se prăbuşea pe scenă, un val de sînge ţîşnea dintr-o băşică pe care actorul o ţinea ascunsă sub mantie. Fabricant de piese de senzaţie, Jan Vos a devenit un familiar al nobililor din Amsterdam şi directorul teatrului din oraş ; datorită lui aici au fost jucaţi Calderon şi Lope pe Vega, al căror barochism răspundea unei înclinaţii profunde a publicului.

În genul grav, neerlandezii îşi extrag multe subiecte din Biblie : *Ioan Botezătorul, Lucifer*, de Vondel ; *Uciderea pruncilor*, de Heinsius. În 1638, la Haga, o trupă franceză joacă *Cidul*. Publicul are o adevărată revelaţie. Van Heemskerck traduce piesa. S-ar părea că s-a lansat un nou curent. În 1639, Heerman traduce o piesă de Mairet. În 1647, însuşi marele pensionar Jan de Witt tălmăceşte *Horaţiu*. Dar nobleţea şi nuditatea stilului care triumfa atunci pe scena franceză se impun cu greu în această societate burgheză. Influenţa lor asupra dramaturgiei neerlandeze rămîne multă vreme neînsemnată. A fost nevoie, pentru ca ea să se intensifice, de eforturile societăţii *Nil volentibus arduum*, întemeiată în 1669 la Amsterdam în ideea de a promova modelele clasicismului francez. Membrii societăţii publică mai multe lucrări teoretice sau critice, traduc sau adaptează piese de Corneille, Racine, Quinault, Molière, le pun în scenă la teatrul municipal. Astfel, între 1680 şi 1700 vor fi reprezentate aproape douăzeci de tragedii şi comedii franceze. Partida e cîştigată ; vechea dramă olandeză încetează să mai existe : francomania care se dezlănţuie pe la 1670 triumfă pe scenă, nu cum triumfase şi în vestimentaţie, şi în moda cafelei...

Cîţiva nobili de la curtea din Haga şi unii patricieni cultivau cu prudenţă un teatru de societate, recreativ sau

pedagogic. Astfel, în 1605, tinerii Huyghens au jucat, în casa lor, *Sacrificiul lui Abraham* a lui de Bèze, în fața unui auditoriu monden. În 1641, fiicele reginei văduve a Boemiei, refugiată la Haga, au dat o reprezentație cu *Medeea* lui Corneille.

În virtutea unei vechi tradiții, în „școlile latine" teatrul era folosit ca mijloc de învățare a limbilor străine. Erau jucate, îndeosebi cu ocazia distribuirii premiilor, tragedii sau comedii clasice, latine și chiar grecești, la care era invitat un public ales ; municipalitatea suporta cheltuielile și acorda celor mai buni actori o recompensă. Teologii se întrebau dacă asemenea practici nu contraveneau cumva moralei. Curatorii impuneau o cenzură prealabilă. În școlile unde se învăța franceza, se jucau din cînd în cînd piese, religioase sau moralizatoare, în această limbă.

Reprezentațiile dramatice se încheiau adesea cu un balet. Uneori, acestuia îi era rezervat antractul. Provenit din tradiții autohtone — vechile dansuri de chermesă și divertismentele practicate în camerele de retorică — baletul olandez nu a suferit influențe străine pînă în secolul al XVIII-lea. Temele coregrafice le reproduceau pe cele ale horelor țărănești, populare, și chiar ale dansurilor marinărești, cu acompaniament de cimpoi.

Cît despre operă, aceasta a pătruns la Haga către mijlocul secolului, adusă de trupe franceze, dar nu s-a mai răspîndit și în alte orașe.

Scriitorii

Poeții, romancierii, istoricii secolului de aur sînt conștienți de faptul că aparțin unei societăți în care funcția lor esențială e aceea de slujbaș ori de negustător. Mentalitatea lor e cu totul diferită de cea a unui scriitor profe-

alonist. Versurile sau proza lor nu reprezintă decît un mod de a-şi înfrumuseţa existenţa sau o mărturie care se vrea plină de învăţăminte folositoare. La cei mai instruiţi dintre ei, cultul frumuseţii antice are ceva abstract; o lume ideală, eroică, marmoreană, se interpune în spiritul lor între realitate şi scriitură. În *Istoria revoltelor*, Hooft priveşte istoria mai nouă a Ţărilor de Jos cu ochii lui Tacit. Orgoliul neerlandezului din marea burghezie triumfătoare a deceniului 1640—1650 se poate socoti pe deplin satisfăcut. Naţiunea însă, în vitalitatea ei complexă, nu-şi află reflectarea în paginile cărţii. Heinsius, personaj influent şi plin de pretenţii, care întreţine corespondenţă cu mai mulţi scriitori parizieni, e un fel de Trissotin *. Realismul bunul moralizator, jovialitatea cam grosolană a camerelor de retorică, pînă nu de mult încă active, sau verva poeţilor „vagabonzi" din secolul al XVI-lea exprimaseră mai exact spiritul popular din vremea în care se năştea, anevoie, Republica.

Burghezul n-a devenit un tip literar. Literatura n-a vrut să-l înfăţişeze decît sub falsa strălucire a veşmintelor antice sau în imagini caricaturale. Prea strîns legată de idei, într-o epocă în care gîndirea analitică nu era încă matură, literatura nu a izbutit ceea ce pictura, artă pură, izbutise în chip strălucit. Cînd încearcă să surprindă realitatea vie, ea nu reuşeşte să treacă dincolo de anecdotic. Această neputinţă e agravată de faptul că, spre deosebire de pictori, scriitorii aparţin, în general, clasei conducătoare a societăţii şi sînt de un desăvîrşit conformism politic. Popularitatea poetului Cats ţine mai mult de raţiuni religioase şi morale decît de valoarea lui literară propriu-zisă.

Influenţa barocului englez, italian şi chiar francez se face puternic simţită în prima jumătate a veacului. E tradusă, apoi prelucrată *Arcadia* lui Sydney. De la *Astreea*

* Personaj din comedia *Femeile savante* de Molière, tipul poetului de salon, preţios şi pedant, în fond ignorant şi ipocrit. (N. tr.)

la scrierile lui La Calprenède şi ale lui Madeleine de Scudéry, toate romanele franţuzeşti de succes suscită imitaţii olandeze. Mitologia, alegoria ornează un stil erotic decadent. Se cristalizează astfel un gust poetic şi romanesc, care îi îndepărtează de camerele de retorică pe cei cu veleităţi de spirit. Pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul secolului, forma se închide şi mai mult asupra ei însăşi, alunecînd spre o gravitate afectată, dacă nu chiar spre emfază.

Din mulţimea amatorilor se detaşează totuşi cîţiva autori de primă mărime, a căror operă constituie veritabila literatură neerlandeză a secolului de aur. Amsterdamezul Gerbrand Adriaenszoon Bredero (1585—1618), fiul unui cizmar bogat, obişnuit al cercurilor literare ale oraşului, unde e deosebit de preţuit, n-a primit o educaţie savantă. Faptul că nu cunoaşte latina îl face, poate, să fie mai strîns legat de limba sa maternă şi de poporul care o vorbeşte.

Poporul acesta, viaţa fremătătoare din care creaţia poetului îşi trage seva sînt dascălii de gramatică ai lui Bredero, repertoriul temelor sale, muzele lui. De o puternică originalitate, Bredero, care a debutat ca pictor, păstrează din prima sa meserie acuitatea privirii, gustul culorilor şi al formelor, înclinaţia spre caricatură, truculenţa. Bredero are umor şi elocvenţă ; nu cunoaşte procedeele Renaşterii dar are spiritul ei. Moare la treizeci şi trei de ani, lăsînd o operă considerabilă : cîntece de dragoste, populare, satirice, mai multe drame de capă şi spadă, urmate de comedii şi farse a căror perfecţiune dramatică i-a asigurat scriitorului un succes neîntrerupt în Cameră şi apoi la Academie.

Pieter Corneliszoon Hooft (1581—1647) se deosebeşte radical de Bredero. Fiul unui primar al Amsterdamului, Hooft aparţine aristocraţiei „regenţilor", „libertină" şi umanistă. La şaptesprezece ani pleacă într-o călătorie în Franţa, Germania şi apoi în Italia, unde va rămîne trei ani, cucerit de arta acestei ţări, de peisaje, de limbă. Îi citeşte pe Petrarca, Tasso, Guarini. Întors în Olanda, stu-

[illegible] la Leiden dreptul şi literele ; în 1609 e numit în funcţia de guvernator al districtului Muiden. Începînd din acest moment, Hooft îşi va împărţi timpul între castelul din Muiden, din care va face reşedinţa sa de vară, şi Amsterdam. Hooft are gust şi o dragoste sinceră pentru frumos. E prietenos şi ştie să se înconjoare de talente pe care cultura şi experienţa lui le ajută să se dezvolte. La scurtă vreme după întoarcerea din călătorie, încredinţează retorilor spre a fi jucată o pastorală de inspiraţie italienească, *Granida*, primită cu destulă răceală de public. În 1614 dă *Geeraerdt van Velsen*, prima tragedie modernă în limba olandeză, cu care nu înregistrează decît un semi-eşec. O comedie, *Warenar*, va stirni mai mult interes. Mai izbutit decît în teatru e Hooft în lucrările sale istorice, a căror proză densă, incisivă, lapidară pînă la obscuritate [illegible] să se întrezărească modelul latin : într-adevăr, sînt paginile mai degrabă de admirabilă oratorie decît de istorie propriu-zisă. Prin corespondenţa sa, Hooft e un Guez de Balzac al Ţărilor de Jos. Înainte de toate însă Hooft e poet, poet al dragostei mai cu seamă. În cîntecele, în sonetele lui, manierismul nu ucide senzaţia de viaţă, de voluptate. Obsesia frumuseţii formale, de care autorul e stăpînit, aminteşte Renaşterea italiană, cu rafinamentele ei cele mai subtile.

Asemănător în unele privinţe lui Hooft, Constantin Huyghens (1596—1687) nu are nici atîta armonie nici atîta fineţe ca acesta. Aparţinînd unei bogate familii din Haga, doctor în drept, el va fi tatăl savantului Christian Huyghens. În tinereţe a făcut parte din personalul ambasadelor olandeze din Anglia, de la Veneţia. Din 1626 a devenit secretarul stathuderului, funcţie pe care a păstrat-o sub trei domnii succesive. Personaj de vază, înconjurat de onoruri, spirit deschis, Huyghens se arată interesat de toate artele, de toate ştiinţele, cu o lipsă de afectare care îl face să se simtă pretutindeni la el acasă, la curte ca şi printre burghezi. Opera sa poetică, desigur inegală ca valoare, se remarcă prin bogăţia de imagini,

pe care Vondel o lăuda, prin căutarea expresiei rare, obscurității, a concentrării cu orice preț. Huyghens în cearcă să obțină un maximum de expresivitate printr-u minimum de cuvinte. Versurile lui pline, dense, expl dează în adevărate jocuri de artificii, fraza se condensea sau se contorsionează, se revarsă în cascade de concet Marile teme lipsesc : subiectele sînt luate cel mai adea din viața de toate zilele. *Batava Tempe* descrie bulevard Voorhout din Haga în cele patru anotimpuri. *Banchet costisitor* înfierează pasiunea frivolă pentru modă și anume lux stupid. Nu trebuie uitate nici cele aproape 30 de improvizații în versuri sau epigrame...

Figura lui Joost van den Vondel (1587—1679), „prin poeților noștri", un Corneille, dacă nu chiar un Shak speare al Țărilor de Jos, domină școala amsterdame Născut la Köln, fiul unui anabaptist din Anvers care refugiase pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea la Amst dam, unde deschisese un magazin de ciorapi, Vondel, d tinat să preia succesiunea paternă, a făcut studii puți Franceza, germana, latina, științele le-a învățat la mat ritate. Devenit la rîndul lui negustor, Vondel a lăsat co ducerea prăvăliei în seama soției sale și s-a consacr literelor. A început să scrie prin 1612. Ruinat mai tîrz de fiul său, s-a angajat în funcția de contabil al Băn de împrumut și și-a trăit ultimii douăzeci de ani ai vie în condiții materiale foarte modeste. Convertirea la cat licism, survenită pe la 1614, îl despărțise de prietenii mijlocul cărora își petrecuse tinerețea : Coster, van Baerl de Groot.

Fire echilibrată și blajină, bun cetățean, prieten de n dejde, tată și soț model, conștiință sensibilă la toate fră mîntările secolului, tipul însuși al onestului olandez, Vondel se identifică cu epoca sa. Opera scriitorului pare a fi expresia unei vieți total diferite, la prima vedere, de ceea ce a fost existența reală a omului. Adînc împlîntată în realitate, iluminată de privirea pătrunzătoare pe care Vondel o îndreaptă asupra lumii, hrănită de o solidă cultură, în-

suficită de o mare libertate a limbajului, ea atinge, în poziţiile cele mai bune, o dimensiune cosmică. Epoca de aur a Provinciilor Unite îşi găseşte aici reflectarea, alături de imaginea puterilor cerului şi ale infernului care o întrec în strălucire. Poezii ocazionale, poeme istorice, satire sociale, politice, religioase ; drame străbătute de lirism şi de un didactism care se ridică pe alocuri pînă la contemplaţia cea mai elevată : această operă, de o mare bogăţie formală, e scrisă într-o limbă extrem de personală, obscură prin însăşi inventivitatea ei, în care culminează şi e depăşit efortul creator al ultimilor scriitori din vremea războiului : un Marnix, un Coornhert, un Spieghel.

Şcolii din Amsterdam i se opune aşa-numita „şcoală din Dordrecht", mai tradiţionalistă, mai îndepărtată de umanismul modern, grupată în jurul lui Jacob Cats (1577—1660). Gloria acestuia are ceva uimitor pentru noi. Secolul al XVII-lea n-a cunoscut carieră mai strălucitoare ca a sa şi, cu osebire, mai intim legată de istoria unui popor întreg. Zeelandez de origine, născut la Brouwershaven, în insula Schouwen-Duiveland, crescut la Zierikzee, student la Leiden şi apoi la Orléans, Cats îndeplineşte, începînd din 1620, înalte funcţii publice : pensionar al Middelburgului, apoi al Dordrechtului, apoi al provinciei Olanda, de mai multe ori ambasador în Anglia, el îşi sfîrşeşte în tihnă zilele în locuinţa sa de ţară din Scheveningen, lăsînd o operă poetică imensă. Modernilor nu le e deloc greu să-şi bată joc de platitudinea, de monotonia, de lipsa lui de umor, de totala lui nepricepere în arta elipsei, a aluziei. „Părintele Cats", cum i se spune, nu are nici forţa lui Vondel, nici armonia lui Hooft, nici plenitudinea lui Huyghens. Pentru burghezul neerlandez al acelor vremuri, însă, el e Poetul. Opera lui e, după Biblie, lectura favorită a naţiunii. Cu naţiunea, Cats se identifică perfect : are virtuţile şi defectele ei tipice, întrupează sufletul calvinist al epocii. Scopul lui mărturisit nu e acela de a căuta frumuseţea în sine, ci de a îmbogăţi, prin lecturi instructive şi

agreabile, viața de familie a neerlandezului mijlociu. Materia lui e însăși existența cotidiană, ale cărei mărunte întîmplări și obiceiuri îi furnizează subiectele unor conversații familiare, cu un ton adeseori didactic. Cats știe de minune să găsească nota justă, imaginea în care cititorul se recunoaște, cu chipul său adevărat, cu simpatiile și antipatiile sale firești, ideea care justifică normele stabilite și le consolidează. Grandoarea lui rezidă în această excepțională unitate.

La cele cinci nume amintite s-ar mai putea adăuga și altele. Pretutindeni în țară au apărut cercuri literare ; ele poartă corespondență, își fac vizite, își construiesc universul lor de cuvinte și cugetări alese. Se constituie și societăți literare : aici se compun sonete, ode, publicate apoi în culegeri ; se discută despre literatură, se practică critica reciprocă. Sediul societății se află cel mai adesea la domiciliul unuia dintre membri. Nu e propriu-zis un „salon" de tip parizian, ci mai degrabă echivalentul uneia din acele mici „academii" de provincie, atît de numeroase în Franța în aceeași epocă. Se elaborează statute, se împart premii. Notabilitățile se simt onorate să facă parte din aceste societăți : dacă nu au vocație pentru poezie cel puțin îi aduc contribuția în bani. Camerele de retorică decad din ce în ce mai mult ; doar vulgul le mai frecventează. La sfîrșitul secolului, locul lor va fi definitiv luat de societățile literare [9].

În înalta burghezie din marile orașe, unele cercuri literare aveau un caracter mai puțin rigid. Cîte o personalitate mai puternică le domina, strîngînd în jurul ei o societate în același timp mondenă, literară și artistică. Așa era, la Amsterdam, Roemer Visscher, fiu de negustor, îmbogățit în comerțul de cereale, cultivat, jovial, poet satiric în ceasurile de răgaz, și al cărui mod de existență îl amintea pe cel al unui aristocrat italian. Membru al *Trandafirului sălbatic*, Visscher aparținuse aripii novatoare. Cele două

fiice ale sale, Anna şi Maria Tesselschade [10], erau sufletul cenaclurilor ţinute în frumoasa lui locuinţă de pe *quai des Anglais* : spirite universale, ele învăţaseră, la îndemnul tatălui lor, nu numai caligrafia, desenul, muzica, dansul şi broderia ci şi artele aplicate ale modelării, ale tăierii sticlei, înotul şi călăria, limbile străine şi istoria. Pe deasupra, femei de o mare fineţe, pline de farmec. Poete, pictoriţe, gravoare, muziciene, Anna şi Maria reprezentau, pe la mijlocul veacului, nucleul cel mai ales al vieţii spirituale a Amsterdamului. Oricine aspiră în acest oraş la gloria literară sau filozofică trece prin salonul lor. Vondel evocă „binecuvîntata casă a lui Roemer, cu pragul tocit, cu parchetul lustruită de paşii pictorilor, artiştilor, cîntăreţilor şi poeţilor“ [11].

În acest oraş aflat în plină dezvoltare, preocupat de activităţi rentabile, efervescenţa spirituală pe care familia Visscher o întreţine în salonul ei are totuşi ceva factice ; poezia cultivată aici, cu concursul celor două amfitrioane şi închinată lor, nu depăşeşte nivelul madrigalului. Anna şi Maria, prima mai virilă, a doua mai gingaşă, sînt Preciosele Ţărilor de Jos. Maria nu se va căsători decît la douăzeci şi nouă de ani, pînă-ntr-atît dispreţuieşte, în-tocmai ca suratele ei din Franţa, ideea obligaţiilor conjugale.

De la numirea lui Hooft, în 1609, ca guvernator al districtului Muiden, castelul-reşedinţă al acestuia a devenit centrul cel mai activ al preţiozităţii olandeze ; situat la cam douăzeci de kilometri la est de Amsterdam, pe malul golfului Zuiderzee, castelul din Muiden e o clădire frumoasă în stil gotic, fortificată, înconjurată de o încîntătoare grădină. Aici se vor ţine numeroase reuniuni literare între 1609 şi 1647, perioadă care coincide în mod vizibil cu anii supremaţiei Hôtelului de Rambouillet de la Paris (1610—1652).

Marla Visscher, care va continua să frecventeze castelul chiar şi după căsătorie, e regina acestui cerc. Ea o in-

troduce aici pe tînăra sa prietenă Francisca Duarte. Vondel, Constantin Huyghens, savantul Reael, fost guvernator al Indiilor, profesorii Vos și van Baerle se numără printre obișnuiții întrunirilor. Ultimul, titular al catedrei de elocință latină din universitate, personaj tipic pentru lumea literară amsterdameză, e un spirit renascentist, plin de exuberanță, nonșalant, amator de femei frumoase, gata oricînd să-și etaleze, în tirade sau în poeme, verva cît erudită, cînd caustică. Asemenea lui, obișnuiții cercului din Muiden caută expresia bizară, complicată, discontinuul, tățile, calamburul. Se compun poezii pe rime date. Ca să-i amintească Mariei că și-a uitat la castel papucii de casă, Hooft îi scrie acesteia o epistolă mitologică.

Tendința spre prețiozitate nu este însă singura care de finește cercul din Muiden [12]. Vondel rezistă acestei ten tații; dealtfel, mai mult decît spre cultivarea expresi elegante (limbajul conversației e extrem de liber) se n zuiește spre șlefuirea manierelor și spre educarea sens bilității, ca reacție la asprimea, la duritatea generală. I atmosfera de la Muiden plutește o undă de stoicism. Cercu acesta reprezintă ultima manifestare a Renașterii în Ță rile de Jos. O Renaștere cu toate atributele subtilității rafinamentului, nu însă și opulentă. Hooft și oaspeții să oameni cu dare de mînă, nu se înconjurau de un lux ex cesiv iar existența pe care o duceau era, în fond, cea unor burghezi obișnuiți. În „sala cavalerilor" din castel sub tavanul înalt din bîrne lăcuite, între pereții acoperiți cu stofe grele, în fața enormului șemineu medieval, se fă ceau lecturi din Lucian sau din Giambattista Marino, fi care își supunea judecății celorlalți ultimul poem scris Francisca Duarte cînta un sonet de Huyghens, acompa niată la luth sau la teorbă; alteori, grupul făcea lung plimbări pe cîmp, după-amiaza, sporovăind ori punînd la cale șotii nevinovate: odată, s-au dus cu toții să dea raită prin grădina unui oarecare domn Schaep, ca să șterpelească niște anghinare...

Publicul neerlandez e avid de lectură. În Țările de Jos cartea e un obiect de consum curent, a cărui răspîndire nu se limitează, așa cum se întîmplă în cea mai mare parte a Europei timpului, la o elită restrînsă. Din ediția ilustrată a poeziilor lui Cats, carte relativ scumpă, se vînduseră în 1660 cincizeci de mii de exemplare, cifră uimitoare pentru acea epocă [13]. Lectura, cel mai adesea însoțită de comentarii sau de discuții, constituie unul din elementele vieții familiale. Firește, lumea cumpără mereu cărți noi. Fiecare familie posedă însă un stoc de cărți moștenite din bătrîni, care continuă să fie citite și recitite cu aceeași plăcere.

Pastorii recomandă lectura Bibliei și a unor cărți de înțelepciune care formează, într-adevăr, grosul multor biblioteci burgheze : *Curtea Paradisului, Grădina inimii,* culegeri de predici, catehizări mai mult sau mai puțin alegorice, pe care le poți găsi pînă și în corturile militarilor sau în cambuzele corăbiilor. Catolicii au rămas fideli *Legendei de aur.* Pasiunea cititului îmbrățișează însă o sferă mult mai vastă. E preferată, mai degrabă pentru conținutul decît pentru forma ei, poezia descriptivă, moralizatoare. Una din lucrările cele mai citite pînă spre 1650 e adaptarea *Cugetărilor* lui Marc-Aureliu, a lui Guevara, tradusă din spaniolă. Culegerile de apoftegme, extrase din Biblie, din Erasmus, sau datorate vreunui autor contemporan, satisfac gustul național pentru maxime, pentru proverbe, la întreținerea căruia aceste publicații contribuie din plin.

Vechile romane cavalerești continuă să se bucure de favoarea publicului. În decurs de șapte ani, între 1644 și 1651, librarul Cool din Amsterdam reeditează *Cavalerul cu leșadu, Seniorul Frederik van Jennen, Distrugerea Ierusalimului* și *Cei șapte înțelepți ai Romei :* ultim avatar al unei literaturi care datează din secolele al XIII-lea, al

XIV-lea. În școli se mai citește încă istoria *Celor patru fii ai lui Aymes*. Gustul modern impune *Astreea* și imitațiile ei, ca acea *Poveste a lui Damon*, publicată la Hoorn în 1634, dezvoltare a unuia din episoadele romanului lui d'Urfé. E tradus *Don Quijote*. Sînt citiți și autorii antici, în original sau în traducere, după cultura fiecăruia : marii clasici dar și *Măgarul de aur* al lui Apuleius sau *Viața lui Esop*. Nu există în schimb nici o lucrare destinată speciale copiilor, cu excepția cîtorva „istorii sfinte", scoase din povestiri biblice, sau a unor plicticoase compoziții moralizatoare cum ar fi *Scara tinereții, Oglinda tinerilor din vremea războaielor neerlandeze.*

Lucrările de popularizare științifică se vînd bine dar și mai căutate încă sînt istorisirile de călătorie, bazate pe jurnalele sau pe amintirile navigatorilor. *Jurnalul* călătoriei lui Bontekoe în Extremul Orient, publicat în 1646, a cunoscut cincizeci de ediții. În 1644, librarul amsterdamez Commelin obține un mare succes punînd în vînzare o culegere de douăzeci și una de relatări ale unor călători în Indii. Scrise neglijent, lipsite de orice pretenție literară, aceste cărți descriu cu fidelitate viața reală, autorii urmărind să furnizeze navigației și comerțului o serie de informații utile. Iar dacă proza lor lasă să transpară pe alocuri o anume înclinație spre miraculos, spre moralismul biblic, aceasta se întîmplă fără ca ei să-și dea seama. Dealtfel, unele relatări au caracter științific : așa sînt, de pildă, lucrările în care orientalistul Cornelis de Bruyn povestește cele două călătorii pe care le-a făcut, cu sprijinul financiar al primarilor Amsterdamului, în Orientul Apropiat apoi în Rusia și în Asia centrală.

Editorii relatărilor de călătorie publică de asemenea hărți, terestre sau marine, atlasuri, planuri ale orașelor, tipărite cu deosebită grijă și uneori de o mare valoare artistică. Un model al genului îl constituia *Atlasul* lui Mercator, publicat în 1604 la Amsterdam de gravorul Hondius. Geograful și editorul amsterdamez Blaeu dobîn-

dise, datorită lucrărilor sale, o faimă europeană : specialiști de la Paris veneau să îi ceară părerea.

În secolul al XVI-lea, activitatea editorială era destul de anemică în Țările de Jos ; deși orașul Haarlem se mîndrea cu faptul că aici văzuse lumina zilei Laurens Janszoon Koster, inventatorul tipografiei, cărțile lipseau ; savanții erau nevoiți să și le comande în Germania, în Elveția, în Franța, în Italia, iar transportarea lor nu era scutită de riscuri căci lungile călătorii pe luntrele trase de cai expuneau marfa unei umidități primejdioase. În afară de Leiden, în nici un alt oraș nu mai există bibliotecă publică ; poate, uneori, vreo colecție de lucrări cu conținut religios. Industria cărții s-a dezvoltat însă rapid după 1580. În 1584, celebrul Plantin, din Anvers, a devenit tipograful universității din Leiden. În prima jumătate a secolului, în ghilda din Amsterdam erau înscriși 244 de „librari" ; în a doua jumătate, 476. De obicei, denumirea de „librar" îl desemna nu numai pe vînzătorii de cărți ci și pe tipografi și editori deopotrivă : cele trei activități mergeau mînă-n mînă, fără să fie strict specializate. La Blaeu, zece prese lucrau fără întrerupere. Traducători profesioniști, ca Glazemaker, furnizau un material inepuizabil, îmbrățișînd toate genurile, de la filozofie la istorie și muzică.

Avîntul acestei industrii era legat de cel al fabricării hîrtiei : încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, Dordrecht, Utrecht, Alkmaar își au propriile lor mori de hîrtie. În primii ani ai secolului al XVII-lea, astfel de instalații apar în Gelderland și, de asemenea, în regiunea Zaandam. Cu începere din 1672, Zaandam va deveni principalul centru al fabricării hîrtiei. Cu toate că familia Elzevier * continua să importe hîrtie din Franța, hîrtia olandeză era foarte căutată pe piață și se vindea în mari cantități dincolo de hotarele țării. Achizitori specializați se ocupau de strîngerea materiei prime, cîrpele, care, strivite mai întîi sub

* Familie de tipografi olandezi stabiliți la Leiden, Haga și Copenhaga în secolele al XVI-lea și al XVII-lea (N. tr.)

piatra morii, erau lăsate apoi să se destrame într-o baie umplută cu apă foarte curată : așa se explică faptul că industria aceasta nu putea fi plasată oriunde. Pasta obținută era turnată în cuve lungi de lemn și pusă la uscat sub presă, între fîșii de fetru ; după ce fuseseră ținute un timp la aer sub șoproane, foile de hîrtie erau tratate cu alaun și clei. Toate aceste operații cereau o mare siguranță a mîinii ; iată de ce membrii ghildei fabricanților de hîrtie erau foarte mîndri de meseria lor. Hîrtia purta imprimat în filigran blazonul producătorului. „Calfele" în căutare de lucru posedau o diplomă redactată în versuri.

Proprietarul unei tipografii își avea personalul său : turnătorul de litere, corectorul, tipografii, legătorul. Cărțile erau legate în piele, lipită sau fixată în ținte. Calitatea cărții olandeze era renumită. Pe la 1640, unul din frații Elzevier făcea naveta între Leiden și Paris, pentru a prospecta piața franceză. Mărirea prețurilor, atunci cînd o ediție foarte căutată era pe cale de a se epuiza, vînderea pe sub mînă a unor lucrări interzise sau suspecte erau tot atîtea ocazii de speculă. Reglementarea tipăririi, vînzării și difuzării cărților intra în competența municipalităților. De aceea legislația era diferită de la o localitate la alta, variind în funcție de interesele comerțului local. Rezulta de aici, în ciuda cenzurii, o mare libertate în privința publicării : era de ajuns să cunoști dedesubturile respectivului comerț.

Această situație, sursă de profituri pentru tipografii întreprinzători, ne face să înțelegem de ce, încă de la începutul secolului al XVII-lea, o serie de lucrări franceze au fost editate în Olanda. Fenomenul nu a luat proporții decît după 1680, odată cu recrudescența anticalvinismului în Franța și cu înmulțirea scrierilor nonconformiste. Dar încă în 1613 un editor olandez publicase, în original și în traducere, operele calvinistului disident Castellion, apostol al toleranței.

În 1648, Elzevier editează *Scrisorile alese* ale lui Guez de Balzac : e drept că autorul trăise o vreme în Olanda și-și făcuse aici relații pe care le păstrase. De obicei, se

tipărea manuscrisul trimis din Franța ; uneori, editorul se mulțumea să reproducă o primă ediție franceză, epuizată, interzisă sau tipărită pe ascuns. Descartes se afla în Olanda cînd a scris *Discursul asupra metodei*. Tipărirea lucrării a fost asigurată de librarul Jean Le Maire din Leiden. Ni s-a păstrat contractul semnat, cu această ocazie, în prezența unui notar [14]. Autorul se angajează să colaboreze cu editorul la difuzarea cărții sale în Franța ; editorul își rezervă dreptul de a scoate două tiraje, dintre care unul într-o altă țară decît Olanda ; tirajul va putea ajunge pînă la 1000 de exemplare. După ce toate exemplarele vor fi vîndute sau după ce autorul va rambursa costul celor nevîndute, el va redobîndi dreptul de proprietate asupra lucrării sale. Ca plată, Descartes primește 200 de exemplare personale.

Partea a şasea

SOCIETATEA OLANDEZĂ

Capitolul XX

FORŢA IERARHIILOR

Clivajul social

În primii ani ai secolului al XVII-lea, oboseala adîncă resimţită în urma unui război care durase prea mult, dar şi extraordinarul avînt luat de marele comerţ domoliseră pasiunile răzvrătitului popor neerlandez. Experienţa luptelor de eliberare îşi pusese totuşi o puternică amprentă asupra structurilor naţionale. În măsura în care bogăţia şi puterea politică temperau pornirile revendicative, ele făceau să apară o linie de clivaj social. Clasele ajunse la putere înclinau spre toleranţă şi spre un autoritarism oligarhic preocupat doar de interesele economice locale, adeseori incapabil să vadă lucrurile într-o perspectivă mai largă. Ele îşi arătau limpede nemulţumirea faţă de principele care nu le acorda încredere. În schimb, în clasele aflate de acum înainte sub dominaţie, vechile reflexe continuau să-şi spună cuvîntul. Un puternic ataşament afectiv faţă de casa de Orania, urmaşa eroului eliberator, dicta entuzias-

mele politice. Disputele teologilor stîrneau în sînul păturilor de rînd ecouri amplificate uneori pînă la manifestări de o extremă violenţă. Concentrarea puterii politice şi economice în mîinile unora şi aceloraşi indivizi agrava această opoziţie : într-o Republică în care toată lumea plătea impozit, în care fiecare cetăţean avea, în aceeaşi măsură ca şi ceilalţi, dreptul de a cumpăra o parte din acţiunile Companiei Indiilor, privilegiile reale de care se bucurau cei puternici, privilegii lipsite de orice bază juridică, apăreau ca o formă brutală de opresiune.

Dacă, sub acest aspect, societatea neerlandeză avea faţă de evoluţia europeană un avans de două secole [1], sub alte aspecte ea rămînea o societate arhaică, cu rădăcini adînc înfipte în evul mediu. De aici şi unele din contrastele pe care le prezenta. Oraşele îşi cîştigaseră greu libertatea ; preţul fusese un lung şi istovitor război. Felul în care o concepeau, însă, era acela al fostelor „comune". Datorită cîtorva oameni de afaceri abili, comerţul se dezvoltase la scară mondială ; cu toate acestea, în practică, el continua să rămînă prizonierul vechiului cadru corporativ. Chiar şi printre „posesorii de bunuri", financiarul putred de bogat şi prăvăliaşul modest păstrau, şi unul şi celălalt, moravurile, obişnuinţele de gîndire ale burgheziei primitive : conservatoare, chizbuită, încăpăţînată, respectînd legile, neîncrezătoare faţă de orice noutate şi, într-o oarecare măsură, mîndră de obtuzitatea ei.

Odată cu extinderea prezenţei neerlandeze în lume, o serie de influenţe străine au acţionat, totuşi, asupra acestor moravuri. Afectînd însă mai mult unele elemente ale populaţiei, mai puţin sau chiar deloc altele, ele n-au făcut decît să contribuie la accentuarea diferenţelor dintre compartimentele sociale. După 1650, modele franceze îndeosebi au exercitat o puternică atracţie asupra nobilimii, asupra ofiţerilor din armată, asupra unor burghezi bogaţi. În timp, influenţa franceză nu s-a mai răspîndit decît în satele din apropierea Hagăi, dînd părţii meridionale a provinciei Olanda un aer particular... pe care restul ţării

nu-l prea aprecia. Către 1680, o mică burghezie negustorească se va opune unei restrînse caste bogate, din ce în ce mai francizate, și masei populației nevoiașe, închisă în lumea ei, aproape impermeabilă — pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-ea — la influențe străine, fără să mai ofere însă decît o imagine palidă a curajului nemăsurat și a inflexibilității vechilor Geuzen *.

După 1610, separarea între clasele sociale devine tot mai netă de la o generație la alta. În 1665, autorul unui pamflet amsterdamez deplînge faptul că răspîndirea unei anumite eleganțe vestimentare face să se șteargă, în marile orașe, aceste diferențe esențiale : „Mi se face silă cînd văd nevasta unui croitor foșnindu-și catifelele..." [2]. Să nu ne lăsăm deci înșelați de aparențe ! O anume egalizare ar fi putut astfel să se producă, la nivelul vîrfurilor micii și marii burghezii. Marea burghezie se apără : casta se înconjoară de baricadele etichetei. Firește, relațiile între oameni rămîn civilizate, temperamentul național are oroare de ciocnirile violente, străinii sînt cuceriți de bonomia generală. Totuși, limbajul politeții menține distanțele necesare.

Un sistem complex de titluri și apelative subliniază apartenențele sociale. Termeni împrumutați din franceză („monsieur", „seigneur" etc.) îi dublează pe cei furnizați de tradiția națională. De la „preaputernicii seniori", membri ai Statelor Generale, de la „nobilii și austerii seniori" ai Amiralității și de la „doamna" soția lor la „monseniorul" primar sau la „maestrul" chirurg, avocat, decan al unei ghilde, societatea înalță bariere peste care nu se poate trece fără conflict. Un profesor e „venerabilul și preaînvățatul senior". Între marele, mijlocul și micul negustor există diferențe de titlu pe care le marchează subtilele nuanțe ale adjectivelor. Adresîndu-i-se în scris unui oare-

* Nume dat gentilomilor flamanzi și neerlandezi care în 1566 au prezentat regentei Margareta de Parma o petiție prin care se cerea respectarea libertăților provinciilor din Țările de Jos. (N. tr.)

care de Vries, negustor de produse oleaginoase, semnatarul îl numește „seniorul mare negustor de uleiuri de Vries", pînă-ntr-atît ideea de comerț pe scară largă o implica pe cea de grandoare. Micii meșteșugari se mulțumesc cu apelativul francez de „monsieur". Treptat însă titlurile se devalorizează. La sfîrșitul secolului i se va spune „senior" chiar și bărbierului; termenul (care dealtfel nu avusese niciodată la neerlandezi lustrul aristocratic din franceză), își va pierde orice semnificație, spre indignarea celor scrupuloși în privința respectării convenienței. Uzajul familiar evita, e drept, asemenea exagerări, precizînd totuși, de fiecare dată, funcția socială a persoanei despre care era vorba: „domnul doctor", „domnul pastor", „domnul stăpînul meu"... S-a întîmplat ca unii magistrați să refuze primirea unei misive care nu începea cu apelativul ce li se cuvenea.

Cu toată această compartimentare, societatea neerlandeză a timpului se reduce în fapt — pe de-a-ntregul, sau aproape pe de-a-ntregul — la una singură din „stările" pe care, conform unei vechi tradiții medievale, francezii din secolul al XVII-lea le distingeau în cadrul propriei lor națiuni: e vorba de „starea a treia", singura clasă socială cu o existență într-adevăr reală. Nobilimea, puțin numeroasă, nu mai înseamnă nimic ca atare; clerul catolic trăiește într-un fel de semi-ilegalitate iar predicatorii calviniști nu constituie propriu-zis un „corp". De aceea în Țările de Jos, spre deosebire de ceea ce se poate observa în restul Europei în aceeași epocă, deosebirile sociale — și politice — se bazează aproape în exclusivitate pe diferențe de ordin economic. E greu să evaluăm în cifre, fie și cu aproximație, aceste diferențe. Documentele referitoare la nivelul de trai al patriciatului nu lipsesc dar adeseori e dificil să ne dăm seama, în ce-i privește pe marii comercianți, la cît se ridică cifra de afaceri și la cît venitul personal. Avem cîteva informații asupra salariilor lucrătorilor, grație unor contracte sau regulamente ale ghildelor. Nu știm însă aproape nimic despre veniturile altor categorii ale popu-

lației [3]. În cel mai bun caz ne putem face o idee despre ierarhizarea socială a avuției.

În vîrful piramidei se află o mînă de financiari, ca acel Lopez Suasso, portughez de origine, care în 1688 i-a putut avansa lui Wilhelm al III-lea cele două milioane necesare expediției sale în Anglia. În 1624, cel mai bogat contribuabil din Amsterdam poseda o avere evaluată la un milion [4]. Aceste cifre, considerabile la scară locală, sînt foarte departe de cele la care se ridicau, în țările învecinate, cele mai mari averi imobiliare aparținînd nobililor.

În Țările de Jos, proprietarii de pămînturi constituie o clasă mult mai puțin înstărită. Numărul marilor proprietăți e redus iar renta funciară, după spusele lui Temple, depășește rareori 2% [5]. Înaltele funcții de stat, pe care și le împart între ei nobilii și marii burghezi, sînt slab retribuite: titularii lor, considerați ca persoane care se sacrifică pentru binele obștesc, nu-și pot ține rangul decît intrînd în circuitul comercial, fie prin cumpărarea de acțiuni ale unor companii, fie prin preluarea gestiunii unui patrimoniu familial. Amiralul, comandant al flotei, primește, în ajunul războiului din 1672, o soldă de 5 000 de florini pe an; pensionarul provinciei Olanda, de fapt primul demnitar al Republicii în vremea aceea, o leafă de 2 000 de florini [6]. Un negustor de importanță medie poate avea, teoretic, o putere de cumpărare egală sau chiar mai mare ca a lor.

Cutare librar din Amsterdam, căruia afacerile îi merg bine, plătește, în 1675, 50 de florini reprezentînd impozitul de 2%, ceea ce presupune un capital lichid de 10 000 de florini, la care se adaugă creanțe în valoare de 12 000 de florini; omul duce o viață îndestulată, are o casă frumoasă, argintărie, un mobilier confortabil și și-a cumpărat și un loc de veci, pentru el și pentru soția lui, în Biserica Veche. Care poate fi venitul său anual? Cîteva mii de florini cu siguranță; maximum vreo zece mii? Pe la 1630, rolurile fiscale menționează la Amsterdam în jur de 1 500 de averi între 25 000 și 50 000 de florini. Despăgu-

[illegible] unor personalităţi de vază cărora o cata-[illegible] a distrus mobilierul se ridică la 20 000, la 30 000 de [illegible] În rîndul burgheziei, bogăţia e distribuită în mod [illegible] şi etalată cam în acelaşi fel. Cîtorva zeci de [illegible] bogate li se opun numeroşii membri ai clasei [illegible] În schimb, masa salariaţilor din comerţ şi din [illegible] se situează la un nivel economic mult mai scăzut. [illegible] mici de întreprinderi, riguros controlate de ghilde, sta-[illegible] a salariilor scapă într-o măsură mai mare arbitrariului [illegible] decît în marile manufacturi.

Salariul mediu rămîne extrem de modest. Către 1600, [illegible] cîştigă, pe un şantier naval, o jumătate de stui-[illegible] pe oră ; ziua de lucru fiind în medie de douăsprezece [illegible] venitul său anual, (exceptînd perioadele de şomaj), e [illegible] de 100 de florini. În 1662, un zidar care lucrează [illegible] cîştigă maximum 24 de stuivers pe zi, adică în jur [illegible] de florini pe an ; trebuie însă să-şi procure şi să-şi [illegible] pe banii lui uneltele [8]. Dealtfel cele două cifre [illegible] comparate căci salariile au crescut continuu de-a [illegible] secolului de aur. Lucrătorii specializaţi în tunderea [illegible], care primesc în 1607, la Amsterdam, un salariu [illegible] stuivers pe zi, socotit „convenabil", obţin în anii ur-[illegible] o serie de majorări : în 1631, salariul lor ajunsese la [illegible] stuivers, adică la aproximativ 270 de florini pe an [9].

Creşterea salariilor nu a dus totuşi, în ansamblu, la o [illegible] a nivelului de trai. Într-adevăr, în această perioadă, [illegible] de preţuri a crescut mai mult şi mai repede decît [illegible] al salariilor [10]. Primul, dacă nu ţinem seama de varia-[illegible] locale, a trecut, pentru produsele de primă necesi-[illegible], de la 100 la 1580 la 166 în 1620 şi la 250 în 1650. Între 1650 şi 1655, curba a atins punctul de vîrf [11]. Recol-[illegible] slabe, războaiele au făcut ca unii ani să fie deosebit de [illegible] : 1623, 1630, de pildă. În tot cursul secolului, călătorii [illegible] au considerat Olanda ca o ţară în care viaţa era [illegible]. În 1620, soţia profesorului francez Rivet se împo-[illegible] ideii ca soţul ei să accepte catedra care i se oferea la Leiden căci, după părerea ei, în această ţară preţurile

sînt prea ridicate iar salariile prea mici. Mărirea progre a chiriilor constituie unul din principalii factori ai ace stări de lucruri. Pentru o casă burgheză de importa medie se plătesc la Leiden, în 1631, 145 de florini pe pentru o casă încăpătoare și înzestrată cu tot confor în 1675, la Amsterdam, 700. Fiscul, care pune un imp de 8% pe chirii, face și mai împovărătoare obligațiile riașului. Pe de altă parte, amploarea pe care o iau aface adîncește, în cursul secolului, contrastele în privința velului de trai. Marile averi se acumulează mai repede d cele medii iar salariații, cel puțin în orașele importa se proletarizează... cu toate că în 1690 salariile, în co rațiile olandeze, sînt cu 16% mai ridicate decît în Angli Pe măsură ce diferențele se accentuează, relațiile soci devin mai încordate ; în rîndurile populației celei oropsite, tradițiile spirituale se pierd încetul cu înce Către 1700, orice cultură populară, cu tot ceea ce acea noțiune implică sub raportul conștiinței colective, a părut în principalele centre urbane [13].

Caste și coterii

Cuvîntul „curte", cuvînt evocator de măreție și pentru un francez din secolul al XVII-lea, nu e necunosc în Țările de Jos. E folosit și aici *(Het Hof)*, dar semnificat care i se atribuie e mult mai restrînsă. Lipsit de put politică propriu-zisă, mai degrabă arbitru, (și asta doar anumite limite), decît deținător efectiv al autorității s preme, stathuderul n-ar putea, chiar dacă ar dori-o, să înconjoare de ún Versailles. Funcția lui, ambiguu defini nu-și prea găsește locul în stat. Timp de aproape cincisp zece ani, Frederik Hendrik, exploatînd în mod abil credit de care se bucură, va face într-un fel figură de monar

Apoi, în 1651, stathuderatul e abolit. În 1672 e restabilit. Secolul de aur va sta sub semnul acestor vicisitudini.

Influența preponderentă a burgheziei impune principilor de Orania un stil de viață relativ simplu. Din cele trei palate de la Haga, unul nu e decît un foarte impunător conac senorial, cu aspect de fortăreață ; altul, o bogată reședință aristocratică ; cît despre palatul din Bois, echivalentul local al Luxembourg-ului de la Paris, acesta semăna mai curînd cu o agreabilă locuință de țară. Veniturile principelui, provenite din averea sa personală și din îndeplinirea funcțiilor pe care le deținea în armată, nu i-ar fi îngăduit să ducă o existență regească. Cucernici, destul de indiferenți la arte, cu excepția lui Frederik Hendrik, sub domnia căruia s-a construit intens, principii din casa de Orania n-aveau cum să atragă în jurul lor o societate strălucitoare. Ofițeri, doamne din nobilime, servitori, mulți străini aflați în trecere : nici unul din numele ilustre ale secolului de aur nu provine din acest mediu. În cel de-al doilea pătrar al veacului, Amalia van Solms, soția lui Frederik Hendrik, încearcă să creeze o curte demnă de marele om politic și de Țările de Jos, pe atunci la apogeul puterii lor. Nu reușește însă decît să izoleze și mai mult coteria princiară în cercul ei închis, să o îndepărteze de națiune : limbă străină, colonie francizată, la periferia adevăratei Olande. Populația palatului își îngroașă rîndurile cu o droaie de paji în uniformă, purtînd pantaloni scurți după moda spaniolă, cu tineri nobili francezi și germani, ofițeri la armata neerlandeză. Comedii, concerte, baluri — uneori mascate —, curse hipice, partide de vînătoare, ba chiar și bunăoară creează o agitație copiată după Versailles, dar înăuntrul e falsă.

Stilul acesta de viață artificial îi irita pe burghezii olandezi. Regele Franței i se adresa lui Frederik Hendrik numindu-l „Alteță" ; cel al Angliei își propunea fiica drept soție fiului stathuderului. La curte nu se mai auzea olandeza, lumea nu mai vorbea decît franțuzește, se îmbrăca după moda franceză, mînca după moda franceză. O parte

a burgheziei maimuțărea la rîndul ei aceste obiceiuri nici o influență cu adevărat viabilă nu emana de la curte. Wilhelm al II-lea, lipsit de orice interes pentru politică, monden, afemeiat, afișîndu-se în mod scandalos în public cu o actriță franceză, numita La Barre, întrecînd orice măsură. În cei douăzeci de ani în care stathuderatul a fost suspendat, curtea a supraviețuit, micșorată, și mai preocupată ca pînă atunci de propriile ei intrigi.

Dar puțin le pasă de toate astea oamenilor de rînd pentru care e încă vie legenda Taciturnului. Pe la 1660, Jan Steen pictează un grup de cetățeni sărbătorind într-un han aniversarea principelui [14]. Sărman principe, acest viitor Wilhelm al III-lea, care în vremea asta, în palatul său din Haga, dansa în balete, în timpul unor jalnice serbări care a fost cea dată cu ocazia încheierii păcii din 1668 : o noapte, întreagă lumea s-a înghesuit în fața bufetelor sărăcăcioase, oamenii leșinau din lipsă de aer ; prin ferestrele manejului transformat în sală de dans, nefericiții invitați strigau servitorii să vină să le aducă de afară cupe de bere sau de vin...

Nobilimea, provenită din familiile posesoare de feude în evul mediu, e reprezentată foarte inegal în Țările de Jos din secolul de aur : inexistentă în nord și în Friesland, relativ numeroasă și activă din punct de vedere politic în regiunile rurale Gelderland și Overijssel. În vest, războiul de eliberare a decimat-o. În 1620, în provincia Olanda nu existau mai mult de treizeci și cinci de familii nobile. Nobilimea constituie astfel o restrînsă categorie socială, integrată în noul regim ; din rîndurile ei, Uniunea își recrutează o parte din cadrele administrative și militare. Modul de reprezentare parlamentară îi reduce însă considerabil puterea reală : în Statele Olandei nobilimea dispune de un singur vot, față de optsprezece cîte revin burgheziei orașelor. Nu se mai fac înnobilări. În unele familii, succesiunea e preluată de femei ; alte familii, cu toată puternica prejudecată împotriva mezalianțelor, se înrudesc cu burghezii. Ca reacție, fără îndoială, unii nobili afectează o mîndrie

[illegible] pentru condiția lor, își pun bucătarul, croitorul, [illegible] să urmeze moda franceză, copiază manierele de la Versailles. Dar acestea sînt doar cîteva cazuri fericite : [illegible] nobili de țară sărăciți pot fi cu greu deosebiți de [illegible] în mijlocul cărora trăiesc ; ei își limitează ambițiile la a deveni notabilități rurale și duc o existență retrasă.

Nobilimea trăiește ca exilată în sînul unei națiuni de negustori. Într-adevăr, ea refuză să se ocupe de orice fel de comerț. Locuiește în castelele proprii ; uneori își petrece [illegible] în casele de la oraș. Se dedică studiului literelor, matematicii, vînătorii, cultivării pămîntului, funcțiilor pe care le deține în stat. Se achită onorabil de îndatoriri și se bucură în general de o mare prețuire. Parival admiră politețea acestor gentilomi, cumpătarea și înțelepciunea lor. „Dar, adaugă el, dacă se mai află printre ei și unii violenți, trufași și disprețuitori, aceștia se văd la rîndul lor disprețuiți căci în țara asta, unde oamenii nu cunosc nici constrîngerea nici subordonarea, stimat e numai cel ce știe să cîștige stima celorlalți prin purtări blînde și atrăgătoare" [15]. Vrînd-nevrînd, nobilimea neerlandeză a intrat în lumea burgheză, s-a adaptat moravurilor și, într-o mai mică măsură, utilitarismului acesteia. Ea păstrează încă amintirea vechilor titluri, de care nu face însă paradă.

Clasă conducătoare, provenită din burghezia bogată, „patriciatul" concentrează în mîinile lui puterea politică. Patricienii formează o oligarhie restrînsă, care își apără cu [illegible] privilegiile, socotind că numai acestea pot constitui calea de acces la posturile de conducere. Uneori li se spune „regenți" căci, pe lîngă funcțiile politice, prezidează și numeroase organisme de interes public sau particular. Chiar și soțiile lor fac adesea parte din comitetele de conducere ale unor așezăminte de binefacere. Către mijlocul secolului, unii călători străini le dau, de asemenea, numele de „rentieri".

Într-adevăr, la această dată, definitiv separați de negustorimo, patricienii trăiesc din produsul investițiilor pe care le-au făcut în titluri de stat, în acțiuni ale unor com-

panii, în pămînturi recent cumpărate. În loc de mărfuri, mînuiesc acum capitaluri. Pînă pe la 1650, modul lor de viață se deosebește prea puțin de cel al burgheziei. Cu timpul, el se va apropia de cel al înaltei nobilimi, într-asemenea măsură încît, către 1700, cele două clase, unite prin numeroase căsătorii, vor sfîrși prin a se resorbi aproape cu totul una în cealaltă.

Probabil că în această evoluție un anume rol a jucat opoziția patriciatului față de Frederik Hendrik, determinînd chiar unele demonstrații de putere. S-a născut și s-a cristalizat o conștiință de clasă patriciană, manifestată de ori printr-o austeritate voită și printr-o simplitate care uimea pe străini, nu lipsită, poate, în adîncul ei de o anume aroganță. Jan de Witt, care vreme de douăzeci de ani a fost un fel de dictator, ducea, după spusele lui Temple, care l-a cunoscut îndeaproape, existența unui funcționar de rang mediu. Se îmbrăca cu gust dar fără ostentație ; mergea de obicei pe jos, deplasîndu-se în caleașcă numai la ceremoniile oficiale. Masa lui era aceeași ca a unui burghez oarecare. Statul îi punea la dispoziție mai mulți slujitori ; la el acasă, însă, nu pregeta să dea o mînă de ajutor la treburile gospodărești, și asta nu de dragul pozei ci pentru că așa se obișnuia în această țară [16].

Rareori se întîmpla ca stilul de viață al înalților demnitari să iasă din limitele acestei sobrietăți. Slujitorii puși de marile orașe la dispoziția primarilor aveau rolul exclusiv de a scoate în evidență importanța funcțiilor reprezentative ale acestora și nu erau niciodată folosiți în gospodărie. De unde reputația, mai mult sau mai puțin întemeiată, de cinste exemplară a patriciatului ; această reputație constituia un factor indispensabil pentru echilibrul politic al țării. Într-adevăr, patriciatul avea nu atît o existență de drept cît una de fapt. Istoricește, el provenea din familiile care, în „comunele" medievale, se folosiseră de privilegiile municipale pentru a pune mîna pe putere. „Regenții" profitaseră de război ca să-și extindă influența

asupra guvernului Uniunii, supunîndu-l unui control absolut servindu-se în același timp și de competențele nobilimii și ale negustorilor. Pentru a se putea menține, regimul pe care ei îl impuseseră astfel țării trebuia să lupte atît împotriva influenței micii burghezii cît și împotriva celei a stathuderatului. Lupta aceasta rezumă istoria politică a Țărilor de Jos în secolul de aur.

Cea mai puternică armă a patriciatului era creditul moral pe care și-l cîștigase. Negustorii deplîngeau această stare de lucruri. În 1652, negustorii din Amsterdam își exprimă nemulțumirea de a fi guvernați de către funcționari care, încetînd să se mai ocupe de comerț, au pierdut simțul problemelor economice vitale. Totuși, e greu să se ajungă la o ostilitate fățișă. Căci tocmai dintre cei mai bogați negustori își recrutează patriciatul, încetul cu încetul, luîndu-și nesfîrșite precauții mondene, elementele pe care are nevoie. Trecerea dintr-un mediu în altul se face prin căsătorie ; ea implică renunțarea la negustorie și multă răbdare.

Capitolul XXI

POPORUL

Burghezii

Averea, influenţa personală, relaţiile au făcut din cîţiva magnaţi ai comerţului olandez, mai mult sau mai puţin legaţi de patriciat, adevărate forţe pe plan mondial: un Moucheron, un Isaac Lemaire, un Louis de Geer, de altfel toţi trei foşti emigranţi, tratează cu regii, deschid drumuri în politica internaţională. Astfel de personalităţi constituie însă excepţii în sînul burgheziei negustoreşti şi meşteşugăreşti. Marea masă a acesteia, de la postăvar şi berar, de la croitorul la modă la micul băcan, diversificată firește, în funcţie de avuţia fiecăruia, se înfăţişează ca o colectivitate ai cărei membri prezintă numeroase trăsături comune şi au aceleaşi interese : cum nu există încă o strictă specializare, diversele reţele comerciale se întrepătrund strîns.

Absenţa responsabilităţilor politice, care îi îngăduie burghezului să se consacre exclusiv dirijării propriilor afaceri, contribuie la accentuarea individualismului şi

Negoțul și distracțiile — acestea din urmă deseori puerile sau numare — sînt singurele preocupări ale burghezului mijlociu. Dacă i se întîmplă să viseze la ceva, e să-și mărite fata cu cineva mai bogat decît el. Chiar dacă, ajuns la un anumit grad de bunăstare, proprietar al mai multor antrepozite, al mai multor corăbii, nu mai iese în lume fără să poarte spadă, acasă stă tot în halat și papuci. Burghezul nu e însă cîtuși de puțin greoi la minte : abilitatea, ba chiar viclenia, țin locul fineții de spirit. Are o mare capacitate de imitație, e foarte perseverent și, în aproape toate domeniile, își întrece în eficiență modelele. La aceste calități se adaugă o fermitate de neclintit : un negustor olandez nu va uita niciodată nimic din ceea ce socotește că i se cuvine de drept. Dacă tratează de la egal la egal, e omul cel mai sincer, cel mai cinstit din lume. Dacă își dă seama însă că partenerul e mai nepriceput, nu se dă în lături să-i exploateze nepriceperea în folosul său. Simțul dreptății izvorăște la el nu atît dintr-o desăvîrșită integritate morală, cît dintr-o exactă cîntărire a situației.

Pentru cei mai mulți dintre acești negustori, îmbogățirea, care, pe plan colectiv, caracterizează secolul de aur, e rodul unei aprige tenacități, al unei economii la sînge și al unor tentative îndrăznețe, prudent calculate. Vreo șaizeci de ani i au trebuit familiei Witsen din Amsterdam ca să urce, una cîte una, treptele înavuțirii : de origine țărănească, ea a început prin a-și angaja unul din fii în marină și un altul ca muncitor într-o pescărie ; o vedem apoi în măsură să-și cumpere o corabie de mic tonaj cu care se lansează în comerțul maritim pe Baltica : vasul transporta la dus o încărcătură de brînză și aducea la întoarcere grîu. A urmat, destul de curînd, cumpărarea altor corăbii... Dar reușita în afaceri nu e totdeauna sigură. Falimentele nu sînt rare iar lichidările se fac cu o lipsă de scrupule vecină cu neclintea : se întîmplă ca unor creditori să nu li se achite decît 3 sau 4% din suma datorată. O lichidare în proporție de 40% e un fapt cu totul ieșit din comun.

Pătura inferioară a acestei burghezii era alcătuită din micii negustori cu venituri modeste, adeseori chiar nevoiaşi, în mîinile cărora se afla aproape întregul comerţ de mărfuri destinate echipării şi consumului casnic. Croitorii, cei de închiriau haine, vînzătorii de ochelari, topitorii de cositor, tocilarii, florarii şi toţi ceilalţi îşi aveau prăvălia sau atelierul în vestibulul casei sau în curte. Pentru comerţul alimentar existau prăvălii specializate : carnea, pîinea, pateurile şi prăjiturile se vindeau la măcelari, brutari, cofetari ; mirodeniile şi vinul la spiţeri, fructele şi legumele la negustorii de trufandale. În magazine asemănătoare cu băcăniile noastre de azi găseai sare, săpun, legume uscate, unt, brînză. Proprietarii tuturor acestor prăvălii constituiau o masă sedentară, fără mari speranţe de promovare socială.

Reprezentanţii profesiunilor liberale nu formau, ca atare, o clasă aparte. Predicatorii şi profesorii, medicii, avocaţii şi notarii se deosebeau de restul naţiunii mai mult prin specificul activităţii lor decît prin origine. Cu toate acestea, recrutarea în cadrul unei asemenea profesiuni nu se făcea în virtutea unei pure selecţii intelectuale. Anumite cristalizări se şi produseseră în acest sens. Aşa cum am văzut, medicii aparţineau în general marii burghezii, dacă nu chiar patriciatului ; predicatorii, clasei celei mai modeste. În ansamblul ei, „intelectualitatea" neerlandeză provenea din mediile burgheze şi păstra multe din obişnuinţele de gîndire şi de viaţă ale acestora : un amestec inegal de bonomie şi orgoliu de castă, de cultură şi îngustime de spirit, de neglijenţă şi pedanterie. Titluri comune, diplome, uzul limbii latine reuneau — în corpuri profesionale pătrunse de importanţa meseriei lor dar sfîşiate în interior de nenumărate invidii — burghezi de treabă, de condiţie adeseori destul de umilă, cu gusturi cîteodată vulgare, amatori de ospeţe, gata oricînd să tragă o beţie, ca acel Baudius ale cărui chefuri de pomină îi scandalizau pe colegii săi de la universitatea din Leiden. Un savant empirist ca Leeuwenhoek, inventatorul microscopului, nu a fost

niciodată admis într-o catedră universitară : necunoașterea latinei și a limbilor străine a constituit pentru el un obstacol de netrecut. Leeuwenhoek a rămas toată viața un mărunt funcționar din Delft.

Lucrătorii

La periferia micii burghezii, fără să se delimiteze net de ea, se întinde marea masă a celor cu o situație economică instabilă, a celor pe care starea de dependență și imposibilitatea de a economisi fie și cea mai mică sumă de bani îi amenință periodic cu privarea de minimul necesar existenței. Într-o vreme în care Țările de Jos sînt considerate țara cea mai bogată din Europa, „plebea" nu deține aproape nimic din capitalul național. Deși evoluția economică și socială a diferențiat în sînul ei categorii și a apărut interese, ea păstrează, din punct de vedere sociologic, o trăsătură comună : puritanismul moravurilor burgheze a marcat-o prea puțin. Lumea aceasta umilă a celor prost plătiți, lumea lucrătorilor, a servitorilor, îi uimește pe străini prin extrema ei gentileță.

Dacă, aflîndu-te într-un mare oraș, ceri unei slujnice ori unui vînzător ambulant să-ți spună pe unde trebuie să o ia, slujnica iese în pragul casei, vînzătorul face cale-întoarsă, ținînd să-ți arate el însuși drumul. Omul de rînd e deseori foarte vorbăreț, aproape întotdeauna bîrfitor. Dar mai e și teribil de lacom de cîștig. La perspectiva unui profit imediat, locuitorii unui cartier popular intră în fierbere. Hangii, birjari, portari, negustori ambulanți, de îndată pun mîna pe un client necunoscut, încearcă mai întîi să-l storcă de cît mai mulți bani, în pofida tuturor tarifelor legale. Vizitatorii străini trebuie să fie tot timpul cu ochii-n patru. Unii sînt de-a dreptul indignați : deși asemenea moravuri erau curente în întreaga Europă, ne-

erlandezul le apare ca un ins meschin, hrăpăreț, stăpînit doar de patima banului : chiar și cumpătarea lui, chiar și lipsa lui de ambiții sînt puse pe seama avariției.

Pe deasupra, neerlandezul e oricînd gata să sară la bătaie. E drept că în lumea celor bogați duelurile — dealtfel interzise prin lege — sînt foarte rare ; numai printre ofițerii din armată și printre studenți provocările la duel constituie un lucru obișnuit. În schimb țăranii, lucrătorii, marinarii se iau la bătaie din te miri ce, ajungînd uneori la mari violențe. Adversarii scot cuțitul, se umplu de sînge ; poliția mai închide ochii la astfel de încăierări iar tribunalele se arată extrem de indulgente, în ciuda legilor care pedepsesc cu închisoarea sau cu amenzi usturătoare.

Criza locuințelor, de pe urma căreia, așa cum am mai arătat, orașele neerlandeze au avut mult de suferit de-a lungul întregului secol de aur, determină în mare măsură condiția acestor categorii sociale. În 1638, din cele 20 000 de persoane care lucrau în manufacturile textile din Leiden, majoritatea locuiau în cocioabe avînd drept unică mobilă niște culcușuri de paie. Gerrit Kist, dulgherul din Zaandam pe care l-a vizitat Petru cel Mare, se înghesuia împreună cu toată familia într-o singură încăpere. Mizeria nu făcuse însă să dispară vechile tradiții de ospitalitate. Marie Hitmans, o biată femeie din Zaandam, mama unui lucrător angajat de Petru cel Mare, l-a invitat pe țar să vină să bea în casa ei o stacană de rachiu de ienupăr ; soția unui alt lucrător l-a poftit la masă, oferindu-i din sărăcăcioasele ei bucate.

În majoritatea corpurilor meșteșugărești, regulamentele ghildelor fixau programul de lucru, imprimînd astfel o anume ritmicitate vieții lucrătorilor. Numai autoritățile municipale aveau dreptul să modifice acest program ; procedura dura însă mult. De unde stabilitatea generală a cadrului de existență pe care, în principiu, nu o tulbura decît șomajul. În unele sectoare apăreau însă o serie de perturbări datorate unor influențe exterioare. Transporturile și construcțiile navale, dependente în mare măsură

de comerț, își reduceau activitatea și concediau o parte din personal de îndată ce ritmul comerțului slăbea : așa se întîmpla, de pildă, în vreme de război, chiar dacă acesta se purta la mari depărtări. Fabricile care utilizau forța motrice a morilor prelungeau exagerat ziua de lucru de îndată ce vîntul devenea favorabil.

Vechi meșteșuguri, ca cele din ramura textilă, ridicate în cîțiva ani, în provincia Olanda, la rangul de industrie, scăpau, în fapt, prevederilor legislației corporative. Dezvoltarea vertiginoasă pe care o cunoscuseră manufacturile din Leiden dusese aici la o concentrație muncitorească remarcabilă pentru acea epocă. În secolul al XVII-lea, Leiden este, după Lyon, al doilea oraș industrial din Europa. Afluxul de refugiați făcuse posibilă, pe de o parte, folosirea lucrătorilor bărbați în locul femeilor, tradiționala mînă de lucru ; pe de altă parte, ca urmare a creșterii numărului celor care căutau un loc de muncă, salariile putuseră fi menținute la nivelul cel mai scăzut. Cu timpul, au început din nou să fie angajate femei, cu lefuri de mizerie, și, de asemenea, în număr tot mai mare, copii (răstălmăcindu-se regulamentele ghildelor referitoare la ucenicie). Exploatarea copiilor — închiși în ateliere cîteodată de la vîrsta de șase ani — era la fel de nemiloasă la Leiden, pe la 1620, și curînd după aceea și la Amsterdam, Alkmaar, Utrecht, Groningen, cum va fi mai tîrziu în Anglia la începutul erei mașiniste. Încă în 1597, un decret dăduse glas nemulțumirii provocate de practicile unor patroni care, sub pretext că îi învață o meserie, îi transformau pe copii în adevărați „sclavi“ [1]. Sînt citate cazurile unor copii trimiși de patroni să cerșească în oraș după terminarea orelor de lucru. Uneori, din compasiune, autoritățile judiciare interveneau în situații extreme, cum s-a întîmplat la Delft, în 1636.

Erau angajați și copiii lucrătorilor ; condiția socială se perpetua astfel de la o generație la alta. Apăruseră o serie de „furnizori de mînă de lucru“, care adunau copiii vagabonzi, mici cerșetori găsiți pe drumuri, unii veniți din

Friesland, din Flandra, din Germania, şi îi trimiteau la muncă. Copiii din orfelinate erau uneori închiriaţi de tutorii lor, în schimbul unor salarii derizorii. Între 1638 şi 1648, în perioada de boom a industriei textile, patronii din Leiden au importat patru mii de copii din Liège, procuraţi de un traficant. Deşi nu îndrăzneau să interzică aceste practici, municipalităţile au încercat totuşi să le limiteze efectele. Încă din 1641, la Leiden a fost creat un inspectorat al muncii, însărcinat cu controlul mîinii de lucru infantile. În 1646, o ordonanţă a limitat durata zilei de lucru a copiilor la paisprezece ore ! În 1648, oraşul a angajat un învăţător pentru a preda cîteva cunoştinţe elementare copiilor din manufacturi...

Soarta lucrătorilor adulţi din corpurile meşteşugăreşti aflate în curs de industrializare nu era deloc mai de invidiat decît cea a copiilor lor. În meseriile care îşi păstraseră vechiul caracter artizanal, relaţiile dintre oameni nu-şi pierduseră cu totul căldura ; condiţiile materiale de muncă s-au înrăutăţit însă în cursul secolului. Un olandez, declara Colbert, munceşte într-o zi mai mult decît un francez într-o săptămînă. Rîvna lucrătorilor neerlandezi şi orarele impuse asigurau un înalt randament, invidiat de ministrul lui Ludovic al XIV-lea. Numărul orelor de lucru pe zi, numărul zilelor lucrătoare din an crescuseră considerabil după Reformă, mai ales datorită suprimării vechilor sărbători religioase catolice, în timpul cărora lucrul se suspenda. Nici chiar duminica nu mai reprezenta o zi de odihnă absolut sigură. În unele locuri se lucra şi noaptea.

Cu toate acestea, nu se poate vorbi de o „problemă muncitorească", de o „chestiune socială" în Ţările de Jos din secolul de aur : nimeni nu pare să fi fost cu adevărat conştient de existenţa unei nedreptăţi. Cel mult se făcea simţită, din cînd în cînd, o oarecare îngrijorare. În 1619, sinodul de la Dordrecht a cerut ca salariile să fie stabilite întotdeauna în mod echitabil şi ca lucrătorii să poată beneficia de repausul duminical. În 1601, municipalitatea din Amsterdam interzisese cofetarilor să decoreze prea somp-

tuau prăjiturile expuse în vitrină „ca nu cumva să-i mîhnească pe bieții oameni cărora această priveliște le-ar stîrni pofta“ [2] ! În realitate, politica socială a cîrmuirilor orașelor s-a limitat, așa cum vom vedea într-unul din capitolele următoare, la înființarea de diverse așezăminte de caritate.

Frămîntările sociale care au zguduit secolul al XVII-lea olandez sînt expresii ale violenței individuale, mai mult sau mai puțin anarhice, și nu ale unei mișcări organizate, urmărind un scop premeditat. Și chiar și așa, manifestațiile, grevele, încăierările s-au produs mai des în corpurile meșteșugărești rămase în stadiul corporativ decît în marile manufacturi. La Leiden au loc greve în 1637, 1643, 1648 ; în 1638 izbucnește o „răscoală“. Incidente de genul acesta survin periodic în principalele orașe. Rezultatele sînt nule. În 1629, intrarea Suediei în războiul de treizeci de ani împiedică sosirea transporturilor de grîu din Polonia și provoacă scumpirea pîinii : la Leiden, gloata atacă o brutărie, jefuind-o. Municipalitatea cheamă poliția, arestează trei sau patru dintre instigatori, care sînt biciuiți în public ; lucrurile se potolesc imediat. În 1672, „prostimea“ din Hoorn, asmuțită de o femeie, ia cu asalt casa primarului ; oamenii distrug mobilele, sparg și golesc butoaiele aceluia în stradă ; la sosirea miliției, mulțimea se împrăștiase de la sine.

Cel mai adesea, obiectul litigiului îl constituia nivelul salariilor. Meșterii din ghilde și magistrații vorbeau în acest caz de un „complot“ și puneau în mișcare aparatul de represiune : acuzații erau întemnițați, siliți să plătească amenzi ridicate sau chiar alungați din oraș la sate, pedeapsă care, în această țară suprapopulată, echivala cu condamnarea la foamete. Din cînd în cînd, foarte rar însă, se accepta totuși o mărire a salariilor. Miza acestor înfruntări pare să fi fost, în fond, nu atît nivelul de trai al lucrătorilor, cît monopolul economic al cîtorva antreprenori, care cereau menținerea cu orice preț a

ordinii publice. În unele locuri, recurgerea la forţa armată în caz de conflict extrem era considerată, încă de la începutul secolului, ca un drept al patronului. În urma tulburărilor de la Leiden din 1638, Statele au determinat crearea unei asociaţii patronale cuprinzînd cele zece centre ale industriei textile : asociaţia permitea mai ales exercitarea unui control al mîinii de lucru itinerante, lucrătorii fiind obligaţi să prezinte la angajare referinţe de bună purtare. În afara acestor măsuri, autorităţile au intervenit uneori în raporturile dintre lucrători şi patroni cu recomandări inspirate de un incontestabil sentiment al justiţiei dar care au rămas literă moartă [3].

Marinarii

Marinarii constituie o categorie socială numeroasă în Olanda, Zeeland, Friesland. Adaptarea la condiţiile vieţii pe mare le conferă un anume fel de a fi, le impune un anume mod de existenţă, favorizează anumite tradiţii care fac din ei un tip uman bine precizat. Fireşte, activităţile lor diferă : unii sînt pescari, alţii cabotori, mateloţi în serviciul unor companii sau al amiralităţii, corsari... Pe toţi îi apropie însă unele trăsături comune, o duritate, o simplitate mai mari decît ale oamenilor de pe uscat. „Trăind mai mult pe mare, scrie Parival, rupţi cu totul de lume, ei n-au cum să deprindă maniere politicoase şi nici cum să-şi cultive alte virtuţi în afară de cea a răbdării, pe care vînturile şi furtunile le-o pun deseori la încercare. Curajul nu îi părăseşte niciodată, dar nu ştiu dacă nu s-ar putea spune că meritele lor se dezvăluie nu atît în acţiune, cît în pasivitate.“ [4]

Bărbaţii aceştia robuşti, cumpătaţi, uneori austeri, veşnic călători, au neveste şi copii în satele, în oraşele de pe coastă. În ciuda îndelungatelor absenţe şi a ocaziilor ivite

pe meleagurile îndepărtate unde ajung, viața lor sexuală [illegible] echilibrată, inima lor, fidelă. Grosley va remarca, [illegible] o epocă în care sînt elogiate virtuțile naturale, cît de mult se deosebesc ei de mateloții din Provence, care întrețin [illegible] un menaj în fiecare port din Levant[5]. Chiar și căpitanii, în general de origine foarte modestă, formați doar la școala practicii, nu-și iau pe vas (spre deosebire de [illegible] lor francezi, englezi sau danezi) nici slujitori, nici provizii de băutură, nici ibovnică. Se mulțumesc la masă cu brînză și bere ; le e de ajuns tovărășia unui cîine, iar [illegible] întreținerii materialului sînt suficiente ca să le umple timpul.

Contactul permanent cu o natură gata să se dezlănțuie la orice clipă a făcut din marinari cei mai superstițioși dintre neerlandezi. Dacă pînzele corăbiei se dezumflă fiindcă vîntul a încetat, matelotul își ia fluierul și cîntă o melodie cu puteri magice ca să-l stîrnească. Dacă furtuna amenință echilibrul vasului, el îi trage musului o [illegible] zdravănă ca să îmblînzească duhul neliniștit al mării. [illegible] dacă ar fi amenințat de foamete, s-ar feri să doboare [illegible] dintre păsările care se rotesc în jurul catargelor căci ele [illegible] sufletele marinarilor înecați.

În ciuda condițiilor de viață deosebit de dure, răscoalele [illegible] erau rare. Primele expediții în Extremul Orient [illegible] în Oceanul Înghețat de Nord au făcut ravagii în rîndul [illegible], pînă în ziua în care oamenii s-au obișnuit cu [illegible] excesivă a acestor ținuturi și au învățat din experiență ce măsuri de prevedere trebuie să-și ia. Echipajele [illegible] de cursă lungă, recrutate în parte, în Țările de Jos și în teritoriile învecinate, dintre vagabonzi sau dintre [illegible] săraci, erau plătite cu lefuri derizorii : într-adevăr, cheltuielile destinate flotei trebuiau să fie reduse [illegible] mai mult cu putință pentru a se putea lupta împotriva [illegible] străine.

Un matelot din marina de război primea, în 1630, 30 de [illegible] pe lună : cifra rămăsese aceeași de șaptezeci și cinci de ani. Un angajament sigur și de lungă durată era o ex-

cepție ; șomajul, o amenințare permanentă, nu numai pe-tru mateloții de rînd ci și pentru ofițerii de rang inferior pilot, chirurg, caporal, locotenent și deseori chiar și pen-căpitan, ofițerii deosebindu-se prea puțin, din punct de vedere social, de oamenii pe care îi comandau. De la după 1628 s-a constituit un corp fix al căpitanilor de marina de război. În timp ce banii investiți într-un vas comerț sau de pescuit îi aduc armatorului un beneficiu de 100% și chiar mai mare, ofițerii și mateloții nu cîștigă nimic peste minimul necesar existenței. Populația din unele sate maritime ca Maassluis e considerată „mizeră" [6]. Fără îndoială, extrema cumpătare a oamenilor mării e nu atît o virtute cît o necesitate.

Căpitanul răspunde personal de organizarea materială și socială de pe vasul său. Reputația lui depinde de felul în care reușește să se descurce în limitele stricte ale sumei de bani încredințate de armator sau de amiralitate ; profitul lui personal depinde de economiile pe care le va realiza din alocațiile destinate hranei, curățeniei vasului, produselor sanitare. Ispita e de neînlăturat pentru niște bieți oameni, abrutizați de anii îndelungați petrecuți în această meserie.

Deși majoritatea vaselor neerlandeze sînt mai bine întreținute și mai curate decît cele ale altor națiuni, mai există totuși și unele la bordul cărora ai senzația că ai nimerit într-o ocnă : oamenii înghesuiți într-un spațiu devenit extrem de strîmt din cauza încărcăturii excesive de mărfuri, murdărie, brutalitate, foamete. Din cînd în cînd, la capătul unor ani de serviciu, cîte un căpitan promovează pe plan social, detașîndu-se de masa marinarilor. El a reușit să pună deoparte niște bani, agonisiți prin mijloace mai mult sau mai puțin cinstite, sau a obținut ca fie luat părtaș la cîștigurile patronilor săi. Poți vedea astfel un fost căpitan cumpărîndu-și o căsuță sau — semn tipic de îmburghezire — comandîndu-și portretul.

În cursul secolului, amiralitatea a luat diverse măsuri de securitate socială în favoarea mateloților din flota, victime ale bătăliilor navale : acordarea de indemnizații

[illegible] de pensii văduvelor şi orfanilor. La Enkhuizen, [illegible] confortabil îi primea pe marinarii bătrîni retraşi [illegible] tivitate. Cei ce beneficiau de acest regim nu formau [illegible] decît o mică minoritate privilegiată în sînul vastei [illegible] a „oamenilor mării".

[illegible] pofida progreselor remarcabile ale tehnicii maritime [illegible], spectrul naufragiului continuă să ameninţe existenţa cotidiană a marinarului. Cronica vremii înregistrează [illegible] neîntreruptă de catastrofe, unele zguduitoare. În [illegible] în timpul unei vînători de balene, dispar cincizeci de [illegible] dintr-o dată. Cîteva naufragii, ca cel al lui Bontekoe, [illegible], au rămas celebre. Bontekoe comanda un vas cu o capacitate de 500 de tone şi cu un echipaj de şase sute de oameni. În plină furtună, din cauză unui matelot neîndemînatic, a luat foc un butoi cu rachiu ; cu toate eforturile [illegible] pentru stingerea incendiului, flăcările au cuprins [illegible] de ulei, apoi butoiaşele cu pulbere pe care oamenii [illegible] şi-au pricepuseră să le arunce în mare. Vasul a explodat, scufundîndu-se imediat. Prinzîndu-se de un lemn care plutea, Bontekoe a reuşit să ajungă pînă la cîţiva dintre oamenii [illegible] care se agăţaseră de o barcă. Timp de treisprezece zile, naufragiaţii au rătăcit la întîmplare, fără provizii, fără busolă, sub soarele tropicelor. Din cămăşi au improvizat o [illegible] de corabie grosolană ; dintr-o scîndurică un fel de [illegible], ca să se poată călăuzi după stele. Oamenii mîncau [illegible] pe care-i puteau prinde cu mîna şi îşi beau urina. [illegible] din urmă, ajunşi într-o stare vecină cu nebunia, au [illegible] să omoare musul ca să-l devoreze. Bontekoe a [illegible] să împiedice crima şi să-şi ţină în frîu mateloţii [illegible] în ziua în care au acostat într-o insulă din Indii, de unde mai tîrziu au fost luaţi la bordul unei corăbii olandeze. [illegible] naufragiul vasului *Raven*, care se răsturnase fără [illegible] scufunde, optzeci şi trei de oameni au stat agăţaţi timp de patruzeci şi opt de ore de chilă, pe o mare dezlănţuită. Cînd cei veniţi să îi salveze s-au putut apropia de [illegible], nu mai rămăseseră decît douăzeci de supraviezuitori.

Violența mării și adîncimea mică a apei făceau ca z de coastă a Țărilor de Jos să fie periculoasă pe apro toată întinderea ei. Dacă un vas se împotmolea în prag el risca să se sfărîme sub izbitura valurilor sau să fie r turnat din cauza vîntului. De aici și importanța pe car avea, pentru populația din provinciile maritime, așa-num „taxă pe epave", dealtfel riguros reglementată. Dacă tregul echipaj sau doar o parte a lui fusese salvat, ep era înapoiată proprietarului ei în schimbul achitării u despăgubiri ; dacă echipajul pierise, epava devenea p prietatea fiscului, aparținînd circumscripției administrat în raza căreia fusese găsită. Pentru armatori se punea d problema recuperării epavelor. În 1660 a fost inventată Zeeland o mașină care scotea la suprafață vasele sc fundate. Pentru a celebra evenimentul a fost emisă o m dalie reprezentînd mașina nou creată, sub deviza pot vită : *Soli Deo honor et gloria.*

Taxa amintită asimila epavelor corăbiilor balenele vîrlite uneori de valuri pe plajele olandeze. Dintr-unul d aceste animale, satul pe teritoriul căruia fusese găsit put extrage ulei în valoare de pînă la 500 de florini.

Țăranii

De la pătura înstărită pînă la cea săracă, țărănim prezintă o diversitate la fel de mare ca și populația or șenească. Dar această diversitate e aici mai puțin evident datorită unității profunde pe care o dă lumii satelor co tactul permanent al oamenilor cu pămîntul și tradiționa lismul lor deosebit de rezistent.

Țăranii neerlandezi, remarcă Parival și Temple [7], caracterizează mai degrabă prin tenacitate decît prin h nicie propriu-zisă. De cele mai multe ori înalți, greoi, v joși, ei datorează consumului de produse vegetale și lact

[illegible] prospețime a tenului. Cu un spirit simplist, [illegible] de necioplиți, țăranii suportă totuși cu greu să fie [illegible] cu brutalitate. Argumentele logice au o putere mai [illegible] asupra lor decît o purtare plină de ifose, cu condiția [illegible] să le cîntărească pe-ndelete. Vecinătatea marilor [illegible] îl influențează cîtuși de puțin în bine. Cinstea [illegible], înțelepciunea practică, pozitivă, care constituie [illegible] lor cele mai de seamă, nu se păstrează intacte [illegible] satele destul de izolate. „Ei se mulțumesc cu ce le [illegible], scrie Parival, și dacă vrei să le plătești cu cinci [illegible] lucru care nu valorează decît doi bani și jumă- [illegible] reții doar cît li se cuvine și îți înapoiază restul.“ [8] [illegible], se uită la tine ca la un smintit. Grosley descrie [illegible] vînzării linii la țăranii din nordul Olandei. [illegible] că tocmeala a durat destul, vînzătorul anunța [illegible] preț și punea un ducat în paharul pe care i-l [illegible] cumpărătorului, umplîndu-i-l apoi cu rachiu de [illegible] Cei doi ciocneau, privind țintă unul în ochii celui- [illegible] golind paharul, cumpărătorul reținea ducatul [illegible] vînzător și cumpărător băteau palma, tîrgul era [illegible] ducatul rămînea la cumpărător, ca „bonificație“. [illegible] dimpotrivă, acesta lăsa ducatul în pahar, însemna [illegible] nu căzuseră la învoială, ceea ce nu îi împiedica [illegible] despartă prietenește, oferindu-și reciproc ser- [illegible]“

[illegible] care-și aveau pămînturile în apropierea orașelor [illegible] seama, într-o măsură mai mare decît ceilalți, [illegible] avantajele capitalizării. Conștienți de faptul că apro- [illegible] orășenilor depindea în bună parte de ei, exploa- [illegible] din plin această situație. Așa se face că în satele din [illegible] orașelor găseai mai mulți țărani înstăriți decît [illegible] din provinciile mai puțin urbanizate.

Curățenia desăvîrșită a locuințelor țărănești, a grajdurilor chiar, stîrnea admirația vizitatorilor străini. În țara [illegible] vacile sînt țesălate, ca în alte părți caii ; coada le e [illegible] în sus, ca să nu se murdărească. După spusele lui Guicciardini [10], aproape toți țăranii neerlandezi știau,

încă din secolul al XVI-lea, să citească și să scrie. Cu tele acestea trebuie luate în sensul lor literal : să citească și să scrie, nimic mai mult, căci pastorul care preda la din sat cu greu ar fi izbutit să vîre în căpățîna elevilor cunoștințe ceva mai abstracte ; și să reținem : elevii, elevele ; țăranii nu-și dădeau fetele să învețe carte. toate acestea, nivelul intelectual al țărănimii neerlan era relativ ridicat pentru epoca respectivă.

Raporturile cu orașul erau de ordin economic (d facerea produselor agricole) sau țineau de sfera distracțiil (frecventarea marilor chermese). Spiritul țărănesc nutre însă o suspiciune difuză față de aceste mult prea vas aglomerări umane, lăcașuri ale tuturor viciilor. Țăran nu vedea cu ochi buni relațiile fiicei sale cu un băiat de la oraș : o astfel de idilă era un joc riscant, ale cărui urmări, se spunea, întotdeauna aceleași, erau lesne de prevăzut.

Mai mult chiar decît orășeanul, țăranul are cultul familiei și, dincolo de familie, al clanului din care face parte. Pe cînd locuia în satul Egmond, Descartes a apelat la îndulgența judecătorilor în favoarea unui țăran tînăr, vecinul lui, vinovat de a-l fi omorît pe cel de-al doilea soț al mamei sale : bătută crunt de acest bărbat extrem de brutal, femeia îl părăsise ; urmaseră amenințări de o parte și de alta ; clanul își strînsese rîndurile și căutase să se răzbune; într-o încăierare, dușmanul fusese ucis. Cine purta asupra răspunderea crimei ? În fața sicriului, membrii familiei îl absolviseră pe ucigaș de orice vină [11].

Satele pătimiseră mult în timpul războiului de eliberare. Fuseseră, rînd pe rînd, victimele prădăciunilor, ale distrugerilor tactice, ale răzbunărilor. Regiunea Eindhoven se aflase cînd sub o stăpînire cînd sub alta, de unsprezece ori la șir în decurs de douăzeci și cinci de ani. O întreagă literatură populară de „Plîngeri ale țăranului" se născuse din aceste nenorociri, care făcuseră să se înrădăcineze adînc în lumea satelor groaza de soldați. Totuși, în timp, țărănimea

[illegible] nu avusese decît de profitat de pe urma lichidării [illegible] spaniole. Bunurile imobile ale Bisericii catolice [illegible] nobili, sechestrate sau răscumpărate de stat, fuseseră [illegible] sau vîndute cultivatorilor. Cu excepţia arendei în bani, toate celelalte taxe feudale fuseseră abolite. [illegible] juridic al ţăranului nu se mai deosebea defel de [illegible] burghezului. Un acut spirit de independenţă însuflețea această clasă proaspăt emancipată. Se povesteşte că [illegible] Boemiei, pe cînd se afla în vizită în Olanda, a fost [illegible] cu lovituri de furcă de ţăranul pe pămînturile [illegible] se întîmplase să vîneze. Fiecare sat îşi avea propriul [illegible] guvernator, propriul său corp de magistraţi, numiţi de [illegible] provincie sau de către senior şi avînd dreptul de [illegible] absolută, proprii săi consilieri şi administratori [illegible] Satul avea sărbătoarea sa anuală precum şi asociaţiile sale constituite în scopuri distractive. Unele sate, situate şi gospodărite cu pricepere, ajunseseră, [illegible] prosperităţii oraşelor învecinate, să fie invidiate [illegible] bogăţia lor. La Jisp puteai vedea ţărani bine îmbrăcaţi [illegible] în trăsuri trăse de cîte patru cai şi plesnind [illegible] ca nişte seniori.

O situaţie aparte se întîlnea în Friesland şi, cu unele [illegible], în ţinutul groninghez, care nu cunoscuse în evul [illegible] regimul feudal. Pămînturile erau aici proprietatea [illegible] liberi, grupaţi în asociaţii independente. Un sistem [illegible] complex de încheiere a contractelor pe termen lung, [illegible] de ipotecă, oarecum analog cu cel din zilele [illegible], era aplicat pămînturilor închiriate ulterior. Funcţionînd timp de secole la rînd, sistemul acesta dusese la apariţia unei bogate elite rurale, care domina de la înălţime, şi nu fără lăcomie, fermierii şi lucrătorii în acord [12].

Zilierii şi ceilalţi salariaţi agricoli formau o categorie de [illegible], parţial itinerantă. Primăvara, bărbaţi, femei, copii, în grupuri mari, porneau cu căruţele spre nordul ţării, unde găseau de lucru la descojirea stejarilor. Această migraţie [illegible] era însoţită de o ridicată mortalitate infantilă. Luni

în şir, lucrătorii se adăposteau în colibe de pămînt, pierdute în inima pădurilor, pe care le abandonau apoi ca să le regăsească în anul următor, năpădite de vegetaţie, degradate de intemperii. În unele locuri, s-au constituit în cursul secolului asociaţii de muncitori agricoli care cotizau la o casă de ajutor mutual. În asociaţii intrau însă doar cei mai puţin săraci dintre aceşti muncitori.

Capitolul XXII

PAUPERISM ŞI CRIMINALITATE

Periodic, o parte din oamenii de rînd ajung, aşa cum am văzut, în pragul mizeriei. Dincolo de aceşti amărîţi însă, situîndu-se pe o treaptă şi mai joasă, o masă de indivizi aşa-numiţii marginali — trăieşte într-o stare de sărăcie permanentă. Frecvenţa şomajului, deplasarea continuă în căutarea unui loc de muncă a unei anumite categorii de oameni — mînă de lucru utilizată în industrie — fac imposibilă stabilirea unei limite precise între lucrătorii cei mai nevoiaşi şi vagabonzii propriu-zişi. Toţi aceştia alcătuiesc laolaltă un mediu uman compozit în care intră şi o serie de elemente asociale, factorul comun constituindu-l ameninţarea brutală, apăsătoare, a foametei.

Acest mediu, neasimiliat de o societate ale cărei vicii economice îi dau naştere, îşi face pretutindeni simţită prezenţa sub forma cerşetoriei, plagă incurabilă a oraşelor şi satelor, care se întinde tot mai mult pe măsură ce veacul se apropie de sfîrşit. Din răstimp în răstimp, autorităţile provinciale declară cerşitul interzis, dar acesta este un flagel natural care nu poate fi stăvilit prin nişte simple texte. În Amsterdam mişună cerşetorii, proliferează lumea

interlopă a pretinşilor schilozi. După încheierea armistiţiului şi demobilizarea trupelor de mercenari, situaţia s-a înrăutăţit şi mai mult. Bande de indivizi suspecţi rătăceau din loc în loc ori îşi găseau adăpost în cocioabe care scăpau oricărui control, ocupîndu-se cu tot soiul de treburi ilegale, dacă nu cumva furînd sau chiar omorînd, trecînd dintr-o provincie într-alta, alungate de sentinţele de expulzare pronunţate împotriva lor, şi vorbind un argou ininteligibil... din care cineva a considerat util să publice în 1613 o mostră sub forma unui dicţionar. Cine ar fi putut deosebi pe săracul vrednic de milă de adevăratul tîlhar ? Vagabonzii se amestecau cu ţiganii : îndeletnicindu-se cu ghicitul în palmă, cu horoscoapele, aceştia din urmă mai aveau şi faima de hoţi de copii ; pe deasupra, oricare ar fi fost măsurile luate împotriva lor — internarea în aziluri, expulzarea — ei găseau totdeauna calea de a reveni în locurile de unde plecaseră. Organismele securităţii publice se dovedeau neputincioase în a-şi îndeplini funcţia în mod corespunzător.

Era primejdios să circuli noaptea neînarmat prin parcul Bois din Haga. În 1643 a fost găsit aici capul unui bărbat ucis cu puţină vreme în urmă, dar poliţia nu a putut pune mîna pe ucigaşi. Apoi, în 1661, două domnişoare de familie bună au fost răpite din acelaşi parc în plină zi. Oraşele sporeau efectivele poliţiei, dispuneau arestarea cerşetorilor care nu aveau permis special, ofereau o recompensă cetăţenilor care semnalau prezenţa unui hoţ într-un anumit loc sau izbuteau să-l pună sub arest. La ţară, vagabonzii erau hăituiţi de echipe de „vînători de săraci", însoţite de cîini.

Mai mult sau mai puţin conştiente de cauzele economice ale acestei stări tulburi, municipalităţile au procedat, de-a lungul veacului, la distribuirea gratuită de alimente în anii de foamete sau în perioadele de mare scumpete. Se aducea cîte un vapor de grîu sau de orz, din care se făcea pîine pentru populaţia de rînd. Un astfel de ajutor a fost acordat în 1634 la Leiden unui număr de 20 000 de persoane [1].

La Amsterdam se împărțeau oficial bani săracilor o dată pe săptămînă. Biserica reformată contribuia la această acțiune... de care nu beneficiau dealtfel decît săracii avînd un domiciliu, fie el și provizoriu. Un reprezentant al diaconatului sau al primăriei le procura iarna mici cantități de unt, brînză, pîine și turbă. Vara, ajutorul era suprimat, fiecare trebuind să se descurce cum putea [2].

Pentru a face față acestor nevoi, municipalitățile sau Biserica organizau colecte periodice de bani. Burghezii se arătau deseori generoși. Se întîmpla ca într-un oraș mare, o colectă abil lansată să aducă pînă la 15 000 ba chiar pînă la 25 000 de florini. În împrejurări deosebite, bunăoară cu prilejul nunților în familiile bogate, se făceau prin tradiție anumite pomeni. În mai multe orașe se obișnuia ca, la sfîrșitul funeraliilor, postavul care acoperea catafalcul să fie dat săracilor. Rareori se întîmpla ca un burghez înstărit să moară fără să lase prin testament o sumă de bani pentru operele de binefacere. În întreaga Europă, neerlandezii aveau o solidă reputație de oameni caritabili. Însuși Ludovic al XIV-lea, în ajunul invadării Țărilor de Jos, i-ar fi spus următoarele cuvinte lui Carol al II-lea, ca să-l liniștească : „Nu vă faceți griji pentru Amsterdam. Am credința fermă că providența va salva orașul, căci nu se poate să nu țină seamă de milostenia locuitorilor săi..."

Avînd mereu dificultăți cu proletariatul său industrial, Leiden a instituit un inspectorat al săracilor, care dispunea de numeroase fonduri de ajutor social. După 1650 și pînă la sfîrșitul veacului, într-o serie de orașe s-au construit, prin fundații particulare, căsuțe de închiriat la un preț foarte redus, destinate celor cu situație economică precară. Peste tot existau aziluri, preluate uneori de la foste ordine religioase și administrate acum de stat. În centrele cele mai mari, aceste instituții se specializaseră în chip felurit. Leiden avea un azil pentru săracii fără domiciliu, un altul pentru bătrîni și își completa dotarea socială cu un orfelinat. Dar de la începutul secolului al XVII-lea, principala funcție a azilurilor era aceea de a reserbi vagabondajul.

În majoritatea localităţilor de importanţă medie, omul nevoiaş aflat în trecere găsea un „punct de ajutorare", anexat uneori spitalului, unde primea găzduire gratuită timp de trei zile. În dimineaţa celei de-a patra zile trebuia să părăsească locul şi să pornească la drum. Cu toate acestea, în anumite oraşe, afluenţa vagabonzilor era atît de mare, încît azilurile erau închise din iunie pînă în octombrie! Aceste aşezăminte ofereau un confort rudimentar: o imensă sală comună încălzită, mobilată cu bănci, şi două dormitoare: unul pentru bărbaţi, altul pentru femei. La terminarea fiecărei mese, cuţitele erau sechestrate, din prudenţă. Noaptea, uşile dormitoarelor erau încuiate, întocmai ca porţile unei închisori.

În afara unui mare spital, Amsterdamul poseda mai multe orfelinate şi un azil în care au fost găzduite pînă la patru sute de bătrîne sărace. În 1613 fusese înfiinţat un „Azil al milei" destinat nenorociţilor care trăiau din cerşit. Ca să poată fi admişi aici, aceştia trebuiau să facă dovada că locuiau de mai mulţi ani în oraş. Azilul acorda ajutor în bani călătorilor lipsiţi de resurse financiare. Un ofiţer de jandarmi şi cîţiva poliţai din cadrul instituţiei respective străbăteau în fiecare zi oraşul pentru a strînge cerşetorii. Mai tîrziu, pe lîngă aceştia, aşezămîntul a primit şi surplusul de copii care nu mai încăpeau la orfelinat, şi a fost însărcinat şi cu executarea înmormîntărilor gratuite.

Oraşul încredinţa diversele aziluri spre administrare unor comitete de notabili, bărbaţi şi femei, ce socoteau o astfel de funcţie drept o mare cinste. Dacă la nivelul slujbaşilor mărunţi administrarea aşezămintelor de binefacere a lăsat adesea de dorit, în schimb eforii lor s-au dovedit în general deosebit de corecţi în îndeplinirea rolului asumat. Pentru a le finanţa, de multe ori au fost afectate acestor aşezăminte veniturile fostelor proprietăţi mănăstireşti cărora li s-au adăugat, mai cu seamă în a doua jumătate a secolului, o serie de fundaţii şi legate. Se mai organizau şi chete, săptămînale — duminica, în biserică — şi lunare, cînd se umbla din casă în casă pentru strîngerea banilor.

În anumite puncte ale oraşului erau amplasate cutii ale milei. Municipalitatea dădea în folosul azilurilor sumele rezultate din diverse taxe cum ar fi cele puse pe importul de cereale, pe vînzarea la licitaţie, pe banchete, pe înmormîntările de lux. În sfîrşit, se organizau periodic loterii de binefacere, foarte apreciate de public : s-a întîmplat ca lozul cel mare să fie de 1000 de florini, în timp ce biletul se vindea cu 2 stuivers [3].

Spre sfîrşitul secolului, aşezămintele de caritate au devenit neîncăpătoare, iar venitul lor — cu totul insuficient. S-a recurs la diverse paliative : crearea unor impozite speciale, înmulţirea loteriilor, trimiterea celor sărmani în satul de baştină.

De la începutul veacului, oraşul Amsterdam avea două azile destinate elementelor asociale : *Rasphuis,* rezervat bărbaţilor şi *Spinhuis,* rezervat femeilor [4], fiecare dintre ele fiind în acelaşi timp închisoare şi casă de corecţie. Pe frontonul clădirii Rasphuis, o inscripţie în limba latină arăta care-i era menirea : *Virtutis est domare quae cuncti timent* [5]. Internaţi în azil prin sentinţă judecătorească, „pensionarii" erau constrînşi să efectueze diverse munci manuale, în special să răzuiască lemn de Brazilia (de unde şi numele aşezămîntului : *raspen* „a răzui"). Cel care refuza să lucreze era snopit în bătaie. În caz de recidivă, vinovatul era închis într-o pivniţă care se umplea încet cu apa adusă printr-un furtun ; ca să scape de înec, deţinutul trebuia să pompeze fără încetare. Era şi acesta un fel de a-l sili să muncească ! La Rasphuis, alături de vagabonzi, hoţi şi derbedei de tot soiul, se aflau şi tineri recalcitranţi, închişi la cererea tatălui lor. Spinhuis („casa unde se toarce") găzduia prostituate, fete fugite de acasă, neveste închise la cererea bărbaţilor lor pentru purtare imorală sau beţie. Plătind o anumită sumă de întreţinere, cele mai înstărite dintre aceste femei căpătau dreptul de a locui în camere separate.

Cîteva cazuri, extrase din cronica criminală a oraşului Amsterdam, arată cu ce gen de situaţii era confruntată

justiția penală. Slujnica Trijntje Pieters este condamnată la moarte pentru uciderea unui copil din flori ; Laurens Cornelisse, „pensionar" al azilului Rasphuis, este spînzurat pentru că a forțat casa de bani a judecătorului, aflată în localul tribunalului unde urma să fie judecat ; Jean Franchoys este condamnat la stîlpul infamiei pentru bigamie ; la fel și Abraham Frederickszoon, angajatul unui gravor de monumente funerare de la cimitirul călugărilor ordinul Sfîntul Bruno, pentru că a jefuit morminte ; soldatul Ernst Rip e condamnat la moarte pentru uciderea unui camarad. Albert Alberts și soția sa, tăinuitori bine cunoscuți, sînt spînzurați pentru că au furat din groapa comună capul și mîna dreaptă a unui osîndit executat : fără îndoială că în cazul lor a fost la mijloc și o bănuială de vrăjitorie. Lista ar putea fi continuată. Omor, furt, incendiere, falsuri — acestea sînt motivele care revin cel mai des. O femeie, pe nume Griet Andries, a fost judecată de treizeci și două de ori. Dreptul penal lovește cu o asprime necruțătoare, înverșunîndu-se mai cu seamă împotriva furtului, a violării de domiciliu, a falsului în actele publice. Uneori cruzimea pedepselor e de-a dreptul îngrozitoare. Puști de șaisprezece ani sînt însemnați cu fierul roșu sau supuși la tortura focului ; un căpitan de optzeci și cinci de ani, vinovat de omor, e ars de viu. Se citează cazul unui recidivist care a fost de unsprezece ori biciuit și de cinci ori însemnat cu fierul roșu în cursul unui singur an. În ultimul sfert al veacului, la Amsterdam au fost executate două sute nouă sentințe de condamnare la moarte.

Grotius justifica această cruzime prin necesitatea de a băga spaima în criminalii virtuali. Ea se explică însă printr-un anumit primitivism al sensibilității care caracteriza întreaga Europă a acelor vremuri. Oricum, cruzimea era agravată în mod cert de incoerența dreptului penal neerlandez. Într-adevăr, legile și obiceiurile difereau de la o provincie la alta, dacă nu chiar de la un oraș la altul, și orice încercare de unificare se lovea de rezistența ostilă a tribunalelor locale. În acest haos juridic, crima nu era cîtuși

de puţin definită. Singurul criteriu, lăsat dealtfel la aprecierea judecătorilor, consta în faptul că „cutare lucru nu poate fi tolerat într-un stat civilizat". În perspectiva celor de mai sus, blasfemia sau folosirea banilor falşi puteau constitui acte la fel de condamnabile ca şi omorul ori înalta trădare.

Mărturisirea era admisă ca dovadă, irevocabilă şi fără drept de apel. De aceea, poliţia avea tendinţa de a o provoca în timpul cel mai scurt cu putinţă : tortura era întrebuinţată în mod curent, deşi ilegal, în cursul interogatoriilor. „Tehnici" ca răsucirea membrelor, înghiţirea forţată a unor materii dezgustătoare, biciuirea, arderea erau în floare, e adevărat, în toată Europa. Juriştii distingeau, în cutuma provinciei Olanda, cinci grade de tortură ; cea a provinciei Friesland, mai clementă, nu cuprindea decît trei grade. Asemenea clasificări serveau drept bază la stabilirea tarifului pentru executarea pedepselor, căci deseori judecata era oficial urmată de tortură, după ce aceasta fusese folosită clandestin pentru a provoca mărturisirea.

Magistraţi culţi, rafinaţi, suportau fără scrupule şi fără dezgust aceste şedinţe uneori lungi... atît de lungi, încît, pentru a le scurta, cereau să li se servească masa în încăperea în care călăul chinuia un nenorocit. Dealtfel, ei înşişi aleseseră pedepsele respective din arsenalul, heteroclit şi sîngeros, al cutumei : tăierea mîinii drepte, a nasului, a unelia sau a ambelor urechi ; arderea limbii. Se scoteau ochii, se despica un obraz, se marca umărul cu fierul roşu. În cazul delictelor mai mărunte, vinovatul era expus la stîlpul infamiei, închis într-un clopot de lemn din care i se vedea numai capul ; o inscripţie ori un simbol indicau faradelegea săvîrşită. Sau era plimbat prin oraş, într-o ţinută degradantă.

Negustorul ambulant vinovat de a fi vîndut cărţi interzise era tîrît pe străzi cu o bonetă de doctor pe cap şi avînd legat de gît un pachet cu marfa comercializată. Doi poliţai plimbau prin oraş borfaşii de rînd cu obiectele furate legate pe creştet. Stîlpul infamiei — un eşafod înălţat în

fața primăriei — era la fel de incomod ca o masă de tortură, iar dezonoarea pe care o atrăgea după sine expunerea în public era atît de mare, încît numai oamenii cei mai ticăloși nu se temeau de ea.

Alte pedepse erau de natură socială sau economică: privarea de calitatea de burghez, pierderea dreptului de a exercita o anumită profesiune, amenzile. Expulzarea permitea îndepărtarea, sub un pretext oarecare, a indivizilor considerați primejdioși: surghiunul era decretat pentru o lună, pentru toată viața sau chiar pentru o sută de ani și o zi! Celui care se făcea vinovat de a fi bătut și rănit pe cineva i se interzicea vreme de un an să iasă din casă după ora opt seara; un altul nu avea voie, timp de trei ani, să intre în hanuri. În perioadele în care se efectuau lucrări de mare amploare, (construirea unor fortificații, deschiderea unor mine în vreo colonie îndepărtată), tribunalele condamnau bucuros la muncă pentru „lucrări publice".

Pedeapsa cu moartea era executată de obicei prin spînzurare. Dar aceasta era adesea precedată de torturi, sau chiar înlocuită printr-un supliciu mai crud: vinovatul, așezat pe un scaun și legat de el, era decapitat cu sabia; alteori era ars, înecat într-un butoi, ori chiar îngropat de viu. Cîteodată, pînă și cadavrul osînditului era supus unor noi suplicii. Trupul sinucigașului era spînzurat după ce, legat de hamurile unui cal, fusese tîrît pînă la piciorul spînzurătorii. Pentru locuitorii orașelor, aceste execuții constituiau un spectacol considerat drept un divertisment popular destul de decent.

La fiecare poartă a Amsterdamului se înălța cîte o spînzurătoare; dealtfel, împrejurimile majorității orașelor ofereau același tablou: doi stîlpi solizi, înalți de 4—5 metri, uniți printr-o bîrnă suficient de mare pentru a putea susține o jumătate de duzină de cadavre care se legănau la capătul frînghiilor... O scară mobilă permitea călăului să fixeze aceste frînghii și să verifice nodul.

Călăul era un slujbaș important, „Maestrul de execuții al Olandei, cu domiciliul în Haarlem", singurul care prac-

[illegible] în provincia respectivă. Salariul lui se calcula [illegible] numărul de execuţii efectuate : trei florini pentru o [illegible], la care se adăugau nouă florini pentru îngro[illegible] trupului. Tragerea pe roată era plătită mai bine : [illegible] de lovitură, suma totală putîndu-se ridica la [illegible] douăzeci de florini ; biciuirea, plătită după acelaşi tarif, [illegible] douăzeci şi patru de florini...

Condamnările la închisoare erau relativ rare. Întemnierea era considerată mai degrabă ca un mijloc de protecţie a inculpatului înainte de proces, decît ca o pedeapsă. Deţinuţii bogaţi îşi puteau lesne ameliora regimul. Săracii [illegible] o mizerie înspăimîntătoare. Într-adevăr, deţinuţii îşi plăteau hrana, iar gardienii trăgeau foloase de [illegible] acestui comerţ. Subalimentaţia şi lipsa de igienă [illegible] din închisori focare de infecţie. La Amsterdam, fu[illegible] transformate în închisori pivniţele primăriei şi ale [illegible] vechi porţi ale oraşului, în număr de patru : [illegible] groase de doi metri, lucarne înguste cu gratii, ume[illegible] împotriva căreia stratul prea subţire de paie se do[illegible] complet neputincios. De-a lungul secolului, cîţiva [illegible] îndrăzneţi au găsit mijlocul de a evada din aceste [illegible] aşa s-a întîmplat în 1652 cu Johannes Palmer, [illegible] tribunalul, nemaiputînd pune din nou mîna [illegible], a pronunţat apoi în contumacie sentinţa de expulzare.

Capitolul XXIII

MILITARII

În 1601, armata aflată sub comanda stathuderului n
măra mai puţin de 20 000 de oameni. Majoritatea ac
trupe era formată din englezi, francezi, germani, sco
grupaţi în companii sau regimente de aceeaşi naţionalit
comandate de proprii lor ofiţeri [1]. Singurele unităţi
erlandeze erau cele alcătuite din frizonii principelui W
helm-Ludovic, şi regimentul de cavalerie al princip
Mauriciu. Ardoarea războinică de altădată a Provinci
Unite nu mai era acum decît o amintire. Dintre cele
modalităţi de recrutare în vigoare pe atunci — înrol
voluntară şi angajarea, contra plată, a unor contingen
străine — numai cea de-a doua a permis să se acop
necesarul ultimelor campanii care au precedat armistiţi

În fapt, începînd din 1600 şi pînă la invazia fran
din 1672, războaiele la care au participat Ţările de Jo
au atins decît zonele de frontieră ale Republicii. Cele
multe dintre ele s-au purtat pe mare, foarte departe
apele teritoriale. De-a lungul acestei perioade de ex
ţională imunitate, în ochii burgheziei preocupate exclu
de probleme economice armata de uscat a încetat să

[illegible] o funcţie vitală. Mercenarii puteau prea bine [illegible] intereselor minore care le erau încredinţate. Şi [illegible] acţiunea nu trebuiau să fie excesiv de numeroşi. [illegible] armistiţiul din 1609, 15 000 de mercenari au fost scoşi [illegible] efectivul armatei iar companiile menţinute nu numărau [illegible] de 50 de oameni fiecare[2]. Am văzut ce rezultate [illegible] această măsură pe plan social. După pacea din [illegible], considerînd insuficientă demobilizarea unei ju- [illegible] din armată, Statele Olandei au cerut principelui să [illegible] această proporţie la trei sferturi din totalul tru- [illegible]. Conflictul provocat de refuzul lui Wilhelm al II-lea [illegible] dus la un război civil, dacă moartea stathuderului şi [illegible] funcţiei sale nu ar fi permis regenţilor să iasă [illegible].

[illegible] costa mult ; socotind împovărătoare întreţine- [illegible] Statele acceptau cu greu să acorde creditele nece- [illegible]. Ele nu înţelegeau rostul acestei cheltuieli lipsite de [illegible] evidentă. Necesitatea întreţinerii unei flote [illegible] le apărea mai clar : prosperitatea comerţului de- [illegible] în mare parte de existenţa acesteia. Dar o armată [illegible]? Cu excepţia războiului din Brazilia, niciodată [illegible] venit cuiva ideea de a o folosi în teritoriile de peste [illegible]. Marile Companii dispuneau în colonii de trupe [illegible], plătite de ele.

Ţinînd conjunctura internaţională o cerea, se recrutau [illegible] regimente în plus faţă de cele existente : în 1666, în [illegible] împotriva episcopatului de Münster, Statele au [illegible] o armată de 60 000 de oameni. După terminarea lup- [illegible] oameni erau lăsaţi la vatră[4]. De aici a rezultat, în cea [illegible] a jumătate a secolului, o dezorganizare a aparatu- [illegible] militar asupra căreia ambasadorii străini nu au în- [illegible] să atragă atenţia guvernelor lor. În 1670, armata [illegible] formată din zece regimente de cavalerie şi nouăsprezece [illegible] infanterie : în total, ceva mai mult de 26 000 de oameni. [illegible] momentul atacului francez din 1672, au trebuit închiriaţi [illegible] grabă 12 000 de oşteni şi 10 000 de cai de la [illegible] de Brandenburg.

Strîngerea efectivelor era asigurată de recrutori : acei ofiţeri se angajau prin contract să furnizeze cutare number de oameni în schimbul cutărei sume de bani. Anumite „convenţii" încheiate cu suverani străini autorizau agenţii respectivi să facă recrutări în rîndul populaţiei dintr-un teritoriu dat. Dar misiunea lor nu era totdeauna ușoară. În vreme de război pe plan european, marfa umană devenea rară şi scumpă. În alte cazuri, ea se sustrăgea din rea voinţă. După ce smulgea consimţămîntul oamenilor, recrutorul îi punea sub escortă pentru a-i duce pînă la graniţă. Acolo, toată lumea era vîrîtă cleie peste grămezile în poştalioane şi se mergea întins, fără opriri, pînă la locul de întîlnire.

În vreme de pace, trupele erau cantonate în garnizoanele de la hotare, departe de marile oraşe comerciale. În regiunile prin care treceau, mercenarii constituiau o masă străină, oarecum izolată de restul populaţiei ; este adevărat însă că motivul izolării îl constituia mai degrabă memoria pe care o aveau decît originea lor. Căsătoriile dintre soldaţi şi fetele din popor erau frecvente, fapt căruia Bunken-Huet îi atribuie dealtfel răspîndirea unui anumit tip fizic, mic de statură şi negricios [5].

Existenţa unei garnizoane asigura mari profituri locuităţii care o găzduia : creştea traficul de alimente pentru care se plăteau impozite, iar cazarea trupelor dădea naştere unui comerţ înfloritor, întrucît, cum nu existau cazărmi, soldaţii erau încartiruiţi în oraş, cel puţin în timpul iernii. În schimb, îndată ce sosirea primăverii asigura cantităţile de furaje necesare hrănirii cailor, trupa se instala pe cîmp unde-şi ridica tabăra. În jurul cortului înalt al comandantului şi în jurul corturilor ocupate de statul său major, se grupau în cvartiruri parcul de artilerie, arsenalul, depozitul pontonierilor, apoi cavaleria şi infanteria. Planul acestui oraş sezonier, care urma să fie părăsit la sfîrşitul toamnei, respecta o ordine strictă : cîte o stradă pentru fiecare companie ; la capătul străzii, cortul căpitanului, al contabilului, al locotenentului, corturile sergenţilor. Într-un punct

[illegible] piața deschisă cîrciumarilor, negustorilor, [illegible] veniți dinafară. De asemenea și femeilor. [illegible] bărboși se amestecau cu oșteni tineri, indolenți, [illegible] mari amatori de jocuri de noroc, bețivi. Furtul [illegible] de cereale, legume și fructe neculese, care de[illegible] cîteodată în jaf, era un rău imposibil de stîrpit ; [illegible] și încăierările ori duelurile între soldații de na[illegible] diferite.

[illegible] de rînd își cumpăra pîinea și berea de la in[illegible]. Deși solda atribuită era ceva mai mare decît în [illegible], condiția de soldat era foarte precară. Me[illegible] armelor nu putea fi decît cu greu părăsită. Intrînd [illegible] omul nevoiaș își pecetluia destinul. De cele [illegible] ori dator vîndut căpitanului său, el se vedea [illegible] de compania din care făcea parte pentru toată pe[illegible] era valid. Dacă se întîmpla să fie rănit sau să se [illegible], era lăsat în plata domnului : trebuia să-și [illegible] un loc la azil, pe care era obligat să-l plătească [illegible] agonisiți. Pe timp de război, infirmeriile impro[illegible] nu erau de obicei decît niște cloace infecte, în care [illegible] mureau ca muștele, iar epidemiile făceau ravagii. [illegible] soldatul ajungea să îmbătrînească în armată, din [illegible] neputincios fiind, nu mai era apt să slujească [illegible], nu-i mai rămînea altceva de făcut decît să ceară [illegible]. Prea puțini erau aceia care aveau norocul să [illegible] un post de paznic în vreun oraș, în care să-și [illegible] zilele.

[illegible], ofițerii se bucurau de o situație socială cu [illegible] mai bună, deși erau considerați simpli slujitori ai [illegible] civile. Mulți dintre ei aparțineau nobilimii protes[illegible] din țările vecine. Tocmai de aceea, mai sensibili la [illegible] străine decît alte clase sociale, se distingeau [illegible] printr-un stil de viață mai elegant și mai monden. [illegible] registrele armatei atestă totala incultură a unor [illegible] incapabili să-și scrie măcar propriul nume !

Ofițerul era stăpînul unității pe care o comanda : re[illegible] sau companie. Aceasta din urmă constituia celula

de bază a infanteriei ; douăzeci de companii formau regiment [7]. O companie reprezenta o importantă sursă veniturl. Într-adevăr, la solda căpitanului se adăugau beneficiile pe care acesta le realiza vînzînd echipamentul menilor săi. În plus, cu toate controalele operate de c sarii guvernului, el omitea, pe cît era posibil, să şte de pe rolurile de plată a soldelor pe morţi şi pe dezer şi percepea pentru sine diferenţa (aşa-numita „soldă acoperire"). Din fondurile puse la dispoziţie de admini ţie, căpitanul cumpăra alimente şi arme, plătea sold indemnizaţii de boală, ba chiar şi preţuri de răscumpăr Pe timp de pace, un volum important din acest buget reprezentat de salariile de înlocuire, plătite voluntar care făceau de pază în locul soldaţilor absenţi : căci anumit procent din efectivele armatei dispărea pentru rioade mai lungi sau mai scurte, vreme în care oamen angajau ca muncitori sezonieri la ţărani sau meşteşu

Nu exista nici un fel de uniformă. Numai case platoşa, ori, pe alocuri, o eşarfă în culorile companiei mai des, o vestă de piele constituiau semnele distin ale militarilor. Spiritul eroic al secolului al XVI-lea di ruse. Soldatul, ca şi ofiţerul, nu mai erau decît nişte c afiaţi sub arme. Către 1670 s-a răspîndit în rîndurile of rilor moda cravatelor albe cu nod colorat. Douăzeci de mai tîrziu, acest semn al eleganţei s-a generalizat în t înalta societate.

Mauriciu de Nassau întemeiase la Breda o Acad militară unde ingineri ca Stevin predau arta fortificaţ şi strategia. Ofiţeri din întreaga Europă veneau să urm cursurile acestei Academii. Pentru soldaţii de rînd, laşi principe a introdus exerciţiile de mînuire a musch şi a suliţei, cele două arme de bază ale infanteriei : în nile petrecute în tabără, un anumit număr de zile consacrate acestui antrenament. Cavaleria constitu parte importantă a armatei : o treime sau un sfert, în perioade. Corpul tehnic : rotari, fierari, conductori, t nea pînă la 10% din efective. Din el făceau parte şi a

Artileria neerlandeză trecea drept cea mai bună din [illegible]. E adevărat că, pe vremea aceea, patruzeci de guri de tun reprezentau o forță extraordinară. În 1627, Frederik Hendrik a pus optzeci de piese de artilerie în poziție de tragere în fața localității Grol iar în 1629 a adus o sută [illegible] în fața orașului 's Hertogenbosch[8]. Totuși, [illegible] nu servea decît la asedierea fortărețelor. Greu de [illegible], aceste piese mai curînd stînjeneau mișcarea trupelor în cîmp deschis. Pentru a deplasa tunurile de calibrul cel mai mare era nevoie de șaisprezece cai, ceea ce, [illegible] fiind starea proastă a drumurilor din Țările de Jos, [illegible] probleme aproape imposibil de rezolvat. În caz de [illegible] forțată, tunul era pierdut. În plus, în fața unei [illegible] inamice relativ mobile, cadența redusă de tragere (o [illegible] la zece minute) îl făcea greu de folosit.

Corpul militar folosea, după împrejurări, căruțe sau [illegible], rechiziționate ori închiriate. Mauriciu a în[illegible] pînă la 3 000 de care, iar în 1633, la asediul lo[illegible] Rijnberk, a strîns pe Rin o flotă de 2 000 de [illegible].

Operațiile terestre pe care le-au purtat Țările de Jos [illegible] lungul secolului au constat mai mult din asedii decît [illegible] propriu-zise. Scopul esențialmente economic [illegible] expedițiilor făcea ca ocuparea unui oraș, a unui nod de [illegible] comunicație să fie mai de preț decît stăpînirea unor [illegible] întinse. Rentabilitatea operației justifica uriașele [illegible] făcute în asemenea ocazii. Cucerirea, în 1603, [illegible] Ostende, fortăreața cea mai bine apărată din [illegible], a costat patru milioane. Ce se întîmpla însă dacă [illegible] erau la rîndul lor asediați ? Cînd se apropia [illegible] dușmană, țăranii din împrejurimi se îndreptau în [illegible] grabă spre orașul din vecinătate, mînîndu-și vitele, [illegible] după ei căruțele încărcate. Se închideau apoi por[illegible] orașului, în vreme ce echipe de burghezi se urcau pe [illegible], cărau saci și fașine pe zidurile de apărare. [illegible] din turnuri urmăreau ritmul în care se succedau [illegible] de tun încă îndepărtate. Cînd inamicul își ridica

tabăra sub zidurile cetății, cînd ghiulele de cîte 40 de livre începeau să ciuruiască fațadele caselor, se săpa un șanț în direcția bateriei dușmane. Dar poate că agresorul săpa și el unul, în sens invers. Așa s-a întîmplat la Maestricht, unde săpătorii celor două armate s-au întîlnit în bezna galeriilor subterane. Olandezii s-au retras în grabă, au aruncat buturugi în groapa săpată de ei, le-au dat foc și au îndreptat fumul spre spanioli cu ajutorul foalelor de la orga Bisericii Mari. În vremea asta, pe creneluri, femeile fierbeau ulei în cazane. După ce orașul își epuiza muniațiile, după ce erau mîncați ultimii șobolani, erau spărți digurile. Acest procedeu disperat, care îi teroriza odinioară pe spanioli, a intrat în tradițiile militare. Cînd, în 1667 deputații provinciei Friesland vor refuza să inunde pămînturile pentru a nu le lăsa să cadă în mîinile francezilor, stathuderul va ordona să fie împușcați ca trădători.

Capitolul XXIV

STRĂINI ŞI REFUGIAŢI

În afara militarilor, prea puţin asimilaţi de către localnici, în Ţările de Jos mai trăia şi o importantă colonie de străini. Pe la 1685, un francez evaluează la jumătate din totalul populaţiei provinciei Olanda numărul străinilor sau al descendenţilor acestora stabiliţi definitiv aici [1]. Colonia era în fel de eterogenă prin naţionalităţile reprezentate (francezi, englezi, germani, scandinavi, francezi, elveţieni) şi prin poziţiile sociale ale membrilor ei. La Haarlem, industria albirii pînzei folosea ca mînă de lucru brabanzoni şi westfalieni, toţi oameni nevoiaşi. În schimb Jacob Trapp, german originar din Holstein, venit la Amsterdam fără un ban în buzunar, deţinea funcţia de primar al oraşului şi era milionar în 1624, anul morţii sale. Frans Banning Cocq, figură centrală a tabloului lui Rembrandt *Ronda de noapte*, personaj important din Amsterdam, era fiul unui negustor venit din Bremen. Ca urmare a stabilirii unor legături comerciale regulate între Olanda şi Levant, la Amsterdam şi-a făcut apariţia un întreg grup de negustori armeni. Începînd din 1644, arhimandritul de Smirna şi mitropolitul de Efes se vor instala pentru o

[1] Cifra se referă numai la oraşe.

lungă perioadă de timp la Leiden : îndemnat de ambasadorul Ţărilor de Jos (care încerca să stăvilească astfel influenţa iezuiţilor în Orientul Apropiat), patriarhul Ierusalimului i-a însărcinat să traducă în greceşte Confesiunea de credinţă reformată şi Catehismul de la Heidelberg.

Refugiaţii protestanţi flamanzi şi valoni, stabiliţi pe aceste meleaguri încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, constituiau grupul cel mai numeros de străini, grup care dealtfel a şi influenţat puternic dezvoltarea ţării. Într-adevăr, intrînd în sectorul economic, aceştia au adus cu ei atît o competenţă deosebită cît şi o cantitate considerabilă de mînă de lucru, factori decisivi ai prosperităţii care au acţionat în zorii secolului de aur. Refugiaţii protestanţi au dat un nou impuls vechii producţii textile artizanale de la Leiden şi manufacturilor de înălbire a pînzei din Haarlem, au înnoit şi perfecţionat procedeele tehnice. Faptul că Amsterdamul a devenit un centru comercial mai important decît Anversul se explică în parte prin afluenţa meşteşugarilor şi a negustorilor care, după 1585, au părăsit cu miile acest din urmă oraş pentru a se instala în cei dintîi. Cei mai întreprinzători dintre ei au pus bazele politicii de expansiune comercială care avea să constituie faimoasa putere neerlandeză : este cazul lui Willem Usselincx, negustător bogat, care a avut primul ideea de a întemeia colonii în Lumea Nouă. Sau cazul lui Moucheron, al lui Isaac Lemaire. Emigranţii flamanzi şi-au adus contribuţia la înflorirea culturii neerlandeze prin contingentul de cărturari şi de savanţi pe care l-au dat. Oameni iluştri ca Heinsius, ca Vossius erau belgieni de origine.

De-a lungul veacului, Ţările de Jos au ajuns treptat locul de refugiu prin excelenţă al întregii Europe. Indivizi persecutaţi, suspecţi, intelectuali care nu voiau să renunţe la libertatea de a spune deschis ce gîndeau se întîlneau aici cu meseriaşii, cu negustorii şi cu savanţii atraşi de posibilitatea reală — ori numai iluzorie — a unei vieţi mai îndestulate, a unor debuşee mai largi. Republicile oferea avantaje însemnate : majoritatea oraşelor sale

[illegible] Amsterdamul, erau considerate ca inexpugna-[illegible] faptul că puterea politică reală se afla în mîna muni-[illegible] apărea, cu temei sau fără, ca o garanție împo-[illegible] tiranii; în privința politicii comerciale, se [illegible] spune că, pentru acele vremuri, ca era cu adevărat [illegible] libertatea conștiinței era aproape totală; nimic [illegible] importul de capitaluri și primul venit putea [illegible] depuna averea în pivnițele băncii din Amsterdam. [illegible] statele își manifestau deschis hotărîrea de a [illegible] dreptul de azil: ambasadorii Franței nu au reușit [illegible] obțină extrădarea vreunui supus francez fu-[illegible] din țara sa.

Marile orașe, mai ales cele din provincia Olanda, au [illegible] un caracter cosmopolit, vizibil în toate pă-[illegible] populației. Pe la mijlocul veacului, în cartierele [illegible] din Leiden puteau fi întîlniți francezi, ger-[illegible], englezi, care se adăugaseră descendenților [illegible] val de refugiați valoni și flamanzi. După cum am [illegible], intensa activitate științifică desfășurată în uni-[illegible] olandeze a atras, chiar înainte de 1600, stu-[illegible] din toată Europa. Între 1615 și 1690, numărul celor [illegible] prin facultățile din Groningen s-a ri-[illegible] la aproape 2 700. Pe lîngă savanții străini anume [illegible] de universități pentru a ocupa diverse catedre [illegible] cîndurile acestora figurînd mai cu seamă numeroși [illegible] — mulți alții au venit în Țările de Jos numai ca [illegible] un loc de refugiu liniștit. Descartes și-a [illegible] aici treizeci de ani din viață (perioada 1618—1619 [illegible] 1649), trăind în umbra înaltelor școli din Leiden, [illegible] și Franeker, stabilind legături cu toate min-[illegible] luminate ori iscoditoare ale Republicii. Ménard a fost [illegible] lui Wilhelm al II-lea și istoriograf oficial. Chiar [illegible] suveran și-a căutat adăpost în preajma stathuderului, [illegible] 1619 — după detronare, regele Frederic al Boemiei și-a [illegible] reședință Haga, unde a și murit în 1632. Lipsită [illegible] strălucirea de odinioară și uitată de mai marii zilei, [illegible] a continuat să locuiască în acest oraș împreună

cu cei nouă copii ai ei — patru fete încîntătoare și cinci băieți — ducînd o viață modestă de burgheză, dar bucurîndu-se de admirația și afecțiunea literaților și artiștilor de care se înconjurase formînd o adevărată „curte".

Spre mijlocul secolului, majoritatea refugiaților era de origine franceză. Proporția acestora a crescut și mai mult după revocarea edictului din Nantes. O serie de hughenoți, care trăiau numai de pe urma limbii pe care vorbeau, au deschis — așa cum am văzut — „școli franceze". Municipalitățile le aplicau regimul obișnuit, cerîndu-le doar să depună jurămîntul de credință reformată, lăsîndu-le toată libertatea în ceea ce privește conținutul programelor de învățămînt și metodele de predare. Regimul liberal ca și buna reputație pe care o aveau acești dascăli au dus la creșterea numărului de „școli franceze" în marile orașe. După 1685, ele s-au înmulțit în asemenea măsură, încît, neputînd rezista concurenței, unele au trebuit să-și închidă porțile.

Alți francezi exploatau, pentru a-și cîștiga existența acele talente îndeobște recunoscute ca specifice naației lor. Ei își ofereau serviciile în calitate de profesori de scrima sau, cu vioara sub braț, se prezentau cu regularitate în casele celor bogați cărora le dădeau lecții de dans. Unii au fost angajați de prinți sau de patricieni ca maeștri bucătari. Ceva mai tîrziu, coaforii francezi s-au bucurat de mare trecere în lumea rafinaților...

O parte din refugiații francezi au găsit o atmosferă favorabilă, ospitalieră, în ceea ce s-ar putea numi „cercul valon": familiile descinse din cei dintîi Hennuyers, originari din Liège și din Brabant, care se retrăsesseră în nord pentru a scăpa de dominația spaniolă. Folosind încă, cel puțin în anumite împrejurări, limba lor maternă, aceste familii se grupau, pe plan religios, în așa-numita „Biserică valonă", dar societatea pe care o constituiau depășea cu mult limitele acesteia. Descartes a frecventat mai ales cercul lor..., iar ele nutreau speranța ca tocmai prin intermediul oamenilor instruiți cartezianismul să ajungă să în-

[illegible] chiar de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, [illegible] olandeză.

[illegible] refugiați, veniți aproape toți din mici orășele [illegible], aduceau cu ei în Olanda o simplitate, o gentile[illegible] vechie foarte apreciate aici [2]. Totuși, ei se adap[illegible] greu decît germanii sau englezii la modul de viață [illegible] Țărilor de Jos. Nu rareori se întîmpla, după cîte [illegible] Parival, ca abia la a treia generație francezii să se [illegible] pe deplin cu firea neerlandezilor [3]. Dificulta[illegible] întîmpinată de mulți, pare-se — de a vorbi limba [illegible] — ori indiferența de care au dat dovadă în [illegible] privință — îngreunau și ele stabilirea contactelor [illegible] Pierre Le Jolle, care s-a căsătorit cu o olandeză, a [illegible] bilingv, însă, după cîte se pare, cazul constituie o [illegible]. Neerlandezii de rînd nu cunosc limbi străine. În [illegible] 1636, cînd a poposit în localitate La Brille, Sau[illegible] fost nevoit să rătăcească trei ore prin oraș, pe o [illegible] centrală, pînă să găsească un han unde să fie cît [illegible] trăiască.

Partea a şaptea

OLANDA ÎN HAINE DE LUCRU

Capitolul XXV

O ŢARĂ BOGATĂ

Cu toate nenorocirile războiului, Statele se dovediseră a fi, încă din 1616, destul de bogate pentru a răscumpăra de la englezi porturile La Brille şi Vlissingen. La al său *Tratat de Economie politică*, din 1615, Antoine de Montchrestien califica drept miracol al muncii omeneşti ceea ce izbutiseră neerlandezii să facă dintr-un ţinut prea puţin favorabil vieţii [1]. Temple îşi însuşeşte aceeaşi apreciere, pe care o dezvoltă în termeni proprii [2]. Prosperitatea Ţărilor de Jos uimeşte Europa şi o intrigă, apoi o îngrijorează. Chiar pe la 1700, tînărul duce de Rohan descoperă în Provinciile Unite mai multe dovezi reale de bogăţie decît în toată Italia şi Germania [3]. Ştiinţa economică a veacului al XVIII-lea, elaborată de teoreticienii englezi, îşi are parţial originea în examenul critic al acestei situaţii.

Bogăția neerlandezilor își are în egală măsură izvoarele [illegible] și priceperea lor ca și în extrema chibzuință cu care îl administrează veniturile. Temple analizează această [illegible] neerlandezul, spune el, își organizează astfel [illegible], încît să cheltuiască totdeauna ceva mai puțin [illegible] câștiga. Statul procedează la fel : prin ansamblul mă[illegible] fiscale, el absoarbe o parte considerabilă din ceea [illegible] economisesc indivizii ca persoane particulare, dar ca[illegible] la rîndul său banii prelevați. Sistemul acesta [illegible] în același timp interesul particular și moralitatea [illegible]. Bugetul familial al unui olandez din marea [illegible] include următoarele patru categorii de fonduri : [illegible] pentru întreținerea gospodăriei, pentru înfrumu[illegible] locuinței, pentru acoperirea impozitelor și pentru [illegible] capitalului. Celelalte cheltuieli sînt neglijabile. [illegible] fiscale atestă fluxul averilor la Amsterdam și Haga între anii 1625 și 1675. Sistemul acumulărilor per[illegible] averilor mari să crească mai repede decît cele mici : [illegible] am văzut, în cazul celor din urmă investițiile se [illegible], în general, la achiziționarea unor obiecte de [illegible] în cazul celor dintîi, excedentul de capital este in[illegible] în pămînturi, iar după 1650 mai cu seamă în titluri [illegible].

Principalul resort al acestei avuții este creditul. Legea [illegible] cu închisoarea pe debitorii insolvabili. E ade[illegible] că rele două orașe libere Vianen și Culemborg au [illegible] de azil, dar refugierea în aceste locuri echivalează [illegible] falimentului. Pe la 1600, haosul monetar, [illegible] practicile ilicite ale casierilor, mai constituia [illegible] obstacol major în calea dezvoltării țării. De aceea, [illegible] 1609, orașul Amsterdam a creat o Bancă de schimb [illegible], menită să-i înlocuiască pe cei ce se ocupau [illegible] schimbarea banilor și să controleze casierii, instituind [illegible] de plată prin virament. Concepută ca o instituție

de depunere și de schimb, banca a ajuns curînd, mai ales în urma colaborării sale cu Compania Indiilor Orientale să acorde credite, să distribuie cupoane de rentă, lărgindu-și în scurt timp raza de acțiune pînă dincolo de hotarele Provinciilor Unite.

Alături de Bursă, Banca de schimb a fost, de-a lungul întregului veac, unul din organele vitale ale Amsterdamului și, prin el, ale Olandei. Cheile acestei instituții se aflau la primari, întocmai ca și cheile orașului ; ușile Băncii nu se deschideau decît în prezența unuia dintre acești înalți funcționari. Se spunea că în tainițele ei sînt depuse sume fabuloase, pe seama cărora fantezia populară brodea la nesfîrșit legende. Parival notează, prudent, că misterul pe care Banca îl întreține în jurul operațiilor efectuate „nu permite cu nici un chip să se știe cu precizie cel măcar să se facă supoziții în legătură cu proporția dintre tezaurul ei real și credit" [5]. El a putut totuși constata că un număr „prodigios" de lingouri de aur și de argint, de obiecte din metale prețioase și de saci cu bani se înghesuiau în pivnițele primăriei : căci acolo, într-o sală bine tită, în spatele unor uși impresionante, este adăpostit tezaurul Băncii, sursa creditului de care dispune, tezaur format din averile depuse de negustori.

O dată la șase luni, Banca e închisă timp de cincisprezece zile. Titularii conturilor predau în acest interval serviciului de contabilitate un raport recapitulativ cuprinzînd toate datele referitoare la vărsăminte, transferuri de fonduri, solduri. Casierul verifică exactitatea calculelor cu ajutorul propriilor lui borderouri. Dacă titularul a comis o greșeală, i se aplică o amendă proporțională cu gravitatea erorii. Banca a devenit astfel un soi de casierie comună a negustorilor din oraș. Sistemul se dovedește extraordinar de sigur și totodată neînchipuit de comod. Într-adevăr, orașul Amsterdam garantează creditul Băncii, iar aceasta realizează toate operațiunile în monedă forte. Așa se face că

[illegible] plăți cele mai importante efectuate în oraș, apoi [illegible] Uniunii și în curînd chiar pe toată întinderea [illegible] colonial, se recurge la viramente prin Bancă [6]. [illegible] anului 1700, cifra afacerilor în care aceasta era [illegible] implicată se ridica la mai multe milioane pe zi [7].

[illegible] considerente sociale și financiare, Amsterdamul a [illegible] în plus, încă din 1614, o Bancă de împrumut *(Bank van Leening)* care urma să-i înlocuiască pe cămătarii particulari. Lucrînd cu dobînzi mai scăzute, această instituție [illegible] mici burghezii și consolida poziția creditului pe piață. Sprijinită de avansurile acordate de Banca de schimb, Banca de împrumut a jucat, pînă către 1640, [illegible] rolul unei instituții de credit comercial. Cu [illegible] funcția ei este preluată tot mai mult de băncile [illegible] înființate în acest scop.

[illegible] băncilor nu a modificat substanțial situația [illegible] care, în ciuda încercărilor repetate de asanare, [illegible] relativ haotică pînă la finele veacului. În mai [illegible] localități, dreptul de schimb se baza încă pe o serie [illegible] medievale. Fiecare provincie își avea moneda [illegible] chiar, în provincia Olanda, orașele Hoorn, Me[illegible] și Enkhuizen aveau o monedă comună, a cărei [illegible] o asigurau alternativ, pe perioade de cîte șapte [illegible] concomitent monede de origine, de greutate [illegible] valori foarte diferite: livra flamandă, ducatul de [illegible], rydalul, cruisdalul, carolusul și altele. Mai multe [illegible] spaniole și germane aveau curs oficial. Pînă și [illegible], principala monedă de cont, înregistra unele va[illegible] în funcție de locul unde era emis: provincia Olanda, [illegible], Zwolle, Kampen. Pentru o țară cu o circulație [illegible] intensă, inconvenientul acesta avea consecințe [illegible] grave. Temple este impresionat de abundența [illegible] în toate clasele sociale: prin aceste locuri, [illegible] monedele de argint au o mai largă răspîndire în [illegible] populației de rînd decît moneda de aramă în Franța [9].

Din cînd în cînd, autoritățile reușesc să desființeze o monedă indezirabilă; în 1667, orașul Amsterdam impune un curs de schimb fix pentru toate unitățile monetare aflate în circulație [10]. Între 1544 — data introducerii sale — și 1680, florinul olandez a suferit o devalorizare progresivă în urma căreia și-a pierdut peste 50% din valoarea inițială. În 1681 a fost în sfîrșit stabilizat prin lege, greutatea definitorie fiind fixată la 9,45 grame de argint curat [11]. Falsificatorii de bani nu erau însă puțini la număr. Ei imitau aurul placînd o foaie subțire pe un aliaj de mercur; pentru a imita argintul foloseau plumb, cositor sau chiar fier. Legea pedepsea fără milă această crimă: vinovatul era condamnat la moarte iar bunurile sale erau confiscate.

Nici sistemul de măsuri și greutăți nu era mai puțin haotic decît cel monetar. Fiecare oraș își avea propriile lui reglementări și norme. Așa se explică lipsa de unitate a definițiilor valorice: „tona" *(ton)*, de pildă, foarte mult întrebuințată în comerțul cu ridicata, varia, după loc și după natura mărfurilor, între 4 *oxhoofd* (aproximativ 213,75 litri) și 1/2 *last* (circa 15 hectolitri). Livra *(pond)*, unitate de măsură folosită curent în comerțul cu amănuntul, valora 494 de grame, dar în marină era cunoscută o altă livră, de trei sute de ori mai grea [12].

Pe la mijlocul secolului al XVI-lea exista un sistem de asigurări pentru acoperirea riscurilor transportului maritim. Prima de asigurări, inclusă în prețul de vînzare al mărfurilor, reprezenta către 1650 între 5 și 1,25% din valoarea acestuia [13]. Vasul de transport era considerat pierdut cînd nu se primea nici o veste de la sau despre el de-a lungul unei perioade ce varia în funcție de mările străbătute, întinzîndu-se de la un an și șase săptămîni — atunci cînd corabia pornea dintr-un port european ori levantin — la doi ani, atunci cînd pleca din Indii. Cel în drept își putea încasa despăgubirea în următoarele trei luni după ce vasul era declarat dispărut.

În scopul sprijinirii comerțului pe care-l desfășurau, Țările de Jos creaseră două organisme cu totul remarcabile pentru Europa acelor vremuri : un serviciu regulat de poștă și o serie de gazete de informații.

Încă de la mijlocul veacului al XVI-lea, la Amsterdam fuseseră angajați cîțiva curieri municipali, cărora li s-au alăturat ulterior curierii plătiți de corporația negustorilor. În 1621, orașul avea astfel asigurate legături regulate cu peste douăzeci de centre comerciale din interiorul Republicii și din afara granițelor sale, pînă la Rouen și Hamburg. Exemplul a fost urmat și de alte orașe. Aflat sub controlul autorităților municipale, întocmai ca un serviciu public, acest sistem de poștă s-a dezvoltat rapid. Curierii, bărbați sau femei cărora, în perioadele tulburi, li se cerea să depună o garanție, se specializau în parcurgerea unui anumit traseu. Creșterea numărului acestora a dus la instituirea unei ierarhii în rîndurile lor : neputînd face față tuturor solicitărilor, curierul încredința, în pofida interdicțiilor oficiale, o parte din încărcătură unor colaboratori ; din masa celor angajați s-au ridicat astfel o serie de curieri șefi, care s-au îmbogățit foarte repede. Această centralizare a dus la crearea unor importante servicii postale, concentrate în mîinile cîtorva puternici „șefi de poștă". Hendrik van der Heide, care cîștigase deosebita prețuire a concetățenilor săi înființînd itinerare poștale în îndepărtatele orașe greu accesibile, deținea în 1655 monopolul corespondenței pentru Franța, Italia, Germania și Anglia. Asemenea slujbe permiteau realizarea unor venituri enorme : la Amsterdam, către sfîrșitul secolului, serviciul poștelor aducea venituri în valoare de 168 000 de florini pe an. Nu e de mirare, deci, că funcția de șef de poștă a ajuns să fie obținută prin intrigi și corupție : s-au văzut cazuri cînd astfel de slujbe erau încredințate femeilor și chiar unor copii.

Fiecare linie poştală îşi avea oficiul ei. Amsterd[illegible] dispunea de patru asemenea oficii denumite resp[illegible] poşta de Anvers, de Hamburg, de Köln şi poşta inte[illegible] Linia Anvers asigura transportul corespondenţei cu d[illegible] naţia Belgia şi Franţa (o scrisoare ajungea în patru [illegible] de la Haga la Paris), iar pe mare făcea legătura cu S[illegible] şi Portugalia ; de la Rotterdam pornea o ramificaţie [illegible] Anglia. Liniile Hamburg şi Köln transportau corespond[illegible] în Scandinavia şi în ţinuturile renane. Amsterdamul [illegible] stituia astfel centrul liniilor de comunicaţie : o scri[illegible] expediată de la Hamburg la Utrecht trecea prin biro[illegible] sale. Negustorii amsterdamezi aveau în felul acesta un [illegible] avantaj : ei erau informaţi totdeauna primii de c[illegible] preţurilor pe pieţele străine, de situaţia corăbiilor din [illegible] turile îndepărtate, de catastrofele naturale, de naufr[illegible] date ce reprezentau tot atîtia factori de speculaţie.

La început, curierii au folosit, în interiorul Uni[illegible] mijloacele de transport în comun. Pînă în 1663, cei de [illegible] linia Amsterdam-Friesland traversau golful Zuiderzee [illegible] velere, ceea ce prilejuia întîrzieri considerabile pe vr[illegible] fără vînt. Mai apoi au fost folosite vehiculele trase de [illegible] Slujbaşii afectaţi liniilor foarte lungi aduceau sacul p[illegible] la punctul de unde pleca diligenţa ori vasul care urma [illegible] efectueze transportul. Linia Amsterdam-Haga — Ju[illegible] curierului diplomatic, prelungită către Rotterdam [illegible] Anglia — era peste măsură de solicitată. În 1659 s-a [illegible] hotărîrea ca scrisorile predate la oficiu după plec[illegible] ultimei diligenţe să fie transportate noaptea, călare. O[illegible] carul părăsea Amsterdamul la orele 21,30, mergea în go[illegible] galului spre Haarlem, unde traversa cu barca rîul Spa[illegible] apoi urca pînă la Lisse ; acolo se întîlnea cu un coleg c[illegible] plecase la orele 22 din Haga. Cei doi schimbau între ei [illegible] aduşi, beau un păhărel, apoi o porneau iar la drum, de [illegible] dată în sens invers. În 1662, serviciul de noapte şi-a p[illegible] lungit cursa pînă la Rotterdam. Aici un corespondent [illegible] oficiului din Amsterdam avea un tabel al mareelor [illegible] funcţie de acestea se stabilea orarul sosirilor şi al plecăr[illegible]

[illegible] asigura legăturile maritime. Printr-un sistem foarte [illegible] se lucra direct cu vasele aflate în larg, fără a se mai [illegible] la serviciile portuare : olăcarul depunea curierul [illegible] strămutate la bordul unui vas special, ancorat la [illegible] fluviului Meusa, de unde urma să fie distribuit corăbiilor care plecau la drum. Totodată el prelua de la acestea [illegible] cu destinația Olanda. Corespondența, pusă în saci [illegible], era aruncată de pe o corabie pe alta. O șalupă a [illegible] strîngea corespondența, o transporta pînă la dig, de [illegible] era luată de un călăreț, dusă la oficiul de poștă și apoi [illegible] la Amsterdam.

Importanța importanței pe care o avea poșta pentru buna [illegible] a comerțului era atît de puternică, încît la [illegible] a apărut curînd o rețea parazită de exploatare, [illegible] serviciilor oficiale. Pe cheiuri mișunau vagabonzi [illegible] ce se apropia de țărm vreun vas, începeau să [illegible] marinarii rugîndu-i să le încredințeze lor scrisorile [illegible] negustorilor ; unii chiar plăteau anumite sume [illegible] a putea pune mîna pe ele ; apoi dădeau fuga la des[illegible] cerîndu-le o taxă de transport atît de ridicată, [illegible] se îmbogăteau și ei cu un cîștig considerabil. De aici [illegible] greu să se ajungă la corupție ; au apărut indi[illegible] care nu se dădeau în lături să sechestreze scrisorile [illegible] de a le revinde destinatarilor la prețuri uriașe. [illegible] a pune capăt acestei practici, autorităților au găsit [illegible] mijloc eficient : nu au mai permis nici unui vagabond [illegible] pătrundă pe cheiuri. La rîndul lor, piloții au fost [illegible] la depună corespondența la oficiul de pe Podul [illegible] înregistrarea scrisorilor, o copie a înregistrării [illegible] afișată la Bursă.

Expeditorul își sigila totdeauna scrisorile : la începutul [illegible] se folosea ceara ; pe la 1625 s-a răspîndit procedeul [illegible] cu lac. Scrisorile erau depuse fie la oficiul [illegible], fie într-una din cutiile plasate ici și colo în oraș. [illegible] de transport. Fixată de primari, era vărsată direct la [illegible] (funcționarul aplicînd în acest caz pe plic un timbru [illegible] municipalității) ori lăsată în seama destinata-

rului, care trebuia să o achite, și atunci se scria pe pli „poștașul va plăti". Tarifele erau relativ mari, ca poșta — un serviciu scump.

Încă de la finele veacului al XVI-lea, Statele Generale întrețineau în străinătate (ca de pildă la Köln) cîțiva agenți care aveau misiunea de a aduna și transmite informații de ordin politic. După fiecare cursă, căpitanii vaselor din flota neerlandeză raportau informațiile culese de preț tindeni și prezentau amiralității jurnalul de bord. Ma multe cîrmuiri locale, cum au fost — pe la 1600 — mu nicipalitățile din Leiden și Dordrecht, obișnuiau să trimit informatori remunerați în Italia, în Germania, în Angli precum și în alte țări. Mari comercianți care primeau pe sonal informații regulate de la corespondenții lor din afar țării întrețineau la Haga agenți însărcinați să-i țină la curent cu evenimentele de la curte, cu acțiunile guvernu lui. În 1611, orașul Amsterdam își avea informatorii sa permanenți la Anvers, Köln, Hamburg, Wesel, Münster Gand, Lille, Tournai și Valenciennes. Timp de patru ani avut unul și la Lisabona, dar portughezii au sfîrșit prin a băga la închisoare. Începînd din 1613, ghilda curtierilor scotea un buletin de informare asupra cursului prețurilor pe piața internațională. Din 1616, Compania Indiilor Orientale își avea propria sa foaie de informare comercială ; costul unui abonament era atît de ridicat, încît făcea din ea o publicație aproape confidențială.

Pamflete populare, adesea simple foi volante, comentau pentru publicul larg actualitatea națională. Războiul și con flictele politice mai mult sau mai puțin grave izbucnite atunci transformaseră lectura lor într-un obicei. În general ilustrate cu gravuri sau desene, agățate în pachete de tarabele librarilor ori de tejghelele din piețe, pătimașe, cu o notă de senzațional, articolele polemice exercitau asupra opiniei publice o influență de care cîrmuirea trebuia să țină seama. Comentînd, uneori chiar în versuri, evenimen tele politice și militare, ele informau cititorii și asupra catastrofelor naturale, crimelor, epidemiilor, miracolelor...

Primele gazete propriu-zise au apărut la Amsterdam, [illegible] 1617 și 1619. Numărul lor a crescut rapid. Către 1630, [illegible] dintre ele era atît de mare, încît trebuiau trase [illegible] de foi pentru a se obține recunoașterea oficială. [illegible] era însă mai degrabă ostilă acestui gen de [illegible]. În schimb, publicul le aprecia în mod cu totul [illegible] lectura gazetelor devenise o pasiune națională, [illegible] fumul. La mijlocul secolului, orașe ca Haga, Delft, [illegible], Rotterdam, Haarlem își aveau propriile lor gazete. [illegible] publicații apăreau o dată sau chiar de trei ori pe [illegible] și erau de dimensiunile unei jumătăți de foi cu [illegible] coloane. Prin anii 1650 a fost înființată publicația [illegible] *Mercurul olandez.*

Informațiile internaționale pe care le difuza această [illegible] se bazau pe corespondența oficială ; de aceea veștile [illegible] transmise cu mare întîrziere. O gazetă din Haarlem [illegible] în ziua de 9 ianuarie 1627 știri ce purtau respectiv [illegible] Lanz, 12 decembrie 1626, Veneția, 18 decembrie, [illegible] 21 și Berlin, 22 decembrie. Dealtfel, știrile difuzate [illegible] mai adesea absolut lipsite de importanță : cele mai [illegible] evenimente de la curtea stathuderului făceau [illegible] unor ample comentarii. După 1660, unele articole [illegible] de cancanuri imposibil de verificat au căpătat un [illegible] agresiv, de atac la adresa politicii lui Ludovic al [illegible] ambasadorii Franței au intervenit de mai multe [illegible] fără succes în această chestiune, iar La Fare pretinde [illegible] tonul presei olandeze este în parte vinovat de războiul [illegible] 1672.

Dorind să asigure gazetelor lor o răspîndire mai largă, [illegible] pînă în rîndurile emigranților dacă nu în străinătate, [illegible] de librari au scos periodice în limba franceză : *le Mercure galant,* căutat mai cu seamă de aristocrația din [illegible], *la Gazette d'Amsterdam* ori *les Nouvelles extraordinaires de Leyde.* Cele mai importante dintre aceste [illegible] au avut un caracter mai degrabă literar decît politic [illegible] comercial.

Măruntele interese economice locale s-au manifestat de timpuriu în presă sub forma anunţurilor. Primul anunţ inserat într-o gazetă amsterdameză, datează din 23 mai 1626 şi vesteşte apariţia celui de al zecela volum din *Istoria* lui Wassenaer. Începînd din 1632, practica introducerii anunţurilor în periodice devine curentă. Ele figurau sub rubrica ştirilor, pe marginea sau pe dosul foii tipărite. Eliasar Bassan, fabricant de ciocolată, anunţă că „excelentele sale preparate vor continua să se vîndă la acelaşi preţ timp de alte cîteva luni" ; un spiţer îşi laudă „ceaiul din ierburi elveţiene, unanim apreciat". Dacă, la început, scopul acestor texte pare a fi doar acela de a convinge cititorul de accesibilitatea preţurilor mărfii, treptat, anunţurile capătă o funcţie universală : „Se caută un cîine-lup de Pomerania, pierdut pe chei" [15].

Sistemul fiscal

Majoritatea vizitatorilor străini se miră de caracterul extrem de împovărător al fiscalităţii neerlandeze. Oare cum poate duce un popor o povară atît de apăsătoare fără să fie strivit de ea [16] ? Cum de prosperă comerţul în pofida atîtor oprelişti ? E adevărat că sistemul fiscal apasă în primul rînd pe umerii micilor consumatori, în vreme ce marile societăţi sînt mai degrabă favorizate. În rîndurile păturilor sărace s-au înregistrat din cînd în cînd acte de rezistenţă. În 1618, municipalitatea din Amsterdam a fost nevoită să instituie un corp de controlori pentru ca evaziunea fiscală să nu ia proporţii prea mari. După 1666, din acest motiv au izbucnit o serie de conflicte între asociaţiile meseriaşilor textilişti şi autorităţi. La originea acestei situaţii se aflau imensele datorii contractate de stat în timpul războiului

[illegible] îi plătea scump eliberarea. Pe la 1660, Statele [illegible] mai datorau încă vreo 13 milioane de florini în [illegible] „regenților" care, conducînd treburile publice în [illegible] lor folos, menținea dobînda cerută pentru sumele [illegible] la un nivel foarte ridicat [17].

Existau impozite directe pe venituri (așa-numitul „dol [illegible]"), ca și pe bunurile imobiliare — stabilite în funcție [illegible] — și pe gospodării (așa-numita „taxă de răscum[illegible]"), toate acestea respectînd o scară socială care [illegible] contribuabilii în mai multe clase: cea din vîrful [illegible] numită „capitalistă", grupa cetățenii care aveau un [illegible] de peste 2000 de florini și se distingeau prin anumite [illegible] exterioare de bogăție. Cu ocazia vînzărilor imobiliare [illegible] și cu ocazia încheierii unor contracte de închiriere pe [illegible] lung, statul percepea sume foarte mari. Periodic se [illegible] taxe extraordinare, destinate finanțării vreunei ex[illegible] militare ori unor lucrări publice de mare amploare. [illegible] asemenea împrejurări, impozitul pe bunurile imobile era [illegible] ori triplat, se cerea o taxă pe turbă sau pe numărul [illegible], se introducea provizoriu capitația, se încasa 1% [illegible] cetățenilor.

Impozitele indirecte erau mai numeroase și totodată [illegible] mai mari decît impozitele directe. La Leiden, gabela [illegible] ajuna să reprezinte 100% din valoarea sării; impozitele [illegible] ajungeau 66% din valoarea acesteia; pentru pîine se [illegible] o impunere de 25%, pentru carne una de 14%. [illegible] variau de la o localitate la alta. La Amster[illegible], vinul era plătit de două ori mai scump decît berea, [illegible] vîndut particularilor; aceasta din urmă însă avea [illegible] o dată și jumătate mai mare pentru cîrciumari [illegible] pentru burghezii obișnuiți. Existau taxe pe oțet, pe [illegible], pe vite, pe pește: nici un produs destinat consumu[illegible] nu scăpa neimpus. În 1621 se introduce impozitul pe unt[illegible]; în 1623, pe tutun; în 1625, pe unt. În 1624 este [illegible] hîrtia timbrată. Se ajunge la situația că, spre [illegible] accolului, pentru a servi o mîncare cu carne chem-

tului, bangiul de la Amsterdam trebuie să achite mai întîi un număr de cincisprezece impozite diferite ; pentru peştele sos, trebuie plătite treizeci ! Controlul asupra impunerilor era foarte minuţios. La Utrecht, slujbaşul municipal însărcinat cu perceperea impozitelor pe bere cobora în pivniţele berarilor şi le număra butoaiele la lumina sfeşnicului. Orice bute care ieşea din fabrică trebuia să aibă pe ea sigiliul fiscului şi să fie trecută într-un registru, în dreptul ei figurînd numele şi porecla destinatarului. În caz de apărea vreo neregulă, controlorul avea dreptul să facă anchetă : el interoga sub jurămînt pe negustor, pe soţia şi pe copiii acestuia, pe servitori, pe vecini. Era foarte greu să te strecori prin ochiurile unei astfel de plase. Nenumăratele taxe care afectau circulaţia mărfurilor în interiorul ţării : taxe de intrare în oraş, de desfacere la iarmaroace, de trecere peste poduri, complicau şi mai mult sistemul, îngreunîndu-l şi contrastînd cu taxele vamale relativ scăzute, de pe urma cărora numai marele comerţ portuar putea obţine beneficii [18].

Dreptul de a încasa diversele impozite revenea provincialilor ; ele vărsau apoi în casa de bani a Uniunii o parte din sumele adunate. În 1672 s-a instituit un serviciu administrativ pentru colectarea taxelor. Înainte de această dată, sarcina strîngerii impozitelor era încredinţată prin contract celui care oferea mai mult. Contractul se încheia pe perioade scurte, de trei, şase ori douăsprezece luni. Cel ce îşi adjudecase slujba folosea un personal salariat, astfel încît sumele percepute intrau întregi în casele sale de bani. Dacă e să dăm crezare lui Parival, în 1650, dreptul de percepere a taxelor de intrare în oraş a berii a fost contractat la suma de un milion şi jumătate numai pentru Amsterdam [19]. Dealtfel, pe vremea aceea circula zvonul că venitul fiscal al acestui oraş ce ridica la 50 000 de florini pe zi. În 1665, venitul total al Uniunii reprezenta circa patruzeci de milioane de florini, dintre care douăzeci şi două erau vărsate de provincia Olanda. Amsterdamul furniza jumătate din bugetul provin-

[illegible] în aceasta furniza la rîndul său jumătate din bugetul [illegible] Administrarea fondurilor obștești era asigurată, prin intermediul diverselor organe executive, de Statele [illegible] și de funcționarii delegați de cîrmuirile locale. Dezbinarea banilor proveniți din impozite depindea [illegible] în întregime de aprobarea provinciilor, adică a notabilităților aflate la conducerea acestora [21].

Capitolul XXVI

CONTURI ȘI SPIRIT ÎNTREPRINZĂTOR

Pămîntul neerlandez nu produce aproape nimic iar pămîntul pe care îl dă (în afară de lapte, unt, brînzeturi) este insuficient pentru a acoperi, într-un domeniu sau altul, nevoile unei populații supraabundente. Trebuie să se importe grîu, orz, cărbune, materii prime industriale de toate felurile : de la piele și metale pînă la lînă și cînepă, la lemnul folosit în construcția corăbiilor și la coloranți. Pe măsură ce crește bunăstarea și cererea în interiorul Uniunii, se adîncește și se întărește dependența Țărilor de Jos de Franța, Germania, Anglia, de Scandinavia și de Polonia, care produc și le furnizează cele necesare [1]. Solul neerlandez ca și subsolul sînt extrem de sărace : iată de ce pe aceste meleaguri nu poate lua naștere decît o industrie de prelucrare a materiilor prime și a materialelor importate. Produsele sale însă, ca de pildă textilele și hîrtia, sînt în parte reexportate. Intensa activitate a Țărilor de Jos pare destinată să nu aibă decît un singur debușeu rentabil : transporturile. Într-o epocă în care, datorită avîntului economic european, vechile piețe locale deveniseră cu totul

satisfăcătoare, slaba standardizare a mărfurilor, ritmul [illegible] lent al circulației lor pe căile de comunicație existente impuneau crearea unui mare centru de distribuire. Țările de Jos, aflate la răscrucea drumurilor maritime care [illegible] nord-estul cu sud-vestul Europei și a căilor fluviale orientate în direcția nord-vest-sud-est, răspundeau cu atît mai bine acestei cerințe cu cît dispuneau, încă din veacul al XV-lea, de o însemnată flotă comercială.

Dar și în această privință, între cele șapte provincii existau foarte mari deosebiri. Cu excepția localității Groningen, oraș hanseatic care rămăsese un important centru al schimburilor comerciale, toată partea de nord a țării: Friesland, Ommelanden, Drenthe, Overijssel, se consacra cu precădere creșterii vitelor și exploatării turbei. Așa se întîmpla, în parte, și cu provincia Gelderland. În Țara Statelor Generale, la sud de 's Hertogenbosch, agricultura [illegible] distrusă de război — fusese parțial înlocuită cu creșterea vitelor. Activitatea economică se concentra în provinciile maritime, Zeeland și mai cu seamă Olanda, adică în acea zonă a țării care întrunea condițiile geografice cele mai favorabile desfășurării unui comerț orientat aproape exclusiv către mare. În perioada lor de apogeu, olandezii și [illegible] au considerat adesea că provinciile din interiorul continentului stînjeneau dezvoltarea generală, și politica pe care au dus-o a fost puternic influențată de acest sentiment. Olanda primul loc, pe plan economic, în cadrul Uniunii, Olanda număra mai multe centre industriale mari ca Leiden, Delft, Haarlem, Zaandam. Cu toate acestea, adevărata ei bogăție rămînea comerțul, funcția esențială a întregii provincii. Dealtfel Amsterdamul, socotit la rîndul său drept primul oraș al Olandei, nu exista decît prin comerț: croindu-și, cel dintîi, drum pe mările nordice, și cu osebire pe marea Baltică, orașul a cîștigat un important avans față de rivalele sale — Middelburg ori Rotterdam —, avans pe care l-a păstrat de-a lungul întregului secol.

Ceștiu izolate de restul continentului prin păduri și mlaștini, legate numai de sud-estul Europei prin rîurile care le străbat, Țările de Jos erau mai accesibile dinspre mare. Dar chiar și pe aici, țărmurile nisipoase, bîntuite de furtuni violente și imprevizibile, spălate de maree înalte, nu lăsau decît trei locuri de trecere navigabile : gurile fluviilor Escaut și Meusa, precum și golful Zuiderzee, pe porțiunea dintre strîmtoarea Texel și punctul de gîtuire al brațului de mare Ij, sau pe la Vlieland. De-a lungul celor trei căi se dezvoltaseră o serie de porturi. În ochii francezilor sau ai englezilor, nici condițiile naturale oferite de acestea nu erau dintre cele mai bune : într-adevăr, fundul mării era prea puțin adînc și mult prea îngust, iar nisipul îngrămădit de ape amenința permanent să blocheze intrarea [3].

Deși necesitau ample lucrări de întreținere, porturile acestea ofereau cel puțin avantajul securității, iar olandezii din secolul al XVII-lea, cu spiritul lor realist, au știut să aprecieze calitatea condițiilor locale în raport cu situația existentă, nu cu o situație ideală. Așa s-au petrecut lucrurile la Amsterdam [4]. Brațul Ij, larg de aproximativ o jumătate de leghe în dreptul orașului, constituie un adăpost excelent pentru un mic port ; dar la acest adăpost nu se poate ajunge decît străbătînd o zonă foarte periculoasă : un culoar de 120 de kilometri, de-a lungul căruia fundul marin prezintă numeroase capcane, continuîndu-se, apoi, în extremitatea sud-vestică a golfului Zuiderzee, cu golfulețul Pampus, pe care nisipurile, nestăvilite de vreun baraj eficient, amenință să-l umple.

Pînă la sfîrșitul secolului, blocarea progresivă a acestuia din cauza bancurilor de nisip a provocat dificultăți tot mai numeroase traficului. În 1690, pentru ca și corăbiile de cel mai mare tonaj să poată trece pe aici, a trebuit să se recurgă la un sistem de ridicare a acestora : două șalande, umplute cu apă pînă la limita scufundării, încadrau strîns vasul. Pe coca corăbiei erau fixate bîrne orizontale de lemn îmbrăcate în fier, ale căror capete se sprijineau de o parte și de alta pe șalande. Golite treptat cu ajutorul unei pompe, acestea

[illegible] deasupra nivelului apei, ridicînd și corabia odată [illegible] Se străbătea astfel porțiunea dificilă, după care se [illegible] la operația inversă.

La o oarecare distanță de cheiuri, înaintau în lț lungi [illegible] făcute din piloni înfipți în pămînt și uniți între ei [illegible] uluduri. Acestea erau docurile unde acostau corăbiile. Vasele erau descărcate în ambarcațiuni mai mici, singurele care puteau ajunge pînă la chei. Principalele servicii [illegible] și maritime se concentrau în două clădiri situate [illegible] transport. La periferia orașului, în direcția golfului [illegible] se mălța, pe piloți, unul dintre magazinele Compa[illegible] Indiei Orientale, în dreptul căruia corăbiile puteau [illegible] direct, de jur împrejur, pe o serie de insulițe legate [illegible] prin poduri, se înființaseră fabrici de frînghii, [illegible] de fierărie unde se lucrau ancore, ateliere de dul[illegible] navale. La sfîrșitul secolului, mai mult de o mie trei [illegible] de lucrători își cîștigau aici din greu existența, muncind [illegible] patru dimineața pînă la șase seara. Ceva mai departe, [illegible] construită tot pe piloți, clădirea Amiralității includea [illegible] și lîngă docurile care îl înconjurau, cincizeci de [illegible] de război erau în permanență gata de plecare. Agitația [illegible] port de abia dacă se mai potolea puțin la lăsarea serii. [illegible] golful Zuiderzee în noaptea de 23 iulie 1636, [illegible] văzut marea sclipind sub luminile de pe velierele ce [illegible] spre Amsterdam [5]. Prin luna august se întorcea [illegible] din Indii : vreo douăzeci de vase dintre cele mai mari [illegible] se construiau pe atunci, și despre care se spunea că [illegible] două sute de tone de aur. În aprilie pleca flota [illegible] Baltice, care a numărat pînă la două sute de corăbii. [illegible] Amsterdam este într-adevăr deschis spre Extremul [illegible] și spre mările nordice, dar și spre Mediterana. Din [illegible] punct de vedere, se poate spune că există o oarecare [illegible] a porturilor neerlandeze. Orașele situate pe [illegible] golfului Zuiderzee își trimit flotele comerciale sau de [illegible] în Atlanticul de nord ; Rotterdamul asigură în bună [illegible] legătura cu Franța și Anglia : Parival a văzut, dacă

e să-l credem, pînă la patru sute de bastimente gata să părăsească avanportul La Brille [6].

Extraordinara reușită neerlandeză se explică prin întîlnirea fericită a unor condiții naturale, nu peste tot la fel de prielnice, cu un temperament parcă anume făcut pentru a trage foloase de pe urma lor. Căci neerlandezii urăsc trîndăvia și sînt extrem de cumpătați ; comparativ cu importurile și cu volumul mărfurilor reexportate, consumul intern este redus. Temple insistă asupra acestui punct : nu există nici un alt popor care să fi încheiat atît de multe tranzacții și care să fi consumat totuși atît de puțin ; olandezii cumpără fără încetare, ca să vindă apoi imediat ceea ce au achiziționat. Ei domină piața mirodeniilor, scrie Temple, recurgînd astfel la o figură de stil, care nu este însă lipsită de o anumită semnificație, dar se hrănesc numai cu pește și legumele lor, vînd Franței cele mai fine produse ale industriei textile și cumpără din Anglia, pentru consumul intern, postavul cel mai ordinar [7]. Randamentul ridicat al muncii face să scadă prețul acesteia. Individualismul culminează prin gustul riscului : o anumită prudență îl temperează însă, canalizîndu-l către asociații îndrăznețe — Companiile comerciale — care se deosebesc foarte mult de vechile comunități medievale. Început din rațiuni politice și religioase, războiul împotriva spaniolilor se deplasează treptat pe teren economic. În primii ani ai secolului al XVII-lea, olandezii se avîntaseră pe mările cele mai îndepărtate pentru a putea face față necesităților acestui război. Dar tot aici își afla sursa și explicația atît noua sete de învățătură a acestui popor cît și nostalgia păcii pe care ajunge să o simtă tot mai mult.

E adevărat că, începînd din acele vremuri, olandezii pot fi întîlniți pretutindeni în lume, dar numai foarte puțini dintre ei emigrează. Cei mai mulți călătoresc, fără a se fixa însă pe meleaguri străine. Din Olanda veneau cei care au creat, în prima jumătate a secolului, rafinăriile de zahăr de la Bordeaux, din La Rochelle, Angers, Rouen ; Colbert a atras în Picardia cîțiva meșteri țesători printre care cei

[illegible] Roubaix, stabilit la Abbeville ; am văzut că vreo cîțiva agenți specializați în vînzarea vinului se statornicesc în regiunea Val de Loire : totuși, în ciuda importanței [illegible] pe care o dobîndise (acestor calviniști nu le-a [illegible] nimeni necazuri cîtă vreme Colbert a fost ministru), [illegible] olandeză din Franța a cuprins un număr restrins de persoane, cu excepția grupului din Nantes. Louis de Geer, [illegible] originar din Liège, obținuse de la regele [illegible] Adolf concesiunea minelor din Suedia. Acest pro[illegible] de fiu de [illegible] de bogat, care mai era și [illegible] de tunuri, nu a reușit să atragă în întreprinderile [illegible] extrem de puțini compatrioți. În 1609, un negustor [illegible] Amsterdam ajunsese primar al orașului Göteborg : ceva [illegible], un cetățean din Haarlem a devenit comisar al [illegible] medeze în același oraș. Neerlandezii amintiți nu [illegible] niște aventurieri izolați. Țesătorii olandezi de la [illegible] și din Silezia sînt doar o mînă de meseriași. Țarii [illegible] au izbutit să aducă cîțiva muncitori calificați, mai [illegible] din regiunea Haarlemului. Fabricile de praf de [illegible] centrele metalurgice, care de-abia luau ființă la Tula [illegible], șantierele navale de pe Oka au făcut apel la pio[illegible] olandezi. Isaac Massa, unul dintre primii stabiliți la [illegible] a atras atenția negustorilor amsterdamezi asupra [illegible] pe care-l prezenta piața rusă. Începînd de atunci, [illegible] de oameni între cele două țări, deși numeric [illegible] au continuat să aibă loc cu regularitate, fapt care [illegible] drept, vizita lui Petru cel Mare în Țările de Jos, [illegible] secolului.

[illegible] vreo trei sferturi de secol de cînd orizonturi [illegible] se deschiseseră în fața neerlandezilor, permițîndu-le [illegible] liber spiritului lor întreprinzător. Cîștigul [illegible] data, pe măsura riscurilor și a lipsurilor indu[illegible]. Drumul pe mare de la Amsterdam pînă la strîmtoarea [illegible] trei sute — trei sute cincizeci de zile. Olivier [illegible], aventurier înglodat în datorii care miza totul [illegible] singura carte, a pornit cu patru corăbii și două sute

patruzeci și opt de oameni să facă înconjurul lumii ; la întoarcere mai avea doar o singură corabie și patruzeci și cinci de oameni. Asta se întîmpla în 1601. Pînă atunci mai avuseseră loc două importante călătorii în scopul descoperirii unor noi drumuri maritime : una dintre expediții se încheiase cu un eroic eșec, cealaltă izbutise să stabilească o rută definitivă. Încă din 1596, Heemskerk și Barentsz primiseră autorizația de a explora mările din nordul Asiei în speranța găsirii unui drum comercial către Extremul Orient care să nu fie frecventat de galerele spaniole. Statele le promiseseră o recompensă de 25 000 de florini din aur curat dacă ajungeau într-un port din China. Expediția — formată din două corăbii — a plecat la 18 mai. La 5 iunie întîlnea primele ghețuri plutitoare, pe care marinarii le-au luat la început drept niște lebede uriașe ! Mai întîi Spitzberg ; apoi Noua Zeelandă : blocați de înghețul de toamnă, prinși în vîrtejul unei furtuni, despărțiți de oamenii lui Heemskerk, marinarii lui Barentsz — șaptesprezece la număr, dintre care doi bolnavi — au fost obligați să ierneze pe insulă. Aveau nevoie de un adăpost. Uriașele trunchiuri aduse vara de curenți din Siberia erau tari ca piatra și nu puteau fi tăiate cu ferăstrăul. Urși albi înfometați atacau lucrătorii sleiți de puteri. Cu toate acestea, casa se înălța. Se lucra cu toporul ; s-a ridicat o frumoasă schelărie dreptunghiulară, după moda olandeză, și în octombrie, cînd această parte a construcției a fost gata, s-a pus o ramură verde în vîrful acoperișului, întocmai ca acasă, în Olanda. Rămăseseră de făcut doar finisările. Chiar atunci însă a murit tîmplarul de pe vas. Oamenilor le-a fost cu neputință să-l îngroape, într-atît era pămîntul de înghețat. Se terminaseră scîndurile. A fost smulsă lemnăria din care erau făcute despărțiturile interioare ale corăbiei, iar pentru terminarea acoperișului s-a folosit una din pînze. A început noaptea polară. S-a hotărît ca un om să facă de strajă pe țărm, în speranța (cu totul iluzorie, căci nu se știa nimic despre clima acestor ținuturi) că în curînd vor apărea semne

[illegible] a gheţurilor. În casa fără ferestre, cu pereţii [illegible], focul nu împrăştia decît fum şi nici un strop [illegible] căldură. Zăpada astupa hornul ; la Crăciun, un strat gros [illegible] toată casa. Îmbrăcămintea oamenilor, neechipaţi [illegible] un popas prin astfel de locuri, se umplea într-o clipă [illegible] promoroacă, iar încălţămintea, prea subţire, îngheţa. [illegible] protejarea picioarelor s-au folosit piei de vulpe. În [illegible] Boboteză, nefericiţii marinari sînt cuprinşi de o [illegible] nebunie : trebuie să petreacă această sărbătoare [illegible] acasă. Se beau ultimele rezerve de vin, se pre[illegible] din toată făina care mai rămăsese, se alege un [illegible] la ziua de 16 ianuarie apare din nou soarele. Întreaga [illegible] trăieşte momentele înfrigurate ale pregătirilor de [illegible]. Dar la jumătatea lunii martie vasul se află în ace[illegible], prins între gheţuri ; doar şaptezeci şi cinci de [illegible] îl despart de apa liberă. Nici în aprilie, nici în mai nu [illegible] să se degajeze, căci acum e blocat de icebergurri. La [illegible] lui mai, Barentsz, ajuns la capătul puterilor, părăsi[illegible] corabia şi porneşte la drum cu oamenii pe care îi mai [illegible] echipajul se serveşte de două bărci, trase de pe mal [illegible] unde marea este încă acoperită de gheaţă. La [illegible] 1597, în faţa marinarilor se deschid, în sfîrşit, apele [illegible] din Barentsz, care nu mai rezistase ultimelor încer[illegible], nu va mai fi alături de ei. În peninsula Kola, unde se [illegible], îl vor regăsi pe Heemskerk.

[illegible] lunii mai tîrziu, o altă expediţie, plecată de acasă încă [illegible] aprilie 1595, trecea în fine prin strîmtoarea Texel reîn[illegible] în portul Amsterdam. Într-adevăr, la curent cu [illegible] puterea de odinioară a marinei portugheze era în [illegible] scădere. Statele Olandei permiseseră lui Cornelis [illegible] Houtman şi pilotului Keyser să armeze patru corăbii de [illegible] dimensiune cu care să întreprindă o călătorie de pros[illegible] a drumului către Indii trecînd pe la sud de Africa. [illegible] cu vasele, Statele au pus la dispoziţia celor doi şi un [illegible] compus din două sute patruzeci şi nouă de oameni ; [illegible] numai optzeci şi nouă aveau să-şi mai revadă [illegible]. Itinerarul, stabilit cu aproximaţie după datele furni-

zale de cărți, a condus mica flotă mai întîi la Sfînta-Ele[illegible] apoi la Capul Bunei Speranțe. Se face escală la hotenț[illegible] Olandezii, care văd pentru prima oară astfel de ființe, [illegible] tem de acești negroizi : li se pare că seamănă cu niște [illegible] damnați la spînzurătoare scăpați din streang. Totuși, nu [illegible] deloc neplăcut să faci negoț cu ei: pentru un cuțit îți dau [illegible] schimb un bou. În Madagascar — unde expediția ajunge [illegible] 18 august, dată la care șaptezeci de marinari își pierduse[illegible] deja viața din cauza bolilor — pentru o lingură frumoa[illegible] de cositor capeți o fată drăgălașă de unsprezece ani. Dar [illegible] cursul unei asemenea tocmeli, un matelot este înjunghi[illegible] Se face un popas de mai multe luni în această insulă. [illegible] ianuarie 1596, se vizitează golful Antongil, pe țărmul căru[illegible] se ridicau trei sate. Într-o zi, locuitorii unuia dintre ele fur[illegible] o barcă de pe un vas olandez... ca să-i scoată cuiele ! Olan[illegible] dezii protestează cu focuri de muschetă : băștinașii arun[illegible] în ei cu pietre. La sfîrșitul încăierării, satul — peste o su[illegible] de case — este complet distrus. Imediat după incident[illegible] vasele pornesc la drum, în direcția insulei Sumatra. În la[illegible] gul oceanului, corăbiile olandeze întîlnesc bărci malaie[illegible] cu pînze confecționate din împletituri de paie și cu frîngh[illegible] făcute din liane. La Bantam, ținta expediției, atinsă la [illegible] iulie, o mulțime de javanezi, chinezi, arabi invadează pu[illegible] tea vaselor îndată ce acestea aruncă ancora printre jon[illegible] și corăbii portugheze. Un adevărat iarmaroc se impro[illegible] vizează cît ai clipi din ochi. Houtman ia două sute cincizec[illegible] de saci cu boabe de piper, douăzeci și cinci de încărcături de nucșoară, treizeci de baloturi de fuli, și vrea să treacă [illegible] Moluce. Are însă dificultăți cu portughezii. Mai mulți ma[illegible] rinari sînt luați ostateci. Profund nemulțumite de cele [illegible] tîmplate, echipajele se răscoală, cer să se întoarcă imedi[illegible] în Olanda.

Unul dintre vase, *Amsterdam*, este avariat. Neputîn[illegible] du-i-se face reparațiile necesare, i se dă foc. Cu celalalte trei corăbii, expediția ajunge în insula Bali. Olandezii vo[illegible] rămîne aici pînă în februarie 1597. Regele insulei îi pri[illegible] mește cu multă cordialitate pe reprezentanții acestui popo[illegible]

[illegible] care nici nu auzise, le cere detalii asupra lui. Matelief [illegible] o hartă și îi arată hotarele țării : ele delimitează [illegible] cuprinzînd Olanda, Germania, Norvegia și Rusia [illegible] Olandezii, spun ei, au un rege mare, care se numește Mauriciu și are o armată de 30 000 de cavaleriști și [illegible] de infanteriști. Balinezul își exprimă admirația față [illegible] dar este nelămurit și uimit de un lucru : cum [illegible] ca acest Mauriciu are treizeci de ani și este încă [illegible] ! În insula Bali, regii își iau prima soție la doisprezece ani, iar la douăzeci de ani au ajuns la două sute de [illegible]. Așa descoperă olandezii obiceiurile stranii ale [illegible]. Dar pentru Houtman această călătorie va fi [illegible] în primul rînd un prilej de a dovedi tuturor faimenfiul [illegible] în Orient. De acum înainte, drumul spre [illegible] liber. A fost dat semnalul pentru cursele de lungă [illegible] pe toate mările globului [8].

[illegible] de navigație de-a lungul coastelor continentale constituiau o experiență care favorizase apariția în [illegible] de [illegible] a unei elite de marinari iscusiți, de mecanici [illegible] în stare să născocească orice, de constructori cu [illegible] calificare... dacă nu chiar și de juriști : o serie de [illegible] ale navigației, cum era cel din La Brille, care data [illegible] al XV-lea, ori cel de la Amsterdam, coduri ce [illegible] unele cutume franceze sau engleze mai vechi, au [illegible] în epoca modernă, la baza dreptului internațional [illegible].

[illegible] al aventurii, foarte viu mai cu seamă în prima jumătate a secolului, nu excludea, în cazul multor navigatori, [illegible] cultura științifică. Familiile cele mai nobile priveau [illegible] plecarea fiilor lor în expediții îndepărtate. Re[illegible] redactate de navigatorii vremii atestă, pe lîngă cu[illegible] și curajul acestor călători, și un adevărat proces [illegible].

[illegible] de relatări conțin informații de tot soiul : se men[illegible] pădurile întîlnite, forma țărmurilor, curenții ma[illegible], [illegible] intemperiile, reparațiile necesare. În insula [illegible], pierdută în imensitatea mării arctice, mai-

narii au descoperit, în mijlocul unui pustiu de gheaţă, patru sute de statui din lemn, culcate pe pămînt. Să fie cumva aceasta împărăţia morţilor ? Observaţiile care se adună constituie cu timpul un adevărat tezaur de date. Editori ca Gérard Ketel din Franeker se specializează în publicarea unor asemenea cărţi pe a căror primă pagină un poet local aşterne o introducere în versuri pompoase. În rîndurile publicului se naşte un fel de mitologie naturalistă, pe care numai o anumită iluzie de optică o face să devină fabuloasă.

Capitolul XXVII

FLOTA

În 1665, Colbert estima la 15 000 sau 16 000 (adică [illegible] din ansamblul flotei europene) numărul vaselor care navigau pe toate mările globului sub pavilionul tricolor al Țărilor de Jos : cifra aceasta este mult exagerată ; în 1670, flota neerlandeză era formată din maximum 2 400 de corăbii. Nu e mai puțin adevărat că în aceeași epocă Franța nu dispunea decît de cîteva sute de vase [1]. Datorită prețului de cost redus al armării, sumelor modeste pe care le necesita întreținerea echipajelor, ca și datorită înaltului randament al acestora asociat cu competența statelor-majore, transporturile maritime neerlandeze au reușit, timp de trei sferturi de veac, să înlăture orice concurență străină.

În secolul al XVI-lea, și olandezii și zeelandezii întrebuințau aproape exclusiv corăbii mici, cu o capacitate de pînă la 120 de tone. Pe la 1590 se construiau deja vase a căror capacitate ajungea la 200 și chiar la 400 de tone. După 1600, capacitatea unor bastimente a atins, în mod excepțional, 600 sau 1 000 de tone. Această ultimă cifră reprezenta capacitatea celor mai mari corăbii afectate co-

merțului cu Indiile, însă majoritatea vaselor care efectuau aceste curse deplasau o încărcătură maximă de 500—600 de tone. Creșterea progresivă a tonajului a fost însoțită de o continuă perfecționare tehnică. Numai în cazul vaselor mici s-a păstrat vechea structură cu o singură punte. În jurul anului 1590 s-a răspîndit un nou tip de bastiment, așa-numitul „fluier", cu pupa rotundă, foarte potrivit pentru navigația pe mările europene, care a exercitat o puternică influență asupra dezvoltării comerțului neerlandez. Cam mai tîrziu apar diverse tipuri de vase „cu arcasă", corăbii cu pupa plată, destinate curselor lungi. Greementul a devenit din ce în ce mai complicat : numărul velelor de artimon a crescut, brigantinei adăugîndu-i-se o mică pînză transversală ; apoi vîrful bompresului a fost prelungit printr-un segment suplimentar. Curînd, pe drumurile oceanice nu au mai fost folosite decît corăbii mari, cu trei catarge, cu punți multiple și cu teugă dublă. Pentru fiecare rută maritimă exista un tip deosebit de vase ; uneori chiar mai multe tipuri, după nevoi : vase pentru transportul mărfurilor grele, vase pentru transportul mărfurilor ușoare ; corăbii pentru cursele de pasageri sau corăbii de escortă. În primii ani ai secolului, impresionate de dimensiunile galerelor spaniole, Statele au pus în lucru cîteva vase de acest tip. Cum s-au dovedit însă greu de manevrat pe ocean, s-a renunțat aproape imediat la ele.

Marina particulară și marina de stat

Pînă la sfîrșitul veacului al XVI-lea, flota neerlandeză nu a constituit propriu-zis o „marină", în sensul actual al cuvîntului, implicînd un minimum de standardizare și o organizare centralizată. Primele escadre eterogene angajate în războiul împotriva Spaniei s-au format după unicul criteriu al intereselor locale, prin reunirea

[illegible] particulare și punerea lor sub jurisdicția municipalităților. Necesitățile strategice (impuse de generalizarea folosirii tunurilor de artilerie în largul mărilor) au permis [illegible] de Oranie, ca și primilor mari negustori amsterdamezi, să introducă o anumită organizare în acest [illegible] ținînd seama de sarcinile militare și comerciale tot [illegible] care reveneau marinarilor.

Aș[illegible] explică apariția, în scurtă vreme, a unor mari [illegible], pe de o parte, și a amiralităților, pe de alta. Cu [illegible], în secolul al XVII-lea, marina comercială [illegible] particulară — și marina militară — de stat — nu au [illegible] un moment complet despărțite una de cealaltă. [illegible] particularilor și interesele statului continuau să [illegible] strîns legate ; conducerile păstrau un contact per[illegible] ; materialul era în mare parte același iar funcțiile [illegible] mai multe ori aproape identice. Astfel, faptul că [illegible] furniza escorte militare flotelor comerciale [illegible] la creșterea creditului internațional al vaselor [illegible] olandeze. În ambele domenii, marina se bucura [illegible] atenție deosebită din partea statului : comercială sau [illegible], ca apărea în ochii tuturor drept unicul instrument al prosperității naționale. Totuși, domeniul comercial [illegible] o poziție prioritară : îndată ce situația părea să se [illegible] pe plan mondial, guvernele provinciilor începeau [illegible] din creditele marinei de război. Pînă la urmă[illegible] amiralitatea trăia din expediente : împrumuturi, concedierea unei părți din personal, vînzarea (în [illegible]) a vaselor. De unde și uimitoarele fluctuații pe [illegible] înregistrat, sub raportul volumului, marina militară în cursul secolului : la un an după pacea din Westfalia, [illegible] au scăzut cu două treimi iar echipajele au pierdut [illegible] din efective [2]. Dealtfel, chiar dacă în vreme de [illegible] se mulțumea să păstreze numai treizeci sau [illegible] de vase de escortă, armarea acestora și întreținerea echipajelor nu costau mai puțin de șase milioane [illegible]

Creată în ultimii ani ai veacului al XVI-lea, amira-tatea, condusă de stathuder — în calitatea sa de prim-ami-ral —, era formată din cinci colegii compuse din depu-provinciilor și avîndu-și sediul în cinci localități diferi-Amsterdam, Middelburg, Rotterdam, Hoorn-Enkhuizen Harlingen. Organ administrativ central, ea îndeplinea multe funcții : se ocupa de gospodărirea corăbiilor, cruta echipajele, alegea statele-majore, îi judeca pe ce se făceau vinovați de săvîrșirea unor crime pe mare. Jud-carea contrabandiștilor ținea tot de competența ami-lității : aceasta avea într-adevăr propria ei casierie, căreí fonduri proveneau din taxele vamale. În vremuri tulburi, cînd finanțele proprii deveneau insuficient cîrmuirile provinciale contribuiau cu sume speciale suplimentarea fondurilor. Libertatea de acțiune a ami-lității era astfel îngrădită și prin controlul pe care îl ex-citau regenții provinciali. De fapt, amiralitatea nu a re-să asigure decît pentru o scurtă perioadă conducerea ce-tralizată a întregii marine militare, căci fiecare cole-ducea o politică independentă, prea puțin preocupat ideea colaborării cu celelalte.

La început, amiralitatea — sau „amiralitățile", cum ajuns curînd să se spună — închiria de la flota comerci corăbiile de care avea nevoie. În primii ani ai secolului XVII-lea, ea era încă în măsură să-și cumpere un anum-număr de vase ; achiziționările au încetat însă în timp perioadei de pace care a urmat după încheierea armi-ției, iar capacitatea navală a amiralității a scăzut c-siderabil. Numai izbucnirea războiului cu Anglia a m-putut redeștepta, după 1650, interesul regenților pentru acest sector. De aci înainte amiralitatea și-a construit în însăși vasele necesare, investind în ele toate beneficiile realizate. O mulțime de funcționari care depuseseră jur-mîntul — comisari, controlori, colectori, însărcinați cu go-podărirea dotărilor și cu lichidarea capturilor de la in-mic — se aflau în slujba ei.

În ciuda vicisitudinilor soartei sale, amiralitatea a îndeplinit, în epoca extraordinarei expansiuni neerlandeze, o funcție reprezentativă ce depășea cu mult nivelul obișnuit. Salutul la pavilion, de pildă, a provocat o serie de incidente grave cu englezii. Guvernul rezerva înalte onoruri amiralilor și căpitanilor și nu rareori s-a întîmplat să le încredințeze misiuni diplomatice în țările de peste mări. Oștenii, matelotii erau recrutați la întîmplare, în funcție de ceea ce oferea piața mîinii de lucru. În schimb, pentru alegerea ofițerilor, singurul criteriu luat în considerație era, cel mai adesea, acela al priceperii, al autorității și al caracterului lor.

În general de origine modestă, aceștia constituiau indiscutabil o elită în Republică. Oameni ai mării ca Tromp sau de Ruyter, (care lucrase în copilărie într-o fabrică de funigei unde, pentru șase stuivers pe săptămînă, mînuise [illegible] de dimineața pînă seara), sînt eroii acestei epoci, admirați de mulțimea care stă și se roagă pe țărm cîtă vreme [illegible] bătălii pe mare. Deși sînt răsplătiți cu sume foarte mari (de la 6 000 la 50 000 de florini), pentru capturile de [illegible] și deci se bucură de numeroase avantaje în natură, [illegible] aceeași simplitate în obiceiuri și în purtare. Cînd se i face o vizită lui de Ruyter pe vasul-amiral la [illegible] după victoria de la 15 iunie 1666, contele de [illegible] l-a găsit pe eroul zilei măturîndu-și cabina și dînd [illegible] gamilor. De Ruyter era evlavios : pe vas se cîntau [illegible] se puneau rugăciuni înainte de fiecare luptă. În [illegible] de lor conducător, amiralitatea încuraja, în cadrul [illegible] de care răspundea, toate formele de manifestare [illegible] sentimentului religios, privit ca expresie a ideologiei naționale.

Flotile particulare de comerț sau de pescuit nu erau supuse autorității nici unui organ administrativ central. Armatorul, proprietarul de cherhanale își administrau vasele ca cum își conduceau treburile casei. La rîndul lor, marile Companii, (asupra organizării cărora ne vom opri ceva mai departe), își administrau propriile corăbii aseme-

nea unei mari întreprinderi. Uneori, proporțiile flotelor erau atît de mari, încît completarea echipajelor necesare devenea o problemă greu de rezolvat. În astfel de cazuri, Compania angaja un om anume pentru a se ocupa de recrutarea marinarilor ; căci îi avansa, sub formă de acreditive, cîte 150 de florini pentru fiecare matelot pe care avea să i-l furnizeze. Împins de nevoia de bani lichizi, agentul vindea acreditivele vreunui curtier, cîteodată contra unei sume care nu reprezenta decît un sfert din valoarea lor nominală. În felul acesta, chiar înainte de a fi angajați pe vas, viitorii mateloți erau promovați la rangul de valoare de speculă !

Corsari și pirați

Războiul și necesitatea de a ataca înseși sursele bogăției imperiului spaniol introduseseră, la finele veacului al XVI-lea, pirateria printre tradițiile maritime neerlandeze. Înainte de armistițiu, autoritățile municipale sau amiralitățile dădeau armatorilor, la cerere, „mandate" care îi autorizau să întreprindă „expediții de jaf" în zone determinate. Toate păturile sociale erau mai mult sau mai puțin amestecate în această operație. Pe la 1610, se spunea despre Jean Corneliszoon, primar al Amsterdamului, că în tinerețe, fusese și el pirat. „Corsarii", jefuitori autorizați ai mărilor, ajungeau să nu mai aibă nici un scrupul să atace, fără deosebire, corăbiile dușmane, corăbiile neutre, ba chiar și pe cele ale compatrioților lor ; coborînd progresiv la rangul de „pirați", ei deveneau simpli tîlhari care acționau pe cont propriu. Guvernele au încercat să reacționeze împotriva acestei stări de lucruri. În 1605 s-a cerut înregistrarea „mandatelor" ; în anul următor s-a cerut ca astfel de documente să nu mai fie eliberate decît după depunerea unei cauțiuni de 20 000 de florini. S-a făcut

[illegible] o tentativă de rechemare în țară a celor aproximativ o sută treizeci de corsari care străbăteau toate mările globului. Dar încheierea armistițiului a pus capăt acestor intervenții oficiale. Conform acordurilor semnate, statul [illegible] se adopte de aci înainte o poziție de neutralitate, [illegible] a permis pirateriei particulare să ia o amploare cu [illegible] mai mare[3]. Potrivit opiniei generale, ea era mai rentabilă decît comerțul cu Indiile.

A urmat, vreme de vreo cincizeci de ani, o adevărată epocă de aur a acestor lupi de mare cu plete lungi și barba [illegible] cu vesta întredeschisă pe pieptul gol, cu cingătoarea [illegible] de pistoale și cuțite, mari bețivani, jucători înfocați, oameni spurcați la gură, aproape siguri că-și vor [illegible] cu un pumnal înfipt în spate ori cu strangul [illegible] niște bandiți, așa cum îi arată cuvîntul francez „flibustiers", deformare a olandezului *vrijbuiter*, „amatori [illegible] nedijmuit de fisc". Așa a fost acel Klaas Compaert din Zaandam, supranumit „spaima mărilor", care, la [illegible] aruncase în valuri Biblia, psaltirea și jurnalul de bord, pentru a putea acționa nestînjenit, ferit de eventuale [illegible] de conștiință. Altfel om cumsecade, care nu uita [illegible] trimită după fiecare captură importantă, (și a avut [illegible] numerea capturi la activ !) un sac de bani și numeroase bijuterii soției sale, alături de care și-a sfîrșit liniștit [illegible], în casuța de la Oostzaan...

În orice vas de comerț, indiferent de pavilionul sub care navoga, pirații vedeau o posibilă pradă. Intervențiile lui Henric al IV-lea și ale guvernului englez i-au îndepărtat, în rîndul din urmă, pe corsari și piați din Atlanticul de nord. Dar cîte alte mări nu le rămîneau deschise ! Mărfurile capturate, prizonierii se vindeau ușor în porturile berbere. În acest sens, se stabiliseră chiar relații între piații olandezi și populația din porturile Maghrebului. Mai mult, cu începere de prin 1600—1610 se pot întîlni olandezi renegați care, luîndu-și nume arabe, prind cheag pe [illegible] meleaguri și se amestecă cu piații mauri[4]. Celebrul [illegible] Reis era în realitate un oarecare Jan Janszoon din

Haarlem ; Soliman Buffoen, un anume Jacob de Hoerew din Rotterdam [5]. Teribilul Veenboer, sub noul său nu Soliman Reis, a fost ucis în 1620, în cursul abordajului u corăbii creştine. Cît despre Coert Siewerts, acesta int în slujba Veneţiei şi organiza expediţii de jaf împot turcilor, în folosul Serenissimei Republici. Acoperindu de glorie, el şi-a sfîrşit zilele ca prim-amiral al Danemarc

Capitolul XXVIII

TRAFIC ŞI COLONIZARE

În interiorul Uniunii, oraşele erau legate între ele prin-tr-un comerţ activ, dar acesta nu ocupa totuşi decît un loc [illegible] neglijabil în ansamblul tranzacţiilor comerciale ale ţării. O ciudată disproporţie părea să domnească la [illegible] schimburilor de mărfuri şi să sporească valoarea [illegible] pe măsura creşterii distanţelor străbătute. Germania vecină apropiată, constituia o cale de tranzit, în [illegible] datorită Rinului, şi în acelaşi timp o sursă de [illegible] prime ca lemnul, vinul, cerealele. În schimb, ca-[illegible] de absorbţie era foarte redusă. În Franţa, ne-[illegible] din Rotterdam deţineau în parte, aşa cum am [illegible], controlul asupra comerţului de vinuri. O serie de [illegible] olandezi investiseră capitaluri în fabricile de [illegible] din Angoulême. Manufacturile de textile din Normandia, Anjou şi Bretania depindeau de bunul mers al [illegible] de transport neerlandeze. Înainte de 1672, acestea asigurau cea mai mare parte a comerţului exterior fran-[illegible] şi chiar a navigaţiei de coastă, între porturile rega-

tului. Ceea ce a și stîrnit, dealtfel, tot soiul de invidii. Tot de aici se trag și poreclele de „lipitori" sau de „pădurici înfometați" date olandezilor pe vremea lui Henric al IV-lea și a lui Richelieu. Pînă către 1650, pentru fiecare corabie care pleca din Anglia spre Olanda, alte zece făceau drumul invers. Acest circuit comercial, care se baza pe acorduri încheiate la sfîrșitul evului mediu și se desfășura aproape exclusiv într-un singur sens, constituia pentru Anglia o servitute atît de apăsătoare, încît curtea încuraja pe ascuns pirateria împotriva vaselor olandeze în Marea Nordului.

Unul din principalele obiecte ale comerțului anglo-neerlandez era postavul, cumpărat de olandezi, în virtutea anumitor tratate, în stare brută din Anglia și reexportat, după tundere și vopsire, într-o formă prelucrată. Englezii au încercat să limiteze, prin diverse măsuri vamale, un privilegiu care priva industria lor de o parte din profituri. Contrabanda a găsit condiții deosebit de prielnice în dedalurile acestei legislații.

Deși se aflau în război, comerțul dintre Țările de Jos și Spania nu s-a întrerupt nici o clipă. Cînd, în 1595, Henric al IV-lea și-a exprimat intenția de a interzice legăturile cu Peninsula Iberică, un fior de panică a cuprins Olanda. Căci cercalele, peștele, lemnul — circulînd într-un sens — și uleiurile, fructele, vinul — circulînd în sens opus — favorizau un important comerț de tranzit, necesitate vitală pentru Țările de Jos, înainte de apariția marilor companii coloniale. După 1609, volumul afacerilor pare să se fi redus dar, cu puțin înainte de 1640, au început să fie duse tratative în vederea stabilirii unei piețe a argintului spaniol la Amsterdam, tratative încheiate cu un rezultat pozitiv după pacea din Westfalia. În 1650, prin „tratatul Marinei" au fost acordate flotei olandeze diverse privilegii pentru transportul anumitor mărfuri cu destinația Spania, Portu-

[illegible] și America. Dealtfel, prin aceste locuri s-a practicat permanent o contrabandă intensă: deseori erau trecute prin contrabandă chiar arme și muniții [1].

Volumul importurilor de lemn din Norvegia, efectuate prin porturile Enkhuizen, Hoorn, Harlingen, pentru negustorii din Amsterdam și din Zaandam, depășea, spre [illegible] secolului, cifra de 100 000 de tone. S-a și construit [illegible], anume pentru transportul acestei mărfi, un tip special de vase, cu cala adîncă și de mare pescaj. Cum Norvegia nu cumpăra în schimb din Țările de Jos decît [illegible] cantități de grîu, balanța comercială era deficitară în [illegible] sector. Prin sabordul unei corăbii ce se îndrepta spre Norvegia, în 1635, se văd saci conținînd circa o mie de florini în numerar; pe o altă corabie se văd trei butoaie pline cu [illegible].

Profituri uriașe le aduce însă Țărilor de Jos comerțul pe Baltica. În 1600, 55% din vasele care ancorau în porturile [illegible] și rusești navigau sub pavilion neerlandez și [illegible] ani mai tîrziu, proporția lor crescuse la [illegible]. Olandezii asigurau transportul cerealelor din aceste [illegible] spre vestul și sudul Europei. La dus, corăbiile erau încărcate cu produse coloniale, cu textile, mărfuri [illegible], dată fiind durata mare și dificultatea acestor [illegible], lucru absolut necesară folosirea lestului. Inițial s-a folosit în acest scop nisipul, dar cum, la sosire, lestul era aruncat la intrarea în port, exista pericolul ca nisipul să [illegible], cu timpul, trecerea. De aceea navigatorii au ajuns [illegible] tot mai des cu cărămizi, care erau vîndute la [illegible]. Poate că așa se explică larga răspîndire, în bazinul Mării Baltice, a modului de construcție și a stilului arhitectural neerlandez.

Accesul la Baltica depindea în mare măsură de puterile care controlau strîmtoarea Sunda. De aici și unele amenințări pentru transportul maritim neerlandez. Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, olandezii dispuneau însă de

o altă linie : cea care trecea pe la Capul Nord şi prin Marea Albă, portul Arhanghelsk fiind construit, pare-se, la sfaturile lor.

Începînd de pe la mijlocul secolului al XVII-lea, cvasi-monopolul instituit de neerlandezi asupra transporturilor comerciale în nordul şi vestul Europei a dat naştere unor tensiuni internaţionale care s-a accentuat apoi din ce în ce. Tocmai în intenţia de a pune capăt acestei supremaţii a decretat Cromwell, în 1651, faimosul său *Act de Navigaţie* [3], care a dus la declanşarea războaielor din 1652 şi 1665. Pe de altă parte, politica economică promovată de Colbert în Franţa impunea ridicarea ipotecii neerlandeze, fapt ce explică, într-o anumită măsură, izbucnirea războiului din 1672 [4]. Asemenea conflicte, cu efecte de lungă durată, aveau să provoace mai întîi recesiunea, apoi decăderea marelui comerţ neerlandez.

Pînă către 1650, singura ţară din Mediterana unde acesta reuşise să pătrundă era Italia : Livorno mai cu seamă, Civitavecchia, Napoli, Sicilia şi, într-o mai mică măsură, Veneţia erau principalele sale puncte de legătură. Primind de la Henric al IV-lea misiunea de a efectua transporturile între Franţa şi Turcia, olandezii putuseră desigur aprecia, chiar înainte de 1600, importanţa capitală pe care o avea pentru ei Levantul. Dar le trebuise nici mai mult nici mai puţin decît o jumătate de secol pentru a asigura securitatea navigaţiei în aceste ape bîntuite de piraţii berberi. În 1611, la propunerea unui negustor olandez stabilit la Istanbul, Statele au trimis în taină pe Cornelis Haga să ia contact cu Poarta. Cu toată opoziţia ambasadorului Franţei, lui Haga i-au fost de ajuns cîteva luni pentru a încheia un tratat prin care se consfinţea accesul neerlandezilor la porturile otomane, protecţia împotriva piraţilor, deschiderea unor consulate neerlandeze avînd jurisdicţie exclusivă asupra conaţionalilor lor. Re-

[illegible] Statele pe lîngă sultan pînă în 1639, Haga a [illegible] le deschidă compatrioților săi porțile lumii musulmane. S-au înființat succesiv consulate la Alep, Alger, [illegible] și în Maroc ; au fost semnate o serie de tratate cu autoritățile marocane și algeriene. Părțile contractante [illegible] cu strășnicie aplicarea riguroasă a acestor acorduri. Atacarea și scufundarea unui vas algerian de către un căpitan olandez în largul portului Livorno au avut drept consecință arestarea și punerea în lanțuri a consulului Țărilor de Jos la Alger... În 1625, Haga a obținut din partea guvernului său crearea unui „Directorat al comerțului cu Levantul", a cărui sarcină era aceea de a administra și controla toate problemele referitoare la navigația în Mediterana. Acest organism, format din șapte negustori amsterdamezi, a funcționat timp de vreo douăzeci de ani [5].

Marile Companii

În 1594, zece negustori amsterdamezi care se ocupau de comerțul cu mirodenii se grupaseră într-o „Societate a țărilor îndepărtate", pentru a putea arma pe cheltuială [illegible] cîteva vase. Curînd s-au constituit și alte asociații de același fel. Dovedind importanța rutei maritime care trecea pe la Capul Bunei Speranțe, călătoria lui Houtman a dat un nou impuls acestor întreprinderi. În 1601, cincisprezece flote particulare, însumînd șaizeci și opt de corăbii, navigau spre Indii. Lipsiți de organizare, proprietarii se îndreptau cu pași siguri către faliment. Prin intermediul lui Oldenbarnevelt a convins Statele Generale să [illegible] în 1602 o „Companie a Indiilor Orientale", reunind societățile existente pe baza unui statut asemănător cu cel al societăților anonime de astăzi și beneficiind de dreptul

de monopol asupra comerțului cu Extremul Orient. Capitalul, care a atins de la bun început un total de aproape 7 milioane de florini[6], era alcătuit din depuneri individuale. În principiu, erau acceptate și participările cele mai modeste, oferindu-se posibilități de investiție depunătorilor de toate categoriile. În realitate, Compania Indiilor Orientale, (C.I.O.), a evitat însă sporirea capitalului, renunțînd foarte curînd să atragă chiar participanți cu fonduri considerabile. Cu toate că începuturile nu au fost deloc ușoare, pe la mijlocul secolului acțiunile sale ajunseseră să aducă venituri de 500% [7].

Compania era condusă de un directorat compus din șaptesprezece membri, aleși din rîndul acționarilor de frunte. Cinci agenții comerciale, care se bucurau de o oarecare autonomie și își aveau sediul la Amsterdam, Middelburg, Enkhuizen, Delft și Rotterdam, se ocupau de partea administrativă. Drepturile și sarcinile fiecărei agenții în sînul Companiei erau stabilite în funcție de mărimea contribuției orașelor respective la capitalul inițial : Amsterdamul se situa pe primul loc, cu un procentaj de 60%. În cele șase capitale ale Companiei, „Casa de comerț a Indiilor Orientale" dispunea, pentru birourile sale, de clădiri dintre cele mai impozante. „Casa" din Middelburg, cea din Amsterdam s-au numărat printre cele mai frumoase edificii din aceste orașe.

Într-un stat prea puțin preocupat de grija de a se constitui într-un tot organic, Compania avea rolul de a concentra întreaga putere a națiunii. O concentrare care se realiza, fără îndoială, în primul rînd pe plan financiar. Dar ea se manifesta și pe planul dotării : Compania își avea propriile ei corăbii — împrumutate adeseori amiralității —, cheiurile, magazinele, agențiile sale ; sau, pînă la un anumit punct, pe plan militar, căci Compania avea un stat-major și o armată, care a atins cifra de treizeci de mii de oameni, precum și o flotă de război formată din pa-

trucît pînă la cincizeci de vase ; în sfîrşit, pe plan politic, întrucît Compania a ajuns curînd să domine în Malaezia, administrînd o serie de teritorii, tratînd cu suveranii locali şi cu puterile europene. Monopolul „Companiei Indiilor Orientale" a fost însă contracarat de iniţiativele unor particulari care, refuzînd să se supună deciziilor ei, au întemeiat alte companii, în folosul diverselor puteri străine.

Chiar din momentul înfiinţării sale, C.I.O. s-a impus în Java şi în insulele Moluce. Navigatorii olandezi care, urmînd exemplul lui Houtman, se duseseră în „Indii", se ciocniseră în această zonă de portughezi. În 1600, în 1601, a trebuit să se recurgă la arme. Neplăcut impresionată de zelul de misionari al portughezilor, populaţia băştinaşă l-a susţinut în aceste împrejurări pe olandezii proaspăt veniţi, interesaţi numai de negoţ. Nu era departe clipa în care în insule aveau să ia fiinţă întreprinderi comerciale puternice şi durabile.

În 1609, C.I.O. a desemnat un guvernator general al teritoriilor de peste mări, care s-ar stabilit la Ambon, într-una din insulele Moluce. Acest post s-a transformat într-o adevărată ocîrmuire în 1618, cînd Cei Şaptesprezece l-au încredinţat lui Jan Pieterszoon Coen, personaj complex şi straniu, una dintre cele mai misterioase figuri ale secolului de aur. Coen se impune prin brutalitate în faţa sultanilor locali care, sprijiniţi poate de englezi, ameninţă aşezămintele comerciale aflate în subordinea lui. În acelaşi timp el urmăreşte însă să desfiinţeze monopolul Companiei, ceea ce-l face să se gîndească la o politică colonială asemănătoare cu cea practicată de spanioli în America : îndepărtîndu-i pe indigeni, Coen cere Statelor Generale să i pună la dispoziţie un grup de pionieri olandezi, oameni de o moralitate exemplară, care trebuiau să se stabilească pe insulă împreună cu familiile lor ; în jurul acestui nucleu sigur, o armată de sclavi cumpăraţi pe alte meridiane ale globului urma să constituie, după împrejurări, fie o forţă militară apreciabilă, fie o mînă de lucru ieftină.

Dar din tot ce-a pus la cale Coen nu s-a ales nimic. El n-a putut realiza decît un singur lucru : după ce a cucerit și a ras de pe fața pămîntului orașul Jacatar, a ridicat din temelii, după propriile sale planuri, în 1619, pe ruinele acestuia, noua așezare Batavia, care a devenit apoi centrul imperiului colonial neerlandez. Grupuri de meșteșugari și de agricultori japonezi și chinezi ; o populație europeană în care se amestecă olandezi și englezi ; un fort, o garnizoană, un tribunal și chiar o biserică ; un notar și un medic ; poliție, regulamente urmărind combaterea beției și a concubinajului ; un fel de Geneva a coloniilor, pe care cei din Amsterdam ori din Haga o calificau drept o „închisoare onorabilă"... După numai cincizeci de ani, Batavia a ajuns un adevărat oraș, construit după modelul Amsterdamului, și inima unui întreg imperiu.

Totuși, încă multă vreme de aici înainte, prezența neerlandezilor prin aceste locuri se va reduce la agențiile comerciale de pe coastele insulei. Jurisdicția guvernatorului nu depășește limitele aglomerării sino-europene, aglomerare apărată de o fortăreață unde sînt încartiruiți soldații Companiei. Despre ținuturile din interior nu se știe absolut nimic. Înainte de 1630, nimeni nu pare măcar să bănuiască ce pămînt fertil are Java. Pînă la 1648 nu s-a întreprins nici o călătorie spre centrul insulei. La început, Compania nu a avut cîtuși de puțin intenția de a face cuceriri teritoriale : în 1644, ea declară Statelor Generale că „orașele și fortărețele cucerite în Indiile orientale nu trebuie considerate drept posesiuni ale statului, ci proprietate personală a negustorilor care au investit aici capitaluri și care au dreptul să le vîndă cui le place, chiar și regelui Spaniei" [8]. Va fi nevoie de un secol pentru ca, înaintînd pas cu pas, și fără a urmări vreun plan anume, Compania să-și asigure controlul asupra întregii insule Java.

Între timp, ea proliferase creîndu-și noi agenții în diverse puncte ale Extremului Orient, centre menite să-i

[illegible] liniile comerciale. Insula Formosa fusese ocupată încă din 1624. Piraţii chinezi au recucerit-o după patruzeci de ani, fără ca faptul să atragă după el represalii: membrii micii colonii neerlandeze, inclusiv femeile şi copiii, au fost masacraţi ori transformaţi în sclavi. Malacca şi Colombo au fost cucerite de la portughezi în 1641 şi respectiv, 1656 [9].

În schimb, relaţiile cu China continentală şi Japonia au păstrat un caracter precolonial. Chinezii şi japonezii priveau cu un dispreţ binevoitor pe necioplţii aceia veniţi din Olanda. După expulzarea străinilor, guvernul nipon fusese acordat numai neerlandezilor dreptul de a intra în porturile sale: o dată pe an, o delegaţie neerlandeză se ducea la Jeddo: membrii uneia dintre aceste delegaţii au fost invitaţi la un moment dat să cînte şi să danseze după moda ţării lor... ca să le distreze pe concubinele Shogunului! Cît despre chinezi, ale căror linii comerciale se intersectau permanent cu cele ale olandezilor, ei îi judecau pe aceştia cu mult realism: „Barbăroşii, adică olandezii, [illegible] în Oceanul de vest. Lacomi şi vicleni, buni cumpărători ai produselor alimentare de preţ, ei luptă cu multă abilitate pentru a obţine maximum de profit: în acest scop, nu ezită să-şi rişte chiar viaţa şi nu se tem să pornească la drum spre ţinuturile cele mai îndepărtate. Cine îi întîlneşte pe mare nu scapă fără să fie jefuit" [10].

Principalul episod al acestei istorii a fost întemeierea coloniei de la Capul Bunei Speranţe. Popas important pe ruta Indiilor, portul Capului părea să reclame, pe la mijlocul veacului, o prezenţă olandeză permanentă. În 1651, Cei Şaptesprezece au trimis aici, sub comanda căpitanului Jan van Riebeek, trei corăbii încărcate cu colonişti şi vite. Începînd de atunci, circa treizeci de vase mari au trecut anual prin port. Situată într-o zonă cu climă favorabilă, colonia prospera, consacrîndu-se creşterii vitelor, cultivării pomilor fructiferi şi viţei de vie. Şi totuşi, această [illegible] de tip ţărănesc — fenomen cu totul excepţional în

cadrul imperiului neerlandez — nu a avut, vreme îndelungată, decît o importanţă limitată. În 1672 s-a făcut o tentativă asemănătoare în insula Mauritius, pe atunci nelocuită : C.I.O. a trimis vreo patruzeci de familii de agricultori să se stabilească aici.

Încă de pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea, Usselincx încercase să îndrepte atenţia compatrioţilor săi către America, unde ar fi putut ataca Spania chiar la rădăcinile puterii sale. Singurii care i-au urmat îndemnul au fost corsarii. A trebuit să vină perioada de pace de după încheierea armistiţiului pentru ca o dublă mişcare comercială să ia în sfîrşit naştere în această direcţie. La nord, vasele de transport ajungeau pe coasta actualului stat New York : acest ţinut, botezat „Noile Ţări de Jos", a dat numele unei Companii întemeiate în 1614, care s-a specializat în comerţul cu blănuri. La sud, linia maritimă avea ca punct terminus Brazilia. Spre sfîrşitul perioadei de pace, neerlandezii asigurau două treimi din exporturile de zahăr de trestie provenind din această parte a lumii. În 1621, Statele Generale au aprobat înfiinţarea unei „Companii a Indiilor Occidentale", căreia i-au încredinţat monopolul asupra comerţului de pe coastele vestice ale Africii şi de pe coastele estice ale Americii.

Dar ghinioanele s-au ţinut lanţ de această Companie. După cîte se pare, Ţările de Jos aveau mai mult vocaţia comerţului cu Asia decît cea a comerţului cu America. Datorat în cea mai mare parte bogaţilor negustori amsterdamezi, capitalul nu s-a strîns decît încetul cu încetul. A fost nevoie de doi ani pînă să poată fi echipată prima corabie. Cu chiu cu vai au fost deschise cîteva agenţii în Brazilia. Dar, cu toate că lansase, în treisprezece ani, opt sute de vase pe apele Atlanticului, Compania a putut distribui primele dividende acţionarilor săi abia în 1628, după capturarea „flotei de argint" spaniole.

Încurajată de acest succes, ea l-a trimis la Pernambuco pe Jan-Mauriciu de Nassau, în calitate de guvernator ge-

[illegible]. În timpul celor șapte ani cît a durat administrația [illegible] a reușit să dea o oarecare dezvoltare plantațiilor și [illegible] comerciale din Olinda, Pernambuco și Paraiba. [illegible] Țările de Jos existau însă neînțelegeri cu privire la [illegible] colonii. Jan-Mauriciu cerea trupe care să lupte [illegible] portughezilor. Dar trupele nu soseau. Întreaga [illegible] era sortită eșecului. Din 1640, olandezii au început [illegible] în retragere. În 1650, comandantul armatei de [illegible] trimisă în sfîrșit de State, și-a părăsit comandamentul în urma unor conflicte cu agenții Companiei; [illegible] urmare ofițerul a fost arestat. În 1661, Haga și-a [illegible] portughezilor posesiunile din Brazilia pentru suma [illegible] opt milioane de florini.

Pe de altă parte, în „Noile Țări de Jos", Compania [illegible] în 1626 de la șefii indigeni, cu șaizeci de florini, [illegible] teritoriu din insula Manhattan, pe care fusese întemeiată [illegible] „Noul Amsterdam". Această așezare părea foarte promițătoare [11]. Dar a fost lăsată să se descurce cu propriile ei forțe. În 1667, pe cînd ajunsese deja la o populație de aproape 10 000 de locuitori, Statele au cedat-o englezilor în schimbul coloniei Surinam, de pe coasta sălbatică a Guyanei. Acest dublu eșec a zdruncinat definitiv Compania. În 1674 i s-a modificat statutul, fiind redusă la o întreprindere comercială de proporții mult mai modeste. Singurele posesiuni neerlandeze din America au rămas Surinam, Curaçao și cîteva insulițe din Antilele Mici.

Aceasta este epoca în care începe recesiunea marelui [illegible] olandez. Dezvoltarea pronunțat unilaterală a comerțului adîncise peste măsură concurența internă. Reînnoirea activităților pașnice celelalte state europene, pacea din Westfalia închisese neerlandezilor o serie de debușee externe. Piețele erau saturate de produse coloniale. Prețurile de vînzare au scăzut, în timp ce cheltuielile de ex-

ploatare creşteau ca urmare a războaielor purtate pentru menţinerea poziţiilor Companiei. Temple relatează un fapt caracteristic : „Un marinar pe care l-am întîlnit nu demult, pe cînd mergeam cu luntrea de la Delft la Leiden, mi-a spus că a văzut cu ochii lui, înainte de a pleca din India, cum au fost arse deodată trei grămezi de nucşoară, atît de mari, încît fiecare dintre ele nu ar fi încăput într-o biserică“ [12].

Tot pe atunci, în Moluce, arborii de nucşoară erau tăiaţi pentru a se reduce recolta şi pentru a se menţine preţurile la un nivel ridicat.

Coloniştii şi sclavii

Aşezările neerlandeze din ţinuturile îndepărtate au fost totdeauna slab populate. O mînă de aventurieri, de orfani, de tineri de viţă nobilă izgoniţi de familiile lor constituiau de obicei grosul efectivului de colonişti. Guvernatorii coloniilor au cerut în mai multe rînduri să fie trimise şi femei : Statele dădeau din cînd în cînd drumul cîte unui transport de fete recrutate dintre pensionarele orfelinatelor municipale. Companiile socoteau că au nevoie mai cu seamă de soldaţi. O masă de militari peregrina prin imperiu, strîngîndu-se ici şi colo în garnizoane de o eficienţă îndoielnică. Sommelsdijk, guvernator al Surinamului, a fost asasinat de un mic grup de răzvrătiţi. În schimb, majoritatea celor pe umerii cărora apăsau marile răspunderi — amirali, guvernatori — au fost vreme îndelungată oameni cinstiţi, de origine modestă, care se impuseseră datorită priceperii şi eficienţei lor. La un moment dat însă, funcţiile lor au început să fie aureolate de un prestigiu social tot

[illegible] mare. În ultimii ani ai secolului, cînd a fost dată uitării [illegible] calvinistă a unui Coen, nimeni nu a mai [illegible] anormal luxul pe care-l etalau, nici palatele [illegible] nici sclavii de care erau slujiți, nici setea [illegible] onoruri, deși toate acestea nu aveau nimic comun cu [illegible] din patria mamă.

Colonile aveau funcția de a asigura Companiilor condițiile de ordine și pace necesare practicării normale a comerțului. Compania lăsa dreptul în mîinile sultanatelor [illegible] vasalii săi, mulțumindu-se să dețină forța. Singurul lucru care o interesa era ca nu cumva să se ridice [illegible] altă putere care să-i amenințe supremația. De aici o [illegible] de război, uneori de o neînchipuită cruzime, cum [illegible] cel dus de Coen împotriva sultanului din Mataram, [illegible] anii 1627 și 1629; abjectele acte de violență care [illegible] fel de război erau săvîrșite uneori de auxiliari [illegible], angajați în acest scop de Companie. Și așa, [illegible] în război, prinși în angrenajul montat de ei [illegible], guvernatorii Batavici au ajuns, în decurs de un [illegible] pînă stăpînire pe întreaga insulă Java, fără să [illegible] propu-zis intenția de a o face.

În a doua jumătate a veacului, după ce primul val de [illegible] s-a statornicit pe locurile către care a fost purtat, [illegible] predicatori protestanți au pornit și ei spre Indii. [illegible] populația Formosei i-a primit bine, lăsîndu-se con[illegible] la calvinism fără nici o împotrivire. Așa se explică [illegible] în insulă se aflau, la un moment dat, treizeci și [illegible] pastori. În toate celelalte regiuni, activitatea acestor [illegible] s-a limitat la cercul compatrioților lor. În [illegible] unii dintre ei au făcut — în Malaezia, Java, Mo[illegible] — operă de lingviști, de istorici, de naturaliști. Cercetările lor au rămas însă multă vreme necunoscute în Țările de Jos și nu au putut schimba ideea simplistă pe care cei de [illegible] o aveau despre popoarele orientale.

Încă din secolul al XVI-lea, spaniolii, care nu aveau nici o posesiune în Africa neagră, au apelat la olandezi și la englezi ca să le procure sclavi pentru coloniile din America. Compania Indiilor Occidentale a preluat pe cont propriu acest comerț [13]. Dar numai niște piețe de aprovizionare stabile puteau asigura prosperitatea afacerilor. Aceasta a fost dealtfel și scopul expediției lui de Ruyter în Coasta de Aur. Pentru a alimenta cu mînă de lucru plantațiile braziliene, Jan-Mauriciu a ocupat, în 1637, agenția comercială portugheză de la Saõ George del Mina. Patru ani mai tîrziu, portughezii au cedat Companiei exploatarea coastei angoleze. Din acel moment au putut fi cumpărați anual pînă la 15 000 de sclavi, la prețul de 30 de florini bucata, sclavi care erau apoi revînduți în America cu 300 pînă la 500 de florini fiecare ! Tocmai pentru a avea o piață de desfacere liberă a acestei mărfi au achiziționat neerlandezii Surinamul, după ce pierduseră posesiunile din Brazilia.

Din punctul de vedere al calculelor contabilicești, riscurile justificau cifra uriașă a beneficiilor. Riscurile atacurilor piratești, căci capturarea unui vas cu sclavi negri valora o avere pentru un corsar. Riscurile călătoriei pe mare, căci nu puține erau primejdiile care pîndeau aceste corăbii prăpădite de mic tonaj. În sfîrșit, riscurile de avariere a mărfii transportate, căci aceste viețuitoare cu pielea tuciurie aruncate claie peste grămadă în fundul calei, unde bărbați și femei zăceau laolaltă săptămîni în șir, mureau din te miri ce. De aceea căpitanul avea mare grijă de sănătatea „încărcăturii" sale. În cazurile grave, se trăgeau focuri de muschetă pentru a atrage mila Domnului asupra acestor ființe nenorocite. Căci negustorii de sclavi din Vlissingen, din Hoorn ori din Amsterdam erau, altfel, oameni de treabă, poate nu prea sensibili, e drept, dar care citeau Biblia și care ar fi fost foarte mirați să afle că s-ar fi putut pune la îndoială moralitatea comerțului lor. Așa se și explică faptul că legile Provinciilor Unite interzi-

[illegible] libertate, ceea ce reprezenta o şansă extraordinară pentru toţi negrii. Dacă vreunul dintre ei izbutea, Dumnezeu [illegible] ca pună piciorul pe pămîntul neerlandez, însăşi [illegible] îndată îi asigura eliberarea, stăpînul său pierzînd [illegible] dreptul de răscumpărare. Şi nu rareori se întîmpla ca [illegible] servitorii familiilor bogate din marile oraşe olandeze să se afle şi asemenea negri eliberaţi din sclavie.

Capitolul XXIX

INDUSTRIA

Punctul slab

Solul Ţărilor de Jos nu oferea decît două produse naturale ce puteau fi exploatate : nisipul şi turba. Cînd adunat în movile uriaşe, cînd întins în straturi, nisipul constituia, datorită supleţii sale, cea mai bună temelie pentru construcţiile pe teren mlăştinos. Un adevărat paradox al acestor meleaguri impregnate de amintiri biblice : construindu-se pe nisip, se construia pentru veşnicie ! Diguri, metereze, fundaţii — totul din nisip. Această preţioasă materie era extrasă mai cu seamă din dune : din cele de la Oegstgeest, a căror proprietară era, municipalitatea din Leiden şi procura materialul întrebuinţat pentru întreţinerea oraşului. În nordul ţării, unele sate ridicate în evul mediu pe dîmburi artificiale de nisip deschiseseră cariere în propriul lor sol şi trăiau de pe urma acestui comerţ.

Turba reprezenta, într-o măsură mai mare decît lemnul, combustibilul-standard [1]. În anumite regiuni, unde exploa-

Torea ei avusese un caracter intensiv și se făcuse cu o totală nepricepere, solul rămăsese desfundat și presărat cu numeroase iazuri, fapt ce agrava lipsa de pămînt de care suferea întreaga țară. La începutul veacului al XVII-lea, luînd în mînă această industrie din jurisdicția sa, municipalitatea din Groningen a raționalizat-o cît de cît : la cererea ei, în întinsele mlaștini de la Sappemeer, a fost săpată o rețea de canale navigabile de-a lungul cărora au fost înființate, potrivit unui plan sistematic, o serie de „colonii de turbării".

Scoasă din zăcămînt sub formă de plăci, decupată apoi în brichete, uscată la aer, turba se depozita în poduri unde era lăsată să se întărească atît cît trebuia. Cea din Friesland, mai poroasă și mai sfărîmicioasă decît cea din Groningen, alimenta în special cuptoarele brutarilor și ale berarilor.

Industria neerlandeză, industrie de prelucrare prin excelență, încorsetată de regulamentele legislației corporative, rămînea în ansamblul ei la un nivel artizanal ; comparativ cu comerțul de tranzit, ea avea în cadrul Uniunii o importanță economică relativ redusă. Absența unei baze industriale solide a constituit însă pentru dezvoltarea în perspectivă a comerțului un serios handicap ; la rîndul ei, industria continua să fie, prin ricoșeu, primejdios de tributară fluxului comercial.

Totuși ea avusese de cîștigat la fel de mult sau chiar într-o măsură mai mare decît comerțul de pe urma prezenței refugiaților flamanzi ; și dispunea mai cu seamă de un important atu tehnic : morile de vînt, care produceau aproape gratuit energie și a căror folosință s-a diversificat considerabil în pragul secolului de aur. Fabricile de cherestea, fabricile de hîrtie și cele de uleiuri, fabricile de pulbere explozivă funcționau cu ajutorul morilor. Morarii utilizau un sistem perfecționat de pietre de moară pentru a decortica orzul, fără a-l sfărîma ; apoi, servindu-se de un alt tip de pietre, îl transformau în făină. Tot morile erau

folosite şi pentru scoaterea apei, întocmai ca nişte pompe. Fabricantul de mori a devenit un personaj la fel de important ca inginerul din societatea noastră de azi : Jan Adriaenszoon Leeghwater se numără printre oamenii de seamă ai vremii. Cel mai vechi tip de moară consta dintr-o cuşcă aproape cubică, de înălţimea unui etaj, în şarpanta căreia era înşurubat axul aripilor : întreaga cuşcă pivota pe o cruce orizontală de lemn, foarte grea, aşezată ca însăşi pe un postament fix ce constituia etajul inferior. Pe la 1600 a fost creată moara cilindrică, cu corp imobil : aripile erau ataşate de astă dată la acoperiş, iar acesta putea fi orientat în funcţie de vînt cu ajutorul unor pîrghii. Ceva mai înainte, Cornelis Corneliszoon inventase moara-joagăr uriaşă, aşa-numita *paltrok* [2], instalaţie destinată tăierii celor mai groase bîrne, îndeosebi pe şantierele navale : moara propriu-zisă face corp comun cu atelierul deasupra căruia e instalată şi ale cărui ferăstraie le pune în funcţiune : ambele părţi ale construcţiei au o şarpantă comună : la nivelul primului etaj atelierul se deschide ca un antrepozit pentru a permite încărcarea şalandelor cu scînduri : întreaga clădire, de dimensiunile unei case de la oraş, se sprijinea pe un soclu de zidărie în interiorul căruia alunecau într-o parte sau într-alta suporturile mobile.

Integrate în peisaj, adesea înconjurate de un şant peste care se lăsa un pod mobil, morile constituiau una din trăsăturile cele mai originale ale fizionomiei Olandei [3]. În jurul lor s-a creat un întreg folclor. Împodobite în fel şi chip, aripile morii deveniseră un mijloc de exprimare a sentimentelor populare. Trebuia împărtăşită tuturor vestea unei mari bucurii ? Aripile morii erau oprite în aşa fel încît să formeze o cruce verticală, în vîrful căreia se punea uneori un steag. Era vreo nuntă în sat ? Două duminici la rînd, moara era împodobită cu flori. În caz de doliu, înclinarea mai uşoară sau mai accentuată a aripilor arăta, în

provinciile Olanda și Zeeland, gradul de înrudire dintre morar și defunct : unghiul de 45° anunța un doliu deosebit de dureros dacă nu chiar vreo catastrofă publică [4].

Primele mori de vînt au apărut în evul mediu, însă exploatarea lor industrială, realizată în special la Zaandam, nu a început decît în veacul al XV-lea. Pe la 1600, în orașul amintit și în jurul acestuia se înălțau vreo cincizeci de mori. De-a lungul secolului de aur, numărul lor a crescut într-atît, încît Zaanstreekul a devenit cel mai mare complex industrial din Țările de Jos : în 1700, acest centru concentra aproape șase sute de mori. Principala lor activitate consta în debitarea lemnului de construcție, material transportat pe Rin, de care Amsterdamul avea mare nevoie atît pentru ridicarea noilor săle cartiere cît și pentru sporirea continuă a flotei. Împotrivirea ghildei tăietorilor de lemne amsterdamezi, care nu voiau cu nici un chip să renunțe la vechea metodă de tăiere a bușteni lor cu ferăstrăul de mînă, s-a dovedit neputincioasă în fața concurenței, atît încît, chiar din 1630, Zaandam a ajuns să domine în mod absolut acest comerț.

De pe urma victoriei noilor procedee au avut de cîștigat toate ramurile industriale care, de un sfert de secol, se concentraseră în mîinile proprietarilor de mori din regiune : fabricile de ulei de rapiță și de cînepă ; fabricile de coloranți preparați din lemn de Brazilia, fabricile de cretă și de ocrolcală ; fabricile de vopsele ; tocarea foilor de tutun și pisarea boabelor de muștar ; pregătirea produselor de bază pentru atelierele de fabricat fringhii și cabluri ; instalațiile pentru bătutul pieilor, numite de oamenii din partea locului „morile puturoase" ; instalațiile de măcinat mirodenii ; în sfîrșit, fabricile de hîrtie. La sfîrșitul veacului, un vapor încărcat cu mărfuri pleca din jumătate în jumătate de oră din Zaandam spre Amsterdam, cele două localități aflîndu-se la numai cincisprezece kilometri una de cealaltă, faptul că era situat la o distanță atît de mică de Amster-

dam, precum și dezvoltarea pe care o căpătaseră aici atelierele de debitare a lemnului au contribuit la înființarea, în orașul Zaandam, a unor importante șantiere navale, care rivalizau cu cele din Rotterdam. Dulgherii de aici, specializați în tot soiul de lucrări și operații, se pricepeau mai bine ca oricine „să fixeze în broșe, să asambleze, să taie, să ciopleasca, să fasoneze, să geluiască, să străpungă, să scurteze cu ferăstrăul și să decupeze scîndurile, să evite nodurile" [5]. Pentru răsucirea odgoanelor se foloseau mașini cu cabestan. Scheletul corăbiilor era remorcat cu ajutorul unor trolii acționate de o echipă de lucrători urcați pe niște roți verticale foarte înalte, cu un diametru de treipatru metri, ale căror pale erau coborîte prin mișcarea de pedalare a picioarelor.

Spre sfîrșitul secolului, la Zaandam lucrau vreo cincizeci de maiștri constructori, care produceau circa treizecitreizeci și cinci de corăbii pe an, deși orașul nu dispunea decît de instalații foarte incomode : într-adevăr, după executarea primelor lucrări într-un anumit bazin, vasele mai lungi de patruzeci de metri trebuiau mutate în alt bazin ; dar — exemplu tipic pentru neconcordanța dintre diversele nivele ale structurilor industriale neerlandeze — transportul putea fi efectuat numai prin tracțiune umană și implica deplasarea vaselor peste un dig înalt de mai bine de doi metri, apoi traversarea unei străzi în formă de arc de cerc, a cărei lățime maximă de-abia dacă atingea opt metri !

În afară de Zaandam, numai Leiden mai merita cu adevărat numele de oraș industrial. Capitală a manufacturilor de textile, în special a celor de prelucrare a lînii, datorită străvechilor sale tradiții artizanale, Leiden își modernizase și dezvoltase producția grație aportului refugiaților flamanzi. Chiar din 1619, orașul desfăcea pe piață 110 000 de cupoane de țesături din lînă — aba, serj, barhet — adică de patru ori mai multe țesături decît producea în 1584. Începînd din 1615 se fabricau și postavuri „după moda

englezească". Expansiunea aceasta era favorizată și de o oarecare mecanizare a procedeelor tehnice : vechea piuă de picior fusese înlocuită cu instalații de bătut postavul acționate de mori. Forța omului și cea a calului continuau totuși să rămînă principalele surse de energie : începînd din anii 1630—1640 asistăm la o concentrare a mîinii de lucru (explicabilă, în parte, prin afluența refugiaților săraci). Aceasta este, dealtfel, epoca în care proprietarii manufacturilor de postavuri și țesături de lînă încearcă pentru prima oară să recurgă la metode capitaliste de utilizare a creditului și de luptă împotriva concurenței. Cît despre concurență, ea era foarte puternică pe piețele internaționale ; profiturile industriașilor din Leiden n-au atins niciodată cifra beneficiilor obținute de negustorii din Amsterdam [6]. Chiar în interiorul Țărilor de Jos, orașul Tilburg, care își procura — la un preț foarte scăzut — lînă spaniolă de contrabandă, a amenințat la un moment dat, în jurul lui 1630, supremația centrului din Leiden. După această dată, întreprinderile din Brabant și Gelderland, care aveau o structură familială, și-au pierdut complet independența față de proprietarii de manufacturi din Olanda, lucrînd nu de puține ori pentru ei. De asemenea, întreprinderile de înălbire a pînzei din Haarlem au rămas subordonate marilor comercianți [7].

Inițial, orașul Haarlem a fost, împreună cu Delftul, unul din centrele de fabricare a berii. În cursul secolului al XVII-lea însă, concurența din această ramură a sporit considerabil, căci orașele Rotterdam, Groningen, Nijmegen, Amsterdam, Deventer, Arnhem, Dordrecht au ajuns să aibă propriile lor fabrici de bere. De aici și declinul înregistrat cu deosebire de Delft : în acest oraș în care, la finele veacului al XVI-lea, o treime din numărul total al meseriașilor erau berari, douăzeci și nouă de fabrici de bere au fost nevoite să-și închidă porțile pe la 1600, urmate de alte

cincizeci și șapte, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, pentru ca în 1667 să nu mai existe aproape nici una.

Gouda făcea comerț cu produsele sale : pipe și frînghii. În aproape toate localitățile din țară existau cuptoare pentru arderea cărămizilor. Niște neerlandezi originari din Anvers înființaseră la Amsterdam cîteva tipuri de industrii prelucrătoare legate de activitatea portului : fabrici de săpunuri, renumite în lumea întreagă ; rafinării de zahăr de trestie, în număr de vreo treizeci chiar prin anii 1630. După pierderea posesiunilor din Brazilia, principal furnizor de trestie de zahăr, aceasta a început să fie cultivată în Java. În 1662, o flotă de o sută de corăbii aducea în apele brațului Ij zahărul brut încărcat din Antile, Malaezia, Formosa, Siam.

Cu șlefuirea diamantelor, meserie introdusă la Amsterdam de Peter Goos din Anvers, se îndeletniceau doar cîțiva meșteri ; numărul acestora era atît de redus, încît nu s-au putut constitui într-o ghildă. Ea a rămas deci o meserie a liber-profesioniștilor, una dintre puținele care puteau fi practicate și de israeliți. În secolul al XVII-lea, acest tip de artizanat a avut de fapt o existență mai curînd precară ; el nu a luat cu adevărat avînt decît în secolul următor.

Pescuitul și comercializarea peștelui

Reunind mai multe tipuri de activități : exploatarea resurselor naturale, prelucrarea și comercializarea peștelui, cherhanalele din fiecare zonă de pescuit — de fapt baza inițială a economiei olandeze și zeelandeze — continuau să ofere cadrul uneia dintre cele mai rentabile ocupații specifice provinciilor maritime. În Țările de Jos era pește

din abundență : produs brut, materie primă, hrană principală, produs alimentar de schimb pe piața internă și externă. Tot ceea ce ținea de comercializarea peștelui, marfă omniprezentă, intra în atribuțiile unei ghilde speciale, care dirija întreaga activitate din acest sector și veghea la respectarea unei igiene desăvîrșite pe tot traseul de consum. La Amsterdam, această ghildă se extinsese atît de mult, încît gruparea inițială s-a dezmembrat : negustorii de pește afumat au format o ghildă separată. Prin unele locuri, regulamentele acordau brutarilor și monopolul asupra vînzării peștelui fript. La fiecare colț de stradă, un miros puternic îți atrăgea atenția asupra unei prăvălii a cărei firmă reprezenta „Pescuitul Miraculos" : butoaie cu pește proaspăt, împărțit după specii, blocau trotuarul și umpleau vestibulul casei, rînduite sub ghirlande de homari agățați de *buifel*. În piețe, printre butoaiele pline cu același fel de marfă, în jurul lungilor tarabe ale vînzătoarelor de pește, se adunau bărbați care mai schimbau o vorbă, în picioare, cinstindu-se cu rachiu...

La originea prosperității neerlandeze se afla descoperirea de către un pescar zeelandez, prin 1385, a procedeului conservării peștelui în putini cu sare ; așa a devenit posibilă păstrarea scrumbiilor vreme îndelungată : îndată ce se goleau năvoadele, peștilor li se scoteau măruntaiele și urechile — dar nu și lapții — după care erau puși în butoaie cu sare. Invenția a permis exploatarea unei imense bogății naturale : bancurile de scrumbii din Atlantic care migrau periodic. În locul pescuitului tradițional, cu funcție strict locală și alimentară, avea să apară astfel un vast comerț internațional.

Acesta devenise înfloritor încă de pe la începutul secolului al XV-lea. Conștiente de importanța lui capitală pentru dezvoltarea țării, municipalitățile au luat o serie de măsuri de protecție care, rămînînd în vigoare în ciuda tuturor răsturnărilor politice, au făcut din pescuitul scrum-

biilor ocupația cea mai riguros reglementată în veacul al XVII-lea. La început, principalele centre de pescuit au fost porturile din golful Zuiderzee, Enkhuizen mai cu seamă, a cărui bogăție s-a datorat aproape exclusiv acestei activități și care dealtfel a ținut să-și arate recunoștința față de viețuitoarea providențială : pe stema sa figurează trei scrumbii cu coroană. Apoi Rotterdamul a intrat și el în circuitul comerțului cu heringi : în secolul al XVII-lea, cele două orașe au ajuns să monopolizeze, practic, desfacerea peștelui, însumînd, împreună cu micile porturi vecine pe care le dominau, un produs anual de zece milioane de florini, la o flotă de cinci sute de vase de pescuit. Cantitățile de pește prins erau atît de mari, încît a fost nevoie să se creeze o adevărată industrie a acestuia în orașele profilate pe activitatea respectivă. Procedeul sărării se dovedea într-adevăr insuficient acum cînd trebuia să se asigure conservarea pe durată foarte lungă, așa cum cerea un comerț de o asemenea amploare[8]. În porturi au trebuit instalate hale unde peștele era tratat din nou, de astă dată cu saramură. Avantajele financiare ale acestei operații au determinat Amsterdamul să se intereseze și el de o activitate pe care pînă atunci o ignorase.

Nefiind autorizate să pescuiască scrumbii, numeroasele porturi mărunte înșirate pe coastele provinciei Friesland, ale Olandei, ale Zeelandei se mulțumeau să prindă moruni, merlani, sole, trimițîndu-și pescarii în larg sau ținîndu-i aproape de țărm, după cum le permitea echipamentul de care dispunea fiecare. Dordrecht exploata somonul din apele Rinului. Unele sate sărace de pe coastă, care nu aveau nici măcar bărci de pescuit, se ocupau cu transportarea peștelui spre orașele din vecinătate folosind mici cărucioare trase de cîini. Vlieland, cea mai izolată dintre insulele frisice, trăia în parte de pe urma recoltării moluștelor.

Încă din evul mediu, pescarii din Zaandam se specializeră în exploatarea anghilelor, pe care migrațiile periodice le aduceau în număr mare în apele olandeze. Peștele era ținut în bazine întinse, construite în apropierea orașului; de aici se aprovizionau negustorii, care îl puneau în circulație în fiecare an, la începutul iernii. Nemulțumindu-se cu ceea ce le ofereau apele lor, pescarii din Zaandam obțineau de la danezi, în schimbul unor sume de bani, autorizația de a prinde anghile în zona submarină a insulei Amager. O flotilă de vase dotate cu puțini mari pentru transportul peștelui viu pleca toamna din Zaandam. La încheierea sezonului de pescuit, ea cobora uneori pînă în porturile de pe coastele Franței pentru a-și desface marfa. Desecarea apelor de pe teritoriul provinciei Olanda, practicată cu începere din 1610, a redus treptat numărul districtelor bogate în anghile; unele varietăți au dispărut chiar cu totul. După 1640, rentabilitatea acestui tip de pescuit a scăzut mult.

O primejdie gravă a amenințat centrele de pescuit în tot cursul primei jumătăți a secolului. După ce cucerise, în 1583, orașul Dunkerque, ducele de Parma echipase flota locală cu armamentul necesar în vederea organizării unor expediții de jaf împotriva corăbiilor olandeze și zeelandeze. Vreme de șaizeci de ani, întregul Dunkerque a trăit de pe urma acestei pirateri. Cei din Dunkerque operau mai ales de-a lungul coastelor, dar nu se dădeau în lături să pătrundă uneori, prin surprindere, pînă în interiorul apelor portuare, distrugînd instalațiile de aici, incendiind ambarcațiunile. Încheierea armistițiului nu a putut pune capăt incursiunilor lor piratерești. Într-un singur an, Enkhuizen a pierdut circa o sută de vase de pescuit. Portul Dunkerque era complet lipsit de viață comercială; de aceea și represiunile erau totalmente inutile. Atrași de mirajul unui cîștig ușor, unii marinari olandezi dezertau și se angajau în slujba piraților. Primăvara, cînd flota de pescuit își îndreptea pînzele și pornea spre larg, ea trebuia să plece

escortată de vase de război. Statele Generale au ordonat să nu mai fie cruțată viața prizonierilor din Dunkerque; aceștia erau aruncați în mare [9]. Așa s-au petrecut lucrurile pînă în 1646. O armată franco-olandeză a reușit în acel an să cucerească orașul, care a fost alipit Franței [10].

În primii ani ai secolului al XVII-lea, străbătînd mările în căutarea unui drum navigabil pe la nord de Scandinavia, mai întîi englezii, apoi olandezii au întîlnit în aceste ape grupuri de balene. În 1611, englezii au armat două baleniere. Un an mai tîrziu, Amsterdamul a construit și el o balenieră pe care a pus-o sub comanda unui pilot englez, plătit cu multă generozitate. Enkhuizen, Zaandam, Delft i-au urmat, curînd exemplul. Dar lupta împotriva concurenței engleze cerea o politică unitară, de ansamblu. În 1614, un grup de proprietari olandezi de baleniere a înființat „Compania de nord", care a căpătat, trei ani mai tîrziu, statut oficial precum și dreptul exclusiv de a vîna balene în zona cuprinsă între Spitzberg și Groenlanda.

Întemeietorii Companiei aveau planuri mari. Ei au ridicat la Amsterdam trei antrepozite imense, prevăzute cu pivnițe zidite în formă de puțuri, avînd o capacitate totală de aproape un milion de litri, unde urma să fie conservat uleiul de balenă. Pentru extragerea lui s-a construit o uzină în insula Spitzberg, iar pentru personalul utilizat aici a fost ridicat un sat, Smeerenburg, care se popula vara și rămînea pustiu iarna, cînd oamenii nu mai aveau de lucru. A fost creată și o a doua colonie sezonieră, pe insula Jan Mayen [11]... Dar toate acestea s-au dovedit prea puțin folositoare. Nu se prea ținea seama de monopolul Companiei, monopol dealtfel nu tocmai bine definit. Speriate de vasele de vînătoare, care invadaseră mările nordice, balenele au emigrat. Din acel moment, ele nu au mai putut fi vînate decît în larg, foarte departe de orice țărm, ceea ce a impus extragerea uleiului la bordul balenierelor și nu în fabricile de pe uscat. Compania a devenit astfel mai vulnerabilă la loviturile englezilor, acestora

adăugîndu-li-se curînd şi danezii. Aşa se face că, în 1642, Statele Generale nu i-au mai acordat privilegiul de care se bucurase pînă atunci. Pescuitul balenelor s-a transformat într-o ocupaţie liberă, al cărei centru comercial a rămas oraşul Amsterdam. Pentru acoperirea cheltuielilor foarte mari cerute de echiparea unei flotile, se constituiau asociaţii provizorii pe durata unei campanii de pescuit : negustorii interesaţi în acest tip de comerţ vărsau o cotă de participare ce varia între un sfert din totalul capitalurilor şi 1/32 sau 1/64, după caz. Unul dintre ei se ocupa de treburile administrative ale asociaţiei, în schimbul unui salariu.

O balenieră avea 30—40 de metri lungime ; vasele cele mai mari erau late de 10 m şi înalte de aproape 6 m, dintre care 4 m reprezentau pescajul. O tăblie din lemn de stejar, fixată cu nituri de fier, consolida coca masivă şi o apăra de stricăciunile pe care i le-ar fi putut pricinui ciocnirea cu gheţarii. Nou, un astfel de bastiment, dotat cu 7 bărci de salvare, costa, pe la 1700, 25 000 de florini. În afară de instrumentele de navigaţie, vasul mai era echipat şi cu un mare număr de arme şi de recipiente necesare pescuitului : 450 de butoiaşe ; 60 de undiţe lungi de 125 de stînjeni ; odgoane impregnate cu catran, confecţionate din cîte 90 de funii împletite ; harpoane cu mîner din lemn de gorun ; ferăstraie, topoare, cuţite mari de diverse modele. Pregătirea corăbiilor începea din toamnă. Stabilit în funcţie de tonajul vasului, echipajul era format din 50 pînă la 90 de mateloţi. Omul însărcinat cu recrutarea acestora se instala într-un han din apropierea portului ; un steag arborat pe clădire îi semnala prezenţa. La Zaandam, locul tradiţional de recrutare era cîrciuma *Spitzberg*. Angajarea se făcea pe bază de contract ; clauzele înscrise în contract se referau atît la plata salariului, cît şi la normele de conduită pe vas. Marinarii primeau la angajare un avans de 100—150 de florini... pe care se duceau imediat să-i bea. Restul cîştigului lor consta în principal dintr-o cotă-parte

prevăzută pentru fiecare animal capturat. Balenierele părăseau portul în aprilie, navigînd în direcția nord-nord-est. Cînd se atingea latitudinea de 60°, se scoteau pe punte armele, comandantul stabilea echipele de oameni care urmau să mînuiască harponul, să arunce lancea, să spintece animalele vînate. Prin dreptul paralelei de 75° începea lupta cu primele gheţuri ce pluteau în derivă. Balenele apăreau la sud de Spitzberg, între paralele de 77° și de 79°. Încă de pe atunci, tehnica de vînătoare era cea pe care avea s-o descrie, în secolul al XIX-lea, Melville în *Moby Dick*.

Capitolul XXX

AGRICULTURA

„Aratul și pășunatul"

Distrugerile provocate de război, în special ruperea digurilor (în 1576, provincia Olanda a fost inundată în proporție de două treimi) contribuiseră, înainte de 1600, la declinul agriculturii. La începutul secolului al XVII-lea, ca urmare a creșterii prețurilor, se produce un ușor reviriment. Totuși, sectorul agricol nu s-a bucurat niciodată cu adevărat de acea prosperitate resimțită în toate celelalte sectoare. Numai regiunile din sudul Olandei și unele insule zeelandeze par să fi produs cantități mai însemnate de cereale sau de plante industriale ca rapița și garanța [1]. Natura solului se preta în mod foarte inegal la cultura cerealieră, care, pe de altă parte, mai avea de suferit și de pe urma metodelor arhaice de lucru perpetuate în agricultură. Recoltele erau prea slabe pentru a permite constituirea unui fond de rezervă. În plus, orașele, in-

diferente față de problemele economiei țărănești, importau mult grîu din străinătate, ceea ce făcea prea puțin rentabil grîul indigen. În prima jumătate a secolului, marea majoritate a țăranilor s-au mulțumit să comercializeze producția grădinilor lor de zarzavat și producția animalieră. Așa se explică faptul că Țările de Jos au fost bîntuite în repetate rînduri de foamete.

Creșterea vitelor reprezenta, într-o măsură mai mare decît cultivarea propriu-zisă a pămîntului, sursa venitului agricol. Străinii admirau șeptelul neerlandez, extrem de numeros și de viguros [2]. Iarba deasă și suculentă a pășunilor permitea neerlandezilor să importe primăvara vite slabe din Danemarca și Holstein pe care apoi le îngrășau, astfel, încît puteau să le revîndă în toamnă cu un beneficiu considerabil. Cu toate acestea, în raport cu normele moderne, producția de lapte pare să fi fost slabă[3]. În plus, condițiile naturale nu erau la fel de favorabile pășunatului în întreaga țară : prosperînd pe pămînturile bogate în substanțe nutritive din Olanda, Zeeland și Friesland, creșterea vitelor se dezvolta mult mai greu în estul țării, unde solul era nisipos ; aici, o secetă ceva mai îndelungată, o recoltă proastă de fîn provocau adevărate catastrofe.

Așa de pildă, în 1621, lipsa de furaje a făcut ravagii în provincia Drenthe : în acel an au pierit de foame 2 500 de cai, 10 000 de bovine și 50 000 de oi ; jumătate din pămînturile cultivate au rămas negunoite, din cauza absenței îngrășămintelor naturale, fapt resimțit din plin de recolta anului următor. Criza agriculturii nu a fost depășită decît după efectuarea, pe la mijlocul secolului, a unor ample lucrări de asanare.

Era necesar deci ca țăranul să obțină maximum de profit din vînzarea produselor vitelor sale. Pentru consumul propriu nu păstra decît zerul. Cum nu exista un control oficial al calității mărfii pe care o comercializa, de cele

mai multe ori nu ezita să îndoiască cu apă laptele „integral" pe care-l vindea la oraș fie cu amănuntul, (ducîndu-l clienților acasă sau punîndu-l la dispoziția cumpărătorilor pe piață), fie livrîndu-l angrosiștilor. De asemenea, nu rareori se întîmpla să falsifice untul, adăugîndu-i o cantitate suplimentară de sare. Brînza, produsul agricol cu cea mai mare căutare, scăpa însă de primejdia contrafacerii. Preparată în ferme, ea era desfăcută pe piețele centrale, ca, de exemplu, cea din Alkmaar, de unde se aprovizionau intermediarii, care o cumpărau cu ridicata. La piața din Hoorn, Parival a văzut trecînd în șir, numai într-o singură zi, vreo mie de căruțe țărănești ce duceau la Cîntarul municipal mai bine de 150 000 de livre de brînză [4]. Pe la mijlocul secolului, orașul Edam exporta anual 500 de rotocoale de brînză cu coaja roșie.

În afară de piețele obișnuite, unde se desfăcea producția curentă, țăranii își puteau vinde marfa la tîrgurile care aveau loc periodic, unele dintre ele bucurîndu-se chiar de anumite privilegii cum ar fi suspendarea urmăririi datornicilor pe durata respectivă. Tîrgul de cai care se ținea la Valkenburg, în septembrie, era renumit.

Diguri și poldere

Țările de Jos, îi declara lui Temple un ministru olandez, folosesc pentru întreținerea digurilor mai mulți oameni decît ar putea hrăni producția națională de grîu [5]. Într-adevăr, acesta este paradoxul țării de care vorbim, paradox exprimat într-un fel de dictonul : „Dumnezeu a făcut lumea ; olandezii au făcut Olanda". Cea mai mare

parte a provinciilor Olanda și Zeeland, cele mai bogate din cadrul Uniunii, formează o depresiune situată puțin sub nivelul mării. Întreaga regiune este astfel expusă nu numai asalturilor vijelioase ale mareelor dar și acțiunii distructive a apelor interioare. Olanda și Zeeland, a căror coastă e parțial apărată de furia valurilor printr-un lanț de dune înalte, au fost nevoite să ridice încă din evul mediu [6] tot mai multe baraje artificiale pentru a proteja delta marilor fluvii și, în același timp, pentru a le îndigui pe acestea din urmă. În secolul al XVII-lea, țărmul mării și cursul fluviilor căpătaseră un contur precis. Deși mai existau numeroase ape — lacuri și mlaștini — unde omul nu intervenise încă, o densă rețea de diguri împînzea țara [7]. Și opera de construcție avea să continue : chiar în 1682, Amsterdamul va ridica, pe malul sudic al brațului Ij, un dig menit să apere de infiltrațiile datorate mareelor celor mai înalte un cartier de aproape două mii de case. Astfel de lucrări executate în lungul fluviilor erau adesea însoțite de construirea unor ecluze ca aceea — de o realizare tehnică remarcabilă — prin care Amsterdamul a tăiat Amstelul în 1674.

În partea dinspre apă, o palisadă de bîrne groase, prinse între ele cu scoabe de fier, se înfige adînc în mîl, servind drept sparge-val. În spatele ei se înalță digul propriu-zis : o ridicătură de pămînt rotunjită, acoperită de ierburi. Materialul din care e făcut trebuie să prezinte o anumită elasticitate, ca să nu cedeze sub presiunea variabilă a valurilor. Nisipul, fixat de rădăcinile plantelor, îndeplinește întru totul această condiție. În veacul al XVII-lea s-a aplicat o metodă nouă : amestecarea pămîntului folosit în construcție cu iarbă-de-mare. În regiunile cele mai expuse se înălțau mai multe rînduri de diguri, unele în spatele altora. Oamenii care locuiau pe țărmul golfului Zuiderzee întindeau pe diguri pînze de corabie,

pentru a le spori rezistența pe timp de furtună sau atunci cînd mareele erau foarte înalte.

Într-adevăr, aceste metereze de pămînt la adăpostul cărora trăia Olanda se caracterizau printr-o mare fragilitate : valurile care le izbeau le rodeau neîncetat. De aceea întreținerea lor constituia unul din serviciile publice de bază. Borne numerotate, plasate din loc în loc pe dig, indicau sectoarele încredințate spre supraveghere fiecărui sat de pe coastă. Întreaga activitate era coordonată și controlată de un organ administrativ în fruntea căruia se afla un consiliu central condus de un *Dijkgrave*.

Digurile constituiau o linie de apărare. Cînd lupta cu apele intra într-o fază activă, se recurgea la pompe acționate de mori — tehnică atestată încă de la începutul secolului al XV-lea. Procedeul era folosit bunăoară la fiecare sfîrșit de iarnă, pentru evacuarea apelor de infiltrație care acopereau regulat cîmpurile, din noiembrie pînă în februarie, în mai multe regiuni ale Olandei. În tot acest interval, ținutul părea o imensă suprafață lichidă ce se mișcea sub suflarea vîntului și din care se ridicau, ca niște insule, case, dîmburi, diguri. În 1638, cînd ghețurile dislocate în perioada desprimăvărării au rupt digul de pe malul Ijsselului, apele care au inundat cîmpia din jur au fost în întregime absorbite cu ajutorul morilor-pompe.

Secolul al XVII-lea nu a cunoscut nici o catastrofă de proporțiile valului seismic care s-a produs în ziua de Toți Sfinții din anul 1570 [8]. Însă accidentele de tipul celui din 1638 nu au fost rare. Cel mai grav dintre acestea s-a petrecut la 16 noiembrie 1650. Și de astă dată tot ghețurile, dar acum cele de pe Rin, au spart mai multe diguri. Apele Ijsselului au crescut și ele, și s-au revărsat. Majoritatea țăranilor, surprinși de prăpăd, nu au putut fugi la timp.

Refugiați pe acoperișurile caselor, lipsiți de hrană, ei au fost salvați numai datorită intervenției promte a unor

rităților, care le-au trimis în ajutor o flotilă de bărci. Pe coastă, asalturile periodice ale mării distrugeau solul satelor, așa cum se întîmpla, de pildă, la Katwijk. Ploile torențiale neîntrerupte din iarna lui 1650—1651, au făcut să crească apele rîurilor și canalelor ; cu puțin înainte de echinocțiul de primăvară, un vînt puternic a început să sufle pe țărmul olandez din direcția nord-nord-vest ; în zilele de 5 și 6 martie, o furtună de o violență cu totul neobișnuită a luat cu asalt digurile. Populația de pe coastă aștepta cu spaimă să vadă ce se va întîmpla. Digurile au rezistat. În digul Sfîntul-Anton, din apropierea Amsterdamului, s-a produs însă o fisură din pricina căreia orașul a fost la un pas de inundație : oamenii au reușit în cele din urmă să o colmateze, dar pivnițele se și umpluseră de apă ; mari cantități de alimente s-au distrus astfel în subsolurile antrepozitelor [9].

În 1550 a început acțiunea de desecare, pe scară largă, a apelor stătătoare care se întîlneau pretutindeni pe aceste meleaguri [10]. Țările de Jos erau în mod inevitabil împinse spre o asemenea soluție, de o mișcare ale cărei cauze erau în primul rînd de ordin demografic. Dar nu trebuie uitat nici motivul de ordin financiar — căutarea unor noi posibilități de investiții — care a contribuit și el, în prima jumătate a secolului, la orientarea opiniei generale în același sens. De aci înainte, numărul hectarelor de teren asanat anual a crescut neîntrerupt : în 1640, el atingea cifra de 1 800. Perfecționarea morilor-pompe a permis desecarea unor suprafețe întinse : începînd din 1609 chiar, au fost folosite grupuri de mori așezate în trepte, care dădeau oamenilor posibilitatea să scoată apa progresiv, economisind energie și obținînd un randament superior.

Primul proiect de mare anvergură a fost prezentat în 1607 de Dirk van Oss, membru al Directoratului „Companiei Indiilor Orientale". Susținut de alți cîțiva capitaliști amsterdamezi și de înalți demnitari, el a cerut Statelor Generale autorizația de desecare a lacului Beemster, situat

în nord-vestul Amsterdamului. Van Oss își justifica cererea prin considerente de ordin social și agricol. În realitate era prima încercare a unui puternic grup financiar de a face speculații de amploare în acest domeniu. Lucrările au început în 1608. Pentru secarea lacului au fost puse în funcțiune mai întîi șaisprezece, apoi treizeci și două de mori. Dar apa scoasă era împrăștiată pe terenurile din jur, fapt care a provocat nemulțumirea țăranilor ; aceștia au încercat să saboteze digurile ; Statele au fost nevoite să intervină pentru aplanarea conflictului. În vara anului 1609, lacul era aproape complet golit, dar în ianuarie 1610, o furtună violentă a rupt digul de la Waterland și apele mării au năvălit în zona desecată ! O parte dintre cei care investiseră capitaluri în această afacere s-au retras din grup. În vara lui 1612, o delegație guvernamentală inaugura în cadrul unei solemnități noul *polder* [11].

Oamenii speraseră la început că întreaga suprafață a lacului va putea fi redată agriculturii, dar și-au dat curînd seama că natura solului nu permitea acest lucru. În 1632, numai un sfert din fostul lac Beemster era cultivat ; o treime era utilizată pentru pășunat ; o treime era acoperită de finețe, restul de grădini și livezi [12]. Iată și un fapt caracteristic : în 1640, pe aceste terenuri se ridicau 400 de reședințe, dintre care numai jumătate erau ocupate de țărani ; 82 de case erau reședințele unor patricieni bogați. Capitalurile investite în operațiile de desecare a apelor nu proveneau decît rareori din economiile țăranilor ; ele aparțineau mai curînd o parte din beneficiile comerciale. Dar rentabilitatea acestor investiții era, în general, scăzută, după 1650 marii capitaliști au renunțat la astfel de investiții deși s-ar fi bucurat de o serie de avantaje legate de scutire de impozite pe o perioadă de treizeci de ani, de un anumit dreptului de proprietate veșnică, ereditară, asupra terenului.

Între 1612 și 1640 au fost desecate majoritatea lacurilor din provincia Olanda: lacurile de la Wieringerwaard, Purmer, Wormer, lacul Hugowaard, lacul Schermer. Orașul Amsterdam a asanat pe cheltuiala și în folosul lui lacul Diemen, ale cărui ape îl scăldau la sud-est. În aceeași perioadă, vreo douăzeci de bălți fuseseră transformate în terenuri agricole. Totalul suprafeței asanate se ridica la 45 000 de hectare. Fermierii stabiliți în această zonă provenea, pare-se, mai ales din rîndul imigranților.

Dacă e să-i dăm crezare inginerului Leeghwater, desecarea lacului Beemster reprezenta, din punct de vedere tehnic, succesul său personal. E adevărat că istoricii moderni au unele îndoieli în această privință. Dar Leeghwater avea simțul publicității. El a ajuns repede cunoscut în întreaga Europă: se spune că orașele Bordeaux și Emden, provincia Friesland, ducii de Epernon și de Holstein și chiar stathuderul ar fi apelat la sfaturile sale. Leeghwater avea însă planuri și mai mari. Între Amsterdam și Leiden se întindea așa-numitul lac Haarlem, cel mai mare lac din țară: apele sale, agitate neîncetat de valuri, foarte periculoase, (unul din fiii regelui Boemiei și-a găsit aici moartea în 1629), rodeau continuu malurile, ajungînd, după cum pretindeau unii, să dubleze suprafața lacului în mai puțin de un secol: ele acopereau aproape 10 000 de hectare. Leeghwater susținea că a studiat natura solului de pe fundul acestui lac și că e convins de fertilitatea lui. Timp de mai mulți ani și-a perfecționat proiectul, a ridicat planuri, a desenat hărți. În 1641 a prezentat un raport detaliat Statelor Olandei și primarilor orașelor interesate. Imediat însă au apărut obiecții, au izbucnit certuri. Amsterdamul s-a arătat favorabil proiectului; Leiden a refuzat să-și dea acordul, sub pretext că lacul îi furniza întreaga cantitate de apă de care avea nevoie; unii au arătat că lucrările de asanare ar reveni la 350 de florini hectarul, preț mult inferior valorii reale a pămîntului obținut în

[illegible] fel ; alţii nu luau în consideraţie decît cifra globală a cheltuielilor şi erau înspăimîntaţi de cele trei milioane şi jumătate care se cereau ; ei invocau dificultăţile tehnice : pentru pomparea apelor lacului ar fi nevoie de cinci sute de morţi. Proiectul lui Leeghwater a fost dat uitării [13]. Se pare că era mult prea ambiţios faţă de mijloacele tehnice de care dispunea veacul al XVII-lea,

ÎNCHEIERE

„DULCEA LIBERTATE"

Scriindu-i lui Scaligero, în 1593, pentru a-l inform asupra țării în care îl invita universitatea din Leide Buzenval, ambasadorul Franței la Haga, lăuda „dulc libertate" care domnea aici [1]. Sentimentul acesta îi fra într-adevăr pe străini de cum treceau granițele Provin ciilor Unite. Mărturiile sînt aproape unanime în acea privință iar rezervele, mai mult sau mai puțin sarcasti formulate cu privire la moravurile sau la caracterul ne landezilor infirmă rareori ceea ce trece drept o axiom în ochii liberalilor din Europa.

Numai cei care, așa ca Temple, au cunoscut person instituțiile politice ale acestei națiuni și-au putut d seama de complexitatea, paradoxurile și contradicțiile ca le caracterizau. Ce înțelegeau prin „libertate" cei n mulți dintre acești observatori, prea puțin obișnuiți reflecția sociologică ? În primul rînd, posibilitatea de o țiune a individului și dreptul său de inițiativă, în sînul lectivității din care face parte. Totuși, așa cum am văzu

un conformism adesea îngust, un sufocant rigorism moral, [illegible] adînc înrădăcinată că succesul este încununarea virtuții tindeau să uniformizeze viața neerlandeză ; triumful valorilor burgheze de muncă, spirit de economie, respect [illegible] de normele și instituțiile publice, nivela, în interiorul [illegible] largi păturii ale societății, orice asperitate și, în cele din urmă, chiar orice veritabilă îndrăzneală. Guvernămîntul nu avea nimic democratic în el, în sensul în care înțelegem astăzi acest cuvînt. O structură monopolistă dominia în mai multe sectoare ale economiei. Și totuși, vreme de două secole, Țările de Jos au fost refugiul către care se îndreptau oameni de pretutindeni.

E greu să formulezi o judecată obiectivă. Se pare că libertatea neerlandeză era mai degrabă rodul moravurilor decît al instituțiilor. Ba mai mult : se pare chiar că ea era produsul contradicțiilor însеși ale acestei societăți : o mare toleranță în practică, un mic număr de principii generale. Ea mai rezulta, la toate nivelele, atît în comportare cît și în felul de a gîndi, un empirism de care profita individul [illegible], eroic ori pur și simplu abil în a descoperi acele [illegible] ale sistemului prin care să poată pătrunde pentru a [illegible] cum înțelegea el s-o facă.

Am văzut că noua etică nu înlăturase complet și de-[illegible] unele tendințe ancestrale, încă vii, ale neerlandezilor. Profund religioși, aceștia erau totuși oameni veseli și [illegible]. Preocupați de grija de a fi în pas cu normele [illegible] vremii, de a-și asigura o fațadă ireproșabilă, ei [illegible], în fond, mult din simplitatea și chiar din grosolănia lor de altădată. Nepotolita sete de înavuțire, îmbinată uneori pînă la o dezgustătoare meschinărie, care îi [illegible], a ajuns legendară. Liniștiți din fire, înclinați la reflecteze îndelung înainte de a acționa, prudenți, dușmani ai răzbunării, ei nu se înflăcărează aproape [illegible], dar dacă totuși se pasionează pentru ceva, pasiunea lor nu se stinge ușor.

Temple a cunoscut un olandez care își dedicase douăzeci și cinci de ani din viață fabricării unui glob pămîntesc ; un altul petrecuse treizeci de ani lucrînd la o masă cu marchetărie [2]. Dar această răbdare, care te face să nu renunți niciodată la un lucru început, acest simț al realității, care te oprește să te avînți într-o acțiune înainte de a fi calculat bine riscurile [3], nu se îmbină decît rareori cu prudența care te îndeamnă le prevedere pe termen lung, cu maleabilitatea și în același timp cu acea vioiciune spirituală, gata oricînd să găsească soluții noi, calități specifice geniului politic.

Ajunși la un înalt grad de progres administrativ și cultural, neerlandezii veacului al XVII-lea nu pun în aplicare decît cu zgîrcenie binefacerile acestuia. Ei nu se lasă amețiți de progresul pe care l-au realizat. Neerlandezii găsesc că, prin ezitările și prin inconsistența sa, Republica este perfect adaptată temperamentului lor [4]. Privesc cu seninătate la firea și condiția atît de diversă a semenilor lor și nu iau decît puține lucruri în tragic : cel mult pe Dumnezeu sau banii. Iată de ce, în viața de toate zilele, ceea ce te farmecă la ei în primul rînd e cordialitatea. În nici o altă țară nu există mai puțini oameni care să urmărească să te intimideze sau să te înșele prin blufuri. Deși diferențierile sociale sînt foarte nete, e de ajuns să se ivească o ocazie de a bea un pahar împreună pentru ca nimeni să nu mai țină seama de ele.

Aceleași contradicții evidente se manifestă și în viața publică. Ambasadorii străini sînt primiți la Haga cu un protocol extraordinar : delegații Statelor le ies în întîmpinare, uneori chiar la o distanță de douăzeci de kilometri de oraș, cu un alai de cincizeci de calești. Dar în 1654, cînd ambasadorul Franței, care își pierduse vederea, a trebuit să se retragă din diplomație și să se reîntoarcă în țară, guvernul a respins propunerea de a i se oferi un cadou. Re-

fapt acesta nu era un gest oslil, ci o măsură echitabilă, deoarece tocmai li se interzisese ambasadorilor Provinciilor Unite să primească ei înşişi cadouri. În schimb, li se cerea să se arate extrem de exigenţi în ceea ce priveşte respectarea prerogativelor rangului lor, şi erau întreţinuţi într-un lux de care nimeni în Ţările de Jos nu se mai bucura [5].

Autonomia instanţelor locale se baza pe practici care se opun uneori ca o adevărată sabotare a Actului de Unire[6]. De unde, printr-un efect de perspectivă, impresia că pe toate meleaguri totul este mai aproape de dimensiunea omului, mai în consonanţă cu înţelepciunea sigură, verificată, aflată la îndemîna fiecăruia [7]. Neerlandezii, notează Saint-Evremond, nu iubesc poate atît libertatea, cît urăsc opresiunea [8]. Ei urăsc tot atît de mult scandalul şi tot ceea ce pochează respectabilitatea. În 1650, amsterdamezii îşi vor permite să reprezinte pe scenă iubirile adultere ale lui Wilhelm al II-lea. Ce dovadă mai convingătoare a libertăţii ar putea pretinde ?

În schimb, mentalitatea mercantilă a societăţii făcea ca opinia publică să reacţioneze prea puţin la corupţia financiară. Marile scandaluri sînt rare datorită prudenţei de prăvăliaş mărunt pe care o arătau neerlandezii în practicarea diverselor forme ale unui trafic devenit obicei încă de la începutul secolului : cumpărarea alegătorilor, a judecătorilor, a controlorilor fiscali, deturnarea unor sume de bani din fondurile statului şi toate celelalte nereguli pe care le atrăgeau după sine — într-o societate esenţialmente negustorească — favoritismul şi nepotismul generalizate. Se cunoaşte cazul unor primari ai Amsterdamului care, în 1615, s-au folosit de dreptul lor de control cadastral pentru a sustrage impunerilor fiscale imensele bunuri imobiliare ai căror proprietari erau. Se pare că însuşi Oldenbarnevelt ar fi acceptat, în condiţii nu tocmai clare, 20 000 de florini din partea lui Henric al IV-lea. Ancheta deschisă după sinuciderea, în 1650, a lui Cornelis Brusch, grefier al

Statelor Generale, a dus la descoperirea unei afaceri de deturnări de fonduri în valoare de două milioane de florini, în care erau implicați nu mai puțin de șaisprezece deputați. Secolul al XVII-lea văzuse nereguli și mai mari în Franța și în Anglia. Corupția olandeză rămînea totuși în limitele libertății. Împotriva ei se făceau auzite glasurile celor care protestau vehement, pentru ca apoi, să se conformeze la rîndul lor, aceluiași sistem. Pamfletele, predicile acuzatoare ale pastorilor constituiau dacă nu o frînă, cel puțin un mijloc comod de exprimare a nemulțumirii populare, dar acest mijloc era inofensiv, ba chiar benefic pentru traficul respectiv ; de aceea el rămînea un procedeu îngăduit de autorități, care îl tratau pînă la urmă cu indiferență.

Pe plan religios, înfruntările erau mai pătimașe. Cînd a izbucnit disputa dintre arminieni și gomariști, tonul polemicilor s-a înveninat tot mai mult, ajungîndu-se, în cele din urmă, la insulte grave, care au dus la acte de violență și chiar la crime. În 1632, considerînd că această dispută aducea prejudicii bunului mers al afacerilor, municipalitatea din Amsterdam a intervenit autoritar punînd capăt cu forța conflictului. Echilibrul religios care s-a instaurat apoi treptat în țară a părut să ateste triumful toleranței. Dar el se datora în același timp dorinței de îmbogățire care implica, la rîndul ei, ca o necesitate, restabilirea păcii pe plan intern.

Așa s-a făurit în această țară un mod de viață unic în Europa acelor vremuri. „Oamenii de aici trăiesc ca cetățeni ai lumii întregi, legați între ei prin relații de curtoazie și bună înțelegere, sub protecția nepărtinitoare a unor legi moderate." [3] Formularea lui Temple exprimă mai degrabă consecințele decît cauzele unei stări de lucruri originale, complexe, ireductibile la un fascicul de elemente pure. Ea nu propune o măsură exactă, ci o medie,

Dar este cît se poate de firesc ca efectele să apară mai clar decît cauzele care le-au generat după cum, pentru omul obișnuit, media e mai lesne de perceput decît extremele. Iar Parival nu era doar victima unei amăgiri cînd, cuprins de nostalgie, înainte de a părăsi Țările de Jos, nu contenea „să se minuneze de fericirea supușilor Statelor Olandei și să le invidieze soarta“ [10].

NOTE ȘI REFERINȚE

Cititorul nu trebuie să se aștepte aici la o bibliografie completă asupra secolului de aur : un tom voluminos n-ar fi de ajuns pentru aceasta. Cîteva indicații referitoare la conținutul notelor care urmează îi vor fi, practic, mai folositoare. Majoritatea lucrărilor pe care le citez comportă un aparat critic și numeroase trimiteri. Atrag în mod special atenția asupra listelor bibliografice din frumoasa carte intitulată *De tachtigjarige oorlog*, culegere colectivă, Amsterdam, 1941.

Viața de toate zilele a neerlandezilor din secolul al XVII-lea a făcut, acum vreo sută de ani, obiectul a două ample lucrări ale istoricului G. D. J. SCHOTEL, care continuă să rămînă și astăzi fundamentale : *Het oudhollandse huisgezin* (Haarlem, 1868), și *Het maatschappelijk leven onzer voorouders* (Rotterdam, 1869). Studiile publicate ulterior se inspiră din acestea, aducînd prea puține lucruri noi. Le voi aminti pe cele ale lui A.L.J. de VRANKRIJKER, *Het maatschappelijk leven in Nederland in de gouden eeuw* (Amsterdam, 1937) ; A. W. FRANKEN, *Het leven onzer voorouders* (Haga; 1942) și, în sfîrșit, A. MULDER, *Zeven eeuwen Nederlandse levenskunst* (patru volume ; Amsterdam, 1940—1952), lucrare așazis „literară" și mult mai superficială. A. STARING, *De Hollanders thuis, gezelschapstukken uit drie eeuwen* (Haga, 1957) reia subiectul, bazîndu-se mai ales pe mărturia artelor reprezentării

Utilizarea acestora cere cea mai mare prudență, căci pictorii și gravorii își compun liber decorul, din elemente uneori anacronice. Colecțiile de la Mauritshuis din Haga și de la Prentencabinet din Amsterdam mi-au permis totuși, în repetate rînduri, să precizez anumite date furnizate de izvoarele livrești.

Relatările publicate de călătorii străini care au vizitat Țările de Jos constituie o sursă capitală de informații. Un inventar al acestora ne dă J. N. JACOBSEN-JENSEN în *Reizigers te Amsterdam* (Amsterdam, 1919). R. MURRIS, *La Hollande et les Hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècle, vus par les Français* (Paris, 1925), analizează impresiile culese de aproape treizeci de francezi, dintre care mulți și-au petrecut aici, din diverse motive, ani îndelungați, înainte de 1700. Cartea scrisă în 1669 de JEAN-NICOLAS PARIVAL, fost profesor de franceză la Leiden, și apărută la Amsterdam în 1678, fără numele autorului, sub titlul *Les Délices de la Hollande* mi-a fost deosebit de utilă : ediția pe care am consultat-o e cea din 1738. Un interesant *Voyage en Hollande fait en 1719 par Pierre Sartre* a fost publicat de V. ADVIELLE (Paris, 1896). Cea mai completă sursă de acest gen e raportul redactat în 1673 de ambasadorul WILLIAM TEMPLE, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, al cărui text original a fost reeditat de G. N. CLARK (Cambridge, 1932) dar pe care eu îl citez după vechea traducere olandeză (Rotterdam, 1692).

Asupra istoriei secolului de aur, în multiplele ei aspecte, există câteva excelente lucrări de sinteză. Am apelat mai ales la următoarele : *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (douăsprezece volume ; Utrecht, 1949—1958), volumele V (pentru perioada 1567—1609) VI (1609—1648) și VII (1648—1748) ; semnalez îndeosebi capitolele consacrate problemelor sociale și economice din volumele V și VI, de T. S. JANSMA și din volumul VII, de J. G. VAN DILLEN ; citez această lucrare colectivă sub sigla AGN ; — *De tachtigjarige oorlog*, lucrare pe care am mai menționat-o și pe care o citez sub titlul *Oorlog ;* — J. și A. ROMEIN, *De lage landen bij de zee* (Utrecht, ediția a III-a, 1949) ; — P. J. MULLER, *Het gouden eeuw* (trei volume ; Leiden, 1896—1898). Mai adaug, referitor la expansiunea colonială : K. GLAMANN, *Dutch-asiatic trade 1624—1740* (Haga, 1958) și G.M. DE BOER, *Van oude voyagien* (Amsterdam, 1912) care cuprinde rezumatele, însoțite de ilustrații, ale relatărilor unor expediții întreprinse între sfârșitul

secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Pentru cititorii francezi, semnalez de asemenea cărțulia lui M. BRAURE, *Histoire des Pays-Bas* (colecția *Que sais-je ?*, nr. 490 ; Paris, 1951).

În ceea ce privește cultura intelectuală și artistică a secolului de aur, o lucrare fundamentală, deși în parte depășită, rămîne cea a lui C. BUSKEN-HUET, *Het land van Rembrand*, pe care o citez în ediția apărută la Haarlem în 1941, alături de care se cuvin menționate cartea lui J. HUIZINGA, *Holländische Kultur des 17. Jahrhunderts* (Jena, 1933), și atrăgătorul *Atlas van de Nederlandse beschaving* (Amsterdam, 1958) : acesta din urmă, prin bogăția ilustrațiilor și prin calitatea selecției lor, mi se pare foarte indicat pentru inițierea amatorului străin în civilizația neerlandeză. J. și A. ROMEIN reunesc în *Erfluters van onze beschaving* o serie de monografii ale unor personalități a căror influență a marcat profund epoca în care au trăit : cel de-al doilea volum e consacrat secolului al XVII-lea (Amsterdam, 1938).

O serioasă istorie recentă a literaturii neerlandeze e *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, lucrare colectivă publicală la s'Hertogenbosch ; secolul al XVII-lea e tratat aici în volumele IV (1948) și V (1952), datorate lui G.A. VAN ES, G.S. OVERDIEN și E. ROMBAUTS. G. DERUDDER e autorul unei cărți scrise în franceză, consacrate unuia dintre reprezentanții cei mai tipici ai acestei epoci literare : *Un poète néerlandais : Cats, sa vie et ses oeuvres* (Calais, 1898).

În privința picturii, lucrarea clasică a lui Fromentin, *Les Maîtres d'autrefois*, continuă să aibă și astăzi același farmec și, parțial, aceeași pertinență. Cele două volume ale frumoasei lucrări *De hollandse schilderkunst in de 17e eeuw* a lui W. MARTIN (Amsterdam, f. d.) centrează analiza pe figurile lui Frans Hals și Rembrandt.

În notele care urmează vor fi citate și o serie de studii axate pe probleme speciale. În schimb, lucrările menționate mai sus nu vor fi amintite, exceptînd cazurile de schimbare a referinței, decît într-o formă abreviată : numele autorului și, dacă e nevoie, unul din cuvintele din titlu.

CAPITOLUL ÎNTÎI

1. TEMPLE, p. 160.

2. Mai tîrziu, unele dintre aceste embleme vor fi reluate ca „marcă a fabricantului" de către negustorii de tutun.

3. MURRIS, p. 37 și ADVIELLE, p. 31.

4. O claviatură de lemn cu pedale acționează niște clape cu pîrghii, prevăzute cu fire metalice legate de clopotele carilonului. În secolul al XVII-lea se răspîndește un nou sistem, bazat pe ciocănele puse în mișcare de un tambur : fișe mobile, plasate în orificiile tamburului, fac ca melodia să fie de fiecare dată alta. Inițial, fiecare clopot era astfel turnat, încît vibrațiile lui să producă o singură notă. Către 1645 a fost găsit mijlocul de a modifica sunetul clopotului, prin pilirea pereților interiori.

5. „Amsterdam, die groote stad,
die is gebouwd op palen.
Als die stad cens ommeviel,
wie zou dat betalen ?"

6. Este extrem de greu să dăm echivalentul florinului din secolul al XVII-lea în monedă franceză actuală. Arhivele Băncii din Amsterdam furnizează unele indicații asupra valorii sale absolute ; valoarea relativă și puterea lui de cumpărare ne sînt însă prea puțin cunoscute. În mod foarte aproximativ și cu totul teoretic putem admite, pe baza datelor adunate de N. W. POSTHUMUS, (*Nederlandse prijsgeschiedenis*, Leiden, 1943), că între florinul de la 1650 și napoleon raportul e ceva mai mic de 1/9 adică, la cursul mediu al napoleonului pe piața liberă, în jur de 400 de franci francezi din 1958. Dar trebuie să ținem seama de faptul că elementele bugetului neerlandez din secolul al XVII-lea sînt greu de comparat cu cele ale bugetului francez mediu din zilele noastre, și că, între 1600 și 1660, florinul a suferit o serie de devalorizări care au făcut ca el să-și piardă aproape jumătate din valoare în raport cu aurul. Florinul se diviza în 20 de *stuivers* iar stuiverul în 16 *penningen*.

7. TEMPLE, p. 235—236.

8. MURRIS, p. 193.

9. FRANKEN, p. 211.

10. Arta statuară nu era pe placul Bisericii calviniste, care o admitea, cel mult, în aplicațiile ei la decorarea mormintelor: de pildă mormîntul lui Wilhelm Taciturnul sau cel al lui Tromp, aflate amîndouă la Delft. Ridicarea statuii lui Erasmus la Rotterdam a provocat un scandal violent. Obiceiul pe care l-au luat, în cursul veacului, patricienii, de a-și împodobi cu statui parcurile caselor lor de la țară a fost departe de a contribui la dezvoltarea unei arte originale.

11. AGN, p. 95.

12. ADVIELLE, p. 51 și 55. — Un raport din 1632 indică numărul locuințelor în principalele orașe ale Olandei: Amsterdam, 15 000; Leiden, 8 300; Haarlem, 6 000; Rotterdam, 4 900; Delft, 4 800; Enkhuizen, 3 600; Dordrecht, 3 200. Comparate cu datele recensămîntului din 1622, aceste cifre ar implica o densitate medie, pe locuință, de aproximativ 4 persoane la Rotterdam, 5 la Delft, 6 la Leiden, Enkhuizen și Dordrecht, 7 la Haarlem și aproape 10 la Amsterdam, care apare astfel ca un oraș suprapopulat.

13. Lectica, importată la sfîrșitul secolului, nu a avut nici un succes.

14. PARIVAL, p. 83.

15. Registrele de contabilitate municipale din 1679 menționează în această privință patru categorii de cheltuieli făcute pentru: întreținerea lămpilor; procurarea uleiului de rapiță sau de in; cumpărarea a douăzeci de livre de bumbac pentru fitile; salariile lampagiilor. În total suma de 358 florini.

16. MURRIS, p. 138; PARIVAL, p. 199; TEMPLE, p. 150.

CAPITOLUL II

1. Impresie a unor călători francezi; MURRIS, p. 2.

2. G. COHEN, *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe s.* (Paris, 1920, p. 317 și 320). — Străinii care nu au făcut decît o scurtă călătorie în Țările de Jos formulează aprecieri mai favorabile. Cei mai mulți dintre aceștia însă au vizitat țara în timpul verii și generalizează în mod abuziv primele im-

presii. Unii autori de *Relatări* merg pînă la a compara farmecul cîmpiei olandeze cu cel al Italiei (MURRIS, p. 22).

3. La sfîrşitul secolului al XVII-lea, pentru construirea unei asemenea ferme era nevoie de 35 de metri cubi de lemn de stejar, 30 de metri cubi de argilă, 15 metri cubi de baligă şi 12 tone de paie.

4. Eşantioane ale diverselor stiluri de locuinţe ţărăneşti sînt păstrate într-un admirabil muzeu în aer liber din Arnhem, care editează şi un catalog comentat al acestora.

CAPITOLUL III

1. TEMPLE, p. 161.

2. Urmînd acelaşi traseu, trenurile străbat azi distanţa în două ore şi patruzeci de minute.

3. De la Groningen la Amersfoort, 6,25 florini la „clasa întîi" ; 5,25 florini la „a doua" şi 4.75 florini la „a treia".

4. TEMPLE, p. 145.

5. Ca de pildă *De Amsterdamse Trekschuyt geladen met vrolijke geesten* („Veselii petrecăreţi de pe luntrea de Amsterdam").

6. Aşa-numitele „Doelen" : cuvîntul acesta continuă să figureze şi astăzi pe firma a numeroase hoteluri din Ţările de Jos.

CAPITOLUL IV

1. Unele dulapuri, migălos lucrate, costau pînă la 1 000 de florini.

2. MURRIS, p. 139.

3. ADVIELLE, p. 30.

4. MURRIS, p. 73—74.

CAPITOLUL V

1. DE VRANKRIJKER, p. 15.

2. MURRIS, p. 141.

3. Prețul extrem de ridicat a făcut ca perucile să devină obiecte de mare lux și a împiedicat generalizarea acestei mode.

4. F. VAN THIENEN, *Das Kostüm der Blütezeit Hollands* (Berlin, 1930), p. 50.

5. Și de asemenea bijuterii, de felul celor din zilele noastre: cercei, coliere, inele, brățări, la care se adăugau acele de păr. Bijutierii foloseau mai ales aurul și perlele.

6. SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 156.

CAPITOLUL VI

1. Mai ales celor din care se bea vinul, căci pentru bere sînt preferate, în general, stacanele de cositor.

2. O industrie europeană a porțelanului se va crea de-abia la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Cea din Delft nu și-a cîștigat renumele decît în secolul al XVIII-lea.

3. Cazanele fabricate la Aachen sînt, de-a lungul întregului secol, cotate la Bursa din Amsterdam (POSTHUMUS, tabelul 187).

4. ADVIELLE, p. 30.

5. În 1650, nucșoara costă, la prețul cu ridicata, 2 florini și jumătate livra; piperul, o jumătate de florin (POSTHUMUS, tabelele 69 și 74): la aceste cifre trebuie adăugate taxele fiscale, foarte mari, și procentele care reveneau la vînzare spițerului detailist.

6. În limba olandeză. V. FRANKEN, p. 93—94.

7. SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 349—351.

8. Ținînd de faptul că desfacerea pe piață a laptelui, produs agricol livrat direct consumatorului de către producător, nu intra în atribuțiile nici unei ghilde.

9. MURRIS, p. 94.

10. *„Een ey is d'armen troost met oly wel gebraen."*

11. J. VAN LOENEN, *De Haarlemse brouwindustrie voor 1600* (Amsterdam, 1950), p. 53.

12. FRANKEN, p. 94—95.

CAPITOLUL VII

1. *„Kaart, keurs en kan bederven menig man." „De gelegenheid maakt de dief."*

2. SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 179—183, citează cîteva sute de titluri de acest gen.

3. PARIVAL, p. 216.

4. Citat de SCHOTEL, *Maatsch*, p. 111.

CAPITOLUL VIII

1. TEMPLE, p. 198.

2. Iconoclastia anilor 1560—1570 avusese în egală măsură un caracter revoluţionar şi religios : v. BUSKEN—HUET, p. 355.

3. Citat de ROMEIN, *Lage L.*, p. 416.

4. SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 170.

5. BUSKEN—HUET, p. 320.

6. Un venit de 500 de florini pe an reprezenta pentru un preot bolşugul.

7. ADVIELLE, p. 43.

8. TEMPLE, p. 185.

9. ROMEIN, *Lage L.*, p. 367.

10. Chiar şi în 1596, singurii care nu erau admişi în funcţii publice erau foştii elevi ai iezuiţilor sau ai universităţilor belgiene.

11. Cucerirea oraşului s'Hertogenbosch de la spanioli, în 1629, a fost însoţită de o scurtă criză de fanatism (jefuirea catedralei, sechestrări) care nu a avut totuşi nici o influenţă asupra situaţiei generale.

12. L. LEUVEN, *De boekhandel te Amsterdam door katholieken bedreven tijdens de Republick* (Epe, 1951), p. 11 şi 27—30.

CAPITOLUL IX

1. PARIVAL, p. 31—32.

2. PARIVAL, p. 32.

CAPITOLUL X

1. Citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 84.

2. Citat de DE VRANKRIJKER, p. 131.

3. Ca de pildă „Poșta lui Cupidon și a lui Mercur" (SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 254).

4. În ciuda eforturilor făcute în cursul secolului pentru îm bunătățirea manualelor de citire și de aritmetică.

5. În secolul al XVII-lea există un bun poet de limbă fri zonă, GYSBERT JAPIKS (1603—1666), biet dascăl din Bolswar dealtfel ignorat de contemporanii săi.

6. În problema școlilor latine, v. E. J. KUIPER, *De hollandse schoolorde van 1625* (Groningen, 1958).

7. Taxa de școlarizare varia între 3 și 8 florini pe an; către 1626, costul manualelor, (editate de stat și vîndute la prețuri sc zute), nu depășea, pentru șase ani de studiu, suma de 4 florini (cf. KUIPER, p. 87.

8. Dacă judecăm după salariul cu care era plătit, importanța socială a rectorului varia mult în funcție de localitate: rectorul din Edam primea, în 1625, 150 de florini pe an; cel din Utrecht în 1637, 1 300 de florini (KUIPER, p. 87).

9. Un document din 1626, referitor la publicarea și repartizarea unor manuale, ne indică în mod indirect importanța relativă a școlilor latine în diverse orașe din Olanda: Amsterdam absoarbe 16% din numărul total de exemplare; Dordrecht, Haarlem, Leiden, Delft și Rotterdam cîte 8% fiecare; Gouda, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen și Haga cîte 6% fiecare; alte nouă orașe mici își împart între ele restul de 14%. Tirajul fiecăruia din manualele în cheș tiune variază de la 600 la 1 200 de exemplare. Cifrele acestea ne dau o idee despre efectivul redus al școlilor latine. (KUIPER, p. 86—87.)

10. Nici un regulament nu fixa vîrsta la care un tînăr era admis la facultate. În fapt, se întîlneau rareori studenți sub șaisprezece ani și absolvenți sub douăzeci și trei de ani.

11. PARIVAL, p. 69—70.

12. Cf. tabelului lui COHEN, p. 351—352. Cifra de 50 de studenți se repartiza astfel : 22 la litere (filozofie), 2 la drept, 3 la medicină, 11 la teologie și 3 la matematică ; 38 dintre aceștia veniseră din provinciile maritime din vestul Franței. În 1630, profesorul de matematică de la Leiden are 6 studenți francezi, printre care Descartes.

13. Un credit anual ordinar acoperea cheltuielile făcute pentru achiziționările curente.

14. Ca în 1642, de pildă, cînd municipalitatea din Utrecht intervine în disputa dintre Descartes și Voetius.

15. PARIVAL, p. 77.

CAPITOLUL XI

1. TEMPLE, p. 164.

2. În familiile înstărite, în care se încheia un contract de căsătorie, acesta se semna încă din ziua logodnei.

3. Toate acestea costau foarte mult. Pe la 1640, cheltuielile făcute pentru o nuntă fastuoasă se puteau ridica pînă la 4 000 de florini.

4. Scrisoare citată de COHEN, p. 308.

5. MURRIS, p. 72.

CAPITOLUL XII

1. Poem din 1680, citat de MURRIS, p. 59.

2. MURRIS, p. 61. — Aceeași remarcă e făcută și de elvețianul de Haller, citat de BUSKEN—HUET, p. 521.

3. MURRIS, p. 85—86 și 97.

4. Poem citat de FRANKEN, p. 96.

5. TEMPLE, p. 165.

6. COHEN, p. 537 și BUSKEN—HUET, p. 338.

7. Aceste regulamente se aplicau și servitorilor bărbați.

8. PARIVAL, p. 30.

9. MURRIS, p. 119—120.

10. Așa e, de pildă, *Gospodăria prost întreținută*, pictat între 1663 și 1665, aflat actualmente la muzeul Wellington de la Londra.

11. Erau folosite, în schimb, scuipători.

12. PARIVAL, p. 40.

13. Relatat de BUSKEN—HUET, p. 436.

14. SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 323—325 și FRANKEN, p. 83—84 citează un mare număr de asemenea reclame, unele în versuri.

CAPITOLUL XIII

1. Inițial, biroul era ales de către membrii ghildei.

2. MURRIS, p. 113.

3. Nu toate branșele comerciale erau reprezentate la Bursa centrală. Astfel, importantul comerț de cereale își avea la Amsterdam o Bursă a sa, specială.

CAPITOLUL XIV

1. TEMPLE, p. 177.

2. O teză recentă a doctorului T.M. Torillon, prezentată la Universitatea din Paris, examinează, din punct de vedere clinic, bolile de care sînt atinse unele personaje din tablourile lui Brueghel. Astfel de identificări sînt desigur discutabile, iar Brueghel nu a trăit în Olanda secolului de aur. Totuși, nu e poate lipsit de interes să cităm cîteva din „descoperirile" doctorului Torillon: cangrenă provocată de o tromboangeită obliterantă, tabes sifilitic

[illegible]ndegie spasmodică, diverse tulburări tiroidiene și nu mai pu[illegible] de cinci tipuri de cecitate...

3. TEMPLE, p. 177 și MURRIS, p. 33.

4. TEMPLE, p. 177.

5. Radiestezia, practicată destul de intens, avea faimă proastă. [illegible] toate acestea, unele spirite luminate îi recunoșteau o valoare [illegible]ifică.

6. A fost tradus în olandeză tratatul lui Digby despre acest [illegible]ment, care se prepara din cristale de sulfat de fier calcinate [illegible], pulverizate și amestecate cu gumă arabică.

7. In schimb era de bonton să faci o cură de ape la Spa.

8. Taxa de examen era foarte ridicată : 250 de florini, adică de patru sau cinci ori mai mare decît taxa de doctorat din fa[illegible].

9. Traducere a unui exemplu citat de SCHOTEL, *Maatsch*, p. 285.

10. Acesta e numele pe care li-l dă PARIVAL, p. 228.

11. MURRIS, p. 34.

CAPITOLUL XV

1. In regiunile de coastă iepurele era decimat de vulturul de [illegible].

2. PARIVAL, p. 218.

3. Citat de COHEN, p. 604.

4. PARIVAL, p. 218—219.

5. Lucru valabil cel puțin pentru prima jumătate a secolului. [illegible] pentru jocurile în aer liber s-a atenuat cu timpul.

6. Citat de FRANKEN, p. 176.

7. Citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 74.

8. FRANKEN, p. 170—171.

CAPITOLUL XVI

1. MURRIS, p. 124—125.

2. TEMPLE, p. 166—167.

3. TEMPLE, p. 177.

4. TEMPLE, p. 224.

5. Citat de COHEN, p. 260.

6. Asupra acestei chestiuni, AGN, p. 103—105.

7. Între 1670 și 1675, costul rachiului de ienupăr produ Schiedam se ridica, în mare, la aproximativ 36 de florini buto de 142 de litri ; aceeași cantitate de rachiu de Bordeaux, la a ximativ 70 de florini. Cît despre vinul de Bordeaux, un butoi 735 litri era cotat la bursa din Amsterdam la prețuri variind, perioada 1620—1670, între 80 și 156 de florini. V. POSTHUMU tabelele 96, 99 și 100.

8. Întrebuințarea ceaiului ca medicament era pe atunci rentă în întreaga Europă.

9. ADVIELLE, p. 21.

10. ADVIELLE, p. 22.

11. Tutunul de cea mai bună calitate era importat din Ameri De multă trecere se bucura tutunul de Virginia iar pentru p erau căutate mai ales diversele varietăți cultivate de spanioli. în de la începutul secolului a fost însă plantat tutun, cu mari ch tuieli, și în Zeeland, apoi în Gelderland, Overijssel și în regiun Utrecht.

12. MURRIS, p. 121.

CAPITOLUL XVII

1. PARIVAL, p. 172.

2. TEMPLE, p. 214.

3. Cultul acestui sfînt fusese odinioară foarte popular în dioce Utrecht ; pe tot cuprinsul ei, (care corespundea aproape în într gime celor șapte provincii), mai mult de o sută de biserici sa capele fuseseră închinate sfîntului Martin.

4. Citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 218. — Un bogat folclor al jocurilor de copii însoțea sărbătoarea sfîntului Nicolae : o parte din acestea continuă să existe și astăzi.

5. Teatrele de marionete, în schimb, nu-și vor face apariția decît în 1686.

CAPITOLUL XVIII

1. V. ROMEIN, *Lage L.*, p. 403—431, în special p. 421.

2. PARIVAL, p. 29.

3. Chiar dacă orașele amintite nu sînt cele în care au văzut lumina zilei pictorii respectivi, ele reprezintă locul unde aceștia s-au format ca artiști.

4. E imposibil să indicăm prețuri general valabile.

5. Citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 198.

CAPITOLUL XIX

1. Tehnicile literare pe care camerele de retorică la practicau atît în cazul genului „liric" cît și în cel al genului dramatic datau din secolul al XV-lea și se datorau „marilor retori" din școala burgundă.

2. În ciuda, sau poate tocmai din cauza caracterului foarte popular al limbii pe care o foloseau, retorii au jucat un rol deloc neglijabil în formarea neerlandezei comune și a limbii literare moderne.

3. J. PRINSEN, *Rekeningen van de kosten van het rederijkersfeest te Leiden in 1596 (Historische Genootschap*, XXV, p. 444—469), publică conturile serbării date de retorii din Leiden în 1596 : cheltuielile se ridică la aproape 2 000 de florini, sumă considerabilă pentru epoca respectivă.

4. PARIVAL, p. 100.

5. MULDER, IV, p. 126.

6. Un actor renumit primea 2 florini ; un figurant, pus la dispoziție de azilul de bătrîni, o treime dintr-un florin.

7. MURRIS, p. 179.

8. În această problemă, v. J. FRANSEN, *Les Comédiens français en Hollande au XVIIe et au XVIIIe s.* (Paris, 1925). Între 1600 și 1655 sînt semnalate douăzeci de turnee ale unor trupe franceze, dintre care douăsprezece la Haga.

9. În această perioadă își vor face apariția primele reviste literare : din 1684 și respectiv 1686 apar la Amsterdam două reviste în limba franceză, *La République des Lettres* și *La Bibliothèque universelle et historique*, în care sînt publicate extrase din cărțile recent apărute, însoțite de comentarii critice ; apoi, în 1692, apare *Biblioteca Europei*, în limba olandeză, care le va imita.

10. Acest al doilea prenume al Mariei, destul de ciudat, a fost dat de tatăl ei în amintirea unui naufragiu survenit în apropierea insulei Texel : el înseamnă „dezastrul din Texel".

11. Citat de P. BRACHIN, *Le Cercle de Muiden (archives des Lettres modernes*, nr. 4 ; Paris, 1957).

12. În această problemă, v. BRACHIN.

13. În 1642, un pamflet filozofico-medical, cu caracter strict universitar, tipărit în 300 de exemplare de un editor din Utrecht, s-a epuizat în cîteva zile.

14. Citat de COHEN, p. 503.

CAPITOLUL XX

1. Evoluție în desfășurarea căreia societatea neerlandeză a jucat un rol anticipativ și cauzal totodată : avîntul pe care Franța l-a cunoscut în secolul al XVIII-lea ca și apariția în Anglia a unei științe economice se datorează în parte reacțiilor pe care le-a provocat în aceste țări concurența comerțului olandez.

2. Citat de FRANKEN, p. 19.

3. Cît despre produsele alimentare, nu cunoaștem decît prețurile lor cu ridicata, prin intermediul cursurilor Bursei.

4. AGN, p. 139.

5. TEMPLE, p. 156.

6. Un funcționar municipal de rang superior poate avea, în mod cu totul excepțional, un salariu anual de 5 000 de florini. Un medic municipal nu era plătit, la Amsterdam, cu mai mult de 1 500—2 000 de florini. Autoritățile comunale tratează problema salariilor cu cea mai mare dezinvoltură : salariul lui Paludanus, medic municipal din Enkhuizen, crește vertiginos pentru ca apoi să fie redus cu 50%. Un profesor din învățămîntul superior, angajat cu contract personal, primea, la începutul secolului, între 500 și 600 de florini ; treizeci de ani mai tîrziu, între 1 000 și 1 200. Există încă mari diferențe de salariu de la un caz la altul. Aproape toți funcționarii demnitari posedau avere personală.

7. LEUVEN, p. 43 ; AGN, p. 122 ; BUSKEN—HUET, p. 429.

8. Cifre date de DE VRANKRIJKER, p. 116. Durata zilei de muncă și salariul corespunzător acesteia puteau varia în funcție de anotimp : într-adevăr, ghildele interziceau, în măsura posibilului, lucrul la lumină artificială. În 1664, pe un șantier naval, salariul era de aproximativ o treime în raport cu cifrele de bază.

9. Din contractele propuse, după 1668, de către Petru cel Mare lucrătorilor olandezi pe care voia să-i atragă în Rusia, ar reieși că 250 de florini pe an, plus casa și masa asigurate, reprezentau la acea dată, pentru un lucrător, o situație de invidiat.

10. Salariile nominale au atins cel mai înalt nivel către 1663. După aceea, generalizarea folosirii femeilor și copiilor ca mînă de lucru a dus la o scădere a lefurilor, paralel cu scumpirea progresivă a vieții. În această chestiune v. AGN, p. 142—143.

11. AGN, p. 141.

12. ROMEIN, *Lage L.*, p. 289.

13. ROMEIN, *Lage L.*, p. 356.

14. Tabloul se află la Rijksmuseum din Amsterdam. Data la care a fost pictat e contestată. După unii ar fi vorba de 1672.

15. PARIVAL, p. 239.

16. TEMPLE, p. 124.

CAPITOLUL XXI

1. AGN, p. 144.
2. *Oorlog*, p. 200

3. Mişcările muncitoreşti semnalate în cursul secolului sînt expresia unor pure revendicări economice ; numai tulburările din 1618 şi cele care în 1672 au culminat cu asasinarea fraţilor de Witt (în condiţii de-a dreptul îngrozitoare : corpurile tîrîte de gleată, atîrnate în ştreang...) au avut o semnificaţie politică. De asemenea, dar într-o măsură diferită, atentatul neizbutit din 1622 al cioplitorului de piatră Balthasar Paul împotriva Bursei din Amsterdam : atentatorul, originar din Namur, era în solda spaniolilor.

4. PARIVAL, p. 24.

5. MURRIS, p. 106.

6. AGN, p. 145.

7. PARIVAL, p. 23 ; TEMPLE, p. 151—152.

8. PARIVAL, p. 23.

9. MURRIS, p. 143.

10. MURRIS, p. 113.

11. COHEN, p. 589—590.

12. În 1745 va izbucni o răscoală în Friesland. — În legătură cu frămîntările ţărănimii din această provincie începînd de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, v. C. PAUW, *Strubbelingen in stad en lande* (Groningen, 1956).

CAPITOLUL XXII

1. Cifră enormă pentru un oraş care număra pe atunci aproximativ 50 000 de locuitori.

2. În 1611, peste 2 000 de familii beneficiau la Amsterdam de acest ajutor. În 1615, 2 500. În 1660, diaconatul a distribuit 200 000 de florini, bani lichizi, şi şase tone de mărfuri.

3. Toate aceste procedee îi aduceau azilului din Amsterdam, pe la 1665, o rentă de 80 000 de florini.

4. Un Spinhuis se afla şi la Haga.

5. „Numai Virtutea îi poate îmblînzi pe cei de care toată lumea se teme."

CAPITOLUL XXIII

1. Aproape 7 000 de englezi, 2 500 de francezi. Dintr-un total de 10 942 de oameni, numai aproximativ 17 000 erau luptători efectivi ; acestora li se adăugau și cîteva unități de cavalerie.

2. În loc de 120, sau chiar de 150.

3. Bugetul militar al anului 1619, unul din cele mai reduse din cursul întregului secol, de-abia dacă depășește 500 000 de florini ; în 1670, el atinge 6 milioane ; venitul net al Statelor e atunci de ordinul a 40 de milioane (TEMPLE, p. 242 și 244).

4. În 1683, Amsterdam și numeroase alte orașe din Olanda au refuzat să pună la dispoziția lui Wilhelm al III-lea trupele pe care acesta le cerea pentru campania sa împotriva Franței.

5. BUSKEN—HUET, p. 611.

6. Înainte de armistițiu, în jur de 13 florini pentru o pecundă de treizeci și șase de zile ; v. registrele de conturi publicate de COHEN, p. 35.

7. Un regiment de cavalerie se diviza în cinci „trupe" sau escadroane.

8. Colecțiile arsenalului din Dordrecht stîrneau admirația specialiștilor. Încă de la începutul secolului, olandezii foloseau tunuri care se încărcau prin chiulasă.

CAPITOLUL XXIV

1. PARIVAL, p. 22. — Evaluare foarte aproximativă și pe care autorul nu o justifică în nici un fel. Se știe însă cu precizie că, între 1575 și 1619, 63% din persoanele care s-au stabilit în Leiden veneau din Belgia și din Franța.

2. Influența lor asupra economiei țării s-a făcut simțită (fără să fie însă și durabilă) mai ales după 1685 : în valul de refugiați huguenoți pe care i-a adus în Olanda revocarea edictului din Nantes se afla și un anumit număr de industriași.

3. PARIVAL, p. 33.

CAPITOLUL XXV

1. MURRIS, p. 36.

2. TEMPLE, p. 200—201

3. *Oorlog*, p. 192.

4. TEMPLE, p. 160. — Autorul indică o cifră probabil foarte aproximativă: individul economisește, spune el, 60% din venitul personal; fiscul îi înghite jumătate din economii. În Franța sau în Anglia, adaugă Temple, un impozit de doi la sută ar fi socotit de-a dreptul jaf.

5. PARIVAL, p. 119—120.

6. Orice cambie în valoare mai mare de 600 de florini trebuia, în principiu, achitată prin bancă; în caz contrar tranzacția putea fi anulată.

7. ADVIELLE, p. 22 — Middelburg în 1616, Delft în 1621, Rotterdam în 1635 și-au înființat propriile lor bănci de schimb, importanța acestora nu a egalat-o însă niciodată pe cea a băncii din Amsterdam.

8. Toate aceste monede erau de argint. Rarele monede de aur aflate în circulație erau, majoritatea, de origine străină. Cursul la care puteau fi schimbate varia, în funcție de piață. Astfel de pildă sovereignul, cotat la 14 florini în 1613, urcă la 15 în 1622, la 16,5 în 1641 și scade la 14 în anul următor. Cîteva orașe ca Groningen, Zwolle, Nijmegen, Deventer emit florini de aur. — În ce privește piața aurului în cursul secolului, v. tabelele lui POSTHUMUS, p. 120, 543 și urm. Amsterdamul devenise piața mondială a metalelor prețioase.

9. TEMPLE, p. 224.

10. Mai multe monede străine erau cu regularitate cotate la Bursa din Amsterdam: cele din Frankfurt, Paris, Londra și Veneția, chiar din 1609; cele din Nüremberg și din Lille, începînd din 1634; cele din Stockholm, din 1664; cele din Leipzig și Madrid, din 1676.

11. Florinul nu a fost impus ca singura monedă oficială a Uniunii decît în 1694.

12. POSTHUMUS, p. LIV—LV.

13. 5% pentru alimentele care erau aduse din Turcia prin Mediterană: riscul unui afac pirateresc era descărcat de mare pe

această rută; 4% pentru importurile din Braziliа; 2,5% pentru cele din Bordeaux. Abaterea, fără un motiv serios, de la tranșeul stabilit excludea achitarea vreunei despăgubiri; abaterea justificată, (furtună ori alte împrejurări), îi dădea agentului de asigurare dreptul de a pretinde despăgubiri de la căpitanul vasului.

V. *La Richesse de la Hollande*, Londra, 1778 (raport privind istoricul C.I.O.), p. 81—106.

14. Taxa de transport a unei scrisori de la Utrecht la Nijmegen sau la Haarlem era de 2 stuivers; pînă la Deventer, 3; pînă la Aachen, 4; pînă la Bruxelles, 7; pînă la Londra, 12 stuivers.

15. Exemple date de MULDER, III, p. 38—39.

16. Disproporțiile existente între diversele tipuri de impozite (taxe de import mici, accize mari, numeroase taxe extraordinare) făceau ca unii observatori să nu aibă o imagine foarte clară asupra volumului general al impozitelor. Așa se explică faptul ca părerile contemporanilor în această privință sînt uneori contradictorii.

17. Datoria care revenea exclusiv provinciei Olanda se ridica la 65 de milioane, pentru care, începînd din 1655, era plătită o rentă de 4,5 pînă la 5%.

18. Regimul acestor taxe era diferit de la o localitate la alta. Pentru portul Amsterdam, el a fost modificat succesiv în 1603, 1609 și 1651. Sistemul care era aplicat la s'Hertogenbosch și Tilburg făcea din aceste orașe adevărate enclave economice în sînul Republicii.

19. PARIVAL, p. 121.

20. Raportată la 100 000 de florini, proporția oficială a contribuțiilor provinciilor la bugetul comun era următoarea: Olanda, 58 000; Friesland, 11 500; Zeeland, 9 000; Utrecht și Groningen 5 000 fiecare; Gelderland, 5 600; Overijssel, 3 500. (cifre rotunjite).

21. Pentru care frauda fiscală, mai mult sau mai puțin legalizată, era un obicei destul de răspîndit.

CAPITOLUL XXVI

1. V. listele date de POSTHUMUS, p. XLIX—LII. — Singurele produse naționale pe care le exportă Țările de Jos în secolul al

XVII-lea provin din pescuit şi din creşterea vitelor. În 1672 importul de pălării din Franţa se ridică la suma de un milion de florini.

2. Se dezvoltase şi un artizanat textil în jurul oraşelor Tilburg, Eindhoven şi Helmond.

3. Cf. observaţiilor lui TEMPLE, p. 201.

4. Amsterdamul nu numai că e un oraş relativ recent dar se prea poate ca însuşi locul pe care a fost construit — braţul de mare Ij — să nu fie existat nici măcar în evul mediu tîrziu, dată la care cetăţile renane, Utrecht, Nijmegen sau Deventer aveau deja o destul de îndelungată istorie.

5. MURRIS, p. 40.

6. PARIVAL, p. 152. — Această specializare a porturilor nu are un caracter exclusiv. Ea indică pur şi simplu orientarea generală a activităţilor economice locale. Pentru comparaţie, iată cifra de afaceri a cîtorva porturi olandeze şi zeelandeze (după AGN, p. 96), în 1624 şi 1648 (raportat la 10 000 de florini) : în 1624 — Amsterdam, 1 069 ; Rotterdam, 189 ; Enkhuizen, 120 ; Vlissingen, 105 ; în 1648 — Amsterdam, 1 278 ; Rotterdam, 180 ; Enkhuizen, 79 ; Vlissingen, 141.

7. TEMPLE, p. 223. — Observatorii superficiali înclină să vadă în aceasta doar o manifestare a unei dezgustătoare avariţii : cf. MURRIS, p. 92—93.

8. Cele două călătorii au fost relatate de membri ai echipajelor : cea din Novaia Zemlia de către Gerrit de Veer ; cea din Java de către Frank van den Does ; v. DE BOER, p. 13—95.

9. Încă de la sfîrşitul evului mediu, pescuitul maritim constituia una din principalele surse de cîştig ale provinciilor din nordul Ţărilor de Jos. În secolul al XVI-lea, navigaţia comercială pe Baltica şi pe Marea Nordului căpătase o importanţă vitală pentru Olanda.

CAPITOLUL XXVII

1. Acesta e deultfel anul din motivele care l-au determinat pe

ministrul lui Ludovic al XIV-lea să-şi dea acordul la războiul din 1672.

2. Iată cîteva exemple de asemenea fluctuaţii, care le urmează cu exactitate pe cele ale politicii internaţionale : în 1607, 75 de vase — tonajul 10 000 ; în 1615, 50—20 000 ; în 1628, 125—30 000 ; în 1652, 75—20 000 ; în 1658, 50—10 000 ; în 1665, 125—60 000.

3. Capturarea, în 1628, a „flotei de argint" spaniole de către Piet Hein poate fi considerată tot o astfel de ispravă pirateească. Puţine evenimente din istoria războaielor secolului al XVII-lea au impresionat atît de puternic imaginaţia populară. Piet Hein aducea 60 de livre de aur, 177 000 livre de argint şi mari cantităţi de mărfuri de preţ. Profitul rezultat din captură se ridica la 12 milioane de florini. Suma aceasta a servit la amortizarea datoriilor Companiei ; restul a fost împărţit după cum urmează : 50% acţionarilor, 10% stathuderului, 1% fiecăruia dintre membrii guvernului şi... 0,1% lui Piet Hein ! Echipajele, funcţionarii Companiei au primit gratificaţii substanţiale şi au mai rămas bani şi pentru finanţarea expediţiei împotriva oraşului s'Hertogenbosch. Mai demult, pe vremea „mandatelor", prada se împărţea între guvern (20%), amiralitate (10%) şi armator, căpitanul vasului şi echipaj (70%).

4. Măsurile luate în Olanda în 1606 şi 1609 împotriva corsarilor au fost, fără îndoială, principala cauză a acestor „dezertări". În plus, unii corsari capturaţi de berberi au trecut la islamism ca să scape de galere.

5. Unuia dintre aceşti olandezi, Simon Dansatorul, i se atribuie introducerea la Alger a unui tip de velier uşor care, înlocuind galerele, a făcut să crească mobilitatea şi eficacitatea piraţilor mauri.

CAPITOLUL XXVIII

1. Contrabanda de arme, avînd ca punct de pornire Amsterdamul, s-a practicat în mod constant începînd din 1609, favorizată uneori, după cîte se pare, chiar de către amiralitatea locală, împotriva voinţei Statelor. În timpul războiului din 1672, armatele lui Ludovic al XIV-lea erau aprovizionate, în parte, cu muniţii cumpărate de la olandezi.

2. Cifre absolute referitoare la traficul în strîmtoarea Sunda, furnizate de AGN, p. 97.

3. Documentul stipula că vasele străine nu vor mai putea aduce în Anglia decît produsele țării lor de origine.

4. Ar mai trebui amintit și conflictul naval dintre Olanda și Danemarca din 1644, provocat de o mărire a taxelor de trecere prin Sunda. Războaiele cu Anglia s-au purtat pe mare. Ludovic al XIV-lea a năvălit pe teritoriul Republicii : de astă dată era lovită însăși inima țării.

5. Din 1623, Compania Indiilor stabilise legături cu cealaltă extremitate a lumii musulmane, înființînd o agenție la Ormuz, în Persia. În 1626—1627, o solie persană a făcut o vizită în Olanda.

6. Adică de mai bine de șapte ori capitalul Companiei engleze a Indiilor Orientale, înființată la Londra în 1600.

7. PARIVAL, p. 56, notează că, ținînd seama de fluctuațiile pieții, acțiunile Companiei aduc, în medie, un beneficiu de 300%.

8. Citat de BUSKEN-HUET, p. 430.

9. În 1606, Abel Tasman, originar din Hoorn, ajunsese în Australia. — Se știe că extremitatea sudică a Americii — capul Hoorn — își trage numele de la respectivul oraș olandez.

10. Citat în *Oorlog*, p. 178.

11. Să ne amintim și de cea întemeiată, în 1620, la Capul Cod, de Pilgrim Fathers ! *Mayflower* plecase dealtfel din Olanda. Dar nimeni în această țară nu s-a mai interesat de soarta lui.

12. TEMPLE, p. 234.

13. În primii douăzeci și cinci de ani de existență, C.I.O. a realizat, în această branșă, o cifră de afaceri de 7 milioane de florini.

CAPITOLUL XXIX

1. Se importa de asemenea huilă din Scoția și din regiunea Liège.

2. După numele unei haine țărănești, un fel de redingotă, cu care construcția aducea din pricina formei ei.

3. Morile de apă, tehnică mult mai veche, s-au menţinut mai ales în Gelderland; ele erau folosite în special de fabricile de hârtie.

4. La sfîrşitul secolului, în regiunea Zaandam, morile serveau apoi la transmiterea unor veşti.

5. Conform diplomei acordate lui Petru cel Mare, venit la sfîrşitul secolului la Zaandam să-şi facă ucenicia de dulgher.

6. O parte a industriei textile a rămas, chiar şi la Leiden, în mîinile micilor meşteşugari.

7. Totuşi, aceasta era o industrie importantă, a cărei capacitate de prelucrare se ridica — pe la mijlocul secolului — la aproape 100 000 de cupoane anual.

8. Către 1630, din 600 000 hectolitri de peşte sărat 80% se exporta.

9. În aceeaşi epocă, în Extremul Orient prizonierii erau abandonaţi pe cîte o insuliţă pustie: v. în legătură cu acest subiect BUSKEN-HUET, p. 560.

10. Noul regim nu a eliminat dealtfel complet pirateria.

11. Lucrătorii trimişi aici trăiau în condiţii îngrozitoare, despre care ne dau o idee cărţile de rugăciuni folosite pe atunci în Marină: „rugăciune de spus în timpul verii din Oceanul de Nord", „rugăciune de spus cînd eşti blocat de gheţuri" etc. (citat în *Oorlog*, p. 186). Condiţiile de viaţă ale echipelor care rămîneau în aceste locuri toată iarna, pentru a supraveghea instalaţiile, erau şi mai cumplite.

CAPITOLUL XXX

1. După PARIVAL, p. 101, preţul pămîntului e foarte ridicat în timp de pace: între 1 200 şi 1 400 de florini pogonul (1/2 sau 1/3 dintr-un hectar) pentru fîneţe, între 1 800 şi 2 000 pentru terenurile arabile, între 2 500 şi 3 000 pentru grădini.

2. PARIVAL, p. 11.

3. În a sa *Descriere* a Ţărilor de Jos din 1565, Guicciardini (citat de SCHOTEL, *Huisgezin*, p. 327) notează cu admiraţie faptul

că satul Assendelf produce 200 hectolitri de lapte pe zi. Circada satului număra însă 4 000 de vaci. Media era deci de 5 litri pe cap de animal, cifră absolut derizorie dacă o raportăm la normele actuale. E greu de presupus ca între 1550 şi 1650 condiţiile de creştere a vitelor şi productivitatea lor să se fi ameliorat.

4. PARIVAL, p. 208.

5. TEMPLE, p. 149.

6. În evul mediu, teritoriul Ţărilor de Jos — la nord de „marile rîuri" — includea : o fîşie de uscat, în prelungirea cîmpiei germane, care se întindea pînă la Utrecht ; o linie de dune pe coasta Mării Nordului ; între acestea două, o regiune de lagune şi mlaştini, care se formase în secolul al V-lea în urma unor rupturi de dune. Lucrările de asanare din această zonă mediană n-au putut fi întreprinse decît în secolul al XIV-lea, cînd a devenit posibilă conjugarea a trei factori : financiar (datorită înfiinţării centrelor de pescuit scrumbii), politic (crearea unei autorităţi centrale) şi tehnic (adoptarea morilor de vînt, de origine orientală)

7. Diguri care stîrneau admiraţia unanimă a străinilor şi care reprezentau, pentru acea epocă, o surprinzătoare reuşită tehnică.

8. Una din cele mai cumplite inundaţii căreia i-a căzut victimă Olanda : 30 000 de persoane şi-au pierdut atunci viaţa.

9. A se vedea relatarea acestor evenimente făcută de PARIVAL p. 387—388.

10. În cei douăzeci şi cinci de ani de dinaintea războiului, aproape 40 000 de hectare de teren mlăştinos fuseseră astfel redate agriculturii. Lucrările de asanare au continuat şi în timpul războiului, la o scară mai redusă însă : 300 pînă la 400 hectare anual.

11. Termenul desemnează orice suprafaţă asanată, transformată în teren cultivabil sau în păşune.

12. Beneficiul total rezultat din aceste tipuri de exploatare agricolă a atins 250 000 de florini pe an.

13. Lacul Haarlem a fost desecat abia în secolul al XIX-lea.

INCHEIERE

1. COHEN, p. 201.

2. TEMPLE, p. 166—167.

3. După TEMPLE, p. 161, autoritățile nu întreprind niciodată lucrări de mari proporții fără să fixeze în prealabil un termen de execuție, uneori foarte scurt, care e întotdeauna respectat. Am văzut, în cuprinsul primului capitol, că municipalitatea din Amsterdam s-a abținut să ia o asemenea măsură cu ocazia construirii noii primării a orașului.

4. Opinie a lui Sorbière, formulată pe la 1650, raportată de MURRIS, p. 229.

5. În numirea ambasadorilor, precumpănitoare era puterea de care se bucurau provinciile în cadrul Uniunii: Olanda numea ambasadorul de la Paris, Zeeland pe cel de la Londra. În aceste combinații, interesul general trecea pe planul al doilea. Astfel, s-a întîmplat ca Zeeland să trimită în grabă la Paris o misiune diplomatică, făcînd tot posibilul ca aceasta să ajungă înaintea reprezentanților provinciei Olanda.

6. *Oorlog*, p. 223.

7. După TEMPLE, p. 212. Aceasta e una din cauzele afluenței de refugiați.

8. MURRIS, p. 78.

9. TEMPLE, p. 198.

10. PARIVAL, p. 219.

TABLA DE MATERII

INTRODUCERE 7

Partea întîi

CADRUL DE VIAȚA

Capitolul I
ORAȘUL 17
Fizionomia orașului 17
Administrarea orașului 32
Capitolul II
SATUL 43
Capitolul III
DRUMURI ȘI CANALE 50

Partea a doua

INTERIORUL OLANDEZ

Capitolul IV
LOCUINȚA 58
Împărțirea casei. Mobilierul 58
Grădini și flori 70
Capitolul V
IGIENA CORPORALĂ ȘI VESTIMENTAȚIA 76
Trezirea; toaleta de dimineață 76
Îmbrăcămintea 80
Capitolul VI
ALIMENTAȚIA 90
Masa în familie 90

Bucătăria olandeză 96
Capitolul VII
O SEARĂ ÎN FAMILIE 103

Partea a treia

MODUL DE VIAȚĂ

Capitolul VIII
RELIGIA 109
Capitolul IX
COPII 127
Capitolul X
ÎNVĂȚĂMÂNTUL 137
Școlile „pentru cei mici” 137
Învățământul superior și științele 146
Capitolul XI
VIAȚA SENTIMENTALĂ 157
Capitolul XII
FEMEIA ȘI CĂMINUL 171
Capitolul XIII
CORPORAȚIILE 182
Capitolul XIV
BOALA ȘI MOARTEA 190
Bolnavi și medici 190
Medicina 196
Chirurgia 198
De pe patul de moarte la cimitir 201

Partea a patra

DISTRACȚIILE

Capitolul XV
SPORTURI ȘI JOCURI 205
Capitolul XVI
BANCHETE ȘI CHIOLHANURI 215
Tradiționala ghiftuială 215
Băuturile la modă 222

Tutunul . . . . . [illegible]
Capitolul XVII
SĂRBĂTORILE PUBLICE 227
Petrecerile tradiţionale 227
Chermesele 230

Partea a cincea

ARTA

Capitolul XVIII
ARTELE PLASTICE ŞI MUZICA 241
Pictorii 242
Muzicienii 248
Capitolul XIX
LITERATURA 252
„Retorii" 252
Teatrul şi actorii 256
Scriitorii 262
Tipărirea şi difuzarea cărţii 271

Partea a şasea

SOCIETATEA OLANDEZĂ

Capitolul XX
FORŢA IERARHIILOR 276
Clivajul social 276
Caste şi coterii 282
Capitolul XXI
POPORUL 288
Burghezii 288
Lucrătorii 291
Marinarii 296
Ţăranii 300
Capitolul XXII
PAUPERISM ŞI CRIMINALITATE 305
Capitolul XXIII
MILITARII 314

Capitolul XXIV
STRĂINI ŞI REFUGIAŢI 321

Partea a şaptea

OLANDA ÎN HAINE DE LUCRU

Capitolul XXV
O ŢARĂ BOGATĂ 326
Administrarea averilor 327
Mijloacele de informaţie 331
Sistemul fiscal 336
Capitolul XXVI
COMERŢ ŞI SPIRIT ÎNTREPRINZĂTOR 340
Capitolul XXVII
FLOTA 351
Marina particulară şi marina de stat 352
Corsari şi piraţi 358
Capitolul XXVIII
TRAFIC ŞI COLONIZARE 359
Marile Companii 363
Colonialişti şi sclavi 370
Capitolul XXIX
INDUSTRIA 374
Punctul slab 374
Pescuitul şi comercializarea peştelui 380
Capitolul XXX
AGRICULTURA 387
„Aratul şi păşunatul" 387
Diguri şi poldere 389
ÎNCHEIERE
„DULCEA LIBERTATE" 396
NOTE ŞI REFERINŢE 402